

**Запорізький національний університет
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України**

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Науковий журнал

Випуск 1 (17), 2020

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

*Рекомендовано до друку
вченою радою Запорізького національного університету
протокол № 3 від 27.10.2020 р.*

Проблеми сучасної психології: науковий журнал. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2020. № 1 (17). 220 с.

Головний редактор:

Шевченко Н.Ф., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Запорізького національного університету

Редакційна колегія:

Александров Д.О., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

Аршава І.Ф., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології та патопсихології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро, Україна)

Горбань Г.О., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна)

Де Карло Алессандро, доктор філософії з психології Університету LUMSA у Римі (Італія)

Даль Корсо Лаура, доктор філософії з психології, доцент з організаційної психології та психології праці, факультета філософії, соціології, освітньої та прикладної психології Університету Падови (Італія)

Дорожкін В.Р., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України (м. Київ, Україна)

Зазимко О.В., кандидат психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (м. Київ, Україна)

Клопота Є.А., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна)

Кононенко О.І., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (м. Одеса, Україна)

Мельничук Т.І., кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (м. Київ, Україна)

Паламарчук О.М., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, Україна)

Ронгінська Т.І., доктор психологічних наук, директор Інституту психології Зеленогурського університету (Польща)

Санніков О.І., доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри теорії та методики практичної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (м. Одеса, Україна)

Сняданко І.І., доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів, Україна)

Ткалич М.Г., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України (м. Київ, Україна)

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі психологічних наук (053 – Психологія).

Журнал індексується у Index Copernicus, Academic Resource Index, Eurasian Scientific Journal Index, World Catalogue of Scientific Journals, Journal Index.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 24461-14401 ПР від 26.03.2020 р.*

Zaporizhzhya National University
G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine
Ukrainian State Employment Service Training Institute

PROBLEMS OF MODERN PSYCHOLOGY

Scientific journal

Issue 1 (17), 2020

Publishing House
„Helvetica”
2020

*Board of Zaporizhzhia National University
(protocol № 3, 27.10.2020)*

Problems of modern psychology: Scientific journal. Zaporizhzhia: Publishing House “Helvetica”. 2020. № 1 (17). 220 p.

Editor-in-Chief:

N. Shevchenko, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor at the Department of Pedagogy and Psychology of Education, Zaporizhzhia National University

Editorial board:

D. Aleksandrov, Doctor of Psychology, Professor, Department of Social Work, Taras Shevchenko National University of Kyiv

I. Arshava, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of General Psychology and Pathopsychology, Oles Honchar Dnipro National University

A. De Carlo, Ph.D. in Psychology, LUMSA University of Roma (Italy)

L. Dal Corso, Ph.D. in Psychology, Associate Professor of Work and Organizational Psychology, Department of Philosophy, Sociology, Education and Applied Psychology, University of Padova (Italy)

V. Dorozhkin, Doctor of Psychological Sciences, Professor of the Department of Psychology, Ukrainian State Employment Service Training Institute

G. Gorban, Doctor of Psychological Sciences, professor of the Department of Psychology, Zaporizhzhia National University

Ye. Klopot, Doctor of Psychological Sciences, professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Educational Activity, Zaporizhzhia National University

O. Kononenko, Doctor of Psychological Sciences, Professor of the Department of Differential and Special Psychology, Mechnikov Odessa National University

T. Melnychuk, Candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher at the Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostyuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

O. Palamarchuk, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Psychology and Social Work, Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsyubynsky

T. Ronginska, Doctor of psychology, Director of the Institute of Psychology, The University of Zielona Góra (Poland)

A. Sannikov, Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher, Associate Professor of the Department of Theory and Methodology of Practical Psychology, Ushinsky South Ukrainian National Pedagogical University

I. Snyder, Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Theoretical and Practical Psychology, Lviv Polytechnic National University

M. Tkalych, Doctor of Psychological Sciences, Professor of the Department of Psychology, Ukrainian State Employment Service Training Institute

O. Zazymko, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Leading Researcher in the Laboratory of Cognitive Psychology, the G.S. Kostyuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

*Based on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 886 dated 02.07.2020 (Appendix 4),
the journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine category “B”
in the field of psychological sciences (053 – Psychology).*

*The journal is indexed in scientometric databases: Index Copernicus (Poland), Academic Resource Index,
Eurasian Scientific Journal Index, World Catalog of Scientific Journals, Journal Index.*

*Certificate of state registration of the printed source of mass media
KB № 24461-14401 PIP of 26.03.2020.*

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Бондар С. С.	<i>СТАН ПОДРУЖНЬОЇ ВЗАЄМОДІЇ В РОДИНАХ ІЗ ПОРУШЕННЯМ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СІМ'Ї ВНАСЛІДОК АДЮЛЬТЕРУ</i>	9
Каліщук С. М.	<i>ОПЕРАЦІЙНО-ПІЗНАВАЛЬНИЙ ПЛАН «КАРТИНИ СВІТУ» МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ-КОНСУЛЬТАНТІВ</i>	22
Лапінська Т. В.	<i>ЕМОЦІЙНИЙ СКЛАДНИК ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ В ОСІБ, ЯКІ ПРАЦЮЮТЬ ЗА УМОВ ПІДВИЩЕНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ СТРЕСОГЕННОСТІ</i>	32
Лукаsevич О. А.	<i>ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ</i>	45
Ovsyannikova V. V., Ovsyannikov V. V.	<i>“LET YOU AND HIM FIGHT” GAME: PSYCHOLOGICAL ANALYSIS</i>	52
Хубетов О. В.	<i>КОГНІТИВНІ ВЛАСТИВОСТІ Й ОСОБИСТІ ЦІННОСТІ ЯК ЧИННИКИ АДАПТИВНОСТІ ЗА КОРОТКОЧАСНОГО ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ</i>	59
Шевченко Н. Ф., Рожкова О. О.	<i>ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СПІВРОБІТНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ АПАРАТУ СУДУ</i>	69

РОЗДІЛ II. ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ; ІНЖЕНЕРНА ПСИХОЛОГІЯ

Псядло Е. М., Булах І. А., Смокова Л. С.	<i>ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ, ОСОБИСТІСНІ І ПРОФЕСІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ ЛІКАРСЬКОЇ ПРОФЕСІЇ</i>	78
---	---	----

РОЗДІЛ III. МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Асєєва Ю. О.	<i>ТАРГЕТНЕ ІНТЕРНЕТ-ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕД ОСІБ ПІДЛІТКОВОГО ТА ЮНАЦЬКОГО ВІКУ ЩОДО ВИЯВЛЕННЯ ВИДІВ КІБЕРАДИКЦІЙ</i>	87
Пріб Г. А., Бегеза Л. Є.	<i>ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДґРУНТЯ МОДЕЛІ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ</i>	95
Шевчук О. С.	<i>ПОВЕДІНКОВІ Й ЕМОЦІЙНІ ПАТЕРНИ В ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ ІЗ ВИСОКИМ РІВНЕМ СУЇЦИДАЛЬНОГО РИЗИКУ</i>	101

РОЗДІЛ IV. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Іванова Л. С.	<i>СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПРЕКАРІАТУ</i>	108
Ткалич М. Г., Закашанська Н. Ю.	<i>СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ГЕНДЕРНИХ МАРКЕРІВ БРЕНД-КОМУНІКАЦІЇ</i>	116

РОЗДІЛ V. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Губа Н. О., Павлюк О. Г.	<i>ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ПОЛІЦІЇ</i>	125
Чепур О. О.	<i>РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ПРАВОМІРНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ СЛІДЧИМИ ЯК ПРЕДИКТОР ЙОГО ЕФЕКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ</i>	132

РОЗДІЛ VI. ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Гура Т. В.	<i>ОСОБЛИВОСТІ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ У СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ</i>	138
Лесняк А. О.	<i>ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ГОТОВНОСТІ СУЧАСНОЇ ЖІНКИ ДО МАТЕРИНСТВА</i>	146
Папітченко Л. В.	<i>ГІДНІСТЬ ЯК СМИСЛОЖИТТЄВА ЦІННІСТЬ СУЧАСНОЇ ОСОБИСТОСТІ</i>	155
Петяк О. В.	<i>ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПРОГРАМА ПСИХОКОРЕКЦІЇ РЕВНОЩІВ У ШЛЮБНИХ ПАРТНЕРІВ</i>	163
Савченко Н. В.	<i>ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТІЛЕСНОСТІ В МОЛОДИХ ЖІНОК У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ВЗАЄМИН ІЗ БАТЬКАМИ</i>	170
Співак Л. М.	<i>ЗВ'ЯЗОК НАЦІОНАЛЬНОЇ АФІЛІАЦІЇ З НАЦІОНАЛЬНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ УКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ</i>	176

РОЗДІЛ VII. СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Вовченко О. А.	<i>ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПІДЛІТКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ</i>	181
Шевчук В. В.	<i>НАУКОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ БАТЬКІВ ДІТЕЙ ІЗ КОМПЛЕКСНИМИ ПОРУШЕННЯМИ РОЗВИТКУ</i>	190

РОЗДІЛ VIII. ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ; ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Дубяга Я. І.	<i>АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТІСНОЇ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ФАХІВЦІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЗАЙНЯТОСТІ УКРАЇНИ</i>	198
Клочко А. О.	<i>СТИЛІ УПРАВЛІННЯ МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (У КОНТЕКСТІ СТАВЛЕННЯ ДО ЗМІН): ЗВ'ЯЗОК ІЗ ЧИННИКАМИ МЕЗО- І МІКРОРІВНЯ</i>	206

РОЗДІЛ IX. ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Кравчук С. Л.	<i>ВАЛІДИЗАЦІЯ ОПИТУВАЛЬНИКА «ШКАЛА ПРОЩЕННЯ ЯК РИСИ ХАРАКТЕРУ» НА УКРАЇНСЬКІЙ ВИБІРЦІ</i>	212
----------------------	--	-----

CONTENTS

SECTION I. GENERAL PEDAGOGY AND HISTORY OF PEDAGOGY

Bondar S. S. <i>THE STATE OF MARITAL INTERACTION IN FAMILIES WITH A DYSFUNCTION OF FAMILY LIFE DUE TO ADULTERY</i>	9
Kalishchuk S. M. <i>OPERATIONAL AND COGNITIVE COMPONENT OF THE “WORLDVIEW” OF FUTURE COUNSELING PSYCHOLOGISTS</i>	22
Lapinska T. V. <i>EMOTIONAL COMPONENT OF PROFESSIONAL BURNOUT IN PEOPLE WORKING IN CONDITIONS OF INCREASED PROFESSIONAL STRESS</i>	32
Lukasevich O. A. <i>THE PROBLEM OF PERSONALITY IDENTITY FORMATION: CONTEMPORARY CONTEXT</i>	45
Ovsyannikova V. V., Ovsyannikov V. V. <i>“LET YOU AND HIM FIGHT” GAME: PSYCHOLOGICAL ANALYSIS</i>	52
Khubetov A. V. <i>COGNITIVE PROPERTIES AND PERSONAL VALUES AS FACTORS OF ADAPTABILITY IN SHORT-TERM PROFESSIONAL TRAINING</i>	59
Shevchenko N. F., Rozhkova O. O. <i>RESEARCH OF FEATURES OF THE PERSONAL-AND-PROFESSIONAL POTENTIAL OF CIVIL SERVICE STAFF OF THE COURT APPARATUS</i>	69

SECTION II. PSYCHOLOGY OF LABOUR; ENGINEERING PSYCHOLOGY

Psiadlo E. M., Bulakh I. A., Smokova L. S. <i>INDIVIDUAL-PSYCHOLOGICAL, PERSONAL AND PROFESSIONAL FEATURES OF THE MEDICAL MEN</i>	78
---	----

SECTION III. MEDICAL PSYCHOLOGY

Asieieva Yu. O. <i>TARGET OF INTERNET RESEARCH AMONG PERSONS ADOLESCENCE AND ADOLESCENCE BY SPECIES IDENTIFICATION CYBER ADDICTIONS</i>	87
Prib H. A., Beheza L. E. <i>THEORETICAL BACKGROUND OF THE PERSONALITY PROFESSIONAL IDENTITY MODEL</i>	95
Shevchuk O. S. <i>BEHAVIORAL AND EMOTIONAL PATTERNS OF CHILDREN AND ADOLESCENTS WITH HIGH LEVEL OF SUICIDE RISK</i>	101

SECTION IV. SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK

Ivanova L. S. <i>SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF RESEARCH THE PHENOMENON OF PRECARIAT</i>	108
Tkalych M. H., Zakashanska N. Yu. <i>SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF GENDER MARKERS OF BRAND COMMUNICATION</i>	116

SECTION V. LEGAL PSYCHOLOGY

Guba N. O., Pavlyuk O. G. <i>EMPIRICAL STUDY OF THE STRUCTURE OF PROFESSIONAL SELF-CONSCIOUSNESS OF FUTURE POLICE SPECIALISTS</i>	125
---	-----

Chepur O. O.

<i>UNDERSTANDING THE ESSENCE OF LAWFUL PSYCHOLOGICAL INFLUENCE BY INTERROGATORS AS A PREDICTOR OF ITS EFFECTIVE USE IN PROFESSIONAL FIELD</i>	132
---	-----

SECTION VI. PEDAGOGICAL AND DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY**Hura T. V.**

<i>PECULIARITIES OF EMPIRICAL RESEARCH OF LEADERSHIP POTENTIAL IN STUDENTS OF TECHNICAL INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION</i>	138
--	-----

Lesnyak A. O.

<i>THEORETICAL ANALYSIS OF THE BASIC SCIENTIFIC APPROACHES TO THE STUDY OF THE PROBLEM ABOUT WILLINGNESS FOR MATERNITY OF A MODERN WOMAN</i>	146
--	-----

Papitchenko L. V.

<i>DIGNITY AS THE LIFE-MEANING VALUE OF A MODERN PERSONALITY</i>	155
--	-----

Petyak O. V.

<i>AN EXPERIMENTAL PROGRAM FOR THE PSYCHOLOGICAL CORRECTION OF JEALOUSY IN MARRIAGE PARTNERS</i>	163
--	-----

Savchenko N. V.

<i>THE FORMATION OF CORPORALITY IN YOUNG WOMEN IN THE PROCESS OF DEVELOPING THE RELATIONSHIPS WITH PARENTS</i>	170
--	-----

Spivak L. M.

<i>RELATIONSHIP BETWEEN NATIONAL AFFILIATION AND NATIONAL IDENTITY OF UKRAINIAN STUDENTS YOUTH</i>	176
--	-----

SECTION VII. SPECIAL PSYCHOLOGY**Vovchenko O. A.**

<i>GENDER FEATURES OF EMOTIONAL INTELLIGENCE FORMATION IN ADOLESCENTS WITH MENTAL DEVELOPMENTAL DISORDERS</i>	181
---	-----

Shevchuk V. V.

<i>SCIENTIFIC FUNDAMENTALS OF RESEARCH OF EMOTIONAL BURNING OF PARENTS OF CHILDREN WITH COMPLEX DEVELOPMENTAL DISORDERS</i>	190
---	-----

SECTION VIII. ORGANIZATIONAL PSYCHOLOGY; ECONOMIC PSYCHOLOGY**Dubyaga Ya. I.**

<i>ANALYSIS OF PECULIARITIES OF PERSONAL SELF-ACTUALIZATION OF SPECIALISTS OF THE STATE EMPLOYMENT SERVICE OF UKRAINE</i>	198
---	-----

Klochko A. O.

<i>MANAGEMENT STYLES OF MANAGERS OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS (IN THE CONTEXT OF ATTITUDE TOWARDS CHANGE): RELATIONSHIP WITH MESO- AND MICRO-LEVEL FACTORS</i>	206
--	-----

SECTION IX. POLITICAL PSYCHOLOGY**Kravchuk S. L.**

<i>VALIDIZATION OF THE QUESTIONNAIRE "SCALE OF FORGIVENESS AS CHARACTER TRAIT" ON THE UKRAINIAN SAMPLE</i>	212
--	-----

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.923:305:316.6

DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-1>

СТАН ПОДРУЖНЬОЇ ВЗАЄМОДІЇ В РОДИНАХ ІЗ ПОРУШЕННЯМ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СІМ'Ї ВНАСЛІДОК АДЮЛЬТЕРУ

Бондар С. С.

аспірантка кафедри психології

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-9842-0470

bondar.svetlana30@gmail.com

Ключові слова: *адюльтер, подружня взаємодія, життєдіяльність та функціонування родини, сімейна криза та конфлікт.*

Стаття присвячена проблемі подружньої взаємодії в родинах з порушенням життєдіяльності сім'ї внаслідок адюльтеру. Дослідження проведено серед 180 пар у «кризовому віці браку» з наявністю адюльтеру та без адюльтеру в сімейному анамнезі. За результатами дослідження, що проводилось за допомогою підходу трикомпонентної моделі любові Р. Стернберга, у парах з адюльтером виявлено порушення інтенсивності та рівноваги у взаємовідносинах, де пристрасть та близькість не розглядалась як такі, що зумовлюють зобов'язання. Бажання та інтереси в парі часто лежать у різних площинах. У парах, де пристрасть і близькість мали високу ступінь зобов'язань, вони ставали стримуючим чинником для факту адюльтеру. У парах з адюльтером виявлена невідповідність сподівань і складності в задоволенні потреб іншого. Проте там, де спостерігалось збереження довірчих відносин та «неруйнівних» порушень життєдіяльності в родині, пара об'єднувалася навколо проблеми адюльтеру. Навпаки, коли пара не витримувала емоційної напруги адюльтеру, це призводило до поглиблення проблем порушення функціонування родини, охолодження стосунків та розчарування.

Аналіз спілкування в сім'ї методикою «Діагностика спілкування в сім'ї» Ю.Є. Альошина виявив, що в парах з адюльтером, що мають більший стаж сімейного життя, наявні більш глибокі порушення функціонування родини, а факт адюльтеру є «очікуваний», зі «свідомою налаштованістю» на нього.

Тестом опису поведінки К. Томаса виявлено підґрунтя конфліктних та кризових ситуацій, де адюльтер «унаочнював» порушення взаємин і сімейної кризи (суперечливість вербальної і невербальної комунікації, маніпулювання партнером, блокування й спотворення передачі почуттів). Виокремлено варіанти перебігу конфліктів у парах: «уникнення», де фіксувалася готовність «жертвувати» власними інтересами та інтересами іншого; «суперництво» й «приспосування», де один був у «виграші», а інший «програвав»; «компроміс», де програвали обидва, без бажання «жертвувати» власними інтересами; «співробітництво», де вигравали обидва партнери без необхідності «жертвувати» власними інтересами. Встановлено зменшення неконструктивних форм поведінки в конфлікті («суперництво», «уникнення») у пар з більшим стажем спільного життя. У свою чергу «приспосування» зі стажем спільного життя збільшується, «компроміс» є відносно стабільним, а «співпраця» наростає.

THE STATE OF MARITAL INTERACTION IN FAMILIES WITH A DYSFUNCTION OF FAMILY LIFE DUE TO ADULTERY

Bondar S. S.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology
Ukrainian State Employment Service Training Institute
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-9842-0470
bondar.svetlana30@gmail.com*

Key words: *adultery, family interaction, family life and functioning, family crisis and conflict.*

The article is devoted to the problem of marital interaction in families with a dysfunction of family life due to adultery. The study was conducted among 180 couples in the “crisis age of marriage” with and without adultery in the family history. According to the results of the study using the approach of the three-component model of love by R. Sternberg it was revealed that in couples with adultery there is a disruption of intensity and balance in the relationship, where passion and intimacy were not considered to be the cause of commitment. The desires and interests of a couple often lack commonalities. In couples where passion and intimacy contributed to a high degree of commitment, they became deterrent to the act of adultery. In pairs with an adultery a discrepancy between expectations and difficulties in meeting the needs of a partner were revealed. However, where there was a persistence of trust and “non-destructive” transgressions in the family, the couple united around the issue of adultery. On the contrary, when the couple were overwhelmed with the stress of adultery, it resulted in the aggravation of the problems of family dysfunction, estrangement and frustration.

The analysis of communication in a family with the method of “Diagnosis of communication in the family” by Alyoshin found more profound dysfunction in family functioning in couples with adultery with more experience of family life, the fact of adultery is considered to be “expected” and “knowingly committed”.

The test of K. Thomas’s behavior revealed the underlying cause of conflict and crisis situations, where the adultery “embodied” the dysfunction of relationships and family crisis (discrepancy in verbal and nonverbal communication, manipulation of the partner, blocking and distortion of the expression of feelings). The following types of conflicts in couples were identified: “avoidance”, with the readiness to “sacrifice” one’s own interests and the interests of partner; “rivalry” and “conforming” where one “wins” and the other “loses”; “compromise”, where both lose, not willing to “sacrifice” their own interests; “cooperation”, where both partners win without having to “sacrifice” their own interests. It has been established that there is reduction of dysfunctional behaviors in conflict (“rivalry”, “avoidance”) in couples with more experience of family life. In turn, “adaptation” increase with the increase of family life experience, “compromise” is relatively stable, and “cooperation” tends to increase.

Постановка проблеми. Актуальним питанням психології є проблема порушення функціонування родини, що є наслідком різноманітних подій. Серед таких подій важливе місце займає ситуація адюльтеру, яка створює психотравмуючу ситуацію для сім’ї, призводячи до подружньої

дезадаптації. Психосоціальні та особистісні причини адюльтеру багатогранні, а крайнім варіантом наслідків прояву часто стає руйнування родини. Порушуючи функціонування родини, адюльтер знижує демонстрування додаткових емпатійних здібностей, співпереживання та співчуття, що

виснажує психічний ресурс чоловіка та дружини [1]. Спеціальних праць, присвячених вивченню та корекції подружньої дезадаптації, пов'язаної з позашлюбними зв'язками, налічуються одиниці, й загалом ця проблема є мало вивченою і недостатньо висвітленою в літературі [2]. Хоч різні аспекти подружньої дезадаптації, що зумовлена позашлюбними зв'язками, були предметом досліджень учених [3], залишається поза увагою та до останнього не з'ясований стан подружньої взаємодії в родинях з порушенням життєдіяльності сім'ї внаслідок адюльтеру. Не вивчено провідні чинники, які руйнують родину, наслідки подружніх зрад, прояви дезадаптації родини. Унаслідок цього не розроблено й ефективних методів діагностики, психотерапевтичної корекції, психоемоційного супроводу родини в умовах кризи. До невирішених раніше частин проблеми можна віднести недостатню вивченість різноманітних станів подружньої взаємодії в парах та їхній вплив на порушення сімейного функціонування в разі адюльтеру, а також проблему сприйняття чоловіками та жінками конфліктних та кризових ситуацій у родині. Зазначене стає підґрунтям для дослідження проблеми психоемоційного стану подружньої взаємодії в родинях з порушенням життєдіяльності сім'ї внаслідок адюльтеру та виявлення провідних чинників, які руйнують родину.

Аналіз публікацій свідчить про широку палітру досліджень проблем сім'ї. Так, феномен любові вивчали Ж.-П. Сартр, Л. Бінсвангер, М. Босс, В. Франкл, Е. Фромм, І. Ялом, А. Маслоу, порушення любовних взаємин: невротичну потребу в любові – К. Хорні, стосунки подружньої залежності – Н. Г. Гаранян, А. Холмогорова. Форми залежної (невротичної) любові, зокрема токсичну любов, досліджував П. Меллоді, любов-залежність – В. Сатір, любов-манію – С. Піл, А. Бродски, любов-прихильність – П. Шавер, К. Хейзан, Д. Бредшоу [4]. Вивчаються психоемоційні проблеми сімейного функціонування за різних стилів сімейної взаємодії (Prib, Bondar, 2019) [5]. Криза відносин досліджувалася L. Lee (1984), де зазначалося, що ця криза, зумовлена проблемами в стосунках, з розривом, ініційованим одним із партнерів. Згідно із психологічною моделлю L. Lee існує п'ять стадій розриву стосунків: 1) незадоволеність (в одного або двох партнерів посилюється незадоволеність стосунками); 2) розголос (обидва партнери повідомляють один одному про свої переживання); 3) переговори (обидва партнери намагаються домовитися про вирішення проблем); 4) вирішення і трансформація (обидва партнери втілюють результати переговорів); 5) припинення стосунків (прийняте рішення не покращило стосунки і не вирішило проблем)

[6, с. 49–73]. Досліджуються загальна психологія подружніх відносин [7] та психологія сучасної сім'ї [8].

Дослідниками зазначається, що одним із чинників конфліктності [9] в сім'ї є невідповідність між установкою шлюбного партнера і його реальною поведінкою, викликана неврахуванням індивідуальних особливостей протилежної статі, її схильностей, можливостей. Встановлений взаємозв'язок між оцінками шлюбними партнерами рівня конфліктності в кожній із досліджуваних сфер сімейно-рольової взаємодії [10]. Взаємозв'язок сфер конфліктності свідчить про наявність кругової каузальності (причинності) сімейних конфліктів. Наявність конфлікту в одній зі сфер сімейно-рольової взаємодії проектується подружжям на інші сфери та впливає на загальну оцінку рівня конфліктності в сім'ї і на задоволеність шлюбом подружжя. У свою чергу структура готовності до зради [11] включає когнітивний (когнітивно-мотиваційний), емоційний і особистісний компоненти, пов'язані з усвідомленням наявності її причин, умов здійснення та наслідків, наявністю особистісних якостей, які змістовно корелюють із психологічної сутністю зради, наявністю переживань, емоцій і почуттів чоловіка, що зумовлює можливість виникнення зради. Загалом, незважаючи на досить значне поширення наукових пошуків, недостатніми є дослідження, спрямовані на вивчення стану подружньої взаємодії в родинях з порушенням життєдіяльності сім'ї внаслідок адюльтеру.

Мета статті – дослідити стан подружньої взаємодії в родинях з порушенням життєдіяльності сім'ї внаслідок адюльтеру та виявити провідні чинники, які руйнують родину. Задачею стало виявлення психоемоційних проблем у подружніх парах та визначення їх впливу на виникнення порушень сімейного функціонування в разі адюльтеру.

Методи та матеріал дослідження. З дотриманням принципів деонтології проведено обстеження 180-ти подружніх пар. Проаналізовано стан подружньої взаємодії та проведено порівняльний аналіз між групою подружжя у «кризовому віці браку» з наявністю адюльтеру в сімейному анамнезі (кризова група з адюльтером – КГА) та групою подружжя в «кризовому віці браку» без адюльтеру в сімейному анамнезі (КГ). Обидві групи дослідження були розподілені на три підгрупи: перша – кризовий вік браку 4 роки (період 3–5 рр.) (КГА1, n = 30, КГ1 n = 30); друга – кризовий вік браку 7 років (період 6–8 рр.) (КГА2, n = 30, КГ2, n = 30); третя – кризовий вік браку 12 років (період 11–13 рр.) (КГА3, n = 30, КГ3, n = 30). Даний етап виконувався за допомогою: трикомпонентної моделі любові Р. Стернберга для вивчення

почуття любові [12], методики «Діагностика спілкування в сім'ї» Ю.Є. Альошина [13], тесту опису поведінки К. Томаса для вивчення стилю поведінки в конфліктних ситуаціях [14]. Аналіз, обробка та підрахунок процентних характеристик і коефіцієнтів кореляції здійснювалися за допомогою програми SPSS 10.0.5 for Windows [15].

Виклад основного матеріалу дослідження. Емоційна підтримка близькості між чоловіком та жінкою, а також інші види поведінки створюють теплоту в любовних стосунках. До них відносяться відверте спілкування, здатність ділитися радістю, щастям, сумом один з одним, вміння берегти та дорожити коханою людиною. Вищезгадані психо-емоційні елементи міжособистісних стосунків у 1970 р. було покладено американським психологом Робертом Стернбергом у розробку трикомпонентної теорії любові (тріаду), яку він відображав у вигляді трикутників. У його теорії власне любов складається з трьох частин [12]: 1. Близькість – включає в себе почуття причетності, єдності та пов'язаності; 2. Пристрасть – включає в себе і закоханість, і сексуальну привабливість; 3. Зобов'язання – передбачають у короткостроковій перспективі рішення залишатися з партнером, а у довгостроковій – спільні досягнення і плани на майбутнє.

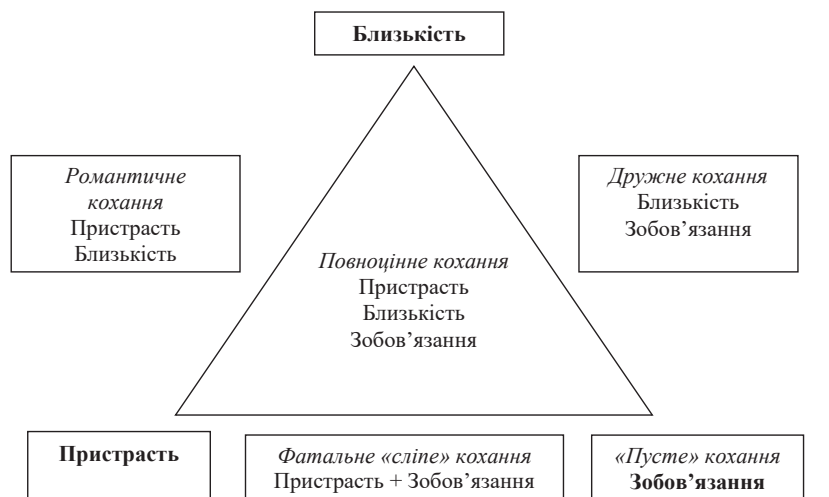
Погоджуючись з автором теорії тріади кохання, можемо зауважити, що, на наш погляд, *пристрасть* включає не лише сексуальний ком-

понент відносин, а може також бути викликана обставинами, пов'язаними з особистістю людини, а не іншою особою. Так, для деякої особистості є потреба у встановленні стосунків з іншими людьми, домінуванні/ підпорядкуванні над іншими людьми або самоповаги, що може бути рухомим джерелом пристрасті більше, ніж лише статеві відносини. У свою чергу компонент *зобов'язання* поєднує два складники – рішення (про те, що якась людина любить іншу людину) та усвідомлення (якою мірою людина готова виконувати це зобов'язання). Іншими словами, прийняте рішення «тут та зараз» любити когось не завжди передбачає бажання брати на себе довгострокову відповідальність – зобов'язання. Поєднання близькості, пристрасті й зобов'язань за Р. Стернбергом представлено на рис. 1.

Р. Стернберг надає основні характеристики складників та взаємозв'язків компонентів тріади кохання [12]:

1. *Відсутність кохання* – «являє собою просту відсутність усіх трьох компонентів кохання. Відсутність кохання характеризує переважну більшість наших особистих взаємовідносин, повсякденну взаємодію».

2. *Симпатія/Дружба* – «терміни, використані у нетривіальному сенсі. Краще відносити їх до почуттів у стосунках та характеризувати як дружбу. Людина відчуває близькість, пов'язаність

Примітки:

Показник	Близькість	Пристрасть	Зобов'язання
Відсутність кохання			
Симпатія/Дружба	х		
Закоханість		х	
Пусте кохання			х
Романтичне кохання	х	х	
Дружнє кохання	х		х
Фатальне кохання		х	х
Досконале кохання	Х	х	х

Рис. 1. Поєднання близькості, пристрасті й зобов'язань між складниками тріади кохання за Р. Стернбергом [12]

і теплоту по відношенню до іншої людини, без почуття сильної пристрасті чи довгострокових зобов'язань».

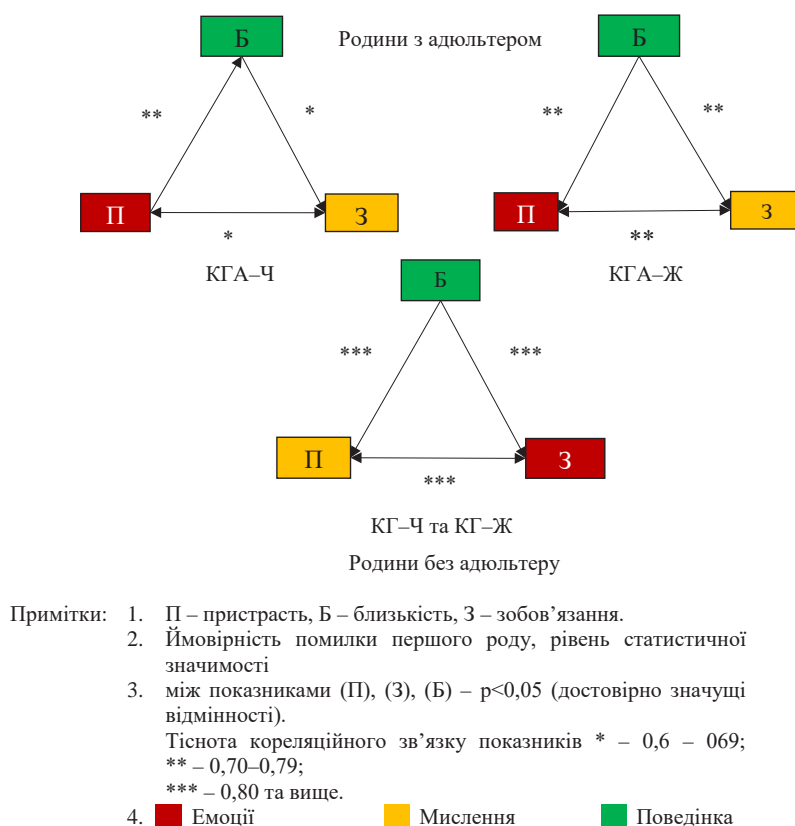
3. *Закоханість* – «з'являється разом з відчуттям пробудження пристрасті й за відсутності близькості та зобов'язань». Романтичні стосунки часто починаються як нерозважливе кохання і перетворюються на романтичну любов, коли з часом з'являється близькість. Без появи близькості чи зобов'язань закоханість може раптово зникнути.

4. *Пусте кохання* – зобов'язання без близькості і пристрасті. Більш сильне кохання може вироджуватись у пусте кохання. У шлюбах за домовленістю стосунки подружжя можуть розпочинатись як пусте кохання і переходити в іншу форму, демонструючи, як «пусте кохання не обов'язково є кінцевою стадією тривалих стосунків... [але] скоріше початком, ніж кінцем».

5. *Романтичне кохання* «постає з поєднання любові, близькості й пристрасті. Романтичні закохані не тільки мають фізичне тяжіння, а й пов'язані емоційно», однак між ними відсутні стійкі зобов'язання.

У дослідженні надано аналіз компонентам любові у взаємозв'язках складників тріади кохання за Р. Стернбергом у респондентів КГА (Ч+Ж) та КГ (Ч+Ж), що представлено на рис 2.

На рис. 2 показано ступінь залучення партнерів у тріаду кохання. Цей ступінь оцінено на підставі рівня суміщення тріад за допомогою аналізу тісноти зв'язків між складниками тріади. У КГА-Ч за міцністю зв'язку виявлено: середній між пристрасть–близькість; слабкий між близькість–зобов'язання; слабкий між пристрасть–зобов'язання. Комплексним аналізом зв'язків встановлено, що чоловіки, маючи пристрасть як базову рушійну силу стосунків із дружиною, розглядали можливість близькості, проте не визнавали, що пристрасть та близькість зумовлюють зобов'язання перед дружиною. У КГА-Ж за міцністю зв'язку виявлено: середній між близькість–пристрасть; близькість–зобов'язання; пристрасть–зобов'язання. Комплексним аналізом зв'язків встановлено, що жінки, маючи близькість як базову рушійну силу стосунків з чоловіком, мали пристрасть, проте не визнавали, що пристрасть та близькість зумовлюють зобов'язання перед чоловіком. Можна зазначити, що партнери у КГА-Ч та КГА-Ж характеризувалися як «нерозуміючі один одного», коли бажання/інтереси партнерів лежали в абсолютно різних площинах, їхні тріади не поєднувалися. Тобто діагностувалося порушення інтенсивності та рівноваги у взаєминах партнерських пар.

Рис. 2. Взаємозв'язок складників тріади кохання за Р. Стернбергом у респондентів КГА (Ч+Ж) та КГ (Ч+Ж)

У КГ-Ч та КГ-Ж виявлено міцний зв'язок між усіма складниками тріади, що свідчить про те, що чоловіки й жінки, маючи пристрасть й близькість, мали високий ступінь зобов'язань, що, на наш погляд, у разі порушення життєдіяльності родини в інших сферах функціонування ставало стримуючим чинником факту адюльтеру. Можна зазначити, що партнери у КГ-Ч та КГ-Ж добре відповідали один одному, їхні трикутники майже перекривалися.

Ступінь відповідності між «Тріадами кохання Р. Стернберга» у респондентів КГА (Ч+Ж) представлено у табл. 1.

З даних табл. 1, видно, що задоволеність стосунками в коханні визначалася відповідністю їхніх тріад та відповідністю між ідеальним та «реальним» трикутником партнерів. Коли фіксувалася невідповідність між «ідеальною» та «реальною» тріадами, чоловік або жінка відчували незадоволеність. Крім того, значна невідповідність між тріадами в парі означала «невідповідність» сподівань і складності в задоволенні потреб іншого. Ступінь відповідності між «Тріадами кохання Р. Стернберга» у респондентів КГ (Ч+Ж) представлено в табл. 2.

З даних табл. 2, видно, що у КГ, як і в групі КГА, виявлено, що задоволеність любовними стосунками визначалася відповідністю їхніх тріад та співвідношенням між ідеальним та «реальним» трикутником партнерів. Загалом, можна зазначити, що динаміка стосунків значно відрізняється від групи КГА в бік більшої відповідності між тріадами чоловіків та жінок у парі, тобто задоволеність «ідеальною» та «реальною» тріадами пари з «відповідністю» сподівань і можливості задоволення власної потреби та потреб іншого.

Досліджуючи пари КГА та КГ, ми встановили, що тріади можуть змінюватися залежно від часу й поведінки або почуттів. З часом змінюються впливи партнерів один на одного, а потрібна для любові гнучкість і винахідливість нівелюються.

Посилюється внутрішня самотність, що в сукупності зі звиканням та наростанням самотності призводить до емоційного охолодження. Цікавим є те, що виявлене в деяких парах виникнення адюльтеру за умови збереження довірчих стосунків та «неруйнівних» порушень життєдіяльності родини може зближувати людей, які об'єднуються навколо проблеми адюльтеру та намагаються підтримувати один одного під час її вирішення. У таких ситуаціях можливе «відкриття» в партнері якостей, які раніше не проявлялися: емоційна/психологічна підтримка, співчуття, відданість тощо. Проте руйнівна сила адюльтеру може призводити до того, що пари не витримують емоційної напруги. Це призводить до поглиблення проблем порушення функціонування родини, охолодження стосунків та розчарування. Можна зазначити, що любовні стосунки КГА в контексті психологічного функціонування відрізнялися від образу «ідеальної любові», в якому бракує «контексту стосунків», фіксується низька інтенсивність переживань, взаємна ілюзія щодо поняття «кохання сильніше та може перебороти все».

За результатами власних досліджень можна узагальнити такі характеристики й складники компонентів тріад кохання у КГА, які в цілому збігаються з пізніше доданими у власну теорію Р. Стернбергом характеристиками компонентів тріад кохання [12]:

1. Формальна (придуманна) любов. Любов цього виду виникає в результаті ухвалення рішення про те, що людина любить іншу людину і віддана цій любові (відсутність як інтимності, так і пристрасті). Таку любов можна іноді виявити в застійних взаєминах, які тривають багато років і за цей час втратили як взаємну емоційну залученість, так і фізичний потяг, які колись були для них характерні.

2. Досконала любов. Досконала любов включає в себе всі три компоненти. Досягнення досконалої любові ще не дає гарантії, що ця любов буде три-

Таблиця 1

Ступінь відповідності між «Тріадами кохання Р. Стернберга» у респондентів КГА (Ч+Ж)

Ступінь відповідності між тріадами	Групи*									χ^2 ; p
	КГА1			КГА2			КГА3			
	N	%	$\pm m$	N	%	$\pm m$	N	%	$\pm m$	
Повна відповідність	3	10,0	3,0	4	13,3	3,4	8	26,7	4,4	26,8; p<0,01
Дуже близька відповідність	6	20,0	4,0	7	23,3	4,2	8	26,7	4,4	
Помірна невідповідність	10	33,3	4,7	9	30,0	4,6	7	23,3	4,2	
Дуже сильна невідповідність	11	36,7	4,8	10	33,3	4,7	7	23,3	4,2	
Всього пар	30	100		30	100		30	100		

Примітка. * – ймовірність помилки першого роду, рівень статистичної значимості між показниками – $p < 0,01$ (достовірно значущі відмінності)

валою. Формування та збереження вищої любові залежить від стосунків та ситуації, в якій ця любов розвивається і зберігається.

3. Фатальна (сліпа) любов – поєднання компонентів «пристрасть» і «рішення/зобов'язання» та відсутність інтимності. Така любов легковажна в тому сенсі, що зобов'язання приймаються під впливом однієї пристрасті, за відсутності стабілізуючого елемента інтимності. Хоча компонент пристрасті може розвинути майже миттєво, розвиток компонента інтимності вимагає якогось часу, і тому існує ризик розриву стосунків, заснованих на фатальному коханні, а в разі поспішних шлюбів – ризик розлучення [12].

Наступним стало дослідження методикою «Спілкування в сім'ї» [13] особливостей спілку-

вання в сім'ї залежно від рівня порушення життєдіяльності сім'ї внаслідок адюльтеру. Створюючи методичку, автори виходили з того, що спілкування як регулятор міжособистісних відносин подружжя через багато параметрів входить у характеристики, які найбільшою мірою диференціюють успішні та неуспішні шлюби (сім'ї) [13]. У дослідженні ми спиралися на розроблену американськими вченими Р. Левіс і Дж. Спаніер модель «Якості шлюбу» [16], в якій систематизовані позитивні та негативні чинники впливу на шлюб та його успішність. Відокремлена група показників описує, як впливають на внутрішньо-родинні відносини різні сторони спілкування. Результати розподілу респондентів КГА (Ч+Ж) щодо спілкування у сім'ї відображено в табл. 3.

Таблиця 2

Ступінь відповідності між «Тріадами кохання Р. Стернберга» у респондентів КГ (Ч+Ж)

Ступінь відповідності між тріадами	Групи*									χ^2 ; p
	КГ1			КГ2			КГ3			
	N	%	$\pm m$	N	%	$\pm m$	N	%	$\pm m$	
Повна відповідність	10	33,3	4,7	12	40,0	4,9	14	46,7	5,0	25,2; p<0,01
Дуже близька відповідність	9	30,0	4,6	8	26,7	4,4	9	30,0	4,6	
Помірна невідповідність	7	23,3	4,2	7	23,3	4,2	5	16,7	3,7	
Дуже сильна невідповідність	4	13,3	3,4	3	10,0	3,0	2	6,7	2,5	
Всього пар	30	100		30	100		30	100		

Примітка. * – ймовірність помилки першого роду, рівень статистичної значимості між показниками – $p < 0,01$ (достовірно значущі відмінності)

Таблиця 3

Розподіл респондентів КГА (Ч+Ж) щодо спілкування в сім'ї

Показники спілкування в родині	Стать	Групи								
		КГА1			КГА2			КГА3		
		N	%	$\pm m$	N	%	$\pm m$	N	%	$\pm m$
Довіра у спілкуванні	Ч	11	36,7	4,8	13	43,3	5,0	15	50,0	5,0
	Ж	11	36,7	4,8	11	36,7	4,8	13	43,3	5,0
Взаємоповага між подружжям	Ч	12	40,0	4,9	12	40,0	4,9	13	43,3	5,0
	Ж	12	40,0	4,9	11	36,7	4,8	14	46,7	5,0
Подібність у поглядах подружжя	Ч	10	33,3	4,7	14	46,7	5,0	15	50,0	5,0
	Ж	11	36,7	4,8	13	43,3	5,0	13	43,3	5,0
Загальні символи сім'ї	Ч	13	43,3	5,0	13	43,3	5,0	14	46,7	5,0
	Ж	12	40,0	4,9	13	43,3	5,0	14	46,7	5,0
Легкість спілкування	Ч	13	43,3	5,0	12	40,0	4,9	13	43,3	5,0
	Ж	13	43,3	5,0	12	40,0	4,9	12	40,0	4,9
«Психотерапевтичність» спілкування	Ч	14	46,7	5,0	13	43,3	5,0	14	46,7	5,0
	Ж	13	43,3	5,0	14	46,7	5,0	14	46,7	5,0
Усього	Ч	30	100,0		30	100,0		30	100,0	
Усього	Ж	30	100,0		30	100,0		30	100,0	
χ^2 ; p		24,8; p<0,01								

Узагальнюючі аналіз спілкування в сім'ї (табл. 3) у КГА, можна зазначити, що в цілому існує динаміка збільшення позитивних відповідей у групах по всіх параметрах у бік від КГА1 до КГА2 та КГА3. Вважаємо, що пари, які мали більший стаж сімейного життя, в сукупності з адюльтером відмічали у себе більш ґрунтовні порушення функціонування родини. Більшість таких досліджених пар характеризували/сприймали факт адюльтеру як те, що «повинно було трапитися рано чи пізно», тобто у чоловіків і жінок фіксувалася внутрішня «свідома налаштованість» на адюльтер. Результати розподілу респондентів КГ (Ч+Ж) щодо спілкування в сім'ї відображено в табл. 4.

Узагальнюючі результати аналізу спілкування в сім'ї (табл. 4) у КГ, можна зазначити, що існує динаміка зменшення позитивних відповідей у групах по всіх параметрах у бік від КГ1 до КГ2 та КГ3. Тобто пари, які мають більший стаж сімейного життя, мали більшу кількість негативних відповідей. На наш погляд, дана ситуація зумовлена тим, що у пар КГ1 менше «накопчений негативний досвід» та менше порушених сфер внутрішньо-сімейного функціонування, вони перебувають у «сімейному віці пристосування до спільного життя» один з одним.

Встановлено, що психологічні та емоційні проблеми пари під час спілкування були однією з причин порушення життєдіяльності родини. Так, конфліктно-кризові ситуації виникали тоді, коли не задовольнялися психологічні та емоційні потреби спілкування пари, що свідчило про втрату почуття любові, емоційної близькості, підтримки та розуміння один одного. На наш погляд, задоволення таких особистісних потреб давало можливість

парам витримати життєві труднощі, які неминуче зустрічалися в житті взагалі і в сімейному житті зокрема. Дослідження параметрів спілкування в сім'ї свідчить про неблагополуччя міжособистісного спілкування у парах КГА та КГ. Проте в парах КГА адюльтер не був «неочікуваним» та часто «унаочнював» порушення взаємин і сімейного функціонування. Порушення спілкування у парах КГА, на відміну пар КГ, проявлялись у більшій суперечливості вербальної і невербальної комунікації, маніпулюванні партнером, блокуванням й спотворенням передачі почуттів.

За результатами дослідження, базуючись на поглядах Ю.Е. Альошина [13], виокремлені напрями роз'яснювального, раціонального психотерапевтичного впливу в рамках комплексу заходів психокорекції порушення життєдіяльності сім'ї в разі адюльтеру, які спрямовані на опрацювання: саморозкриття пари в процесі спілкування (навички щирості, довіри, неосуду таємниць, спілкування без оцінки; очікувань і установок пари (подружнн схожість у ставленні до навколишнього світу і людей)); невербальної комунікації («правильне розуміння» один одного: пози, погляди, жести, вирази обличчя); унікального «коду» міжособистісних стосунків (своя, нікому іншому не зрозуміла мова, жести, звернення, традиції, обряди та ін.); «підтвердження» задоволеності подружніх ролей, позиції в родині й тих функцій та обов'язків, поглядів і поведінки партнера, які не відповідають власним умінням не вимагати пояснень та виправдувань; емпатичних навичок спілкування (співпереживання, співчуття, співучасть, схожість у поглядах, взаєморозуміння).

Таблиця 4

Розподіл респондентів КГ (Ч+Ж) щодо спілкування в сім'ї

Показники спілкування в родині	Стать	Групи								
		КГ1			КГ2			КГ3		
		N	%	±m	N	%	±m	N	%	±m
Довіра в спілкуванні	Ч	22	73,3	4,4	19	63,3	4,8	19	63,3	4,8
	Ж	21	70,0	4,6	23	76,7	4,2	20	66,7	4,7
Взаємоповага між подружжям	Ч	23	76,7	4,2	20	66,7	4,7	17	56,7	5,0
	Ж	21	70,0	4,6	22	73,3	4,4	20	66,7	4,7
Подібність у поглядах подружжя	Ч	22	73,3	4,4	19	63,3	4,8	18	60,0	4,9
	Ж	24	80,0	4,0	18	60,0	4,9	18	60,0	4,9
Загальні символи сім'ї	Ч	23	76,7	4,2	22	73,3	4,4	19	63,3	4,8
	Ж	22	73,3	4,4	20	66,7	4,7	19	63,3	4,8
Легкість спілкування	Ч	23	76,7	4,2	23	76,7	4,2	20	66,7	4,7
	Ж	21	70,0	4,6	19	63,3	4,8	20	66,7	4,7
«Психотерапевтич-ність» спілкування	Ч	24	80,0	4,0	20	66,7	4,7	18	60,0	4,9
	Ж	23	76,7	4,2	21	70,0	4,6	19	63,3	4,8
Усього	Ч	30	100,0		30	100,0		30	100,0	
Усього	Ж	30	100,0		30	100,0		30	100,0	
χ^2 ; p		26,0; p<0,01								

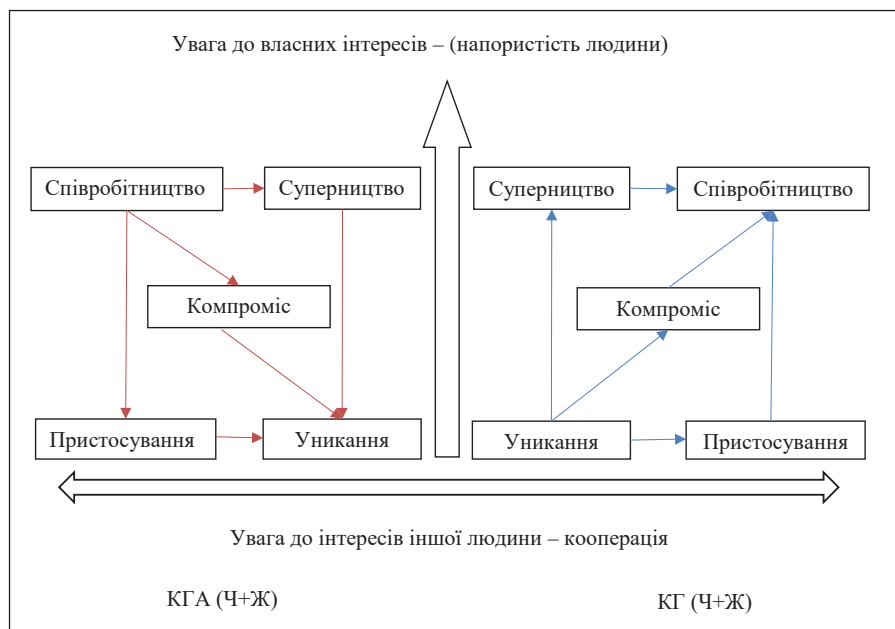
Наступним етапом стало дослідження типу поведінки в конфліктних ситуаціях у залежності від рівня порушення життєдіяльності сім'ї внаслідок адюльтеру. К. Томас [14], розробляючи підхід до вивчення конфліктних явищ, акцентував увагу на необхідності змін класичного ставлення до конфліктів. Він зазначав, що на ранніх етапах вивчення конфліктів широко використовується поняття «вирішення конфліктів», проте автор підкреслював, що даний термін має на увазі, що конфлікт можна і необхідно дозволяти або елімінувати. Так, метою вирішення конфліктів стає «деякий ідеальний безконфліктний стан», де особистості працюють у повній гармонії. На неоднозначну наукову дискусійність даної думки К. Томас відповідав, що «марність зусиль з повної елімінації конфлікту вказує на позитивні функції конфліктів». На думку автора, «акцент має бути перенесено з елімінації конфліктів на управління ними» за необхідності концентрації на таких аспектах вивчення конфліктів, як:

- форми поведінки в конфліктних ситуаціях, характерні для особистості;
- продуктивність чи деструктивність у часі;
- пошук можливості стимулювати продуктивну поведінку.

К. Томас, описуючи тип поведінки особистості в конфлікті, пропонував використовувати двомірну модель регулювання конфліктів, основними принципами якої є *кооперація* – увага до інтересів сто-

рін конфлікту та *напористість* – акцент на захисті власних інтересів. Автор вважав, що «за уникнення конфлікту жодна зі сторін не досягає успіху». За таких форм поведінки, як конкуренція, пристосування і компроміс, один з учасників у виграші, а інший – програє, або обидва програють, тому що йдуть на компромісні поступки. І лише в ситуації співробітництва обидві сторони опиняються у виграші [14]. У розробленому опитувальнику щодо встановлення типових форм поведінки в конфлікті К. Томас описує п'ять варіантів конфлікту з 12 судженнями про поведінку індивіда в конфліктній ситуації, які загалом поєднуються у 30 пар варіацій поведінки. Відповідно до кооперації та напористості як способів вимірювання конфлікту виокремлюються основні варіанти: *суперництво* (конкуренція) – прагнення домогтися задоволення своїх інтересів на шкоду іншому; *пристосування* – протизага суперництву, принесення в жертву власних інтересів заради інтересів іншої людини; *компроміс*, *уникання* – як відсутність прагнення до кооперації, так і відсутність тенденції до досягнення власних цілей; *співробітництво* – учасники приходять до альтернативи, повністю задовольняючи інтереси обох сторін. Механізми регулювання конфліктів у респондентів КГА (Ч+Ж) та КГ (Ч+Ж) відображено у рис. 3.

З даних рис. 3 можна зазначити, що серед респондентів КГА виявлено такі варіанти розвитку конфлікту:

Рис. 3. Механізми регулювання конфліктів у респондентів КГА (Ч+Ж) та КГ (Ч+Ж)

Примітка: 1. Джерело оформлено автором на основі розробок К.У. Томасом і Р.Х. Кілменном [14]. 2. Ймовірність помилки першого роду, рівень статистичної значимості між показниками – $p < 0,05$ (достовірно значущі відмінності).

1. За уникнення конфлікту в парі жодна зі сторін не досягне успіху, також обидві сторони з напористістю «жертвують» чи готови «жертвувати» власними інтересами та інтересами іншого (у парах КГ дана динаміка відсутня або мінімальна).

2. За суперництва, пристосування й компромісу частіше або чоловік, або жінка були у «виграші», а інший – «програє», або програють обидва, тому що йдуть на компромісні поступки. Проте цікавим у поведінці обох є небажання «жертвувати» власними інтересами. У КГ суперництво проявлялося в разі врахування власних інтересів з урахуванням мінімальних інтересів іншої сторони.

3. Ситуація співробітництва обох сторін, поведінка в конфлікті зумовлює виграш обох сторін без необхідності «жертвувати» власними інтересами. У КГ за співробітництва партнери враховували власні інтереси та інтереси іншої сторони.

Результати розподілу респондентів КГА (Ч+Ж), щодо типу поведінки в конфліктних ситуаціях представлено в табл. 5. Аналізуючи дані табл. 5, можна зазначити, що в цілому у КГА простежується динаміка зменшення неконструктивних форм поведінки в конфлікті зі стажем спільного життя у КГА1– КГА2– КГА3: «суперництво», «уникнення». Навпаки, «пристосування» зі стажем спільного життя в цілому збільшується, «компроміс» є відносно стабільним, а «співробітництво» в деяких випадках наростає. Ця ситуація збігається та є цілком зрозумілою під час аналізу параметрів спілкування в сім'ї.

Згідно з даними, наведеними в табл. 5, досліджені КГА1 насамперед знаходилися не лише в стані вирішення та прийняття проблем функціонування родини, а й у «віці пристосування до

сімейного життя», який потребує пошуку форм взаємовідносин та напрацювання шляхів вирішення конфліктів у родині.

Результати розподілу респондентів КГ (Ч+Ж) щодо типу поведінки в конфліктних ситуаціях наведені у табл. 6.

Аналізуючи дані табл. 6, можна зазначити, що в цілому у КГ простежується динаміка збільшення неконструктивних форм поведінки у конфлікті від КГ1– КГ2– КГ3 (суперництво, уникнення) зі стажем спільного життя. Навпаки, до «компромісу» та «співпраці» більш схильні пари КГ1, які мають менший стаж спільного життя.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, можна зазначити, що за компонентами взаємозв'язків складників тріади кохання за Р. Стернбергом у КГА виявлено порушення інтенсивності та рівноваги у взаємовідносинах партнерських пар, коли пристрасть та близькість у парі не розглядалась як такі, що зумовлюють зобов'язання. Бажання/інтереси часто лежать в абсолютно різних площинах, їхні тріади не поєднуються. Встановлено, що в парах, де пристрасть і близькість мають високий ступінь зобов'язань, вони стають стримуючим чинником факту адюльтеру. У КГА виявлена значна невідповідність між тріадами в парі, що вказувало на «невідповідність» сподівань і складності в задоволенні потреб партнера. У КГ, навпаки, встановлено задоволеність «ідеальною» та «реальною» тріадами пари з «відповідністю» сподівань і можливості задоволення власної потреби та потреб партнера. Виявлено, що у КГА збереження довірчих стосунків та «неруйнівних» порушень життєдіяльності в родині об'єднує навколо проблеми адюльтеру, пара намагається підтримувати один одного під час її вирішення

Таблиця 5

Розподіл респондентів КГА (Ч+Ж) щодо типу поведінки в конфліктних ситуаціях (К. Томаса в модифікації Н.В. Гришиної)

Тип поведінки	Стать	Групи										
		КГА1			КГА2			КГА3				
		N	%	±m	N	%	±m	N	%	±m		
Суперництво	Ч	6	20,0	4,0	5	16,7	3,7	3	10,0	3,0		
	Ж	5	16,7	3,7	5	16,7	3,7	3	10,0	3,0		
Пристосування	Ч	5	16,7	3,7	6	20,0	4,0	8	26,7	4,4		
	Ж	6	20,0	4,0	7	23,3	4,2	8	26,7	4,4		
Компроміс	Ч	3	10,0	3,0	3	10,0	3,0	3	10,0	3,0		
	Ж	3	10,0	3,0	2	6,7	2,5	3	10,0	3,0		
Уникнення	Ч	11	36,7	4,8	10	33,3	4,7	8	26,7	4,4		
	Ж	10	33,3	4,7	11	36,7	4,8	9	30,0	4,6		
Співробітництво	Ч	5	16,7	3,7	6	20,0	4,0	8	26,7	4,4		
	Ж	6	20,0	4,0	5	16,7	3,7	7	23,3	4,2		
Усього	Ч	30	100,0			30	100,0			30	100,0	
Усього	Ж	30	100,0			30	100,0			30	100,0	
χ^2 ; p		24,1; p<0,01										

Таблиця 6

**Розподіл респондентів КГ (Ч+Ж) щодо типу поведінки в конфліктних ситуаціях
(К. Томаса в модифікації Н.В. Гришиної)**

Тип поведінки	Стать	Групи								
		КГ1			КГ2			КГ3		
		N	%	±m	N	%	±m	N	%	±m
Суперництво	Ч	7	23,3	4,2	8	26,7	4,4	9	30,0	4,6
	Ж	7	23,3	4,2	7	23,3	4,2	8	26,7	4,4
Пристосування	Ч	8	26,7	4,4	9	30,0	4,6	8	26,7	4,4
	Ж	7	23,3	4,2	10	33,3	4,7	9	30,0	4,6
Компромiс	Ч	7	23,3	4,2	4	13,3	3,4	3	10,0	3,0
	Ж	6	20,0	4,0	4	13,3	3,4	4	13,3	3,4
Уникнення	Ч	3	10,0	3,0	6	20,0	4,0	6	20,0	4,0
	Ж	3	10,0	3,0	5	16,7	3,7	6	20,0	4,0
Спiвпраця	Ч	5	16,7	3,7	3	10,0	3,0	4	13,3	3,4
	Ж	7	23,3	4,2	4	13,3	3,4	3	10,0	3,0
Усього	Ч	30	100,0		30	100,0		30	100,0	
Усього	Ж	30	100,0		30	100,0		30	100,0	
χ^2 ; p		25,2; p<0,01								

(«відкриття» якостей, які раніше не проявлялися: емоційна/психологічна підтримка, співчуття, відданість). В іншому випадку, коли пари не витримували емоційної напруги адюльтеру, це призводило до поглиблення проблем порушення функціонування родини, охолодження стосунків та розчарування. У КГА в образі «ідеальної любові» бракував «контекст відносин», тобто виявлена низька інтенсивність переживань, взаємна ілюзія щодо поняття «кохання сильніше та може перебороти усе».

Аналіз спілкування в сім'ї у КГА виявив, що пари, які мали більший стаж сімейного життя в сукупності з адюльтером, відмічали у себе більш ґрунтовні порушення функціонування родини. Факт адюльтеру сприймався як «очікуваний» зі «свідомою налаштованістю» на адюльтер. У КГ з більшим стажем сімейного життя переважали негативні відповіді внаслідок «накопченого негативного досвіду» та проблем у більшості сфер внутрішньо-сімейного функціонування.

Підґрунтям конфліктних та кризових ситуацій у КГА та КГ виявлено незадоволеність емоційних потреб спілкування пари, що свідчило про втрату почуття любові, емоційної близькості, підтримки

та розуміння. У свою чергу задоволення таких особистісних потреб сприяло витримуванню життєвих труднощів. У КГА адюльтер «унаочнював» порушення взаємин і сімейної кризи (суперечливість вербальної і невербальної комунікації, маніпулювання партнером, блокування і спотворення передачі почуттів).

Виокремлено такі варіанти перебігу конфліктів у КГА: за «уникнення» жодна зі сторін не досягала успіху, фіксувалася готовність «жертвувати» власними інтересами та інтересами іншого. За «суперництва» й «пристосування» чоловік або жінка були у «виграші», а інший «програв». У разі «компромісу» програвали обидва, а бажання «жертвувати» власними інтересами не виявлялося. За «співробітництва» поведінка зумовлювала вигрaш обох партнерів без необхідності «жертвувати» власними інтересами. Аналіз типу поведінки в конфліктних ситуаціях КГА виявив зменшення неконструктивних форм поведінки в конфлікті («суперництво», «уникнення») пар з більшим стажем спільного життя. У свою чергу «пристосування» зі стажем спільного життя збільшується, «компромiс» є відносно стабільним, а «співробітництво» наростає.

ЛІТЕРАТУРА

1. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Психология и психотерапия семьи. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 672 с.
2. Мешковська О.А. Варіанти, форми і психокорекція дезадаптації подружньої пари при позашлюбних зв'язках і венеричних захворюваннях жінок : автореф. дис. ... канд. мед. наук : 19.00.04 «Медицина психологія». Харків : ХМАПО МОЗ України, 2005. 27 с.
3. Кришталь В.В., Андрух Г.П. Сексуальная гармония супружеской пары. Харьков : Велес, 1996. 160 с.

4. Prib H., Bondar S. Psychological and psychoemotional disorders of family functioning. *Psychological Prospects Journal*. 2019. 34, 206–218. URL: <https://doi.org/https://doi.org/10.29038/2227-1376-2019-34-206-218>
5. Пил С., Бродски А. Любовь и зависимость ; пер. с англ. Москва : Институт Общегуманитарных исследований, 2005. 384 с.
6. Lee L. Sequences in Separation: A Framework for Investigating Endings of the Personal (Romantic) Relationship. *Journal of Social and Personal Relationships*. 1984. Vol. 1. P. 49–73.
7. Роджерс К. Психологія подружніх відносин. Можливі альтернативи / пер. з англ. В. Гаврилова. Москва : Изд-во Ексмо, 2001. 288 с. URL: <http://socio.125mb.com/psihologiya-suprujeskih-otnosheniy-vozmojnyie.html>
8. Андреева Т.В. Психологія сучасної сім'ї : монографія. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 436 с. URL: <http://socio.125mb.com/psihologiya-sovremennoy-semi-monografiya-spb.html>
9. Шевчишена О.В. Вплив соціально-психологічних установок на сімейне життя та виникнення конфліктів у молодій сім'ї. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. Київ : ГНОЗІС, 2009. Т. XI. Ч. 2. С. 523–532.
10. Хлопоніна Н.Є. Вплив рольових очікувань подружжя на характер сімейного спілкування. *Актуальні проблеми психології* : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, З.Г. Кісарчук. Київ : Міленіум, 2003. Том 3: Консультативна психологія і психотерапія. Вип. 2. С. 132–137.
11. Воронина Т.Н., Лукьянов А.С. Психология супружеской измены: Причины, готовность, гендерные различия. *Современные проблемы науки и образования*. 2015. URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=22157>
12. Sternberg Robert J. "Triangulating Love". In Oord, T. J. (ed.). *The Altruism Reader: Selections from Writings on Love, Religion, and Science*. West Conshohocken, PA: Templeton Foundation, 2007. P. 332. ISBN 9781599471273.
13. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. Изд. 2-е. Москва : Независимая фирма «Класс», 1999. 208 с.
14. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие / под ред. Д.Я. Райгородского. Самара : «Бахрах–М», 2001. 672 с.
15. Бююль А., Цефель П. SPSS: искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей. Санкт-Петербург : ДиаСофтЮП, 2002. 608 с.
16. Levis R.A., Spanier G.B. Theorizing about the quality and stability of marriage. *Contemporary theories about the family* / W.R. Burr, R. Hill, F.I. Nye, I.L. Reiss (Eds.). New York : Free Press, 1979. Vol. 1. P. 23–34.

REFERENCES

1. Eydemiller, E. G., Yustitskiy, V. V. (2008). *Psihologiya i psihoterapiya semi* [Psychology and psychotherapy of the family]. Sankt-Peterburg: Piter, 692 p. [in Russian].
2. Mieshkovska, O. A. (2005). *Varianty, formy i psikhokorektsiia dezadaptatsii podruzhnoi pary pry pozashliubnykh zviyazkakh i venerychnykh zakhvoriuvanniakh zhinok* [Variants, forms and psychocorrection of spouses desadaptation at fornication and venereal diseases in women]. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv: KhMAPO MOZ Ukrainy, 27 p. [in Ukrainian].
3. Krishtal', V. V., Andrukh, G. P. (1996) *Seksual'naya harmoniya supruzheskoy pary* [Sexual harmony of a married couple]. Kharkiv: Veles, 160 p. [in Ukrainian].
4. Prib, H., Bondar, S. (2019). Psychological and psychoemotional disorders of family functioning. *Psychological Prospects Journal*, (34), 206-218. <https://doi.org/https://doi.org/10.29038/2227-1376-2019-34-206-218> [in Ukrainian].
5. Pil S. (2005). *Lyubov i zavisimost* / Stenton Pil, Archi Brodski, Per. s Engl. M.: Institut Obshegumanitarnykh issledovaniy, 384 p. [in Russian].
6. Lee L. (1984). Sequences in Separation: A Framework for Investigating Endings of the Personal (Romantic) Relationship [Journal of Social and Personal Relationships]. 1, p. 49-73. [in English].
7. Rodzhers, K. (2001) *Psikhologhiya podruzhnykh vidnosyn. Mozhlyvi al'ternatyvy* [Psychology of marital relations. Possible alternatives]. Per. z anhl. V. Havrylova. M.: Yzd-vo Eksmo, 288 p. URL: <http://socio.125mb.com/psihologiya-suprujeskih-otnosheniy-vozmojnyie.html> [in Russian].
8. Andryeyeva, T. V. (2005) *Psikhologhiya suchasnoyi sim'yi*. [Psychology of the modern family]. Monografiya. Sankt-Peterburg: Rech', 436 p. URL: <http://socio.125mb.com/psihologiya-sovremennoy-semi-monografiya-spb.html> [in Russian].

9. Shevchyshena, O.V. (2009) Vplyv sotsial'no-psykholohichnykh ustanovok na simeyne zhyttya ta vynyknennya konfliktiv u molodiy sim'yi. Problemy zahal'noyi ta pedahohichnoyi psykholohiyi. Zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psykholohiyi im. H.S.Kostyuka APN Ukrayiny / za red. Maksymenka S.D., K. : HNOZIS, T. KHI., chastyna 2, 523-532 [in Ukrainian].
10. Khloponina, N.YE. (2003) Vplyv rol'ovykh ochikuvan' podruzzhzha na kharakter simeynoho spilkuvannya. Aktual'ni problemy psykholohiyi Tom 3: Konsul'tatyvna psykholohiya i psykhoterapiya: Zb. naukovykh prats' Instytutu psykholohiyi im.H.S.Kostyuka APN Ukrayiny / Za red. Maksymenka S.D., Kisarchuk Z.H., K.: Milenium, 2, p. 132–137 [in Ukrainian].
11. Voronina, T. N., Lukyanov, A. S. (2015). Psihologiya supruzheskoy izmenyi: Prichinyi, gotovnost, gendernye razlichiya [Psychology of adultery: causes, preparedness, gender differences]. Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya – Modern problems of science and education, 2. URL: <https://www.scienceducation.ru/ru/article/view?id=22157> [in Russian].
12. Sternberg, Robert J. (2007). "Triangulating Love". In Oord, T. J. (ed.). [The Altruism Reader: Selections from Writings on Love, Religion, and Science]. West Conshohocken, PA: Templeton Foundation. 332 p. [in English].
13. Aleshina Y.E. (1999) Individualnoe i semejnoe psihologicheskoe konsultirovanie. Izd. 2., M. : Nezavisimaya firma "Klass", 208 p. [in Russian].
14. Raygorodskiy D. Ya. (Eds.). (2001). Prakticheskaya psihodiagnostika. Metodiki i testyi. Uchebnoe posobie [Practical psychodiagnosics. Methods and tests. Tutorial]. Samara: «Bahrah-M», 672 p. [in Russian].
15. Byuyul, A., Tsefel, P. (2002). SPSS: iskusstvo obrabotki informatsii. Analiz statisticheskikh dannyih i vostanovlenie skryityih zakonomernostey [SPSS: the art of information processing. Analysis of statistical data and restoration of hidden patterns]. Sankt-Peterburg: DiaSoftYuP, 608 p. [in Russian].
16. Levis R.A., Spanier G.B. (1979). Theorizing about the quality and stability of marriage [Contemporary theories about the family] W.R. Burr, R. Hill, F.I. Nye, I.L. Reiss (Eds.). New York: Free Press, 1. P. 23–34. [in English].

ОПЕРАЦІЙНО-ПІЗНАВАЛЬНИЙ ПЛАН «КАРТИНИ СВІТУ» МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ-КОНСУЛЬТАНТІВ

Каліщук С. М.

*кандидат психологічних наук, доцент,
докторант кафедри психології особистості та соціальних практик
Київський університет імені Бориса Грінченка
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-1749-7856
klana_@ukr.net*

Ключові слова: професійна підготовка, образ світу, смисл, смислова архітектоніка свідомості, мікрогенеза, макрогенеза, пізнавальні контури свідомості, діяльність, мотиваційні тенденції.

У статті визначена зумовленість динаміки смислових утворень свідомості майбутніх психологів-консультантів і реорганізації їх образу світу (уявлення світу, суб'єктивної дійсності) конкретно-історичним, соціально-культурним і навчально-професійним тлом, у взаємодії з яким розгортається їх багатомірна психічна діяльність. Надана дефініція понять «смислова архітектоніка свідомості особистості» й «картина світу». Означені п'ять планів розвідки процесуально-динамічних характеристик смислової архітектоніки свідомості: мікрогенеза, макрогенеза, реорганізація мнемічних контекстів, операційно-пізнавальний та операційно-емоційний. Викладена діагностична процедура вивчення операційно-пізнавального плану «картини світу» майбутніх психологів-консультантів. Запропонована модифікація методики В.П. Серкіна «Оцінка специфіки перцептивного світу». Здійснено дескрипторний аналіз семантичних структур сюжетів за тестом ТАТ Г. Мюррея. Забезпечено дослідження змісту процесів пізнання через активацію пізнавальних контурів свідомості: сенсорно-перцептивного, уяви, мисленнєвого, афективного й рефлексії. Визначено результат дії пізнавальних контурів через знаходження контекстних смислів, що мають множинну зв'язків у семантиці суб'єктивної «картини світу» досліджуваних. Використані діагностичні процедури дозволили простежити процес генези – «збирання» та генерацію конкретних елементів «картини світу» досліджуваних. Доведено залежність походження та інтегрування образів «картини світу» від особистісної історії діяльності, системи діяльностей, якими досліджувані вже опанували, й від ієрархії їхніх мотиваційних тенденцій. Підтверджена теза про неоднозначність сприйняття та розуміння світу, якщо не створені умови для співвіднесення змісту образу з власною дією перетворення, з похідними його інтерпретаціями, атрибуціями й прогнозами щодо певної ситуації. Доведено, що рівні узагальнення смислових утворень пов'язані в ієрархічні зв'язки, в яких поняттєвий рівень відкривається виключно на засаді узагальнення досвіду діяльності (дій).

OPERATIONAL AND COGNITIVE COMPONENT OF THE “WORLDVIEW” OF FUTURE COUNSELING PSYCHOLOGISTS

Kalishchuk S. M.

PhD in Psychology, Associate Professor,

Doctoral Student at the Department of Psychology of Personality and Social Practices

Borys Grinchenko Kyiv University

Bulvarno-Kudriavska str., 18/2, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-1749-7856

klana_@ukr.net

Key words: *professional training, worldview, meaning, notional architectonics of consciousness, microgenesis, macrogenesis, cognitive elements of consciousness, activity, motivational tendencies.*

The article has determined the dependence of the dynamics of notional formations of consciousness of future counseling psychologists and reorganization of their worldview (world outlook, subjective reality) by the concrete historical, socio-cultural and educational-professional context in cooperation with which their multidimensional mental activity is developing. The author has defined the concept “notional architectonics of personality’s consciousness” and “worldview”. It has been outlined five directions of scientific investigation of the procedural and dynamic characteristics of notional architectonics of consciousness: microgenesis, macrogenesis, reorganization of mnemonic contexts, operational-cognitive and operational-emotional. The diagnostic procedure of studying the operational and cognitive component of the “worldview” of future counselling psychologists has been covered. The author has proposed to modify V.P. Serkin’s methodology “Assessment of the specifics of perceptive world”. It has been carried out the descriptive analysis of semantic structures of the plots using H. Murray’s TAT. The study of cognitive processes has been ensured through activating cognitive elements of consciousness: sense-perceptive, imagination, mental, affective and reflection. The article has determined the activity result of cognitive elements by finding contextual meanings which have multiple relations within semantics of “worldview” of participants under study. The used diagnostic procedures have made it possible to trace the genesis process – “collecting” and generation of particular elements of the “worldview”. It has been proved the dependence of origin and integration of patterns of the “worldview” on the personal practical experience, activities system, which the participants under study have already had, and hierarchy of their motivational trends. The author has confirmed a statement about the ambiguity of perception and understanding of the world if there are no conditions for the correlation of an image with personal transformation action, its derivative interpretations, attributions, and expectations about a particular situation. The research has substantiated that level of generalization of notional formations are united into hierarchic relations where the notional level is manifested exclusively through generalizing the experience of activity (actions).

Постановка проблеми. Професійна підготовка майбутніх психологів-консультантів є закладами вищої освіти має двоїсту природу й взаємозворотну зумовленість. По-перше, це формування та розвиток фахових компетенцій, які визначають ступінь опанування майбутніми психологами-консультантами виробничих функцій і пов’язаних із ними ключових умінь, спрямованих на розв’язання типових задач консультативної психологічної діяльності. По-друге, це динаміка внутріш-

нього світу й генеза особистого досвіду уявлення себе й світу, що детермінує їхню індивідуальну «картину світу» з унікальним засобом репрезентації, деталізацією, визначенням пріоритетів і стійких емоційних і поведінкових патернів. Саме тому суб’єктивне тло професійної діяльності майбутніх психологів-консультантів є особистісним інструментом психологічної допомоги клієнту незалежно від запиту. Вищезначені положення окреслюють два взаємопов’язані плани професійної

підготовки майбутніх психологів-консультантів, а саме: психолого-педагогічні умови й зміст навчально-пізнавальної та навчально-практичної діяльності і реорганізацію свідомості як багатомірної індивідуальної системи створення образу світу й зафіксованих взаємодій і відношень до нього.

У наукових розвідках плеяди відомих українських вчених предметно окреслено комплекс факторів, що детермінують умови й засоби особистісної трансформації майбутніх психологів (Ж.П. Вірна, Н.Б. Іванцова, О.М. Лозова, С.Д. Максименко, О.П. Сергєєнкова, Н.В. Чепелева, Н.Ф. Шевченко, Т.С. Яценко) [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Слід зазначити, що навчально-функціональний, професійно-перспективний та особистісний ракурси цілісного процесу фахової підготовки майбутніх психологів-консультантів інтегруються контекстом екзистенційного життєвого простору суб'єкта навчання, який на засаді доцільності цілеспрямовано, переживаючи нормативні кризи професійної підготовки, набуває складного фаху. Означене положення викликає необхідність пошуку чинників, які дадуть можливість супроводжувати й спрямовувати вектори особистісного, соціального й професійного еволюціонування майбутніх психологів-консультантів через «наведення мостів» між конструктами «Я» та «Світ» (об'єкти, явища, ситуації, культура), «Я» та «професійний Світ». На перший план виходить питання динаміки смислових утворень їх свідомості й розвитку образу світу (уявлення світу, суб'єктивної дійсності) як конкретно-історичного, соціального, культурного тла, у взаємодії з яким розгортається багатомірна психічна діяльність майбутніх психологів-консультантів.

Дослідження проблеми образу світу – диференціації реального світу й багатомірної суб'єктивної дійсності людини – окреслюють декілька проєкцій її розвідки, зокрема: як генези онтологічного тла образу світу; як номотетичного вияву онтогенетичної площини образу світу; як гносеологічного плану образу світу; як породжувальних здібностей свідомості та її репрезентативних і трансляційних функцій [9]. Безсумнівна теоретична й практична цінність досліджень образу світу полягає у створенні переконливого простору наукових ідей, які відкривають можливість зробити наступний крок – дослідити питання керованої динаміки образу світу майбутніх психологів-консультантів у процесі їх професійної підготовки й довести можливість і необхідність створення вихідної умови психологічного консультування – профіциту їх парафернальної «картини світу» щодо «картини світу» клієнта. Через те, що «проміжок» між ними детермінує шлях, за яким психолог-консультант як провідник супроводжує клієнта до оновлення його «картини світу».

Відомо, що психологічний механізм функціональної генези образу світу й «картини світу» як його семантичного шару є водночас і психологічним механізмом розвитку їх предметності. Це положення обґрунтовується методологічним принципом єдності свідомості й діяльності й підтверджується численними вагомими дослідженнями породжувальних здатностей свідомості, діяльнісної реалізації відношень особистості до світу, репрезентативних і трансляційних функцій свідомості (Ж.П. Вірна, О.М. Леонтєв, Ю.М. Швалб, Н.Ф. Шевченко) [1; 10; 11; 7]. Тому навчально-професійна діяльність, яка детермінована процесами розуміння (змістів пізнавальних контурів свідомості) й інтерпретації (варіативності можливих трактувань), є засадою конструювання смислової архітекτονіки свідомості майбутніх психологів-консультантів у період їх фахової підготовки. Смислова архітектоніка свідомості визначається нами як багатомірна смислова конструкція, що «укладає» в смислові поля та мнемічні контексти сліди зафіксованих попередніх взаємодій і відношень до об'єктів (явищ, ситуацій) і об'єктивується на семантичному шарі уявлення світу системою предметно-варіативних динамічних і взаємопов'язаних різними зв'язками «картин світу» (наприклад, «Мій світ», «Мій професійний світ», «Світ професії психолога-консультанта», «Я в діяльності психолога-консультанта», «Я в психотерапевтичній практиці» тощо). Тому дослідження процесуально-динамічних характеристик смислової архітекτονіки свідомості передбачає п'ять планів її розвідки, а саме:

1) мікрогенези – породження «мнемічних контекстів»;

2) макрогенези – динаміки смислових полів як розвитку самоорганізації особистості, що забезпечує дію «збирання себе» й зміну зв'язків і відношень між елементами системи через розширення життєвого простору, яке спостерігається в композиційному аналізі з визначенням ієрархізації та інтеграції структурних елементів смислових полів різного контексту;

3) функціонального аспекту – пошуку засобів зміни (реорганізації) мнемічних контекстів як актуалізації зон смислів несвідомого, що оформлюють семантичну канву «рекурентії», повторюють і поновлюють інтегральні значення майбутніх психологів-консультантів;

4) операційно-пізнавального аспекту – визначення специфіки дії пізнавальних контурів як форм смислотворення та парціальних видів розуміння на рівні діяльнісного упредметнення потреб;

5) операційно-емоційного аспекту як засади генези смислової архітекτονіки свідомості й розкриття змісту, умов і засобів спрямованого впливу

на характер зв'язків між смислами, що організують семіотику й семантику «тексту» свідомості.

Мета статті полягає у викладенні процедури дослідження операційно-пізнавального плану «картини світу» майбутніх психологів-консультантів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Операційно-пізнавальний план предметно розкривається двома емпіричними корелятами, а саме: зоною інтенсивної перцепції, пов'язаною з предметом діяльності, й потребо-мотиваційними тенденціями в сприйнятті світу. Тому як методичні інструменти було обрано методику «Оцінки специфіки перцептивного світу» В.П. Серкіна [12] і «Тематичний апперцептивний тест» Г. Мюррея [13]. Специфіка предмету дослідження зумовила використання проективної процедури й методу опису ситуації (стану, відношення). Означені методи забезпечили досягнення двох парціальних цілей. По-перше, зібрати інформацію, яка не усвідомлюється досліджуваними; по-друге, отримати дані, які є цінними самі по собі, бо відкривають шлях розуміння досліджуваними аспектів свого «співвіднесення зі світом» і стимулюють їх до поглиблення знання про себе й свою дійсність, про свій життєвий простір. Вибірка досліджуваних складалась із двох груп: група 1 – 577 осіб, що здобували першу вищу освіту (перший і другий рівень освіти) й група 2 – 186 студентів другої вищої освіти (перший і другий рівень освіти). Експериментальною базою виступили заклади вищої освіти України й Грузії. Зіставлення показників студентів різних закладів вищої освіти не виявило суттєвих відмінностей, отже, ці показники розглядалися як загальний масив даних.

Дослідження специфіки дії пізнавальних контурів свідомості майбутніх психологів-консультантів як форм смислотворення та парціальних видів розуміння розглядалось в об'єктивованому варіативно-предметному випадку архітекtonіки смислових зв'язків – у «картині світу», що дозволяє окреслити парціальні її образи (елементи) й схарактеризувати її розвиток. Як частки аналізу виступили:

– зміст процесів пізнання як активації пізнавальних контурів свідомості: сенсорно-перцептивного, уяви, мисленневого, афективного й рефлексії, які разом із тим, за образним висловлюванням А.Ю. Агафонова, «визначають лише синтаксис тексту свідомості, а не його семантику» [14, с. 102];

– результат дії пізнавальних контурів – знаходження конкретних смислів, що мають множини зв'язків у семантиці суб'єктивної «картини світу» – цілісної мережі індивідуально налаштованих образів світу й себе в ньому й ієрархіч-

них смислових відношень між ними, що виконує функцію регуляції діяльності й опосередковує процеси психічного відбиття [10; 15].

Виконання означених завдань базується на введенні в аналіз діяльнісного опосередкування, яке визначає детермінованість елементів «картини світу» «особистісною історією діяльності» і складеною ієрархією мотивів людини [16; 17; 12]. Так, методика «Оцінки специфіки перцептивного світу» В.П. Серкіна окреслювала зони інтенсивної перцепції, пов'язаної з предметом діяльності, та її актуалізації [12]. «Тематичний апперцептивний тест» Г. Мюррея визначав систему апперцептивних очікувань, вектори мотиваційних тенденцій досліджуваних та їх вплив на зміст сприйняття, уяви й трактування події (пізнання та розуміння) [13; 18, 19].

Використані діагностичні процедури дозволили простежити процес генези – «збирання» та генерацію конкретних елементів «картини світу» досліджуваних. А крім того, довести залежність походження та інтегрування образів «картини світу» від особистісної історії діяльності, системи діяльності, якими досліджувані вже опанували, й від ієрархії їхніх мотиваційних тенденцій.

Методика «Оцінки специфіки перцептивного світу» В.П. Серкіна [12, с. 334] була модифікована з метою розкриття дії пізнавальних контурів свідомості (сенсорно-перцептивного, уяви, мисленневого, афективного й рефлексії) та їхнього вербально-логічного упредметнення. Досліджувані виконували три завдання:

1. Склали список завдань (дій, діяльності), якими вони опанували натепер.

2. Відповідно до кожного завдання (діяльності) визначали в описовій формі, що в період виконання діяльності: помічали, відчували, уявляли, розуміли, придумали, почували, переживали, стали практикувати.

3. Підраховували загальну кількість дій, визначали, наскільки опанували кожною з них і що це принесло в їхнє життя.

Методика передбачала якісну й кількісну обробку отриманих даних. Якісна обробка містила групування описових характеристик за пізнавальними контурами та їх класифікацію за сферами (сфера навчання, професійна сфера (попередня діяльність, до навчання), майбутня психологічна сфера, соціальна сфера, побутова сфера, дозвілля). Кількісна обробка полягала у визначенні середнього значення, відсотків, критерію кутового перетворення Р. Фішера й у знаходженні кореляційного зв'язку (ступеню узгодженості-неузгодженості) між вказаними досліджуваними освоєними діяльностями, сферами діяльності й знайденими смислами – категоріями смислотворення. Первинні дані зведено у табл. 1.

Таблиця 1
Показники діагностичних ознак досліджуваних за методикою «Оцінки специфіки перцептивного світу» В.П. Серкіна

Діагностичні ознаки	Група 1 (n=577)	Група 2 (n=186)
«Сенсорно-перцептивний контур» (%)	21,61	24,54
«Контур уяви» (%)	43,26	63,54
«Мисленнєвий контур» (%)	38,4	47,12
«Афективний контур» (%)	49,39	56,27
«Контур рефлексії» (%)	41,18	68,43
Сфера навчання (%)	16,98	36,34
Професійна сфера (діяльність до навчання) (%)	0,69	43,34
Майбутня психологічна сфера (%)	2,9	18,32
Соціальна сфера (%)	9,36	51,37
Побутова сфера (%)	6,24	68,26
Сфера дозвілля (%)	31,19	51,92
Загальна кількість діяльностей (дій, завдань) ($\bar{x}$)	13,4	21,6
Ступінь опанування (шкала від 0 до 9) ($\bar{x}$)	4,8	8,9
Смислотворення (кількість не повторювальних категорій) ($\bar{x}$)	7	18

Методика В.П. Серкіна та її модифікація відповідно до завдання нашої розвідки виявила можливість забезпечити в досліджуваних дію інтеріоризації та смислотворення та зібрати великий обсяг матеріалу. Слід зауважити, що досліджувані надавали відповіді у вільній формі, тому дії пізнавальних контурів (через аналіз дескрипторів: «помічали», «відчували», «уявляли», «розуміли», «придумали», «почували», «переживали», «стали практикувати») представлені не пропорційно. Але вважаємо, що описані досліджуваними дії визначають їхню суб'єктивну перевагу фіксуватися на індивідуальних засобах перероблення інформації та формувати знання та досвід. У комплексній дії пізнавальних контурів їх активація може усвідомлюватися досліджуваними по-різному, але значення та продуктивність кожного з пізнавальних контурів у цілісній системі свідомості цим не знижується. Так, у відповідях досліджуваних найменше значення отримали характеристики «помічали» й «відчували», які належать до сенсорно-перцептивного контуру та які в описаних діях (діяльностях) наводилися нечасто (наприклад: «звертаю увагу на гарних людей», «прислухаюсь до фортепіанної музики й саксофону», «роздивляюсь, як ростуть мої квіти», «важко сприймаю літературний стиль наукових праць С.Л. Рубінштейна» тощо). Статистичних розбіжностей за ϕ^* -критерієм кутового перетворення Р. Фішера в представленості всіх п'яти пізнаваль-

них контурів між групами вибірки не виявлено: $\phi^*_{\text{емп.}} < \phi^*_{\text{крит.}} \leq 1,64$ на рівні $p \leq 0,05$ [19]. Разом із тим значущі розбіжності виявлено за всіма сферами діяльностей; загальною кількістю описаних діяльностей; ступенем їх опанування та числом категорій смислотворення ($\phi^*_{\text{емп.}} > \phi^*_{\text{крит.}} \geq 2,31$ на рівні $p \leq 0,01$). Досліджувані групи 2 виявили ширший спектр власних дій. Приклади опису ними різних сфер дій: у сфері навчання («відчуваю труднощі в опрацюванні першоджерел», «зрозуміла на практиці, як працюють практичні психологи в школі» тощо), в професійній сфері («не прогнала жодної судової справи як адвокат», «звикала поновлювати й систематизувати свої знання», «відчула сумніви в правильності вибору попередньої професії» тощо), в майбутній психологічній сфері («вперше зрозуміла, як цікаво навчатися», «розмірковую про своє професійне майбутнє та адаптацію до нього», «стала критично ставитися до викладачів» тощо), в соціальній сфері («знайшла однодумців», «стала більш впевненою», «мене цікавлять успішні люди» тощо), в побутовій сфері («ціную комфортне життя», «навчилася розраховувати час на все», «знаю, як полегшує життя автомобіль» тощо), у сфері дозвілля («навчилася танцювати», «стала слухати класичну музику», «відпочиваю в красивому куточку природи, який сама створила» тощо). Разом із тим кількість описових дій щодо майбутньої психологічної діяльності в обох групах вибірки є найменшою (2,9 та 18,32 відповідно), що свідчить про незначне включення сфери майбутньої діяльності в сьогоденний простір життя.

Якісний аналіз смислів, такий, як відповідь на питання: «Що опанування цією діяльністю принесло в моє життя?», розкрив не тільки зміст знайдених смислових утворень, але і їх специфічні характеристики й віднесення до одного з трьох рівнів узагальнення: синкретичного (сполученого й злитого), комплексного (поєднувального) й поняттєвого (об'єктивного й неупередженого). Прикладами виявлених смислових утворень досліджуваних є: синкретичні – «музика робить мене радісною», «водіння авто урівноважує мої стани», «вивчення професійної літератури робить мене активнішою»; комплексні – «я стаю сильнішою, розширюючи свій простір», «моя рішучість – це добре, так покращується моє життя», «я цікава іншим, коли досягаю чогось важливого», «світ приємно дивує мене завжди, коли я проявляю себе»; поняттєві смисли – «впевненість», «здібність», «цікаве життя», «безпека», «моя сила», «мій вибір», «я не боюсь складнощів». Смислові утворення досліджуваних частіше детермінувалися декількома сферами діяльностей, наприклад: навчання та майбутня професійна або дозвілля та побутова сфера. Цим підтверджується теза про

неоднозначність сприйняття та розуміння світу, якщо не створені умови для співвіднесення змісту образу з власною дією перетворення, з похідними його інтерпретаціями, атрибуціями й прогнозами щодо певної ситуації. Рівні узагальнення смислових утворень пов'язані в ієрархічні зв'язки, в яких поняттєвий рівень відкривається виключно на засаді узагальнення досвіду діяльності (дій).

Внаслідок кореляційного аналізу встановлені узгоджені прямі зв'язки між освоєними діяльностями й знайденими смислами – категоріями смислотворення ($r_s=0,154^*$ у групі 1 і $r_s=0,168^*$ у групі 2) та між сферою навчання та знайденими смислами ($r_s=0,141^*$ у групі 1 і $r_s=0,149^*$ у групі 2, де r_s – значення коефіцієнту Ч. Спірмена з двосторонньою значущістю на рівні $p \leq 0,05$), що вказує на інтегративний характер діяльності в динаміці смислової конструкції свідомості досліджуваних.

Можна констатувати, що діяльність (завдання, дія) виступає центром «упередженості» щодо знайдених досліджуваними смислів і коло-центричним (ядерним) чинником формування образів їхньої «картини світу». Водночас діяльнісний рівень регуляції образів і зв'язків між образами «картини світу» не усвідомлюється без спеціально організованої рефлексивної роботи.

За допомогою методики «Тематичний апперцептивний тест» Г. Мюррея [13; 18; 19] був створений контекст для рефлексивного опрацювання головних потреб і мотиваційних тенденцій майбутніх психологів-консультантів у всіх сферах їхніх відношень зі світом і в особистому досвіді.

Діяльнісно-смислова парадигма зумовила використання цілісного підходу до трактування мотиваційних тенденцій досліджуваних. Запропонована М.С. Розовим інтерпретація отриманих даних базується на семантичному аналізі всіх текстів із визначенням семантичного інваріанта описаного досліджуваним сюжету [18]. Критеріями аналізу сюжетів стали п'ять ознак – семантичних структур тесту: парадигматична, опозиційна, синтагматична, просторова й актантна (табл. 2).

Парадигматична ознака окреслюється системою смислових вузлів, які лежать в основі складеного досліджуваними сюжету. Смислові вузли є компонентами теми й розкривають її різні грані, наприклад: «талант – це постійна праця та вдосконалення», «життя таке багатогранне, кожен знаходить свою грань», «самітність робить людину вразливою», «любов – це зустрічні потоки почуттів» тощо. Зростання смислових граней простежується в групі 2 ($\varphi_{\text{емп}}^* = 2,87^{**} > \varphi_{\text{крит.}}^* \geq 2,31$ на рівні $p \leq 0,01$). Кількість граней проявляє ступінь розгорнення смислової архітекτονіки й більший масштаб «картини світу», які в досліджуваних групі 2 зумовлюються більшим досвідом і більшою кількістю освоєних діяльностей. Смислові зв'язки між компонентами теми вказують на знаходження загальних засад поєднання описаних досліджуваними тем у цілісне полотно їхнього життя. Смислові зв'язки відбивають причинно-наслідкову пов'язаність образів «картини світу» як загального тла смислової регуляції особистості та її інтегрованості. Приклади смислових зв'язків:

Таблиця 2

**Дескрипторний аналіз сюжетів досліджуваних
за «Тематичним апперцептивним тестом» Г. Мюррея**

Ознаки	Дескриптори	Група 1	Група 2	$\varphi_{\text{емп}}^*$
		(n=577)	(n=186)	
Парадигматична ($\bar{x}$)	Смислові вузли	6,1	11,3	2,87**
	Смислові зв'язки	14,6	15,1	
Опозиційна ($\bar{x}$)	Смислові протиставлення:			4,25**
	Позитивні	4,1	13,6	
	Негативні	10,4	11,7	
Синтагматична ($\bar{x}$)	Амбівалентні	2,51	3,81	1,12
	Послідовність подій:			1,23
	Лінійні ланцюги	29,5	32,5	
	Ланцюги, що сходяться	9,2	12,3	
Ланцюги, що розходяться	10,6	18,4		
Просторова ($\bar{x}$)	Змішані ланцюги	12,1	14,3	1,05
	Структури світу:			2,76**
	Зони простору	8,4	15,1	
	Переходи	3,8	7,5	
	Вторгнення	8,1	3,4	
Перепони	13,9	5,7		
Актантна ($\bar{x}$)	Характеристика персонажів:			0,45
	Значущість	25,9	21,7	
	Ідентифікація	18,2	9,9	2,69**

($\varphi_{\text{емп}}^{**} \geq \varphi_{\text{крит.}}^*$ на рівні $p \leq 0,01$; $\varphi_{\text{емп.}}^* \geq \varphi_{\text{крит.}}^*$ на рівні $p \leq 0,05$)

«зумовлює», «виступає причиною», «властиві», «характерні» тощо. Групи вибірки за цим показником статистично не відрізняються. У цілому, аналіз парадигматичної (сислової) структури розкриває конкретне місце певного елемента (наприклад, самотності, небезпеки, кохання або відношень із батьками) в системі зв'язків з іншими елементами «картини світу» досліджуваних, що відбиває широту й інтегрованість їхнього життєвого простору.

Опозиційна структура образу світу й життя характеризує набір смислових протиставлень, яким описується як герой сюжету, так і смислові компоненти теми. У групах вибірки однаково представлені як амбівалентні протиставлення («приємно пройти нічним містом, але небезпечно», «старші люди мають цінний досвід, але прислуховуватися до нього ми не хочемо»), так і негативні («смерть страшить, але вона неминуха», «від полум'я важко врятуватися, але спробувати треба»). Значне розходження між групами вибірки отримано за дескриптором «позитивні протиставлення» ($\varphi^*_{\text{емп.}} = 4,25^{**} > \varphi^*_{\text{крит.}} \geq 2,31$ на рівні $p \leq 0,01$). Досліджувані групи 2 відрізняються позитивними формулюваннями в пошуках пояснення обставин: «людина сповнена силою та гордістю, навіть якщо її праця проста й побутова», «від професіоналізму лікарів залежить життя багатьох людей, хоча й не кортить бути їх пацієнтом», «краще нехай військові відпочивають, ніж виконують свої професійні справи» тощо. Вважаємо, що зростання позитивних протиставлень є результатом об'ємнішого погляду на життя та світ і здібності охопити більший ракурс його сприйняття та сформуванню власну систему засобів знаходження відповідей і значень. Опозиційна смислова структура розкриває категоріальні шкали, за допомогою яких досліджувані сприймають та оцінюють світ – ворожо, суперечливо або ціннісно.

Синтагматична структура відкриває типовий ланцюг смислового пояснення як послідовність розвитку подій у сюжеті. За лінійними, змішаними ланцюгами й ланцюгами, що сходяться, значення в групах вибірки не відрізняються. Виразну тенденцію відкриває перевага в групі 2 ланцюгів, що розходяться ($\varphi^*_{\text{емп.}} = 1,98^{**} > \varphi^*_{\text{крит.}} \geq 1,64$ на рівні $p \leq 0,05$). Означені смисли фіксують зосередженість на диференціації різних логічних, полі-варіативних результатів у прогнозі завершення теми: «чоловік – лікар, і тому допоможе юнаку – результат дії лікаря призвів до смерті», «син і матір залежать один від одного, вони сім'я – син і матір, хоча разом, але дуже самотні», «зручна можливість покінчити з життям – справедливість у світі треба захищати» тощо. Таким чином, досліджувані групи 2 проявляють ширше, більш гіпотетичне міркування (активність пізнавального кон-

туру уяви й мисленнєвого), яке зосереджується на відкритті альтернативних завершень ситуації. Сигматична смислова структура відбиває уявлення про типові, наявні в досвіді досліджуваних ситуації та засоби поводження в них. Ланцюги розвитку подій відбивають лише те, що вже є в досвіді досліджуваних, наприклад: «підкорення іншим – старанність і зусилля – пригнічена поведінка, але з внутрішнім протестом» або «пасивність – уникнення покарання – переконання, що все влаштується само собою».

Просторова ознака розкриває стійке роздроблення світу на умовні, уявні або дійсні частки (зони), в яких функціонує герой сюжету та які поєднуються певним змістом. Групи вибірки розрізняються за всіма дескрипторами просторового параметра ($\varphi^*_{\text{емп.}} > \varphi^*_{\text{крит.}} \geq 1,64$ на рівні $p \leq 0,05$). Кількість зон простору однієї теми сюжету значно більша в досліджуваних групі 2 (наприклад, таблиця № 1 описується елементами: «мистецтво», «успіх», «відношення», «розчарування», «примус», «гордість», «пасивність», «соціальна агресія», «відповідальність», «майбутнє», «уява», «конфлікт», «батьки», «вчитель», «школа», «концерт», «самітність», «інструмент» тощо). Крім того, група 2 характеризується гнучкими переходами між зонами «батьки – вчитель», «успіх – самотність», «концерт – примус» тощо. Група 1 проявила наявність перепон і вторгнення в зони змісту сюжету. Наприклад: «хлопчик готується до концерту, а мама стоїть за дверима й слухає, чи старанно він займається», «хлопчик давно хотів скрипку, але тільки зараз зрозумів, скільки часу він буде проводити сам на сам, без друзів» тощо. Таким чином, просторова ознака характеризує не тільки масштаб життєвого простору досліджуваних, але й ступінь його диференційованості й інтегрованості. Між зонами можливі переходи або, навпаки, бар'єри, які обмежують зв'язки між частками світу. Крім того, зони, як вказує М.С. Розов, можуть досліджуваними захищатися від вторгнення, зокрема від насильницьких змін їх змісту, множинного інтерпретування тексту [18, с. 71]. Таким чином, просторові смисли відбивають гнучкість-стійкість будови «картини світу». У цілому, група 2 відрізняється не тільки розвиненішим життєвим світом, але й пов'язаністю його образів, які взаємодоповнюють загальний зміст «картини світу».

Актантна структура описує персонажів сюжетів, їх дії, почуття, прагнення та взаємоставлення (наприклад: «доглядальниця втомила від примх і розлютилася», «молода жінка відчуває підтримку бабусі», «син боїться розчарувати матір» тощо). У досліджуваних групі 1 виявлена тенденція ($\varphi^*_{\text{емп.}} = 2,69^{**} > \varphi^*_{\text{крит.}} \geq 2,31$ на рівні $p \leq 0,01$) ідентифікуватися з персонажем, включаючи його

у свій контекст, наприклад: «мене теж мучили заняття музикою», «коли я стою на високому мосту, в мене виникає страх, що я можу з нього пригнути», «я знаю, як це – бути не тільки розчарованою, але й відчувати відчай», «я теж завжди помічаю щасливі пари» тощо. Слід підкреслити, що актантні структури проявляють ставлення до інших людей як зафіксований патерн. Ідентифікація та значущі люди в сюжетах відбивають ціннісні смислові образи, які регулюють сприйняття людей, «очікування від них, свої дії щодо них» [18, с. 78].

Висновки. Таким чином, дослідження генезу смислової архітектоники свідомості є випадком наукового аналізу, який на етапі констатації дослідницьких ознак не тільки припускає можливість абстрактно-моделювального їх розгляду, але й наполегливо його вимагає. Обґрунтування предметного поля дослідження з формулюванням його ключових концептуальних засад, методичних принципів і логіки розвідки дозволяють об'єктивувати об'ємний дослідницький феномен і здійснити діагностику виокремлених планів його вивчення: мікрогенези, макрогенези, функціонального, операційно-пізнавального й операційно-емоційного. Діагностика операційно-пізнавального плану передбачала визначення зон

інтенсивної перцепції досліджуваних, пов'язаних із предметом діяльності й мотиваційних тенденцій і почуттів, сил оточення та розвитку сюжетів як комбінації парафернальних потреб досліджуваних. Подвійна дія суб'єктивно-феноменологічних методів, з одного боку, дозволила виявити смислові характеристики досліджуваних, а з іншого, – створила умови для реорганізації їхньої «картини світу» через об'єктивацію смислових пучків, системних смислових зв'язків між елементами «картини світу» й через пізнання особливостей власних категоріальних шкал сприймання та оцінювання реального світу. На рівні діяльнісного упредметнення потреб можна констатувати, що діяльність виступає зумовлювальним механізмом породження образів «картини світу». Разом із тим визначено, що дія смислотворення потребує актуалізації парціальних видів розуміння на всіх пізнавальних контурах свідомості через спеціально організовану рефлексивну діяльність. Подальший дослідницький інтерес полягає в окресленні сутності психолого-педагогічної матриці макрогенези смислової архітектоники свідомості майбутніх психологів-консультантів, спрямованої на створення умов реорганізації смислової архітектоники свідомості майбутніх психологів-консультантів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вірна Ж.П. Організація життя позитивної особистості: конструктивна прогностика та професійна успішність. *Наука і освіта*. 2014. № 9. С. 65–71.
2. Іванцова Н.Б. Генеза професійної спрямованості практичного психолога. Київ : Слово, 2013. 344 с.
3. Лозова О.М. Структура самоставлення майбутніх психологів як основа конструювання образу світу професії. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2013. № 21. С. 338–348.
4. Максименко С.Д. Генезис существования личности. Киев : КММ, 2006. 240 с.
5. Сергеєнкова О.П. Психологія індивідуальності фахівця освітньої сфери. Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2011. 276 с.
6. Чепелева Н.В., Пов'якель Н.І. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога. *Психологія* : збірник наукових праць. . Вип. 3. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 1998. С. 35–41.
7. Шевченко Н.Ф. Формування професійної свідомості майбутніх практичних психологів в умовах рефлексивного навчального середовища. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2003. № 7 (1). С. 439–445.
8. Яценко Т.С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика. Київ : Вища школа, 2006. 382 с.
9. Каліщук С.М. Онтологічний і гносеологічний плани суб'єктивних моделей реальності. *Теоретичні та практичні аспекти розвитку сучасної психології та педагогіки*. Львів, 2020. С. 11–16.
10. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения : в 2 т. Москва : Педагогика, 1983. Т. 2. 318 с.
11. Швалб Ю.М. Свідомість як відношення людини до світу. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 154–166.
12. Серкин В.П. Методы психологии субъективной семантики и психосемантики. Москва : Пчела, 2008. 382 с.
13. Леонтьев Д.А. Тематический апперцептивный тест. Москва : Смысл, 2000. 254 с.
14. Агафонов А.Ю. Основы смысловой теории сознания. Санкт-Петербург : Речь, 2003. 296 с.

15. Смирнов С.Д. Мир образов и образ мира. *Вестник Московского университета. Серия 14. Психология*. 1981. № 2. С. 15–29.
16. Артемьева Е.Ю. Психология субъективной семантики. Москва : Наука, 1999. 349 с.
17. Стрелков Ю.К. Темпоральность трудовой деятельности. *Национальный психологический журнал*. 2011. № 1 (5). С. 62–65.
18. Розов Н.С. Применение ТАТ в психологической консультации: о способе целостной интерпретации рассказов. *Психологическая служба в высшей школе*. Новосибирск : Институт философии и права СО РАН, 1981. С. 67–80.
19. Gruber N., Kreuzpointner L. Measuring the reliability of picture story exercises like the TAT. *Plos ONE*. 2013. No. 8 (11). DOI: 10.1371/journal.pone.0079450.
20. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 349 с.

REFERENCES

1. Virna, Zh.P. (2014). Organizaciya zhittya pozitivnoyi osobistosti: konstruktivna prognostika ta profesijna uspishnist [Organizing the life of a positive person: constructive prognostics and professional success]. *Nauka i osvita – Science and education*. 9. 65–71 [in Ukrainian].
2. Ivancova, N.B. (2013). Geneza profesijnoyi spryamovanosti praktichnogo psihologa [The genesis of the professional orientation of a practical psychologist]. Kiev [in Ukrainian].
3. Lozova, O.M. (2013). Struktura samostavlennya majbutnih psihologiv yak osnova konstruyuvannya obrazu svitu profesiji [The structure of self-attitude of future psychologists as a basis for constructing an image of the world of the profession]. *Problemi suchasnoyi psihologiyi – Problems of modern psychology*. Zbirnik naukovih prac K-PNU imeni Ivana Ogiyenka, Institutu psihologiyi imeni G.S. Kostyuka NAPN Ukrayini. Kam'yanec-Podilskij 21. С. 338–348 [in Ukrainian].
4. Maksimenko, S.D. (2006). Genezis sushestvovaniya lichnosti [The genesis of the existence of personality]. Kiev : KMM [in Ukrainian].
5. Sergiyenkova, O.P. (2011). Psihologiya individualnosti fahivcyta osvithnoyi sferi [Psychology of personality of a specialist in the educational sphere]. Kremenchuk : PP Sherbatih O.V. [in Ukrainian].
6. Chepelyeva, N.V. & Pov'yakel, N.I. (1998). Teoretichne obgruntuvannya modeli osobistosti praktichnogo psihologa [Theoretical substantiation of the personality model of a practical psychologist]. *Psihologiya – Psychology: zbirnik naukovih prac*. Kiev : NPU imeni M.P. Dragomanova. 3. 35–41 [in Ukrainian].
7. Shevchenko, N.F. (2003). Formuvannya profesijnoyi svidomosti majbutnih praktichnih psihologiv v umovah refleksivnogo navchalnogo seredovisha [Formation of professional consciousness of future practical psychologists in a reflective learning environment]. *Aktualni problemi psihologiyi: zbirnik naukovih prac Institutu psihologiyi im. G.S. Kostyuka APN Ukrayini - Actual problems of psychology: collection of scientific works of the Institute of Psychology named after G.S. Kostyuk APN Ukraine*. Kiev, 7. (1). 439–445 [in Ukrainian].
8. Yacenko, T.S. (2006). Osnovi glibinnoyi psihokorekciyi: fenomenologiya, teoriya i praktika [Fundamentals of deep psychocorrection: phenomenology, theory and practice]. Kiev [in Ukrainian].
9. Kalishchuk, S.M. (2020). Ontologichnij i gnoseologichnij plani sub'yektivnih modelej realnosti [Ontological and epistemological plans of subjective models of reality]. *Teoretichni ta praktichni aspekti rozvitku suchasnoyi psihologiyi ta pedagogiki - Theoretical and practical aspects of the development of modern psychology and pedagogy*. Lviv, 11–16 [in Ukrainian].
10. Leontev, D.A. (2000). Tematicheskij apperceptivnyj test [Thematic apperception test]. Moscow : Smysl [in Russian].
11. Shvalb, Yu.M. (2004). Svidomist yak vidnoshennya lyudini do svitu [Consciousness as a person's relationship to the world]. *Psihologiya i suspilstvo – Psychology and society*. 4. S. 154–166 [in Ukrainian].
12. Serkin, V.P. (2008). Metody psihologii subektivnoj semantiki i psihosemantiki [Methods of psychology of subjective semantics and psychosemantics]. Moscow : Pchela, 2008 [in Russian].
13. Agafonov, A.Yu. (2003). Osnovyi smyslovoy teorii soznaniya [Fundamentals of the semantic theory of consciousness]. St. Petersburg : Rech [in Russian].
14. Leontev, A.N. (1983). Izbrannye psihologicheskie proizvedeniya [Selected psychological works] : V 2 t. Moscow : Pedagogika. T. 2 [in Russian].
15. Smirnov, S.D. (1981). Mir obrazov i obraz mira [The world of images and the image of the world]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 14. Psihologiya – Moscow University Bulletin. Episode 14. Psychology*, (2). 15–29 [in Russian].
16. Artemeva, E.Yu. (1999). Psihologiya subektivnoj semantiki [Psychology of subjective semantics]. Moscow : Nauka [in Russian].

17. Strelkov, Yu.K. (2011). Temporalnost trudovoj deyatel'nosti [Temporality labor activity]. *Nacionalnyj psihologicheskij zhurnal – National Psychological Journal*, 1 (5). 62–65 [in Russian].
18. Rozov, N.S. (1981). Primenenie tat v psihologicheskoy konsultacii: o sposobe celostnoj interpretacii rasskazov [The use of TAT in psychological counseling: on the method of holistic interpretation of stories]. *Psihologicheskaya sluzhba v vysshej shkole - Psychological service in higher education*. Novosibirsk : Institut filosofii i prava SO RAN, 67–80 [in Russian].
19. Gruber, N. & Kreuzpointner, L. (2013). Measuring the reliability of picture story exercises like the TAT. *Plos ONE*, 8 (11). doi:10.1371/journal.pone.0079450.
20. Sidorenko, E.V. (2000). Metody matematicheskoy obrabotki v psihologii [Methods of mathematical processing in psychology]. St. Petersburg : Rech [in Russian].

ЕМОЦІЙНИЙ СКЛАДНИК ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ В ОСІБ, ЯКІ ПРАЦЮЮТЬ ЗА УМОВ ПІДВИЩЕНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ СТРЕСОГЕННОСТІ

Лапінська Т. В.

аспірант кафедри психології

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна

orcid.org/0000-0001-8963-2087

lawh@ukr.net

Ключові слова: *емоційна складова частина (ЕС), емоційний інтелект (ЕІ), синдром емоційного вигорання (СЕВ), синдром професійного вигорання (СПВ), середній медичний працівник (СМП), професійна стресогенність.*

Стаття присвячена виявленню причин і симптомів прояву професійного вигорання, а також емоційного складника у середніх медичних працівників (СМП), які працюють за умов підвищеної професійної стресогенності (з ветеранами АТО / ООС). Здійснено огляд робіт вітчизняних і зарубіжних дослідників для вивчення емоційної складової частини професійного (емоційного) вигорання у СМП. За результатами емпіричного дослідження, існує зв'язок між виникненням професійного (емоційного) вигорання, віком, стажем роботи, емоційними чинниками особливих умов підвищеної професійної стресогенності у СМП. Встановлено нерівномірність професійного (емоційного) вигорання серед СМП. За критеріями віку / стажу роботи результати виявилися різними в усіх фазах стадії формування та яскраво вираженими у стадії сформованості фази резистентності. З'ясовано, що залежно від віку та стажу роботи СМП застосовують різні механізми психологічного захисту в роботі з ветеранами АТО / ООС. Вивчення основних емоційних властивостей є необхідним у становленні СМП. Основною складовою частиною потенціалу особистості професіонала є емоційний інтелект (EQ). Високий рівень емоційного інтелекту є головною вимогою до професіоналізму й особистісних якостей СМП. Саме емоційна компетентність як психологічний комплекс, що складається з таких основних елементів, як: розпізнавання та розуміння власних емоцій і почуттів; керування власними емоціями; розпізнавання та розуміння емоцій інших; керування емоціями інших, характеризує зрілість СМП, особливо тих, хто працює за умов підвищеної стресогенності (з ветеранами АТО / ООС). Дослідження ЕІ виявило низький рівень емоційної обізнаності у 72,7%, та у 74,5% низький рівень управління емоціями у групах СМП. Вказується, що розвиток здібностей прийняття рішення, здійснення комунікації, вміння управляти собою й вирішувати конфліктні ситуації ініціюють підвищення ефективності професійної діяльності СМП в роботі з особливим контингентом (ветеранами АТО / ООС). Зазначається, що перспективним дослідженням у цьому напрямі є вивчення рівня задоволеності функціонуванням в різних сферах життєдіяльності та ступінь соціальної фрустрованості СМП, які працюють за умов підвищеної професійної стресогенності.

EMOTIONAL COMPONENT OF PROFESSIONAL BURNOUT IN PEOPLE WORKING IN CONDITIONS OF INCREASED PROFESSIONAL STRESS

Lapinska T. V.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology
Ukrainian State Employment Service Training Institute
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8963-2087
lawh@ukr.net*

Key words: *emotional component (EC), emotional intelligence (EI), emotional burnout syndrome (EBS), occupational burnout syndrome (OBS), paramedic and nurses, occupational stress.*

The article is devoted to identifying the causes and symptoms of burnout, as well as the emotional component among nurses and paramedics who work in conditions of increased professional stress (with veterans). A review of the work of domestic and foreign researchers has been done to study the emotional component of professional (emotional) burnout in nurses and paramedics. According to the results of empirical research, there is a connection between the occurrence of professional (emotional) burnout, age, work experience, emotional factors of special conditions of increased professional stress in these workers. The unevenness of professional (emotional) burnout among them has been established. According to the criteria of age / experience, the results were different in all phases of the formation stage and pronounced in the formation phase of the resistance phase. It was found that depending on the age and length of service of workers, different mechanisms of psychological protection are used in working with veterans. The study of basic emotional properties is necessary. The main component of the potential of a professional's personality is emotional intelligence (EI). A high level of emotional intelligence is the main requirement for the professionalism and personal qualities of nurses and paramedics. It is emotional competence as a psychological complex, which consists of such basic elements as: recognition and understanding of their own emotions and feelings; managing your own emotions; recognizing and understanding the emotions of others; the management of the emotions characterizes the maturity of workers, especially those working in conditions of increased stress (veterans). The EI study found a low level of emotional awareness in 72.7%, and a low level of emotional management in 74.5% in groups. It is indicated that the development of decision-making skills, communication, ability to manage themselves and resolve conflict situations initiate increased efficiency of professional activities of the nurses in working with a special contingent (veterans). It is noted that a promising study in this area is to study the level of satisfaction with functioning in various spheres of life and the degree of social frustration of such people, who work in conditions of increased professional stress.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Умови праці середніх медичних працівників (далі – СМП) у госпіталях ветеранів війни чи в лікарнях, які опікуються лікуванням і реабілітацією ветеранів АТО / ООС із різними патологіями, постійно змінюються. Така ситуація зумовлена зростанням кількості осіб, котрі отримали статус учасника бойових дій (УБД) і котрих у 2019 р. нараховується 369 451 особа, офіційний статус особи з інвалідні-

стю внаслідок війни мають майже 11 тис. ветеранів [1]. Робота СМП найчастіше характеризується понаднормовою працею, порушенням режиму сну та відпочинку, що загалом проявляється у деформації особистого життя. Важливою складовою частиною професійних умінь СМП є такі психологічні якості, як: вміння співпереживати та розуміти емоційний стан хворих, навички емоційного комплаєнсу, аналіз власної поведінки, контроль афективно насичених професійних ситуацій, стійка «Я-концепція», здатність сприймати

та надавати соціально-психологічну підтримку хворим, розвинений професійний та емоційний інтелект (далі – ЕІ) (клінічне мислення, клінічне спостереження, багаж професійних знань, емоційна усвідомленість, управління емоціями, самомотивація, емпатія, розпізнавання емоцій інших людей), мовна культура, гуманне ставлення до пацієнта, чесність, енергійність [2].

Сприйняття і розуміння СМП пацієнтів, особливості професійної ідентифікації із хворими, що виявляються у здатності СМП відчувати та зрозуміти їхній стан, мають практичний психологічно відновлюючий вплив. Тому психологічне вивчення рівня емоційної складової частини професійного вигорання у середніх медичних працівників, котрі працюють за умов підвищеної професійної стресогенності (з ветеранами АТО / ООС), є актуальним і необхідним. За умов ведення гібридної війни в Україні особливого значення набуває проблема профілактики синдрому професійного вигорання (далі – СПВ) у СМП, які надають допомогу військовим. Часто психологічна неготовність та / або виснаженість СМП створює умови для розвитку синдрому професійного (емоційного) вигорання у СМП, що негативно впливає на відновлення військовослужбовців і ветеранів. Виникнення СЕВ і СПВ у медичних працівників залежить від багатьох чинників, а саме рівня освіти, посади, кваліфікації, статі, віку, стажу роботи, умов праці, сімейних стосунків, особистісних якостей тощо.

Сьогодні в Україні досліджень, спрямованих на вивчення емоційного складника професійного вигорання у осіб, що працюють за умов підвищеної професійної стресогенності, а саме з ветеранами АТО / ООС, недостатньо. Визнанням актуальності проблеми надання допомоги ветеранам стало створення наприкінці 2018 р. Міністерства у справах ветеранів України. Інструктивною та методичною базою надання лікувальної та реабілітаційної допомоги (у т. ч. психологічної реабілітації) є Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», постанова КМУ від 27 грудня 2017 р. № 1057 «Про затвердження Порядку проведення психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції та постраждалих учасників Революції Гідності», постанова КМУ від 12 липня 2017 р. № 497 «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів із психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції та постраждалих учасників Революції Гідності». Проте без забезпечення психологічного благополуччя й охорони здоров'я СМП виконання цих нормативних актів як пріоритетного напрямку національної політики захисту ветеранів буде неможливим.

Метою статті є дослідження емоційного складника професійного (емоційного) вигорання у осіб, які працюють за умов підвищеної професійної стресогенності. **Завдання дослідження** – встановити особливості емоційного складника професійного (емоційного) вигорання й ЕІ у СМП, які працюють за умов підвищеної професійної стресогенності (з ветеранами АТО / ООС).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливим показником розвитку особистості як професіонала є рівень емоційної стабільності та гармонії. Під час порушення емоційного балансу спостерігається розвиток синдрому «емоційного вигорання» («burnout») (далі – ЕВ), який американський психіатр Х.Дж. Фреденберг описував як психічний стан здорових людей, що перебувають в емоційно навантаженій атмосфері на робочому місці [3]. К. Маслач і С. Джексон зазначали, що ЕВ має трикомпонентну структуру та складається з емоційного виснаження, деперсоналізації та редукції особистісних досягнень [4]. В. Бойко визначає синдром ЕВ як процес поступової втрати емоційної, розумової та фізичної сили, який проявляється у симптомах емоційного та фізичного знесилення, особистісної відстороненості та зниження задоволення під час виконання роботи, а також як механізм психологічного захисту, що проявляється у зниженні емоційності або взагалі емоційній глухоті як реакції на ситуацію, яка травмує. К. Маслач виділяє такі складові частини вигорання: напруження, резистенцію, виснаження [5, с. 103–105]. Н. Метельська зазначає, що вигорання розвивається поступово, процесуально, починається без попередження, до конкретного моменту, повільно, латентно, а потім раптово й несподівано в особистості з'являється почуття виснаження, не пов'язане з переживанням певної стресової події. ЕВ зазвичай розвивається в осіб, чия діяльність передбачає взаємодію з іншими людьми, від якості якої залежить моральний чи матеріальний її результат [6]. Т. Драга зі співавторами, досліджуючи основні аспекти, які впливають на формування синдрому ЕВ у СМП, підкреслюють необхідність емоційного контакту та співпереживання пацієнтам, інколи останні вимагають цього. Невелика кількість пацієнтів, особливо в перші дні в госпіталі, позитивно сприймають персонал, більшість проявляють негативні емоції, які є «заразними» для СМП, вони відчувають біль пацієнтів, тривогу, емоційне та фізичне напруження [7].

В. Булах зазначає, що синдром «burnout» є основою професійної деформації медичного працівника, розвивається поступово, починаючи з його професійної адаптації. Однією з перших ознак такої адаптації стає зниження емоційного сприймання і реагування на страждання та смерть. Не

менш важливими є соціальні причини, оскільки робота медичної сестри пов'язана з необхідністю дотримання норм, правил та інструкцій, які регламентують її фахову діяльність. Вигорання є результатом складного балансу чинників і є наддетермінованим. Це означає, що безліч стресорів безперервно підсумовуються в різних сферах життєдіяльності, і якщо особа може реагувати на це адаптивно, вона діє успішно й ефективно. Якщо ж зовнішні вимоги починають переважати над ресурсами людини, виникає дезадаптація, яка із часом закріплюється і призводить до вигорання [8, с. 47]. І. Гончарова зазначає, що значний ризик синдрому ЕВ у медичних сестер пов'язаний із щоденним активним спілкуванням із хворими про різні захворювання, виконанням складних медичних процедур. СЕВ у медичних сестер виникає навіть швидше, ніж у лікарів [9].

Поняття «професійне вигорання», «емоційне вигорання», «психічне вигорання», «вигорання» та ін. розкривають аспекти «вигорання» як у професійній, так і в інших сферах життєдіяльності людини. Тобто розвиток «вигорання» не обмежується професійною сферою, його наслідки позначаються на особистісному житті людини, її взаємодії з іншими. Хворобливе розчарування в роботі як способі отримання значення характеризує всю життєву позицію [10]. Дослідники підкреслюють важливість розвитку емоційної сфери медичного працівника, наявності у нього навичок міжособистісного спілкування і таких якостей, як емоційний контроль, емоційна стабільність, стійкість, емпатія, доброзичливість, позитивне ставлення до життя і себе [11; 12; 13; 14]. Ці якості в тому чи іншому вигляді включені у структуру ЕІ у світлі його адаптивної функції [15]. Цей напрям видається актуальним у зв'язку зі специфікою медичної діяльності, особливо за умов підвищеної стресогенності (з ветеранами АТО / ООС).

У психологічній науці ЕІ людини відображений у різноманітних аспектах. Дослідженням ЕІ займалися такі зарубіжні вчені, як Д. Гоулман, Дж. Мейер і П. Селовей, Р. Бар-Он, Д. Карузо, Х. Вайсбах, У. Дакс, К. Ізард, М. Холл та ін. Серед вітчизняних вчених цю ідею розвивали Л. Виготський, С. Рубінштейн, А. Леонт'єв, Д. Люсін, В.В. Одинцова. Поруч із ними на пострадянському просторі поняття ЕІ вивчали Е.Л. Носенко, Н.В. Килимига, О.І. Власова, Г.В. Юсупова, М.А. Манойлова, Т.П. Березовська, А.П. Лобанов, А.С. Петровська, І.М. Андреева та ін.

Д. Люсін представив двокомпонентну теорію ЕІ, де трактував його як «здібності до розуміння своїх і чужих емоцій та управління ними», стверджуючи, що ЕІ є когнітивною здібністю, і не включав до його складу особистісні якості, які можуть сприяти кращому чи гіршому розумінню

емоцій, але не є структурними компонентами ЕІ [16]. К. Ізард вважає: фундаментальний принцип людської поведінки полягає у тому, що «емоції мотивують, організують і спрямовують сприйняття, мислення та дії» [17, с. 17–19]. Це означає, що емоційні реакції людей на одну й ту саму подію можуть відрізнятися. У теорії диференціальних емоцій К. Ізарда емоції розглядаються «не лише як мотивуюча система (оскільки емоційні процеси спонукають активність), а і як особистісні процеси, що надають зміст і значення людському існуванню» [17, с. 55–60]. Р. Бар-Он, визначає ЕІ як поєднання розумових і особистісних рис, притаманних кожній особі. ЕІ охоплює всі некогнітивні здібності, а також знання і компетентність, які дають людині змогу успішно вирішувати життєві завдання. Змішані моделі включають когнітивні, особистісні та мотиваційні риси, тому вони тісно пов'язані з адаптацією до реального життя. Автор виділяє такі сфери компетенції [18]:

1. внутрішньоособистісну сферу (самоаналіз, асертивність, незалежність, самоповагу, самореалізацію);
2. міжособистісну сферу (емпатію, соціальну відповідальність, міжособистісні стосунки);
3. адаптивність (уміння вирішувати проблеми, реалістичність в оцінці дійсності, гнучкість);
4. управління стресом (толерантність до стресу, контроль над імпульсами); загальний настрій (оптимізм, щастя).

Д. Гоулман вважає, що структура ЕІ включає такі компоненти [19]: самосвідомість (емоційну самосвідомість, адекватну самооцінку); контроль (упевненість у собі, контроль емоцій, відкритість, адаптивність, волю до перемоги, ініціативність, оптимізм); соціальну чуйність (співчуття, співпереживання, ділову обізнаність); управління відносинами (натхнення, вплив, допомогу у самовдосконаленні, сприяння змінам, врегулювання конфліктів, командну роботу та співпрацю). Л.С. Виготський стверджував про єдність мислення й афекту, називаючи інтелектуальний момент, який детермінує переживання та безпосередній вчинок, «смісловим переживанням». Сьогодні цей термін видається близьким до поняття «емоційний інтелект» [20, с. 5]. О.М. Леонт'єв у дослідженнях емоційності (афективності) регуляції мислення стверджує, що емоційність або афективність становить лише одну, особливу сторону процесів, якими є ті пізнавальні процеси, що відображають дійсність.

С.Л. Рубінштейн розглядав будь-яку емоцію як «єдність переживання і пізнання». Інтелектуальний процес, на його думку, неможливий без участі емоцій: «Судження, котре є основним актом або формою, в якій здійснюється розумовий процес, рідко становить лише інтелектуальний

акт. Судження зазвичай так чи так насичене емоційністю». О.П. Саннікова досліджувала вплив чотирьох базових емоцій (радість, гнів, суму і страху) на успішність професійної діяльності. Емоційність, на думку автора, одночасно слугує системотворчим фактором у структурі особистості та її здібностей, зокрема професійних. Таке відоме поняття, як «управління емоціями», можна розглядати як структурний компонент ЕІ й «емоційної регуляції». Їхня схожість визначається загальним концептом «володіння емоціями». Відмінність полягає в тому, що управління емоціями у структурі ЕІ розглядається як сукупність трьох складників: управління власними емоціями, контролю експресії, управління емоціями інших. У свою чергу, у структурі емоційної регуляції налічуються два складники: саморегуляція та вираження емоцій. Невміння управляти власними емоціями може призводити до патоморфозу симптомів ЕВ із крайнього варіанту норми у бік їх патопсихологічного і хворобливого варіанту [21]. Узагальнюючи вищевикладені наукові джерела, до невирішених раніше частин проблеми емоційного та / або професійного вигорання осіб, які працюють за умов підвищеної професійної стресогенності, можна віднести відсутність виявлених власне особливостей ЕВ та ЕІ у СМП, котрі працюють із ветеранами АТО / ООС.

Матеріал і методи дослідження. Базами емпіричного дослідження стали: госпіталі ветеранів війни КУ «Обласний госпіталь для ветеранів війни Житомирської обласної ради», КЗ «Кіровоградський обласний госпіталь ветеранів війни», КУ «Обласний медичний центр вертебрології і реабілітації Житомирської обласної ради». Шляхом анонімного опитування охоплено 150 жінок досліджуваної групи (ДГ) у віці 21–58 років. У всіх респондентів виявлена професійна дезадаптація різного ступеню вираженості (опитувальник «Рівень професійної дезадаптації», розроблений О.Н. Родіною за Г.С. Никифоровим зі співавт., 2003). Дослідження проводилося з дотриманням принципів добровільності, інформованості та конфіденційності. За віком респонденти склали три групи: I – 1 міс. – 25 років (ДГ1); II – 26–50 (ДГ2); III – більше 50 (ДГ3). Середній вік становить 39,5 років. За стажем роботи респонденти поділялися на чотири групи: I – до 5 років (ДГ1С); II – 6–15 (ДГ2С); III – 16–25 (ДГ3С); IV – більше 25 (ДГ4С). Середній стаж роботи – 18,2 роки.

Методи дослідження: *загальнотеоретичні*: міждисциплінарний аналіз і синтез літератури з проблеми дослідження; порівняння, систематизація, узагальнення, інтерпретація наявних теоретичних підходів та емпіричних результатів. *Психодіагностичні методи.* ЕВ досліджувалося методикою «Діагностика емоційного вигорання

В. Бойко» [22], емоційний інтелект вивчався методикою «Діагностика емоційного інтелекту» Н. Холла» [23]. Для обробки статистичних даних застосовувалися табличний процесор MS Excel v.16.0 та IBM SPSS Statistics 20. Для обробки емпіричних даних використовувалися методи описової статистики, для вимірювання ступеня кореляційної залежності – кореляційний аналіз (коефіцієнт Пірсона).

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. За результатами дослідження можна зазначити, що загалом усі СМП, котрі працюють за умов підвищеної професійної стресогенності з ветеранами АТО / ООС, індукували один одного, транлювали та трансформували різноманітні прояви емоційної поведінки. Проте почуття до стресогенної ситуації у СМП проявлялося по-різному, від виявлення емпатії до інших людей (намагаються зрозуміти, допомогти) до відштовхування від реальних подій, створення власного шаблону індивідуального сприйняття, занурення у свій самоемпатичний особистий простір. Наслідком таких протилежних типів реагування є складності вирішення можливих конфліктів, що стає однією із причин ЕВ і блокування розвитку та зниження ЕІ СМП. Іншою пов'язаною зі стресогенністю праці СМП, впливовою та деформуючою складовою частиною є розвиток власне синдрому «професійного вигорання» – одного із проявів стресу, який є «супутником» професій «людина – людина». За спостереженням, у СМП «професійне вигорання» відрізнялося від інших форм стресу як концептуально, так і емпірично, що зумовило необхідність вивчення цього явища. Дослідження для визначення емоційного складника професійного вигорання у СМП, які працюють за умов підвищеної професійної стресогенності (з ветеранами АТО / ООС), проводили у два етапи.

На першому етапі встановлено рівень ЕВ методикою В. Бойко, яка дає можливість системно проаналізувати міру вираженості симптомів синдрому «вигорання», враховуючи компоненти, до яких вони належать [24]. На думку В. Бойко, ЕВ складається із трьох фаз:

1. «Напруження» – характеризується почуттям емоційної виснаженості, втоми, викликаного професійною діяльністю, проявляється у таких симптомах, як: переживання психотравмуючих обставин – людина сприймає умови роботи та професійні міжособистісні стосунки як психотравмуючі; незадоволеність собою – незадоволеність власною професійною діяльністю і собою як професіоналом; загнаність «у глухий кут» – відчуття безвихідної ситуації, бажання змінити роботу чи професійну діяльність узагалі; тривога і депресія – розвиток тривожності у професійній

діяльності, підвищення нервовості, депресивні настрої.

2. «Резистенції» – характеризується надмірним емоційним виснаженням, що провокує виникнення та розвиток захисних реакцій, які роблять особистість емоційно закритою, відстороненою, байдужою. На такому тлі будь-яке емоційне залучення до професійних справ і комунікацій викликає у людини почуття надмірної переваги. Стадія «резистенції» проявляється такими симптомами, як: 1) неадекватне вибіркоче емоційне реагування – неконтрольований вплив настрою на професійні відносини; 2) емоційно-моральна дезорієнтація – розвиток байдужості у професійних відносинах; 3) розширення сфери економії емоцій – емоційна замкненість, відчуження, бажання припинити будь-які комунікації; 4) редукція професійних обов'язків – згорання професійної діяльності, прагнення якомога менше часу витратити на виконання професійних обов'язків.

3. «Виснаження» – характеризується психофізичною перевагою людини, спустошеністю, нівелюванням власних професійних досягнень, порушенням професійних комунікацій, розвитком цинічного ставлення до тих, із ким доводиться спілкуватися з робочих питань, розвитком психосоматичних порушень. Проявляються такі симптоми: 1) емоційний дефіцит – розвиток емоційної нечутливості на тлі перевиснаження, мінімізація емоційного внеску в роботу, автоматизм і спустошення людини під час виконання професійних обов'язків; 2) емоційне відчуження – створення захисного бар'єра у професійних комунікаціях; 3) особистісне відчуження (деперсоналізація) – порушення професійних відносин, розвиток цинічного ставлення до тих, із ким доводиться спілкуватися під час виконання професійних обов'язків, і до професійної діяльності взагалі; 4) психосоматичні та психовегетативні порушення – погіршення фізичного самопочуття, розвиток таких психосоматичних і психовегетативних порушень, як розлади сну, головний біль, проблеми з артеріальним тиском, шлункові розлади, загострення хронічних хвороб тощо.

У дослідженні визначено, як фази ЕВ (напруги, резистенції, виснаження) та наявність і вираженість провідних симптомів кожної фази впливають на рівень і прояви професійного вигорання у СМП. Розподіл фаз (проявів) напруги, резистенції та виснаження за віком у досліджених (методикою «Діагностика емоційного вигорання В. Бойко») представлено у табл. 1.

Із даних таблиці видно, що фаза напруги сформована та найбільш виражена у ДГ3 – 25%, на стадії формування у ДГ2 – 35,1%. Загалом 37 (31,9%) знаходяться на стадії формування, у 18 (15,5%) фаза сформована. У 61 (52,6%) респондента фаза

не сформована. Показники дослідження ЕВ фази резистенції показали, що стадія сформована та найбільше виражена у віковій групі ДГ3 і становить 45,8%, а на стадії формування найбільший показник у ДГ1 – 53,3%. Загалом 52 (44,8%) знаходяться на стадії формування, у 41 (35,3%) фаза сформована, 23 (19,8%) не сформована. Оцінюючи фазу виснаження, можна зазначити таке: сформована стадія у ДГ1 – 26,7%, стадія формування у ДГ1 та ДГ3 – по 33,3%. Загалом 36 (31,0%) знаходяться на стадії формування, у 20 (17,2%) фаза сформована. У 60 (51,7%) фаза не сформована. Можна зазначити, що частка СМП зі сформованою стадією ЕВ знаходиться у фазі резистенції та становить 35,3%, серед них найбільше респондентів у ДГ3.

Наступним стало дослідження в кожній фазі синдрому ЕВ домінуючих симптомів, які за методикою оцінюються у 20 і більше балів і вказують про особливості механізму психологічного захисту особистості на вплив психотравмуючих чинників. Розподіл домінуючих симптомів у фазах напруги, резистенції та виснаження за віком у досліджених (методика «Діагностика емоційного вигорання В. Бойко») представлено у табл. 2.

Із даних табл. 2 видно, що домінуючі симптоми у фазі напруження – «переживання психотравми», сприйняття умов роботи та професійних міжособистісних стосунків як психотравмуючих – виявлено у ДГ2, «тривога і депресія» – у ДГ3 із розвитком тривожності у професійній діяльності, підвищенням нервовості, депресивними настроями. У фазі резистентності зафіксований найвищий показник симптому «розширення сфери економії емоцій» у ДГ1, що виражалось в емоційній замкненості, відчуженні, бажанні припинити будь-які комунікації. У фазі виснаження відповідно домінуючим симптомом є «особистісна відчуженість» у ДГ2. Деперсоналізація спостерігалась у вигляді порушення професійних відносин, розвитку цинічного ставлення до тих, із ким доводиться спілкуватися під час виконання професійних обов'язків, і до професійної діяльності загалом.

Аналіз домінуючих симптомів показав, що у фазі напруження переважають симптоми «переживання психотравми» в ДГ2 та «тривога і депресія» в ДГ3. Найменше значення в цій фазі має симптом «тривога і депресія» в ДГ1. Фаза резистентності охарактеризувала себе максимальним проявом такого симптому, як «розширення сфери економії емоцій» у ДГ1 і незначним розвитком «емоційно-моральної дезорієнтації» в ДГ2. Остання фаза – фаза виснаження – має максимальний показник симптому «особистісне відсторонення» в ДГ2, а слабозвинений – «психосоматичні та психовегетативні порушення» в ДГ1.

Наступним стало дослідження емоційного стану у СМП фаз напруги, резистентності та виснаження за стажем роботи. Розподіл фаз напруги, резистентності та виснаження за стажем у досліджених (методика «Діагностика емоційного вигорання В. Бойко») представлено у табл. 3.

Із даних табл. 3 видно, що найбільш вразливою за емоційним станом у фазі напруги виявилася ДГ4С (18,5%) зі сформованою фазою, а на стадії формування визначилися ДГ4С, ДГ3С, ДГ2С майже з однаковим показником, що говорить про вплив стажу роботи на процес формування СЕВ.

Таблиця 1

Розподіл фаз (проявів) напруги, резистентності та виснаження за віком у досліджених (методика «Діагностика емоційного вигорання В. Бойко»)

Фази	Вікові групи						Всього	
	ДГ1		ДГ2		ДГ3			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Напруга								
Не сформована	11	73,3	39	50,6	11	45,8	61	52,6
Формується	3	20,0	27	35,1	7	29,2	37	31,9
Сформована	1	6,7	11	14,3	6	25,0	18	15,5
Всього	15	100	77	100	24	100	116	100
Резистентність								
Не сформована	2	13,3	16	20,8	5	20,8	23	19,8
Формується	8	53,3	36	46,8	8	33,3	52	44,8
Сформована	5	33,3	25	32,5	11	45,8	41	35,3
Всього	15	100	77	100	24	100	116	100
Виснаження								
Не сформована	6	40,0	43	55,8	11	45,8	60	51,7
Формується	5	33,3	23	29,9	8	33,3	36	31,0
Сформована	4	26,7	11	14,3	5	20,8	20	17,2
Всього	15	100	77	100	24	100	116	100

$\chi^2 - 22,3$; достовірність розбіжностей міжгрупових показників дорівнює $p < 0,001$

Таблиця 2

Розподіл домінуючих симптомів у фазах напруги, резистентності та виснаження за віком у досліджених (методика «Діагностика емоційного вигорання В. Бойко»)

Фази / симптоми	Вікові групи					
	ДГ1		ДГ2		ДГ3	
	N	%	N	%	N	%
Напруга						
Переживання психотравми	–	11,7	8,3	–	11,7	8,3
Незадоволеність собою	6,7	13,0	12,5	6,7	13,0	12,5
Загнаність у куток	6,7	9,1	8,3	6,7	9,1	8,3
Тривога та депресія	–	6,5	16,7	–	6,5	16,7
Резистентність						
Неадекватне емоційне реагування	20,0	13,0	12,5	20,0	13,0	12,5
Емоційно-моральна дезорієнтація	13,3	2,6	8,3	13,3	2,6	8,3
Розширення сфери емоцій	53,3	44,2	50,0	53,3	44,2	50,0
Редукція професійних обов'язків	13,3	13,0	16,7	13,3	13,0	16,7
Виснаження						
Емоційний дефіцит	13,3	11,7	–	13,3	11,7	–
Емоційна відчуженість	–	6,5	12,5	–	6,5	12,5
Особистісне відсторонення	–	14,3	12,5	–	14,3	12,5
Психосоматичні та психовегетативні порушення	–	5,2	12,5	–	5,2	12,5

$\chi^2 - 25,1$; достовірність розбіжностей міжгрупових показників дорівнює $p < 0,001$

Фаза резистентності на стадії формування проявилася в усіх групах із доволі високим показником ДГ1С (62,5%), ДГ2С (40,0%), ДГ3С (51,5%), ДГ4С (37,0%) так як і сформована стадія: ДГ1С (31,2%), ДГ2С (32,5%), ДГ3С (30,3%), ДГ4С (44,4%). Найвищий показник у фазі виснаження серед усіх груп на стадії формування та сформованого СЕВ виявився у ДГ1С. Так, результати дослідження свідчать, що 31,9% СМП, які працюють за умов підвищеної стресогенності, знаходяться у зоні ризику. Їхнє професійне вигорання знаходиться на стадії формування у фазі виснаження. Найбільш вразливою виявилася ДГ1С. Фаза резистентності сформована у 34,5% СМП, але найвищий показник зафіксований у ДГ1С і ДГ4С. Отже, більш вразливою виявилася ДГ1С зі стажем роботи до 5 років і ДГ4С зі стажем роботи більше 25 років.

Наступним стало дослідження в кожній фазі синдрому ЕВ домінуючих симптомів за стажем роботи. Розподіл домінуючих симптомів напруги, резистентності та виснаження за стажем (методика «Діагностика емоційного вигорання В. Бойко») представлено у табл. 4.

З даних табл. 4 видно, що домінуючий симптом у фазі напруження – «незадоволеність собою», який превалує у ДГ3С і характеризується незадоволеністю власною професійною діяльністю і собою як професіоналом, а не сформований симптом «тривога та депресія» спостерігався у ДГ1С. Фаза резистентності найбільш характеризується такими симптомами, як «розширення сфери емоцій» з емоційною замкненістю, відчу-

женням, бажанням припинити будь-які комунікації в усіх групах, «неадекватним емоційним реагуванням» у ДГ1С із неконтрольованим впливом настрою на професійні відносини та «редукцією професійних обов'язків» у ДГ4С із прагненням якомога менше часу витратити на виконання професійних обов'язків. Фаза виснаження у ДГ3С визначена домінуючим симптомом «особистісне відсторонення» (деперсоналізацією) – порушенням професійних відносин, розвитком цинічного ставлення до тих, із ким доводиться спілкуватися під час виконання професійних обов'язків, і до професійної діяльності загалом. У ДГ2С – «емоційний дефіцит» та «особистісне відсторонення», ДГ1С – «емоційний дефіцит» із розвитком емоційної нечутливості на тлі перевиснаження, мінімізація емоційного внеску в роботу, автоматизм і спустошення людини під час виконання професійних обов'язків.

За результатами дослідження, найвищий показник домінуючого симптому у фазі напруження спостерігався у ДГ3С – 18,2% , у фазі резистентності – 56,2% ДГ1С, у фазі виснаження – 17,5% ДГ2С. Узагальнюючи, можна зазначити, що у всіх групах виявлено актуальний психоемоційний стан, викликаний професійним стресом. Проте способи справлятися зі стресом за умов підвищеної стресогенності при роботі з ветеранами АТО / ООС, а також фактори, які сприяють виснаженню адаптаційних можливостей, були різні.

На другому етапі досліджено ЕІ, що як компонент є важливою умовою професійної діяльності

Таблиця 3

Розподіл фаз напруги, резистентності та виснаження за стажем у досліджених (методика «Діагностика емоційного вигорання В. Бойко»)

Фази	Групи за стажем								Всього	
	ДГ1С		ДГ2С		ДГ3С		ДГ4С			
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Напруга										
Не сформована	10	62,5	20	50,0	18	54,5	13	48,1	60	51,7
Формується	3	18,8	13	32,5	11	33,3	9	33,3	36	31,0
Сформована	3	18,8	7	17,5	4	12,1	5	18,5	19	16,4
Всього	16	100	77	100	24	100	27	100	116	100
Резистентність										
Не сформована	6,2	11	27,5	6	18,2	5	18,5	23	19,8	6,2
Формується	62,5	16	40,0	17	51,5	10	37,0	53	45,7	62,5
Сформована	31,2	13	32,5	10	30,3	12	44,4	40	34,5	31,2
Всього	16	100	77	100	24	100	27	100	116	100
Виснаження										
Не сформована	16	37,5	21	52,5	20	60,6	13	48,1	60	51,7
Формується	6	37,5	13	32,5	9	27,3	9	33,3	37	31,9
Сформована	4	25,0	6	15,0	4	12,1	5	18,5	19	16,4
Всього	16	100	77	100	24	100	27	100	116	100
$\chi^2 - 26,0$; достовірність розбіжностей міжгрупових показників дорівнює $p < 0,001$										

Таблиця 4

Розподіл домінуючих симптомів у фазах напруги, резистентності та виснаження за стажем у досліджених (методика «Діагностика емоційного вигорання В. Бойко»)

Фази/симптоми	Групи за стажем							
	ДГ1С		ДГ1С		ДГ1С		ДГ1С	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Напруга								
Переживання психотравми	5,2	10,0	12,1	11,1	5,2	10,0	12,1	11,1
Незадоволеність собою	6,2	12,5	18,2	7,4	6,2	12,5	18,2	7,4
Загнаність у куток	12,5	12,5	6,1	7,4	12,5	12,5	6,1	7,4
Тривога та депресія	0,0	7,5	9,1	14,8	0,0	7,5	9,1	14,8
Резистентність								
Неадекватне емоційне реагування	18,8	20,0	6,1	11,1	18,8	20,0	6,1	11,1
Емоційно-моральна дезорієнтація	12,5	2,5	3,0	7,4	12,5	2,5	3,0	7,4
Розширення сфери емоцій	56,2	42,5	45,5	40,7	56,2	42,5	45,5	40,7
Редукція професійних обов'язків	6,2	7,5	15,2	22,2	6,2	7,5	15,2	22,2
Виснаження								
Емоційний дефіцит	12,5	17,5	3,0	–	12,5	17,5	3,0	–
Емоційна відчуженість	–	7,5	6,1	11,1	0,0	7,5	6,1	11,1
Особистісне відсторонення	6,2	15,0	15,2	7,4	6,2	15,0	15,2	7,4
Психосоматичні та психовегетативні порушення	–	2,5	9,1	11,1	–	2,5	9,1	11,1

$\chi^2 - 26,6$; достовірність розбіжностей міжгрупових показників дорівнює $p < 0,001$

Таблиця 5

Результати показників ЕІ у СМП за віком методикою «Діагностики ЕІ» Н. Холла

Рівень	Вікові групи						Всього	
	ДГ1		ДГ2		ДГ3			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Емоційна обізнаність								
Низький	8	57,1	55	75,3	17	77,3	80	73,4
Середній	6	42,9	10	13,7	1	4,5	17	15,6
Високий	0	0,0	8	11,0	4	18,2	12	11,0
Всього	14	100	73	100	22	100	109	100
Управління емоціями								
Низький	10	71,4	56	76,7	16	72,7	82	75,2
Середній	4	28,6	12	16,4	5	22,7	21	19,3
Високий	0	0,0	5	6,8	1	4,5	6	5,5
Всього	14	100	73	100	22	100	109	100
Самотивація								
Низький	10	71,4	56	76,7	16	72,7	82	75,2
Середній	4	28,6	12	16,4	5	22,7	21	19,3
Високий	0	0,0	5	6,8	1	4,5	6	5,5
Всього	14	100	73	100	22	100	109	100
Емпатія								
Низький	7	50,0	47	64,4	13	59,1	67	61,5
Середній	6	42,9	17	23,3	4	18,2	27	24,8
Високий	1	7,1	9	12,3	5	22,7	15	13,8
Всього	14	100	73	100	22	100	109	100
Розпізнавання емоцій інших людей								
Низький	7	50,0	51	69,9	15	68,2	73	67,0
Середній	6	42,9	17	23,3	2	9,1	25	22,9
Високий	1	7,1	5	6,8	5	22,7	11	10,1
Всього	14	100	73	100	22	100	109	100

$\chi^2 - 25,3$; достовірність розбіжностей міжгрупових показників дорівнює $p < 0,001$

СМП, тобто здатністю взаємодіяти, розуміти свої емоції, усвідомлювати причини їх виникнення, а також емоції колег, тобто розвивати та підвищувати ЕІ. *Емоційний інтелект* – це поняття, яке характеризує здатність людини усвідомлювати емоції, досягати та генерувати їх так, щоб сприяти мисленню, розумінню емоцій і тому, що вони означають, і керувати ними таким чином, щоб сприяти своєму емоційному та інтелектуальному росту [25]. Досліджено емоційну обізнаність СМП, уміння управляти своїми емоціями й керувати ними, а також самотивацію та рівень емпатії за методикою Н. Холла. Методика виявляє здібності розуміти відносини, що репрезентується в емоціях, і керувати своєю емоційною сферою на основі прийняття рішень. Методика складається із 30 тверджень і містить п'ять шкал, таких як: 1) «емоційна обізнаність»; 2) «управління своїми емоціями» (емоційна відхідливість, емоційна неригідність); 3) «самотивація» (довільне керування своїми емоціями); 4) «емпатія»; 5) «розпізнавання емоцій інших людей» (вміння впливати

на емоційний стан інших). Результати дослідження оцінювання ЕІ у СМП за віком методикою «Діагностики емоційного інтелекту» Н. Холла» представлено у табл. 5. Із даних табл. 5 видно, що 73,4% мали низький рівень емоційної обізнаності, 11,0% – високий, 75,2% знаходяться на низькому рівні управління емоціями, 19,3% мали середній рівень, лише 5,5% – високий рівень у ДГ2. Також 75,2% мали низький рівень самотивації, 19,3% – середній, 5,5% – високий у ДГ2.

У свою чергу, 61,5% мали низький рівень емпатії, 24,8% – середній, 13,8% – високий у ДГ3. Також 67,0% мали низький рівень розпізнавання емоцій інших людей, 22,9% – середній, 10,1% – високий рівень у ДГ3. Результати дослідження оцінювання ЕІ у СМП за методикою «Діагностики ЕІ» Н. Холла» представлено у табл. 6.

Із даних табл. 6 видно, що 72,7% мали низький рівень емоційної обізнаності, 16,4% – середній, 10,9% – високий. Так, 74,5% мали низький рівень управління емоціями, 5,5% – високий у ДГ3С. Загалом 74,5% мали низький рівень самотивації,

Таблиця 6

Результати показників ЕІ у СМП за стажем роботи методикою «Діагностики ЕІ» Н. Холла

Фази	Групи за стажем								Всього	
	ДГ1С		ДГ2С		ДГ3С		ДГ4С			
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Емоційна обізнаність										
Низький	11	64,7	28	75,7	22	71,0	19	76,0	80	72,7
Середній	5	29,4	5	13,5	6	19,4	2	8,0	18	16,4
Високий	1	5,9	4	10,8	3	9,7	4	16,0	12	10,9
Всього	17	100	37	100	31	100	25	100	110	100
Управління емоціями										
Низький	13	76,5	29	78,4	23	74,2	17	68,0	82	74,5
Середній	3	17,6	6	16,2	6	19,4	7	28,0	22	20,0
Високий	1	5,9	2	5,4	2	6,5	1	4,0	6	5,5
Всього	17	100	37	100	31	100	25	100	110	100
Самотивація										
Низький	13	76,5	29	78,4	23	74,2	17	68,0	82	74,5
Середній	3	17,6	6	16,2	6	19,4	7	28,0	22	20,0
Високий	1	5,9	2	5,4	2	6,5	1	4,0	6	5,5
Всього	17	100	37	100	31	100	25	100	110	100
Емпатія										
Низький	10	58,8	22	59,5	21	67,7	14	56,0	67	60,9
Середній	5	29,4	13	35,1	3	9,7	6	24,0	27	24,5
Високий	2	11,8	2	5,4	7	22,6	5	20,0	16	14,5
Всього	17	100	37	100	31	100	25	100	110	100
Розпізнавання емоцій інших людей										
Низький	10	58,8	25	67,6	22	71,0	16	64,0	73	66,4
Середній	6	35,3	11	29,7	5	16,1	4	16,0	26	23,6
Високий	1	5,9	1	2,7	4	12,9	5	20,0	11	10,0
Всього	17	100	37	100	31	100	25	100	110	100

$\chi^2 - 23,9$; достовірність розбіжностей міжгрупових показників дорівнює $p < 0,001$

5,5% – високий у ДГЗС. 60,9% мали низький рівень емпатії, 24,5 % – середній, 14,5% – високий у ДГЗС. 66,4% мали низький рівень розпізнавання емоцій інших людей, 23,6% – середній, лише 10,0% – високий у ДГ4С.

Висновки. Узагальнюючи, можна зазначити, що рівень професійного (емоційного) вигорання загалом серед СМП, які працюють за особливих умов, а саме за умов підвищеної професійної стресогенності (з ветеранами АТО / ООС), є нерівномірним. Встановлено, що залежно від віку та стажу роботи СМП застосовують різні механізми психологічного захисту на вплив психотравмуючих чинників на роботі. Для СМП у віці до 25 років провідними симптомами є «розширення сфери економії емоцій» і «неадекватне емоційне реагування», 26–50 років – «розширення сфери еконо-

мії емоцій» і «незадоволеність собою», у групі старше 50 років це «розширення сфери економії емоцій», «редукція професійних обов'язків», «тревога та депресія». Вказані симптоми в переважній більшості перебувають на стадії формування або вже сформовані. За стажем роботи у групах провідними симптомами є також «розширення сфери економії емоцій», проте чим менший стаж роботи, тим більш виражений емоційний фон та емоційне реагування, що призводить до розвитку синдрому професійного (емоційного) вигорання.

Перспективами подальшого дослідження у цьому напрямі є вивчення рівня задоволеності функціонуванням у різних сферах життєдіяльності та ступінь соціальної фрустрованості СМП, які працюють за умов підвищеної професійної стресогенності (з ветеранами АТО / ООС).

ЛІТЕРАТУРА

1. В Україні на обліку майже 370 тисяч учасників бойових дій. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubricato/2782328-v-ukraini-majze-370-tisac-ucasniv-bojovih-di>.
2. Кахно І. Детермінанти особистісного становлення студентів-медиків на етапі професійного навчання. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pspl/2010_8/index.html 419–420.
3. Freundberger H.J. Staff burnout. *Social Sciences*. 1974. P. 159–166.
4. Maslach C. Burnout: A multidimensional perspective. *Professional burnout: Recent developments in the theory and research* / ed. W.B. Shaufeli, C. Maslach, T. Marek. Washington D.C : Taylor & Francis, 1993. P. 19–32..
5. Бойко В., Міщенко М. Особливості дослідження синдрому емоційного вигорання за допомогою методики «діагностика рівня емоційного вигорання». *Young Scientist*. 2015. № 4 (19). С. 103–105.
6. Метельська Н. Вплив емоційного вигорання на розвиток професійної самосвідомості педагогічних працівників. *Психологія і особистість*. 2015. № 1. С. 97–108..
7. Драга Т., Мялюк О., Криницька І. Особливості синдрому емоційного вигорання у медичних працівників. *Медсестринство*. 2017. № 3. С. 51–55.
8. Булах В. Синдром професійного вигорання як складний психофізіологічний феномен. *Медсестринство*. 2015. № 4. С. 47.
9. Гончарова І. Професійно-емоційне вигорання та заходи його попередження. *Пріоритети розвитку медичних наук у XXI столітті* : матеріали науково-практичної конференції, Одеса, 18–19 березня 2016 р. Одеса : Південа фундація медицини, 2016. С. 71–73.
10. Водопьянова Н.Е., Серебрякова А.Б., Старченкава Е.С. Синдром профессионального выгорания в управленческой деятельности. *Вестник СПбГУ. Сер. 6. Вып. 2. № 13*. 2008. С. 83–91.
11. Козина Н.В. Исследование эмпатии и ее влияния на формирование «синдрома эмоционального сгорания» у медицинских работников : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.04 / Санкт-Петербургский научно-исследовательский психоневрологический институт им. В.М. Бехтерева. Санкт-Петербург, 1998. 159 с.
12. Скугаревская М.М. Синдром эмоционального выгорания у работников сферы психического здоровья : автореф. дисс. ... канд. мед. Наук : 14.00.18, 19.00.04. / Белорусский государственный медицинский университет. Минск. 2003. 123 с.
13. Лукьянов В.В. Защитно-совладающее поведение и синдром «эмоционального выгорания» у врачей-наркологов, их коррекция и влияние на эффективность лечения больных : автореф. дисс. ... докт. мед. наук : 19.00.04, 14.00.45 / Санкт-Петербург. 2007. 350 с.
14. Кузнецова О.А., Лепехин Н.Н. Психологические особенности синдрома выгорания у врачей анестезиологов-ревматологов. Курск : Курск. гос. ун-т, 2008. С. 220–227.
15. Сергиенко Е.А., Ветрова И.И. Тест Дж. Мэйера, П. Сэловея, Д. Карузо «Эмоциональный интеллект» (MSCEIT v. 2.0) : руководство. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2010. 176 с.
16. Люсин Д.В. Новая методика для измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭМИн. *Психологическая диагностика*. 2006. № 4. С. 3–22.
17. Изард К.Э. Психология эмоций / перев. с англ. Санкт-Петербург : Издательство «Питер», 1999. 464 с.

18. Bar-On R. Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory / J.D.A. Parker (eds.). *Handbook of emotional intelligence*. San Francisco: Jossey-Bass, 2000. P. 363–388.
19. Гоулман Д., Бояцис Р., Макки Э. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта / пер. с англ. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2005. 301 с.
20. Выготский Л.С. Мышление и речь : собрание сочинений : в 6 т. Москва : Педагогика, 1982. Т. 2. С. 5–361.
21. Приб Г.А. Патопсихологічні складові емоційного вигорання військовослужбовців як чинник національної безпеки. *Економіка та держава* № 3 (11). 2019.
22. Бойко В.В. Синдром эмоционального выгорания в профессиональном общении. Санкт-Петербург, 1999. 105 с.
23. Диагностика «эмоционального интеллекта» (Н. Холл). *Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. Москва : Изд-во Института Психотерапии, 2002. С. 57–59.
24. Бойко В.В. Синдром «эмоционального выгорания» в профессиональном общении. Санкт-Петербург, 1999. 32 с.
25. Гоулман, Д. Эмоциональный интеллект. Москва : АСТ, 2008. 478 с.

REFERENCES

1. V Ukraini na obliku maizhe 370 tysiach uchasnykiv boiovykh dii [Almost 370 thousand of combat veterans are in the file]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2782328-v-ukraini-majze-370-tisac-ucasnykiv-bojovih-dij.html>.
2. Kahno I. Determinants of personal formation of medical students at the stage of professional training. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspl/2010_8/index.html 419–420.
3. Freundberger H.J. (1974) Staff burnout. *Social Sciences*, pp. 159–166.
4. Maslach C. (1993) Burnout: A multidimensional perspective. *Professional burnout: Recent developments in the theory and research*. Washington D.C: Taylor & Francis. (in English)
5. Boyko V. (1999) The syndrome of “emotional burnout” in professional communication. Saint Petersburg.
6. Metelska N. (2015) Vplyv emotsiinoho vyhorannia na rozvytok profesiinoi samosvidomosti pedahohichnykh pratsivnykiv [The influence of emotional burnout on the development of professional self-awareness of teachers]. *Psykhologhiia i osobystist*, № 1, pp. 97–108.
7. Draga T., Myalyuk O., Krynytska I. (2017) Osoblyvosti syndromu emotsiinoho vyhorannia u medychnykh pratsivnykiv [Peculiarities of emotional burnout syndrome in medical workers]. *Medsestrynstvo*, № 3, pp. 51–55.
8. Bulakh V. (2015) Syndrom profesiinoho vyhorannia yak skladnyi psykhoфизиологичний феномен [Occupational burnout syndrome as a complex psychophysiological phenomenon]. *Medsestrynstvo*, № 4, pp. 47–51.
9. Goncharova I. (2016) Profesiino-emotsiine vyhorannia ta zakhody yoho poperedzhennia [Professional and emotional burnout and measures to prevent it]. *Proceedings of Priorities for the development of medical sciences in the XXI century* (Odessa, March 18–19, 2016), Odessa: Southern Foundation of Medicine, pp. 71–73.
10. Vodopyanova N.E. (2008) Sindrom professional'nogo vygoranija v upravlencheskoj dejatel'nosti [Professional burnout syndrome in managerial activity]. *Vestnik SPbGU, Ser. 6, vol. 2, № 13*, pp. 83–91, p. 98.
11. Kozina N. (1998) Issledovanie jempatii i ee vlijanija na formirovanie “sindroma jemocional'nogo sgoranija” u medicinskih rabotnikov [Research of empathy and its influence on the formation of “emotional burnout syndrome” in medical workers]. (PhD Thesis), St. Petersburg: Research Psychoneurological Institute V. Bekhtereva.
12. Skugarevskaya M. (2003) Sindrom jemocional'nogo vygoranija u rabotnikov sfery psihicheskogo zdorov'ja [The syndrome of emotional burnout in mental health workers]. (PhD Thesis), Minsk: Belarusian leading higher educational institution “Belarusian State Medical University”.
13. Lukyanov V.V. (2007) Zashhitno-sovladajushhee povedenie i sindrom “jemocional'nogo vygoranija” u vrachej-narkologov, ih korrekcija i vlijanie na jeffektivnost' lechenija bol'nyh [Protective coping behavior and the syndrome of “emotional burnout” in narcologists, their correction and influence on the effectiveness of treatment of patients]. (DSc Thesis), St. Petersburg: St. Petersburg V.M. Bekhterev Psychoneurological Research Institute.
14. Kuznetsova O.A. (2008) Psihologicheskie osobennosti sindroma vygoranija u vrachej anesteziologov-revmatologov [Psychological features of the burnout syndrome in anesthesiologists and rheumatologists]. *Sovremennye problemy issledovanija sindroma vygoranija u specialistov kommunikativnyh professij* [Modern problems of the study of burnout syndrome in specialists of communicative professions]. Kursk: Kursk. state un-t, pp. 220–227.

15. Sergienko E. (2010) Test Dzh. Mjejera, P. Sjeloveja, D. Karuzo “Jemocional’nyj intellekt” (MSCEIT v. 2.0): rukovodstvo [Test J. Meyer, P. Salovey, D. Caruso “Emotional Intelligence” (MSCEIT v. 2.0): a guidance]. Moscow: Institut psihologii RAN (in Russian).
16. Lyusin D.V. (2006) Novaja metodika dlja izmerenija jemocional’nogo intellekta: oprosnik JemIn [A new method for measuring emotional intelligence: the Emin]. *Psihologicheskaja diagnostika*, № 4, pp. 3–22.
17. Izard K.E. (1999) Psihologija jemocij / perev. s angl [Psychology of emotions: trans. from English]. Saint Petersburg: Peter. (in Russian)
18. Bar-On R. (2000) Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory. Handbook of emotional intelligence. San Francisco: Jossey-Bass, pp. 363–388
19. Goleman D. (2005) Emotional Leadership: The Art of Managing People Based on Emotional Intelligence. Moscow: Alpina Business Books. (in Russian)
20. Vygotsky L.S. (1982) Myshlenie i rech’: sobr. soch.: v 6 t. [Thinking and speech.: in 6 vols. Moscow: Pedagogika, vol. 2.
21. Prib H.A. (2019) Patopsykholohichni skladovi emotsiinoho vyhorannia viiskovosluzhbovtiv yak chynnyk natsionalnoi bezpeky [Pathopsychological components of emotional burnout of servicemen as a factor of national security]. *Ekonomika ta derzhava*, № 3 (11).
22. Boyko V., Mishchenko M. (2015) Features of the study of emotional burnout syndrome using the method of “diagnosis of the level of emotional burnout”. *Young Scientist*, № 4 (19), pp. 103–105.
23. Fetiskin N., Kozlov V., Manuilov G. (2002) Social’no-psihologicheskaja diagnostika razvitija lichnosti i malyh grupp [Socio-psychological diagnostics of the development of personality and small groups]. Diagnostika “emocional’nogo intellekta” [Diagnostics of “emotional intelligence”]. Moscow: Izd-vo Instituta Psihoterapii, pp. 57–59.
24. Boyko V.V. (1999) Sindrom “jemocional’nogo vygoranija” v professional’nom obshhenii [The syndrome of “emotional burnout” in professional communication]. Saint Petersburg: Sudarynja. (in Russian)
25. Goleman D. (2008) Jemocional’nyj intellekt [Emotional intelligence]. Moscow: AST. (in Russian)

УДК 159.923.2: 316.61
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-4>

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ

Лукаsevич О. А.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0002-5565-1332
galitskaya@ukr.net*

Ключові слова: *ідентичність, ідентифікація, криза ідентичності, особистісна ідентичність, соціальна ідентичність, статус ідентичності, порушення ідентичності, збереження ідентичності.*

У статті досліджується проблема формування ідентичності особистості як результату самовизначення та самоприйняття. Розкрито зміст поняття «ідентичність» у сучасній зарубіжній і вітчизняній психології, проведено теоретичний аналіз психологічних параметрів поняття «ідентичність», виявлено його неоднозначне трактування. Розглянуто кризу ідентичності як конфлікт між наявними стійкими структурами ідентичності людини та відповідним способом її входження у навколишній світ. Зроблено висновок, що криза ідентичності є неминучим і логічним етапом у розвитку особистості та досягненні гармонійної цілісності.

Представлено аналіз психологічної структури ідентичності особистості. Цілі, цінності та переконання визначено як основні елементи ідентичності. Наголошено, що ідентичність має індивідуальний і соціальний початок, формується внаслідок взаємодії з іншими людьми через засвоєння виробленого способу спілкування. Наведено характеристику чотирьох можливих статусів досягнення ідентичності: досягнутої ідентичності, мораторію, передчасної ідентичності та дифузної ідентичності. Враховуючи особливості порушень ідентичності, встановлено, що головними ресурсами адаптації є персональне коло оточення. Можливість довіряти та виникнення почуття захищеності у клієнтів дає змогу зберігати ідентичність у різних соціальних ситуаціях.

Розглянуто та відібрано ефективний діагностичний інструментарій для визначення психологічних особливостей ідентичності, що сприяє процесу смислотворення та рефлексії, можливості позбавитися звичних патернів поведінки, усвідомленому вибору стратегії поведінки. При консультуванні клієнта важливо враховувати його статус ідентичності та співвідношення компонентів ідентичності у його структурі. Результати проведеного дослідження дають підстави стверджувати, що збереження ідентичності передбачає здатність до емоційного відгуку у взаємодії за умови чітко визначених особистісних меж.

THE PROBLEM OF PERSONALITY IDENTITY FORMATION: CONTEMPORARY CONTEXT

Lukasevich O. A.

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Psychology
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5565-1332
galitskayao@ukr.net*

Key words: *identity, identification, identity crisis, personal identity, social identity, identity status, identity violation, preservation of identity.*

The article investigates the problem of forming the individual identity as a result of self-determination and self-acceptance. The meaning of the concept of “identity” of different psychological approaches and directions have been distinguished, the theoretical analysis of psychological parameters of the concept of “identity” have been carried out, which revealed its ambiguous interpretation. The identity crisis has been considered as a conflict between the existing stable structures of human identity and the corresponding way of its entry into the surrounding world. It has been concluded that the identity crisis is an inevitable and logical stage in the development of personality and the achievement of harmonious integrity.

The analysis of psychological structure of identity of the person has been presented. Goals, values and beliefs have been defined as the basic elements of identity. It has been emphasized that identity has an individual and social origin, is formed as a result of interaction with other people through the assimilation of the developed way of communication. Characteristics of four possible statuses of identity achievement have been given: achieved identity, moratorium, premature identity and diffuse identity. Given the peculiarities of identity violations, it has been established that the main resources of adaptation are the personal circle of the environment. The ability to trust and create a sense of security in customers allows you to maintain an identity in different social situations.

Effective diagnostic tools for determining the psychological features of identity, which contributes to the process of meaning-making and reflection, the ability to get rid of the usual patterns of behavior, conscious choice of behavioral strategy have been considered and selected. It is important to consider his identity status and the ratio of identity components in his structure, when advising a client.

The results of the study suggest that the preservation of identity involves the ability to respond emotionally in interaction, subject to clearly defined personal boundaries.

Постановка проблеми. Криза уявлень, духовне збіднення, необхідність переорієнтації соціальних цінностей, посилення тенденції втрати смислу життя та життя іншої людини характеризують сучасні умови соціально-економічної перебудови. Стикаючись із наявними потребами та внутрішніми можливостями людини, мінливі умови життя спонукають її до освоєння нового, саморозвитку та самовдосконалення.

Загострення суперечностей між потребою реалізувати себе у суспільстві і необхідністю соціальної адаптації та регуляції поведінки, потребою бути незалежним, самостійним і нездатністю

брати на себе відповідальність у значимих ситуаціях, потребою бути вільним і наявністю внутрішньої несвободи, нездатністю вирішувати свої внутрішні конфлікти неминуче призводить до пошуку шляхів гармонізації простору особистості та формування цілісної структури ідентичності.

Американський психолог Г.Дж. Ліфтон стверджує, що ідентичність сучасної людини апіорі не може бути стабільною. Серед основних причин дослідник називає цифрову революцію у СМІ, коли людина перебуває під зовнішнім впливом, глобальну соціально-політичну кризу, що призводить до кризи свідомості та необхідності пристосову-

ватися до нового, досить аморфного уявлення про світ, появу у сучасної людини екологічної свідомості, яка створює тривожний фон світогляду [1].

Більшість дослідників погоджується, що у сучасному суспільстві структура «Я» його індивідів відрізняється більшою когнітивною складністю порівняно з будь-якою історичною епохою [2–11; 14]. Відповідно, питання про досягнення ідентичності та можливі шляхи її переформування також ще більше ускладнюється. Чим більше Я-образів, тим складніше зберегти ідентичність, усвідомлення належності кожного свого Я-образу до цілісного і єдиного комплексу «Я».

Водночас психологу-практику рідко доводиться безпосередньо мати справу з проблемою ідентичності як конкретним клієнтським запитом. Частіше запити клієнтів стосуються загальних питань – досягнення успіху, набуття певних навичок, міжособистісних стосунків, професійної реалізації тощо. Вирішення цих особистісних проблем людини іноді неможливе без виходу на більш глибокі, особистісні проблеми, серед яких – досягнення людиною ідентичності.

Мета статті полягає у розгляді сучасних психологічних підходів до розуміння сутності ідентичності та визначенні діагностичного інструментарію дослідження цього феномену.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для вивчення феномену ідентичності необхідно представити аналіз окремих моделей і концептуальних підходів, спрямованих на розуміння і розкриття її сутності. Так, у психоаналітичній теорії базовим механізмом формування ідентичності є ідентифікація. Н.В. Антонова, В.В. Білоусова, аналізуючи проблему особистісної ідентичності в інтерпретації сучасного психоаналізу, акцентують увагу на глибинних механізмах формування ідентичності, що лежать в основі занепокоєння і страху втрати свого «Я» [13]. Якщо прагнення ідентичності не досягається індивідуальними творчими зусиллями, людина, на думку Е. Фромма, може набути відмінну ознаку. О.Л. Солдатова, продовжуючи ідею вченого, зазначила, що почуття ідентичності виникає з належності до іншої людини. Спосіб або форма інтеграції відбувається на основі характеристики, яка стає соціальною роллю, досягненням особистості [15].

У дослідженнях К. Хорні розглядається саме соціальний аспект «Я». Вона виділяла декілька образів «Я»: «Я-реальне», «Я-ідеальне», «Я в очах інших людей». Особистість розвивається нормально, якщо всі три «Я» збігаються. В іншому разі людина почувається невпевнено, тривожно, а це призводить до неврозу [13].

А. Ватерман вказував, що ідентичність пов'язана у людини з наявністю самовизначення, системи цінностей, переконань, яких дотримується

людина. Цілі, цінності, переконання як елементи ідентичності формуються внаслідок інтерналізації, вибору альтернативних варіантів у період кризи ідентичності та слугують життєвою орієнтацією, смыслом життя. Процес формування ідентичності охоплює засоби, за допомогою яких людина оцінює й обирає цінності, цілі та переконання. Науковець визначає такі найбільш важливі для формування ідентичності сфери життя, як вибір професії, прийняття й оцінка релігійних і моральних переконань, вироблення політичних поглядів, прийняття соціальних ролей.

Відповідно до моделі А. Ватермана розвиток ідентичності може йти у зворотному напрямку, повертатися на більш низький рівень. Досягнення ідентичності не означає, що людина не відчує знову кризу та тривожний стан. Якщо людина не погоджується або не помічає змін і докладає зусилля на особистісні пошуки, виникає небезпека потрапити у стан безпомічності та безпорадності [14].

Услід за Е. Еріксоном, котрий визначав ідентичність як внутрішню безперервність і самоотождення особистості, О.О. Труфанова вважала, що формування ідентичності відбувається на всіх етапах життєвого шляху людини. Ідентичність відображає уявлення суб'єкта про себе, власний шлях розвитку, відчуття сильного «Я». Цей процес організації різноманітного життєвого досвіду забезпечує людину почуттям іманентної ідентичності – суб'єктивним почуттям тотожності та цілісності. Як зазначає автор, процес формування ідентичності не завершується у юнацькому віці, це лише період найяскравішого її прояву [8; 16].

Розвиток ідентичності, на думку дослідника, проходить через кризи – періоди, коли виникає конфлікт між наявною конфігурацією елементів ідентичності, способом входження у навколишній світ і новим способом існування людини. Для цього людина повинна докласти зусилля, прийняти нові цінності, нові способи та засоби діяльності [15].

Засновник гештальт-терапії Ф. Перлз розглядав образ «Я» через теорію самості. Поняття самості він визначав як систему контактів у кожний конкретний момент із навколишнім середовищем. Самість виникає, коли пересуваються границі контакту [13].

Сучасний іспанський психотерапевт М. Спаніолло-Лобб, представник другого напрямку, вказує на екзистенційну тривогу як наслідок порушення ідентичності на різних етапах розвитку дитини. Розвиток ідентичності відбувається за рахунок накопичення компетенцій. Проблеми становлення і цілісності ідентичності пов'язані з перериванням циклу контакту й ускладненнями асиміляції досвіду [17].

Згідно з Л.Б. Шнейдер, В.В. Левченко, О. Литвинчук, Н.О. Правдивець ідентичність є складним феноменом, складною психічною реальністю, яка включає символічні та раціональні рівні свідомості, індивідуальні та колективні, онтогенетичні та філогенетичні основи. Як психічний компонент самосвідомості ідентичність формується та існує у світі людини [2; 3; 5; 18].

О.В. Рудоміно-Дусяцька у своєму дослідженні припустила, що особистісна ідентичність виконує функцію установки на пошуки та створення в життєвому середовищі атрибутів, які підтверджують її своєрідність. Індивідуалізоване оточення психологічно присвоюється, переживається як продовження себе і на цій підставі оберігається і захищається [6].

М. Бревер узагальнила різні підходи до проблеми ідентичності та виділила такі види ідентичності, як: особистісно центрована соціальна ідентичність, коли властивості групи стають частиною Я-концепції; реляційна соціальна ідентичність, що характеризує особистість при виконанні сумісної діяльності; групоцентрирована соціальна ідентичність відповідає колективному Я; колективна ідентичність, коли члени групи враховують думки інших членів [19].

Ідентичність як структуру его, внутрішню, динамічну організацію потреб, здібностей, переконань та індивідуальної історії розглядав Дж. Марсія. Як зазначає автор, робота ідентичності забезпечується механізмами рефлексії та смислотворення. Конструювання смислів є низкою якісних перетворень, відносин між суб'єктом і об'єктом переживання. «Я» прагне впорядковувати свої переживання, конструювати із них смисл. Смисл є центральною структурою особистісної ідентичності.

У процесі вирішення завдання на кожному етапі свого розвитку людина стикається з необхідністю встановлювати смислові зв'язки між вимогами ситуації, попереднім досвідом, цілями та вимогами соціального оточення. Внаслідок вирішення кризи формується ставлення людини до себе, досвід узагальнюється на більш високому рівні.

Проте включення процесів рефлексії та смислотворення можливе за наявності відкритої ідентичності. Відкрита ідентичність забезпечує можливість сприйняття і пошуку нового, його інтеграції в особистісні структури. Наявність закритої ідентичності у клієнта перешкоджає включенню рефлексивних процесів, активізує психологічний захист.

У статусній моделі Дж. Марсія виділено чотири стани ідентичності з використанням двох параметрів:

– наявність або відсутність кризи – стан пошуку ідентичності;

– наявність або відсутність одиниць ідентичності – особистісно значимі цілі, цінності, переконання.

Таким чином, Дж. Марсія називає такі статуси ідентичності:

1) Досягнута ідентичність – стан людини, яка пройшла період кризи та самодосліджень, сформувала певну сукупність особистісно значимих цілей, цінностей і переконань. Така людина чітко структурує своє життя, визначає свої бажання, характеризується почуттям довіри, стабільності, оптимізму щодо свого майбутнього. Усвідомлюючи труднощі, вона прагне реалізуватися в обраному напрямі, свої цілі та переконання переживає як особистісно значимі. Це забезпечує такій людині впевненість і осмисленість життя.

2) Мораторій – стан кризи ідентичності людини, котра активно намагається вирішити його, використовуючи різні варіанти. Перебуваючи постійно у пошуках інформації, необхідної для вирішення кризи, людина переживає почуття радісного очікування, зацікавленості.

3) Передчасна ідентичність – стан людини, яка ніколи не переживала кризи ідентичності, але володіє певним набором цілей, цінностей і переконань. Зміст і сила цих елементів схожі, але процес їх формування відрізняється від тих, хто вже досягнув ідентичності. Елементи передчасної ідентичності формуються відносно рано, внаслідок ідентифікації з батьками або іншими значимими людьми. Цілі, цінності та переконання, прийняті таким чином, можуть відображати очікування батьків.

4) Дифузна ідентичність – стан, коли людина не має міцних цілей, цінностей і переконань, не бажає їх активно формувати. Така людина ніколи не була у стані кризи, не здатна вирішити проблеми, переживає почуття песимізму, злоби, відчуження, тривоги, безпомічності, апатії.

Тож при консультуванні клієнта щодо вирішення конкретної проблеми важливо враховувати його статус ідентичності та співвідношення компонентів ідентичності у його структурі, зокрема соціального й особистісного [20].

Визначити статус ідентичності клієнта за умов консультування можна за допомогою методики «Хто Я?». М. Кун і Т. Макпартлендом поділяє групи висловлювань клієнтів на такі: об'єктивні (соціально-рольові) та суб'єктивні (особистісні) [21]. Відповідно, об'єктивні характеристики розкривають соціальний аспект ідентичності, суб'єктивні – особистісний аспект. Наприклад, значне переважання соціально-рольових характеристик у самоописі клієнта свідчить про закритий тип ідентичності. Такій людині властиві чіткі границі контакту, відокремлення від навколишнього світу та самого себе через соціальні ролі. Показниками

кризи є висловлювання «я нещасна людина», «мені погано», «світ небезпечний» тощо.

Консультативна робота із клієнтом передбачає також використання методу рефлексивного аналізу ситуації. Для клієнта процес моделюється через виникнення будь-якої складної ситуації та відповіді на питання: «Що відбувається у цей момент?», «Що відбувається з іншою людиною?», «Що вона намагається висловити?», «Які почуття іншої людини в цей момент?», «Що відчуваю я?», «Що значить ця ситуація для мене?». Відповідаючи на питання, клієнт розуміє сенс ситуації й обирає певні моделі поведінки. Так, у клієнта з'являється можливість поглянути на ситуацію з боку, позбавитися звичних патернів поведінки, усвідомлено обирати стратегії поведінки.

Слід зазначити, що цей метод спочатку використовується за умов консультації, а згодом клієнт самостійно відтворює його в реальності, спираючись на отримані навички. Як результат, запускається процес смислотворення та рефлексії. Кожен елемент ідентичності формується через самовизначення у процесі вирішення проблеми: Яка я людина? Якими можливостями я володію? Якою бути? Як повинна діяти? Соціальний компонент, посилення ідентифікації з роллю характеризується висловлюваннями: «я людина», «так, я чоловік», «так, я жінка» тощо. Особистісний компонент, ототожнення рольових та особистісних ідентифікацій характеризується такими висловлюваннями: «я добра, відповідальна, розумна людина».

З метою дослідження особливостей розвитку ідентичності особистості можна застосувати «Методику вивчення Я-концепції особистості» Ю.М. Ємельянова [22]. Ідея автора полягає у

тому, що людина самостійно може порівняти власні уявлення про себе як унікального індивіда й уявлення інших людей. Спочатку клієнту необхідно дати десять відповідей на питання «Хто я такий?», швидко записуючи свої варіанти. Наступні питання передбачають відповіді на те саме питання, але з погляду батька або матері, найкращого друга або подруги, керівника або колеги. Робота з ідентифікацією спрямована на порівняння власних відповідей та уявлень оточуючих, пошук схожого та відмінного, встановлення особливостей поведінки з різними людьми та ролей при взаємодії з оточуючими. Результатом використання цієї методики є словесне визначення Я-концепції, самохарактеристика, відносно зафіксоване уявлення про себе.

Висновки. Таким чином, ідентичність доцільно розглядати як інтегративне поняття, динамічну структуру, що поєднує у собі елементи соціальної та особистісної ідентичності. Процес розвитку ідентичності проходить через вирішення кризи ідентичності, може відбуватися й у зворотному напрямку. Елементами ідентичності, на думку більшості дослідників, виступають цілі, цінності та переконання. Ідентичність за походженням має соціальний характер, оскільки формується внаслідок взаємодії з іншими людьми та забезпечує пристосування до нових соціальних умов. Зміни ідентичності зумовлені змінами у соціальному оточенні людини. Ідентичність також виявляється у почутті психічної адекватності та володінні особистістю власним «Я», у здатності особистості до ефективного вирішення задач. Тому ідентичність виступає як ієрархічна послідовність різних інтеріоризованих ролей, як результат самоаналізу, самовизначення, самоприйняття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Lifton R.J. The Protean Self Human Resilience in an Age of Fragmentation. Chicago : University of Chicago Press, 2003. 272 p.
2. Левченко В.В. Особистісна ідентичність у процесі адаптації в ситуації життєвих змін. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2016. Вип. 1. С. 78–86.
3. Литвинчук О. Соціальна та особистісна ідентичність: соціально-філософський аналіз. *Наукові записки. Серія «Філософія»*. 2011. Вип. 8. С. 195–202.
4. Макарова О.П. Особистісна ідентичність: теоретичні аспекти проблеми. *Scientific Journal Virtus*. № 26. 2018. Р. 60–64.
5. Правдивець Н.О. Теоретична модель феномену ідентичності особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2010. Т. 1. Ч. 27. С. 137–145.
6. Рудоміно-Дусятська О.В. Екологічні аспекти дослідження особистісної ідентичності. *Життєве середовище особистості у психологічному вимірі : матеріали XIV міжн. наук.-практ. конф., Київ, 18–19 травня 2018 р.* Київ. 2018. С. 100–105.
7. Соловьева С.Л. Идентичность как ресурс выживания. *Медицинская психология в России*. 2018. Т. 10. № 1. С. 5–15.
8. Труфанова Е.О. Идентичность и Я. *Вопросы философии*. 2008. № 6. С. 95–105.
9. Heshmat Sh. Basics of identity. *Psychology today*. 2017. URL: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/science-choice/201412/basics-identityю>.
10. Horowitz M.J. Self-Identity Theory and Research Methods. *Journal of Research Practice*. 2015. Vol. 8. Issue 2. Article M14. URL: <http://jrp.icaap.org/index.php/jrp/article/view/296/261>.

11. Diehl M., Jacobs L.M., Hastings C.T. Temporal stability and authenticity of self-representations in adulthood. *Journal of Adult Development*. 2010. № 13 (1). P. 10–22.
12. Wood A.M., Linley P.A., Maltby J., Baliousis M., Joseph S. The authentic personality: A theoretical and empirical conceptualization and the development of the authenticity scale. *Journal of Counseling Psychology*. 2012. № 55 (3). P. 385–399.
13. Антонова Н.В., Белоусова В.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии. *Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М.А. Шолохова. Педагогика и психология*. 2011. № 2. С. 79–92.
14. Пузько В.И. Кризис идентичности личности в условиях глобализации. *Философия и общество*. 2007. № 4. С. 98–113.
15. Солдатова Е.Л. Эго-идентичность в нормативных кризисах развития. *Вопросы психологии*. 2006. № 5. С. 74–84.
16. Эриксон Э. Трагедия личности / перевод: Л. Бессонова, М.Л. Хорьков, Е.Л. Длугач. Москва : Алгоритм Эксмо, 2008. 344 с.
17. Франчесетти Д. Панические атаки (Гештальт-терапия в единстве клинических и социальных контекстов. Москва : МИГТиК, 2015. 264 с.
18. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: структура, генезис и условия становления : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.13 / Московский государственный педагогический университет. Москва, 2006. 325с.
19. Brewer M. Social identity, Distinctiveness, and in-group Homogeneity. *Social Cognition*. 1993. № 11. P. 150–164.
20. Marcia J.E. Identity in adolescence. *Handbook of adolescent psychology* (eds. Adelson J.). New York : John Wiley, 1993. P. 22–41.
21. Кун М., Макпартленд Т. «Кто Я» Применение теста «20-ти высказываний». *Психология самосознания : хрестоматия*. Самара : Издательский Дом «Бахрам-М», 2003. С. 460–468.
22. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. Ленинград : ЛГУ, 1985. С. 124–128.

REFERENCES

1. Lifton R.J. (2003) *The Protean Self Human Resilience in an Age of Fragmentation*. Chicago: University of Chicago Press. 272 p.
2. Levchenko V.V. (2016) Osobystisna identychnistj u procesi adaptaciji v sytuaciji zhyttjevykh zmin [Personal identity in the process of adaptation in a situation of life change]. *Dukhovnistj osobystosti: metodologhija, teorija i praktyka*. Vyp. 1. pp. 78–86.
3. Lytvynchuk O. (2011) Šocialjna ta osobystisna identychnistj: socialjno-filosofskij analiz [Social and personal identity: socio-philosophical analysis]. *Naukovi zapysky. Ser. "Filosofija"*. Vyp. 8. pp. 195–202.
4. Makarova O.P. (2018) Osobystisna identychnistj: teoretychni aspekty problemy [Personal identity: theoretical aspects of the problem]. *Scientific Journal Virtus*. № 26. pp. 60–64.
5. Pravdyvecj N.O. (2010) Teoretychna modelj fenomenu identychnosti osobystosti [Theoretical model of the phenomenon of personality identity]. *Aktualjni problemy psykholohiji*. T. 1. Ch. 27. pp.137–145.
6. Rudomino-Dusjatsjka O.V. (2018) Ekologhichni aspekty doslidzhennja osobystisnoji identychnosti [Ecological aspects of personal identity research]. *Zhyttjeve seredovyshhe osobystosti u psykholohichnomu vymiri: materialy KhIV mizhn. nauk.-prakt. konf., Kyiv, 18–19 travnja 2018 r. Kyiv*. pp. 100–105.
7. Solov'eva S.L. (2018) Identychnost' kak resurs vyzhivaniya [Identity as a survival resource]. *Meditinskaya psikhologiya v Rossii*. T. 10. № 1. pp. 5–15.
8. Trufanova E.O. (2008) Identychnost' i Ya [Identity and Me]. *Voprosy filosofii*. № 6. pp. 95–105.
9. Heshmat Sh. (2017) Basics of identity. *Psychology today*. URL: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/science-choice/201412/basics-identity>.
10. Horowitz M.J. (2015) Self-Identity Theory and Research Methods. *Journal of Research Practice*. Vol. 8. Issue 2. Article M14. URL: <http://jrp.icaap.org/index.php/jrp/article/view/296/261>.
11. Diehl M., Jacobs L.M., Hastings C.T. (2010) Temporal stability and authenticity of self-representations in adulthood. *Journal of Adult Development*. № 13 (1). pp. 10–22.
12. Wood A.M., Linley P.A., Maltby J., Baliousis M., Joseph S. (2012) The authentic personality: A theoretical and empirical conceptualization and the development of the authenticity scale. *Journal of Counseling Psychology*. № 55 (3). pp. 385–399.
13. Antonova N.V., Belousova V.V. (2011) Problema lichnostnoy identychnosti v interpretatsii sovremennogo psikhooanaliza, interaktsionizma i kognitivnoy psikhologii [The problem of personal identity in the inter-

- pretation of modern psychoanalysis, interactionism and cognitive psychology]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta im. M.A. Sholokhova. Pedagogika i psikhologi*. № 2. Pp. 79–92.
14. Puz'ko V.I. (2007) Krizis identichnosti lichnosti v usloviyah globalizacii [Personal identity crisis in the context of globalization]. *Philosophy and society*. vol. 4. Pp. 98–113.
  15. Soldatova E.L. (2006) Jego-identichnost' v normativnyh krizisah razvitija [Ego Identity in Normative Development Crises]. *Psychology issues*. vol. 5. Pp. 74–84.
  16. Jerikson Je. (2008) Tragedija lichnost [Personality tragedy]. Moskva: Algoritm Jeksmo. 344 p.
  17. Franchesetti D. (2015) Panicheskie ataki. Geshtal't-terapija v edinstve klinicheskikh i social'nyh kontekstov [Panic attacks]. Moskva: MIGTiK. 264 p.
  18. Shnejder L.B. (2006) Professional'naja identichnost': struktura, genezis i uslovija stanovlennja [Professional identity: structure, genesis and conditions of becoming] (PhD Thesis), Moscow: Moscow National pedagogical University.
  19. Brewer M. (1993) Social identity, Distinctiveness, and in-group Homogeneity. *Social Cognition*. Vol. 11. Pp. 150–164.
  20. Marcia J.E. (1993) Identity in adolescence. Handbook of adolescent psychology. (eds. Adelson J.). New York: John Wiley. Pp. 22–41.
  21. Kun M., Makpartlend T. (2003) "Kto Ya" Primenenie testa "20-ti vyskazyvaniy" ["Who am I" Application of the "20 statements" test]. *Psikhologiya samosoznaniya: khrestomatiya*. Samara: Izdatel'skiy Dom "Bakhram-M". Pp. 460–468.
  22. Emeljanov Ju.N. (1985) Aktivnoe social'no-psihologicheskoe obuchenie [Active socio-psychological training]. Leningrad: LGU. Pp. 124–128.

“LET YOU AND HIM FIGHT” GAME: PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

Ovsyannikova V. V.

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
 Senior Lecturer at the Department of Pedagogy and Psychology of Education
 Zaporizhzhia National University
 Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0398-6421
viknyasha1947@gmail.com*

Ovsyannikov V. V.

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
 Senior Lecturer at the Department of Translation
 Zaporizhzhia National University
 Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0003-3075-5909
voats@rambler.ru*

Key words: *“Let you and him fight” game, literacy, communication, role-play, internalization, inclusiveness, empathy, anticipation, encoding, decoding, cognitive dissonance.*

The article examines Eric Berne’s “Let you and him fight” game exemplified by its scenarios in the works of famous writers. Eric Berne is absolutely right in his claim that “LYAHF is the basis of much of the world’s literature, both good and bad”. This direction of research highlighted by Eric Berne’s remark is marginalized in the theory of Psychology. The article tries to show the assets of this fruitful approach. All Eric Berne’s examples deal with the traditional triangle, communication within which being directed and dominated by a female manipulator. Every development in the game, both verbal and non-verbal, is understood by Eric Berne to be invariably generated by a woman. This peculiarity seems to be a logical basis for Berne’s treating the psychology of moves behind the cognitive scenario as “essentially feminine”, though the woman does not merely initiate the game – she enjoys the fight provoked by her.

Theoretically, “Let you and him fight” game does not exclude the possibility for the Manipulator’s role to be played by a man. However, in Berne’s examples only the woman is held responsible for pulling strings. For this reason it would be more accurate to apply a different formula to the cognitive scenario Eric Berne is really interested in: “Cherchez la femme”.

The cognitive scenario of the “Cherchez la femme” game is seen here in its French ménage: the original meaning is much more sexist than its literal translation (“look for the woman”). The French meaning implies that no matter what the problem may be, a woman is at the root of each problem.

Following in the wake of psychological case studies provided by L.S. Vygotsky, Karl Leonhard, Paul Watzlawick and others the article illustrates the “Let you and him fight” game by the cognitive scenarios taken from A. J. Cronin’s “The Green Years”, Guy de Maupassant’s “Bel-Ami”, A. Kuprin’s “The Duel”, I. Turgenev’s “First Love”, I. Shaw’s “The Top of the Hill”, J. London’s “Martin Eden” and “White Fang”.

The presence of a woman in the cognitive frame shows her in negative colors: she is the trouble-maker. This arrangement of roles – she as the manipulator, he as the victim of manipulation – proves utter untenability of Eric Berne’s statement “the psychology (behind the game) is essentially feminine”: it is masculine and sexist. The examples of the “Cherchez la femme” game were not meant to cover all the possible developments in the scenario: Kurt Vonnegut was right suggesting that the “story lines” (the combinations of moves underlying the games) will not be exhausted in the next 10 000 years.

ГРА «НЕХАЙ ПОБ'ЮТЬ ОДИН ОДНОГО»: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Овсяннікова В. В.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0002-0398-6421
viknyasha1947@gmail.com*

Овсянніков В. В.

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри перекладу
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0003-3075-5909
voats@rambler.ru*

Ключові слова: гра «Нехай поб'ють один одного», грамотність, рольова гра, інклюзивність, емпатія, очікування, кодування, декодування, когнітивний дисонанс.

У статті розглядається гра Еріка Берна «Нехай поб'ють один одного» на прикладі сценаріїв, вилучених із творів відомих письменників. Ерік Берна слушно стверджує, що гра «Нехай поб'ють один одного» є основою більшої частини світової літератури, як хорошої, так і поганої. Цей напрям досліджень, незважаючи на важливу підказку його фундатора, опинився на узбіччі теорії психології. Стаття намагається показати переваги цього плідного підходу.

Усі приклади Еріка Берна стосуються традиційного трикутника, спілкування в якому спрямовується з боку жінки-маніпулятора. У розумінні Еріка Берна кожен крок гри, як вербальний, так і невербальний, незмінно породжується жінкою. Ця особливість уявляється логічною підставою для того, щоб тлумачити психологію рухів когнітивного сценарію як «суттєво жіночу», але жінка у цьому сценарії не тільки започатковує гру – вона насолоджується бійкою, яку провокує.

Теоретично гра «Нехай поб'ють один одного» не виключає можливості виконання ролі Маніпулятора чоловіком. Однак у прикладах Берна відповідальність за лялькарство несе лише жінка. З цієї причини було б точніше застосувати іншу формулу до цього когнітивного сценарію: «Cherchez la femme».

Сценарій гри «Cherchez la femme» розгортається у його французькому сенсі, який є набагато більш сексистським, ніж його буквальный переклад «Шукайте жінку» (= та сама проблема, що і завжди). У французькому розумінні жінка уявляється причетною до кожної проблеми.

Услід за Л.С. Виготським, К. Леонгардом, П. Вацлавіком та іншими стаття ілюструє гру «Шукайте жінку» когнітивними сценаріями, вилученими з таких творів, як «Зелені роки» А.Дж. Кроніна, «Бель-Амі» Гі де Мопассана, «Поєдинок» О.І. Купріна, «Перше кохання» І.С. Тургенева, «Вершина пагорба» І. Шоу, «Мартін Іден» і «Біле Ікло» Джека Лондона. Цілком зрозуміло, що варіанти гри, описані у книзі «Гри, у які грають люди», не в змозі охопити усі можливі сценарії. Курт Воннегут вважав, що «напрямки розповіді» (комбінації кроків) не будуть вичерпані ще 10 000 років.

The formulation of the problem. A good deal of our life consists in communicating with other people. In the process of communication a human being creates and acts out different “roles” for all sorts of occasions and places. These “roles” help people take orientation in their cognitive-social domain and adopt a specific behavior pattern depending on the peculiarities of their interaction.

1964 saw the publication of a bestselling book “Games People Play: The Psychology of Human Relationships” by psychiatrist Eric Berne. Since then it has sold more than five million copies. Its enormous popularity is accounted for by Berne’s collection of games: people read the games first skipping the body of theory. However, the theory tries to make it easy for the reader by avoiding “clever” words and offering simple schemes.

Communication between two persons is presented, for example, in the following way. Every mature person, he says, has in his personality three parts: a child-like part, an adult part, and a part that imitates parents. At any given moment the person can respond as a Parent (P), an Adult (A) and a Child (C). There are nine different combinations (P – P, P – A, P – C, etc.) in which these two can communicate, some pleasing, some maddening, some useful, some not. Eric Berne does not recommend an A – A relationship at all times. Each of the nine combinations is appropriate to some occasion. For example, C – C is appropriate to love. It may seem oversimplified, but it is quickly grasped. Kurt Vonnegut promoted Eric Berne’s best-seller in his review. The review first appeared in the June 11, 1965 issue of Life Magazine and was included in the 40th anniversary edition of Games People Play published in September 2004. Here is a quote from it:

“The book is a brilliant, amusing, and clear catalogue of the psychological theatricals that human beings play over and over again. When someone creates a commonplace social disturbance in order to gain some secret relief or satisfaction, Dr. Berne calls it a game. In the opening move in a game of “Try and Collect,” for instance, a player runs up a big bill, which he is very slow to pay. (This is a game, incidentally, which the author says children usually learn from their parents.) The middle moves are the low-comedy threats and chases which deadbeats find delicious. The end, when the creditor either collects the money or gives up, often leads to a harrowing round of another game, such as “Now I’ve Got You, You Son of a Bitch,” or “Why Does This Always Happen to Me?”

Dr. Berne sketches 101 games in 186 pages.

Analysis of recent research and publications.

Dr. Berne’s book paved the way for vigorous research in the province of the psychology of communication (Paul Watzlavick, Janet Beavin Bavelas, Don D. Jackson and others), psycholinguistics (Steven

Pinker and others), social linguistics (Julie Tetel Andresen, Phillip M. Carter, James Paul Gee, Annabelle Mooney, Betsy Evans and others), the manipulation and scopus schools of translation (Susan Bassnett and André Lefevre, Hans Vermeer and Katharina Reiss), discourse analysis (David Machin, Andrea Mayr and others), stylistics of role-plays and decoding stylistics (G. Leech, Paul Simpson and others). It’s worthwhile mentioning a most important contribution into the development of the theory of the games by Steven Pinker, whose chapter 7 in his book “The Stuff of Thought” bears the self-explanatory title: “Games People Play”.

The urgency of testing out Berne’s games against the backdrop of their interpretation in fiction relies on the following ideas:

1. Students read texts and emails and Facebook posts throughout the day. They are certainly reading. However, they no longer report reading much literature as part of their reading for pleasure. Certain types of reading seem to be going out of fashion among university students. They are now more likely to spend time on a “visualized world” [11, p. 82].

2. “Playing with toys may well involve language, but it also requires physical activity. Ideology is not just expressed in language; it is found in every aspect of our lives, including the way children interact with toys” [8, p. 54].

3. Fiction provides fertile grounds for psychological research: great authors are great psychologists. In his famous work “Akzentuierte Persönlichkeiten” Karl Leonhard made a point of using fiction for his psychological case studies [6]. Deplorably, the reproach addressed by Leonhard to psychologists for their neglect towards fiction is relevant today.

4. Resorting to the interpretation of intentions found by Stanislavsky in the remarks of personages from Griboedov’s play “Woe from Wit” L.S Vygotsky makes a far-reaching observation: “The theatre faced the problem of the thought behind the words before psychology did” [12, p. 123].

5. “Parents in all parts of the world teach their children manners, which means that they know the proper greeting, eating, emunctory, courting and mourning rituals, and also how to carry on topical conversations with appropriate strictures and reinforcements. The strictures and reinforcements constitute tact or diplomacy, some of which is universal and some local” [2, p. 17].

6. “To be able to read is to be able to decode writing. The reader has to have an interpretation of the text or parts of it. For traditionalists, interpretation is a matter of what goes on in the mind. If readers know the language, can decode writing, and have the requisite background “facts” to draw the inevitable inferences any writing requires, they can construct the

“right” interpretation in their heads. And this “right” interpretation is the same for all competent readers. There are “fancy” interpretations of texts like poems, riddles, novels and sacred texts. But to read is to have in one’s head a “basic” interpretation” [4, p. 38–39].

7. “The text’s functional significance as discourse acts as a gateway to its interpretation. While linguistic features do not themselves constitute a text’s “meaning”, an account of linguistic features nonetheless serves to ground a stylistic interpretation and to help explain why, for the analyst, certain types of meaning are possible” [10, p. 2].

The methodological approach. It is that of a psychologist who tries to find clues to the peculiarities of role-play in the works of fiction of those authors who make a point of looking into the games their characters play. The alternative is the actual clinical data that for the size of the academic paper would be prohibitively bulky.

The psychological dimension of the crisis. Psychological “stroking” so important for normal communication is getting very primitive and vulgar. People get less susceptible to such an essential bridge between the participants of communication as empathy. Communication started to produce role-play never seen before. The President of the most powerful nation may use Twitter to address very important problems, assume the Parent role in the Parent – Child role-play and call for the President of Turkey “not to be a fool”, thus reducing Erdogan to the status of the Child. The strictures and reinforcements that constitute tact or diplomacy, according to Eric Berne, are being thoroughly revised.

The aim of the article is to test out the cognitive scenario “Let you and him fight” against its interpretations offered by the classics of fiction.

The main thesis illustrated here is that the cognitive scenario “Let you and him fight” can show a stunning variety of moves if put against the background of its fictional interpretation.

The theoretical urgency of the research is clear from the frequency and boundless variety of “Let You and Him Fight” game played in different cultures.

The main body of research

Let You and Him Fight – Dr. Berne’s presentation

This may be a maneuver, a ritual or a game. In each case the psychology is essentially feminine. Because of its dramatic qualities, LYAHF is the basis of much of the world’s literature, both good and bad.

1. As a maneuver it is romantic. The woman maneuvers or challenges two men into fighting, with the implication or promise that she will surrender herself to the winner. After the competition is decided, she fulfills her bargain. This is an honest transaction, and the presumption is that she and her mate will live happily ever after.

2. As a ritual, it tends to be tragic. Custom demands that the two men fight for her, even if she does not want them to, and even if she has already made her choice. If the wrong man wins, she must nevertheless take him. In this case it is society and not the woman who sets up LYAHF. If she is willing, the transaction is an honest one. If she is unwilling or disappointed, the outcome may offer her considerable scope for playing games, such as “Let’s Pull A Fast one on Joey”.

3. As a game it is comic. The woman sets up the competition, and while the two men are fighting, she decamps with a third. The internal and external psychological advantages for her and her mate are derived from the position that honest competition is for suckers, and the comic story they have lived through forms the basis for the internal and external social advantages.

Commentary. The strangest claim appears in the sentence: “the psychology is essentially feminine”. It is essentially masculine because all the moves in the game point to a woman as the guilty participant and the cause of the trouble. Examples offered by Eric Berne fit into a popular idiom “Cherchez la femme”. The jocular name is in line with Eric Berne’s preference for colloquialisms and is to be treated as a unifying cognitive frame that describes the essence of the game more accurately than LYAHF.

Eric Berne uses maneuver, ritual and game to identify romantic, tragic and comic cognitive scenarios. We shall see that they can be mixed. Anyway, all of them should be treated as a game because they presuppose mutual “stroking” in a well-organized arrangement of “moves” aimed at gaining a victory.

Here are examples of the same game with different combinations of moves. Words pointing to individual features of persons and explanatory forces behind a cognitive scenario in bold type are underlined.

1. The LYAHF game with a romantic scenario and imaginary fighting

It can be illustrated by Clotilde de Marelle from Maupassant’s “Bel Ami”, a charming, provocative, provoking and romantic woman. Clotilde is passionately in love with Duroy. Though warm and sincere in her feelings she is greatly fond of adventure and pretense and dresses “like a soubrette in a French farce” and manipulates her lover to take her to the most disreputable drinking haunts where she imagines herself being assaulted by the ruffians and rescued heroically by her lover:

“Sometimes she asked Duroy, with a shudder: “If I were insulted in these places, what would you do?”

He would answer, with a swaggering air: “Take your part, by Jove!”

And she would clasp his arm with happiness, with, perhaps, a vague wish to be insulted and defended, to

see men fight on her account, even such men as those, with her lover” (Maupassant. *Bel Ami*. Translation into English. Chapter 5).

Since the insult never comes the danger is imaginary as well as the vehicle of it, turning the whole situation into make-believe LYAHF. However, it doesn't diminish the pleasure of extracting romance from it.

2. The imaginary LYAHF game with real fighting

It can be illustrated by a painting described in the next chapter:

“The governor continued to light up the pictures as he explained them. He now showed a water-color by Maurice Leloir, ‘The Obstacle.’ It was a sedan chair checked on its way, the street being blocked by a fight between two laborers, two fellows struggling like Hercules. From out of the window of the chair peered the head of a charming woman, who watched without impatience, without alarm, and with a certain admiration, the combat of these two brutes” (Maupassant. *Bel Ami*. Translation into English. Chapter 6).

Clotilde must have admired the water-color like this. The picture catches the darker side of the LYAHF game: the woman enjoys the fighting with no sign of her caring for the possibility of a tragic outcome. The triangle is situationally arranged since no relations among its participants are specified. Henceforth, no romance is implied. However, the game is evident in the presentation of the events because the woman imagines herself to be the cause of fighting, thus making herself and the two men participants of the game.

3. The LYAHF game with a tragic outcome:

It can be illustrated “The Duel” by A.I. Kuprin. Here the roadmap of the game is masterminded and engineered by a scheming, unscrupulous and ruthless woman engaged in back-street affairs. The woman's name is Shurochka. Second lieutenant Georgy Romashov is going to fight a duel with an officer of the same regiment over the latter's wife Shurochka. Shurochka is determined to make her husband climb up the career ladder and reap the benefits. Since Romashov may kill her husband in the duel and destroy her plans in this way, Shurochka comes up with an idea of a mock duel. She wants Romashov to fire off the target. She assures her lover that he will be safe, because she will persuade her husband to play a mock duel. She is lying because she is planning nothing of the kind. She doesn't give a damn whether Romashov is going to remain alive. Shurochka is as hard as a nail. She knows her manipulative power:

“Cheap effects I despise, and I will spare you them. But I know I am young, intelligent, and well-educated. I am not pretty, but I know the art of catching

men far better than all those famous charmers who, at our official balls, receive the prize for beauty in the form of an elegant card-tray or something between a musical-box and an alarum. I can stand in the background; I can, by coldness and contempt, be bitter to myself and others. But I can flame up into a consuming passion and burn like a firework” (A.I. Kuprin. *The Duel*. Chapter 22).

4. The LYAHF game in the animal world

It can be illustrated by Jack London's story in which the author draws stunning parallels between the world of people and the animal world:

“But the elder leader was wise, very wise, in love even as in battle. The younger leader turned his head to lick a wound on his shoulder. The curve of his neck was turned toward his rival. With his one eye the elder saw the opportunity. He darted in low and closed with his fangs. It was a long, ripping slash, and deep as well. His teeth, in passing, burst the wall of the great vein of the throat. Then he leaped clear.

The young leader snarled terribly, but his snarl broke midmost into a tickling cough. Bleeding and coughing, already stricken, he sprang at the elder and fought while life faded from him, his legs going weak beneath him, the light of day dulling on his eyes, his blows and springs falling shorter and shorter.

And all the while the she-wolf sat on her haunches and smiled. She was made glad in vague ways by the battle, for this was the love-making of the Wild, the sex-tragedy of the natural world that was tragedy only to those that died. To those that survived it was not tragedy, but realisation and achievement” (Jack London. *White Fang*. Part II. Chapter I. The Battle Of The Fangs).

Such words as *smiled* and *love-making* are a transferred from the world of people to the world of animals humanizing in this way physical actions performed by wolves. The smiling and gladness of the she-wolf puts the game into the same cognitive scenario that is observed in example 2. The transfer of the LYAHF game to the world of animals is an indicator of internalization of roles through numerous repetitions of the cognitive scenario.

5. The LYAHF game with a fighting, but without a guilty party

In the situation below Martin Eden has to fight with the man who claims Lizzie Connolly as his girl, the event irony being that Martin is indifferent to her while she is passionately in love with him. Lizzie is straightforward in her desire and dumps her companion to gain Martin. The whole game used to be fun for Martin, but now he feels that after years of intellectual effort to educate himself he no longer belongs to the world of working people. He is forced to accept the rules of the game and fight the rival, but all the participants of the love triangle are doomed to see their dreams tumble down.

“Martin was thrilling all over. This was the old days with a vengeance, with their dancing, and their fighting, and their fun. While he kept a wary eye on his antagonist, he glanced at Lizzie. Usually the girls screamed when the fellows got to scrapping, but she had not screamed. She was looking on with bated breath, leaning slightly forward, so keen was her interest, one hand pressed to her breast, her cheek flushed, and in her eyes a great and amazed admiration” (Jack London. *Martin Eden*. Chapter 42).

6. The LYAHF game with manipulation going all wrong

Keeping her son from fighting with boys his mother provokes him into it. Here LYAHF game in Irwin Shaw’s novel takes an ironic turn. Michael Storrs, a schoolboy, is being ruthlessly harassed as a “pansy” by his mates and forced to fight the leader of his tormentors Joseph Ling.

The next day, the game was repeated. Only now, even the bare tolerance that the boys had shown of him before was gone. As he ran after his hat, he was tripped and sent sprawling and a chant of “Pansy! Pansy!” echoed mockingly on all sides. Finally, Ling got the hat and, just as he had the day before, stood still with it and said, “If you want it, fight for it.”

*Michael knew there was no other way out. And suddenly he didn’t want any other way out. He walked slowly up to Ling and hit him in the face with all his force. Ling fell back a step, more surprised than hurt, and Storrs was all over him, hitting wildly, oblivious of everything but the sneering, unfinished face in front of him, an exaltation he had never known before sweeping over him as he hit, was hit, fell tangled with the boy in the muddied snow, felt his nose begin to bleed, punching, kicking, trying to strangle, being strangled in turn, unconscious that the bell had rung, that a man was bending over him, trying to tear the two boys apart. (Irwin Shaw. *The Top of the Hill*. Chapter 2).*

At first sight the cognitive scenario of the fight is different because one of the two fighters is a provocateur at the same time. But psychoanalysis makes Irwin Shaw to look for deeper reasons. The one who pushes Michael into violence is his own overprotective mother:

*“Thus the boy was overindulged, overprotected, overfed on highly nourishing and scientifically chosen foods, kept from the hurly-burly of ordinary childhood, forbidden to climb trees, go out for teams, consort with rough children, play with toy guns or bows and arrows and to go to and from the neighborhood school unescorted” (Shaw. *The Top of the Hill*. Chapter 2).*

The LYAHF game as it was masterminded by the overworried mother presupposed that her son should “fight” (metaphorically, of course) her dead husband

whom she set as a negative example for Michael: her law-abiding husband died from a knife wound that he got trying to stop a brawl between two drunks. Instead, she achieves the opposite result by making her beloved son “the butt of the wits”:

*When his mother observed even the slightest signs of restiveness on the part of her son – pouting at the piano, embarrassment at being delivered and picked up at school like an infant, raising his voice when excited – there were no overt punishments, no slaps, no deprivations, no going to bed without dinner. His mother, Michael learned early, could exact retribution with a sigh, a tear, a sad look up to heaven. He envied his classmates their tales of a good solid beating by irate parents. Meticulously dressed among his peers, who came to school looking like a last battalion of retreating Confederate troops, he became the natural butt of the wits and the bullies who surrounded him and he learned to dread recess periods, where, in the whirl of games and wrestling and whooping, he would be singled out for torture. (Shaw. *The Top of the Hill*. Chapter 2).*

Irwin Shaw tells the reader how psychologically destructive were the manipulative moves used by Mrs. Storrs against her own son: if Freud had been alive “his giant groan would have been heard from Vienna to Catalina Island”.

7. The LYAHF game backfiring on the manipulator

The heroine of Turgenev’s “First love” Zinaida is adored, courted and made fuss of by men including Volodya, the story-teller who is 16 and reading for University, Though she has quite a sufficient number of men to make a choice from, Zinaida becomes a mistress of Volodya’s father. Volodya happens to hear Zinaida’s request in French addressed to his father: she is asking him to dump his wife (apparently, believes to get rid of the rival). The father is outraged:

*“My father shrugged his shoulders, and straightened his hat on his head, which was always a sign of impatience with him. <...> Then I caught the words: “Vous devez vous séparer de cette” <...> Zinaïda sat up, and stretched out her arm. <...> Suddenly, before my very eyes, the impossible happened. My father suddenly lifted the whip, with which he had been switching the dust off his coat, and I heard a sharp blow on that arm, bare to the elbow. I could scarcely restrain myself from crying out; while Zinaïda shuddered, looked without a word at my father, and slowly raising her arm to her lips, kissed the streak of red upon it. My father flung away the whip, and running quickly up the steps, dashed into the house. <...> Zinaïda turned round, and with outstretched arms and downcast head, she too moved away from the window” (S. Turgenev. *First Love*. Chapter 21).*

Conclusions from the study and prospects for further research

The most obvious question that Eric Berne failed to have addressed is as follows: what happens to the LYAHF game, if the Manipulator is to be a man? After all, there are numerous scenarios when two men are led to fight each other by a man: the 6th chapter of “The Green Years” by A.J. Cronin provides us with a realistic example of this set-up (significantly, manipulation has a noble aim). Apparently, the LYAHF function remains in place, though divorced from the malicious designs of the Manipulator.

Obviously, the varieties of the LYAHF game explored in the article above represent just one of 101 games described by Eric Berne. It will require further research to cover even the most frequent games determining the psychology of human communication. Still, it is possible to predict that the most evident direction is going to embrace Paul Grice’s maxims and the development of the theory of politeness. Further research of the LYAHF game will certainly occupy a prominent place in the gender studies.

Conclusions. Eric Berne is absolutely right in his claim that “LYAHF is the basis of much of the world’s literature, both good and bad”. Paradoxically no research is known to have tested Eric Berne’s games against “real” actions, events and personalities

that are immortalized in fiction: his scenarios are bones without flesh when divorced from great authors who put these scenarios into execution in their works.

The overwhelming presence of the female Manipulator trying to make the two men fight makes “Cherchez la femme” a better name for the cognitive scenario Eric Berne is really interested in.

The LYAHF game exemplified here is a glaring example of the male picture of the world that demonstrates its overwhelming presence in the “Cherchez la femme” cognitive frame of many famous literary works, and further research will allocate a prominent place for it in the gender studies.

The LYAHF game may produce scenarios in which there is no woman and the manipulation is executed by a man who does not pursue malicious designs in his plan to make the two other men fight: the 6th chapter of “The Green Years” by A. J. Cronin. However, Eric Berne does not take notice of them: he is preoccupied with the “Cherchez la femme” variant of the LYAHF game.

The execution of the moves in an amazing variety of cognitive scenarios points to the final stage in the internalization of the role by an individual and depends on such variables as sex, age, personality, intention, power, peculiarities of socializing and stroking generated by this or that culture.

REFERENCES

1. Andresen J.T., Carter Ph.M. (2016) Languages in the world: How history, culture, and politics shape language. Chichester: Wiley Blackwell. (in English).
2. Berne, E. (2016) Games People Play. The Psychology of Human Relationships. London: Penguin books. (in English).
3. Brown, P. Levinson, Stephen C. (1987) Politeness: Some Universals in Language Usage. Studies in Interactional Sociolinguistics. 4. England: Cambridge University Press. (in English).
4. Gee, J.P. (2012) Social Linguistics and Literacies: Ideology in Discourses. London and New York: Routledge. (in English).
5. Leech G.N., Short M.H. (1985) Style in Fiction. London and New York: Longman. (in English).
6. Leonhard Karl (1976) Akzentuierte Persönlichkeiten. Berlin: VEB Verlag Volk und Gesundheit. (in German).
7. Machin D., Mayr A. (2012) How to Do Critical Discourse Analysis: A Multimodal Introduction. London: SAGE (in English).
8. Mooney A., Evans B. (2019) Language, Society and Power: An Introduction. London and New York: Routledge. (in English).
9. Pinker S. (2007) The Stuff of Thought: Language as a Window into Human Nature. London: Penguin Books. (in English).
10. Simpson P. (2010) Stylistics. London and New York: Routledge. (in English).
11. Schewe M., Scott T. (2003) Literatur verstehen und inszenieren. Foreign Language Literature Through Drama. A Research Project. *GFL-Journal*, № 3, pp. 56–83.
12. Vygotsky L.S. (2000) Thought and Word (1934). The Routledge Language and Cultural Theory Reader. London and New York: Routledge. (in English).
13. Watzlawick P., Bavelas J.B., Jackson D.D. (2014) Pragmatics of Human Communication: A Study of Interactional Patterns, Pathologies, and Paradoxes. W.W. Norton & Company, Inc.: New York & London. (in English).

УДК 159.922; 159.92
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-6>

КОГНІТИВНІ ВЛАСТИВОСТІ Й ОСОБИСТІ ЦІННОСТІ ЯК ЧИННИКИ АДАПТИВНОСТІ ЗА КОРОТКОЧАСНОГО ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ

Хубетов О. В.

аспірант кафедри психології

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна

orcid.org/0000-0003-2617-049X

060315@ukr.net

Ключові слова: *адаптивність, інтелект, критичне мислення, особисті цінності, самостійність, творче мислення.*

У статті аналізуються дані емпіричного дослідження, проведеного серед слухачів Одеського центру професійної освіти державної служби зайнятості України, щодо специфіки залежності показників соціально-психологічної адаптивності безробітних під час короткотермінового навчання нової професії від рівнів їхніх когнітивних показників та особистих цінностей. Наведені результати кореляційного аналізу, завдяки якому виявлені зв'язки високого рівня між інтегральними показниками адаптивності та рівнями загального інтелекту, критичного мислення, таких особистих цінностей, як «самостійність», «самостійність у поведінці», «гедонізм»; виявлені негативні кореляційні зв'язки особистого адаптаційного потенціалу з рівнями таких особистих цінностей, як «традиція в поведінці», «конформізм у поведінці». Кореляційні зв'язки нижчого рівня були виявлені між інтегральним показником адаптації та рівнем творчого мислення, такими особистими цінностями, як «влада», «досягнення», «універсалізм», «універсалізм у поведінці», «доброта в поведінці», негативні кореляційні зв'язки низького рівня – між інтегральним показником адаптації та такими особистими цінностями, як «влада в поведінці», «конформізм у поведінці».

Проведений кластерний аналіз виявив чотири типи слухачів за рівнями адаптивності: тип слухачів із низьким рівнем адаптивності, успішний тип слухачів (високі рівні адаптивності), самостійний тип (достатньо високий рівень адаптивності та високий рівень особистої цінності «самостійність у поведінці»), тип слухачів традиційної поведінки (досить невисокий рівень адаптивності). Аналіз показників всіх типів слухачів виявив статистично значущі зв'язки між типами слухачів і рівнями таких когнітивних показників, як «загальний інтелект» і «критичне мислення» і таких особистих цінностей, як «самостійність у поведінці», «традиція в поведінці». Визначені когнітивні показники й особисті цінності, найбільш придатні для розробки корекційно-тренінгової програми та комплексу заходів із поліпшення адаптивних можливостей особистості під час короткотермінового професійного навчання.

COGNITIVE PROPERTIES AND PERSONAL VALUES AS FACTORS OF ADAPTABILITY IN SHORT-TERM PROFESSIONAL TRAINING

Khabetov A. V.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology
Ukrainian State Employment Service Training Institute
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2617-049X,
060315@ukr.net*

Key words: *adaptability, intelligence, critical thinking, personal values, independence, creative thinking.*

The article analyzes the data of an empirical study conducted among students of the Odesa Center for Vocational Education of the State Employment Service of Ukraine. The aim of the study was to identify the specifics of the dependence of indicators of socio-psychological adaptability of the unemployed during short-term training of new profession on the levels of their cognitive performance and personal values. The results of correlation analysis are given, due to which high-level connections between integral indicators of adaptability and levels of general intelligence, critical thinking, such personal values as “independence”, “independence in behavior”, “hedonism” are revealed. Negative correlations of personal adaptive potential with levels of such personal values as “tradition in behavior”, “conformism in behavior” are revealed. Lower correlations level was found between the integral indicator of adaptation and the level of creative thinking, such personal values as “power”, “achievement”, “universalism”, “universalism in behavior”, “kindness in behavior”, negative correlations of a lower level – between the integral indicator of adaptation and such personal values as “power in behavior”, “conformism in behavior”.

As a result of cluster analysis, four types of students were identified by levels of adaptability: type of students with low adaptability, successful type of students (high levels of adaptability), independent type (high enough level of adaptability and high level of personal value “independence in behavior”), type of students traditional behavior (rather low level of adaptability). The analysis of indicators of all types of students revealed statistically significant relationships between types of students and levels of such cognitive indicators as “general intelligence” and “critical thinking”, and such personal values as “independence in behavior”, “tradition in behavior”. Cognitive indicators and personal values that are most suitable for the development of a correctional training program and a set of measures to increase the adaptive capabilities of a personality during short-term vocational training have been determined.

Постановка проблеми. У разі зміни професійної діяльності, втрати роботи особистості доводиться навчатися нової професії в дорослому віці, що є досить поширеним явищем у сучасному світі. Це вимагає від неї як від суб'єкта діяльності вмінь використовувати і поліпшувати такі особисті властивості, які забезпечують адаптацію до змін соціального середовища та до нової професійної діяльності, що визначає важливість поглибленого аналізу як властивостей адаптивності особистості, так і аналізу чинників, які впливають на її рівень у окремих індивідів за різних обставин суспільного життя.

Проблеми аспектів адаптації до умов навчання та професійної освіти досліджували І. Булах,

Г. Прихожан, І. Бойко, Н. Максимова, Г. Чуткіна, Т. Драгунова, О. Новикова, О. Яковлєва та ін. [1–6].

Психологію адаптаційної активності безробітних вивчали О. Корчевна, Л. Матвієнко [7]; організаційно-психологічні детермінанти адаптації безробітних на етапі професійної перепідготовки були темою дослідження В. Пасічної [8]; аспекти формування, змін і реалізації життєвих стратегій особистості, пов'язаних з адаптацією у разі зміни професійної діяльності, розглядала К. Мілютіна [9]; психологію професійної підготовки – В. Семиченко [10]; особистісні чинники адаптації до навчання студентів медичного коледжу – Н. Сабліна

[11], вікові особливості адаптації учасників бойових дій до умов мирного життя – О. Мельник [12].

У психологічних дослідженнях адаптивності в останні роки найчастіше аналізувалися взаємозв'язки інтегральних утворень особистості з адаптивністю: взаємозв'язки самоактуалізації й адаптивності, емоціональної стабільності й адаптивності, соціальної компетентності й адаптивності, я-концепції й адаптивності [13–15]. Формування цих складних психологічних утворень особистості потребує від останньої рефлексії, вмінь і навичок до аналізу факторів навколишнього соціального середовища, тобто використання інтелекту, критичного мислення. Нерідко науковці визначають емоціональний інтелект, соціальний інтелект як частину розширеного поняття загального інтелектуального розвитку, як спроможність аналізувати та розпізнавати свої емоційні та поведінково-соціальні особливості, емоції та поведінку інших людей, соціальні особливості середовища. Рівні інтелекту, критичного і творчого мислення, параметри особистих цінностей (як когнітивних репрезентацій груп потреб) мають вплив на пізнавальний процес особистості за професійного навчання, на її ставлення до навколишнього середовища, рівень взаємодії із соціальним оточенням.

Мета статті полягає у дослідженні впливу когнітивних чинників на рівень соціально-психологічної адаптивності безробітних під час короткотермінового навчання нової професії. **Завдання дослідження** – виявлення статистично значущих зв'язків між показниками загального інтелекту, критичного, творчого мислення, особистих цінностей і показниками соціально-психологічної адаптивності безробітних.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми розуміємо адаптивність як наявність певного набору індивідуальних характеристик, які дозволяють особистості розв'язувати проблемні ситуації, що виникають протягом життєдіяльності, й адекватно і своєчасно нормалізувати негативні наслідки динамічних змін у взаємовідносинах із навколишнім середовищем, не втрачаючи особистісної цілісності та можливостей саморозвитку і самовдосконалення [11]. Набір таких адаптивних характеристик у різних індивідів може відрізнятися. Найбільш яскраво це проявляється у взаємодії особистості з різноманітним соціальним середовищем.

Для вирішення мети, яку ми сформулювали у роботі, нами були проведені емпіричні дослідження на базі Одеського центру професійно-технічної освіти державної служби зайнятості України. У дослідженні взяли участь 229 слухачів центру, що навчалися професійної діяльності зі спеціальностей: електромонтажник, оператор станків із програмним керуванням, кухар, кравець, перу-

кар, візажист. Серед них чоловіків – 104 слухачі, жінок – 125 слухачок. Кількість слухачів, які брали участь у дослідженнях, за віком: від 18 до 23 років – 81 особа, від 24 до 35 років – 73 особи, від 36 до 45 років – 56 осіб, від 46 до 59 років – 19 осіб. Слухачі з вищою освітою – 97 осіб, із середньою освітою – 132. Дослідження слухачів проводилися під час їх навчання нової професійної діяльності. Середній термін навчання – близько чотирьох місяців. Для проведення дослідження були обрані такі психодіагностичні методики: багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна, методика дослідження соціально-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонд (адаптація О. Осницького 2004 р.), методика Ш. Шварца «Вивчення цінностей особистості», тест творчого мислення Торенса (фігурна форма), тест на рівень інтелекту Кеттелера, тест критичного мислення Л. Старки.

Аналіз шкал показників адаптивності. Згідно з показником шкали «інтегральний показник адаптації» (визначається на основі шкал «адаптивність» і «дезадаптивність») методики К. Роджерса та Р. Даймонда (далі – методика СПА) 59,8% слухачів мають високий рівень, середній – 40,2% респондентів. Крім шкал «адаптивність» і «дезадаптивність», складниками інтегрального показника адаптації є такі шкали: самоприйняття, прийняття інших, емоційний комфорт, інтернальність, прагнення домінування, ескапізм.

Інтегральний показник рівня адаптації демонструє, що слухачі, які прийшли навчатися нової професії, мають досить високі показники психологічних характеристик адаптивності. Ми пояснюємо це тим, що безробітні, котрі прийняли рішення про зміну свого соціального стану, вийшли зі стану невизначеності свого найближчого майбутнього, мають позитивну ціль на цей період свого життя та діяльності, і це покращує їхні психологічні показники.

Досить високі значення інтегрального показника адаптивності пов'язані також із впливом зовнішніх чинників, таких як: інформаційна підготовленість слухачів завдяки ЗМІ до того, що зміна професійної діяльності через трансформації професійних компетенцій, зникнення одних і переорієнтацію інших професій нині є звичайною справою, а потреба у професійному перенавчанні стає актуальною для багатьох працездатних індивідів; наявність в Україні безвізового режиму із країнами ЄС і відомостях про потребу в робітниках у цих країнах, що зменшує варіанти невизначеності майбутнього у разі втрати роботи; працездатне покоління середнього і молодого віку значну частину свідомого життя провело при економічній нестабільності в країні, коли можливість

втраги роботи, необхідність оволодіння новим професіями сприймається як частина звичайного світосприйняття.

Згідно з багаторівневим особистісним опитувальником «Адаптивність» А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна 51% слухачів мають невисокий особистий адаптивний потенціал, 34,9% – середній, і 14,1% – високий. Методика А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна спрямована на вивчення адаптивних можливостей індивіда на основі оцінки рівнів соціально-психологічних і психофізіологічних характеристик, які показують особливості його соціального та психічного розвитку [16]. Найбільший вплив на адаптивний потенціал мають поведінкова регуляція, комунікативний потенціал і моральна нормативність, у яких акцент зміщений на соціально-психологічні характеристики та соціальний розвиток особистості (здатність регулювати відносини із соціальним оточенням, соціальне схвалення, вміння побудувати відносини з іншими людьми, адекватне сприймання пропонованої соціальної ролі в суспільстві). Значний процент низьких значень показника «особистий адаптивний потенціал» демонструє, на

нашу думку, невисокий розвиток саме соціальних характеристик респондентів, недостатньо розвинені здібності до аналізу соціального середовища, свого місця в ньому.

Інтегральні показники адаптивності за методиками Роджерса – Даймонд і Маклакова – Чермяніна позитивно корелюють між собою на високому рівні ($r = 0,500^{**}$, $p < 0,01$), що вказує на надійність як однієї, так і іншої методики у дослідженні адаптивності.

Кореляційний аналіз виявив позитивні зв'язки високого рівня ($p < 0,01$) між особистим адаптивним потенціалом (методика А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна) та рівнем інтелекту, рівнем критичного мислення, такими особистими цінностями, як «самостійність» і «самостійність у поведінці», негативні – з особистими цінністю «традиції в поведінці» ($p < 0,01$) та «конформізм у поведінці» ($p < 0,05$) (табл. 1).

Кореляційного зв'язку рівнів особистого адаптивного потенціалу та рівнів творчого мислення не виявлено. Ми пояснюємо це тим, що безробітні проходять короткочасний інтенсивний курс по оволодінню вміннями, навичками, компетен-

Таблиця 1

Кореляційні зв'язки показників адаптивності (методика А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна) й особистісних когнітивних характеристик

	Особ. адапт потенціал	Поведінк регуляція	Комунік. потенціал	Моральн. Нормат.	Дезап. поруш.	Астенічні реакції	Психотич. реакції
IQ	,237**	,231**	,137*	-,187**	,160*	,314**	
Крит. мисл	,494**	,481**	,341**		,383**	,337**	,297**
Творч. мисл.			,151*	-,130*	,155*	,193**	
Самостійність	,189**	,224**	,241**	-,251**	,192**	,272**	
Влада				-,143*	,218**		
Універсалізм			,201**		,246**		
Гедонізм			,204**	-,213**	,151*	,159*	
Досягн				-,151*			
Традиц.							,153*
Сам. в повед.	,222**	,200**				,189**	
Влада в повед.							-,131*
Гедон в повед							-,161*
Стимул в повед.							,141*
Традиц. в повед.	-,177**	-,143*				-,143*	
Конформ в овед.	-,157*						-,149*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

ціями нової для них професії. Попередній професійний досвід за таких умов не є підмогою в новій для них соціальній ситуації. Слухачам-безробітним для успішної адаптації потрібні насамперед уміння, які забезпечуються достатніми рівнями критичного мислення та інтелекту: здатністю до мислення, аналізу, абстрагування, вмінням робити висновки, відкритістю розуму; утриманням від судження за недостатності підстав. Ці вміння є необхідною умовою для успішності будь-яких процесів соціально-психологічної адаптації [17; 18]. Продуктивне творче мислення наявне, коли особистість вже досить добре орієнтується у сфері докладання творчих зусиль і уявляє мету творчої діяльності, але на шляху її досягнення має «розриви», які не вдається подолати, використовуючи логічне мислення, тобто у випадках, коли адаптація до нового соціального середовища відбувається більшою мірою за рахунок розширення вже набутих і засвоєних уявлень і понять, як «підтягування» нового соціального становища до когнітивних структур особистості. Саме в таких випадках творче мислення може бути позитивним фактором прискорення соціально-психологічної адаптації [19].

Статистично значимий негативний кореляційний зв'язок адаптаційного потенціалу з особою цінністю «традиції в поведінці» пов'язаний, на нашу думку, з тим, що ця цінність дещо ускладнює індивіду процес входження в нові умови й прийняття цих умов діяльності в незнайомій для нього професії (на відміну від таких особистих цінностей, як самостійність і самостійність у поведінці).

При аналізі кореляційних зв'язків когнітивних показників та особистих цінностей зі шкалами складників «особистого адаптаційного потенціалу» можливо помітити, що показники рівня інтелекту, рівня критичного мислення, «самостійність» мають високі позитивні кореляційні зв'язки з показниками шкал «поведінкова регуляція» та «комунікативний потенціал», які є найбільш вагомими складовими частинами інтегрального показника «особистісний адаптивний потенціал»; крім того, критичне мислення має високі кореляційні зв'язки з показником «дезаптаційні порушення» (низький ранг якого означає значну вираженість порушень, високий ранг – відсутність ознак порушень), а от із показником «моральна нормативність» рівень інтелекту та показники особистих цінностей «самостійність», «гедонізм» мають негативний кореляційний зв'язок. Крім того, показник «гедонізм» має високі кореляційні зв'язки з «комунікативним потенціалом» і показником «дезаптаційні порушення», високим рангом якого позначається відсутність порушень. Так само показники «дезаптаційні

порушення» позитивно пов'язані з показниками «влада» й «універсалізм».

Такі ж позитивні кореляційні зв'язки високого рівня ($p < 0,01$) були виявлені нами між інтегральним показником адаптації (методика СПА) та рівнями загального інтелекту, критичного мислення, «самостійності», «самостійності в поведінці» та «гедонізмом» (табл. 2).

Кореляційні зв'язки нижчого рівня ($p < 0,05$) були виявлені між інтегральним показником адаптації та рівнем творчого мислення, такими особистими цінностями, як влада, досягнення, універсалізм, універсалізм у поведінці, доброта в поведінці, негативні зв'язки (рівня $p < 0,05$) – між інтегральним показником адаптації та такими особистими цінностями, як влада в поведінці, конформізм у поведінці (табл. 2). Зі складниками інтегрального показника адаптації мають статистично значимі кореляційні зв'язки ($p < 0,01$) такі показники: загальний інтелект, критичне мислення – з дезадаптивністю, інтегральним показником самоприйняття, інтегральним показником прийняття інших, інтегральним показником емоціонального комфорту, інтегральним показником інтернальності, ескапізмом; крім того, критичне мислення додатково має високі кореляційні зв'язки ще з адаптивністю та інтегральним показником домінування. З усіма складовими частинами інтегрального показника адаптації, крім інтегрального показника прийняття інших та ескапізму, статистично вагомо ($p < 0,01$) пов'язані особисті цінності «самостійність» і «гедонізм». Творче мислення позитивно корелює з дезадаптивністю ($p < 0,01$), а особиста цінність «досягнення» – з інтегральним показником домінування ($p < 0,01$); «стимулювання», «універсалізм» – з інтегральним показником самоприйняття ($p < 0,01$), «універсалізм» ще корелює з інтегральним показником інтегральності. Особиста цінність «безпека» на високому рівні корелює з інтегральним показником «самоприйняття» й «ескапізм» ($p < 0,01$), а показник «традиція» має значну негативну кореляцію з «ескапізмом» та «інтегральним показником домінування» ($p < 0,01$), «конформізм» – з «інтегральним показником домінування». Статистично значимі кореляції ($p < 0,01$) зі складниками інтегрального показника адаптивності на рівні профілю особистості мають такі особисті цінності: «самостійність у поведінці» – з адаптивністю, з дезадаптивністю, з інтегральним показником інтегральності; «влада в поведінці» – негативно з ескапізмом; «досягнення в поведінці» – з адаптивністю та інтегральним показником домінування, «стимулювання в поведінці» – з адаптивністю, з інтегральним показником самоприйняття; «універсалізм у поведінці»; «доброта в поведінці» – з інтегральним показником самоприйняття

інтегральним показником інтернальності, «доброта в поведінці» – з адаптивністю; «традиції в поведінці», «конформізм в поведінці» мають негативну кореляцію з інтегральним показником емоційного комфорту та з інтегральним показником домінування (табл. 2).

Внаслідок проведеного кластерного аналізу виявлено чотири типи слухачів за рівнями адаптивності (рис. 1). Аналізуючи показники всіх типів слухачів, ми визначили статистично значущі зв'язки між типами слухачів і рівнями когнітивних показників і особистих цінностей.

Перший тип (такий, що важко адаптується) характеризується низьким значенням рівня адап-

таційного потенціалу, найменшим з усіх типів слухачів показником інтегрованої адаптації, низькими значеннями IQ, критичного мислення, самостійності в поведінці. До першого кластеру належать 22,28% слухачів.

Другий тип (успішний) характеризується зв'язком високих рівнів адаптивного потенціалу та інтегрованого показника адаптації з високими рівнями IQ та критичного мислення, самостійності у поведінці та низьким рівнем традицій у поведінці. Дуже помітним є позитивний зв'язок зростання рівня особистого адаптивного потенціалу зі зростанням рівня критичного мислення. До цього типу належать 28,38% слухачів.

Таблиця 2

**Кореляційні зв'язки показників адаптивності (методика СПА)
та особистісних когнітивних характеристик**

	Інт. пок адапт	Адапт	Дезадап	Інт. пок самопр	Інт. пок прийм інших	Інт.пок. емоц. комфор	Інт. пок. інтер-нальн.	Інт. пок домін.	Ескапізм
IQ	,372**		,324**	,365**	,235**	,369**	,325**		,132*
Крит. мисл	,502**	,295**	,555**	,356**	,473**	,481**	,255**	,338**	,259**
Творч мисл	,169*		,232**		,143*	,159*			
Самостійн.	,211**	,164*	,175**	,155*		,201**	,182**	,155*	
Влада	-,141*								
Гедонізм	,191**	,191**	,262**	,215**		,194**	,215**	,186**	
Досягн	,147*				,137*			,421**	
Стимул		,157*	,141*	,214**	,162*				
Універсализм	,133*		,143*	,350**			,231**		,161*
Безпека				,172**	-,156*				,197**
Традиції						-,149*		-,240**	-,191**
Конформізм								-,198**	
Самостн. в повед	,236**	,196**	,191**	,240*		,221*	,234**	,147*	
Влада в поведін	-,145*		-,140*						-,201**
Досягн в поведін		,183**			,149*			,220**	
Стимул в повед		,268**		290**		,143*	,142*		
Універс в повед	,130*			,260**					
Доброт в поведін	,161*	,256**		267**			,242**	-,165*	
Безпека в повед								-,146*	
Традиції в повед						-,181**		-,226**	
Конфор в повед	-,132*		-,161			-,216**		-,489**	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Рис. 1. Типологія слухачів за рівнями адаптивності та рівнями когнітивних чинників і особистих цінностей

Примітки: ОАП – особистий адаптивний потенціал (за методикою А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна), Інт. адап. – інтегральний показник адаптації (за методикою СПА), сам. повед – особиста цінність «самостійність у поведінці», трад. пов. – особиста цінність «традиція в поведінці». Вертикальна шкала (рангова) – рівні показників адаптивності та когнітивних чинників, особистих цінностей: 1 – низький рівень, 2 – середній, 3 – високий, 4 – дуже високий

Третій тип (самостійний) має високий рівень інтегрального показника адаптації, близький до середнього рівень особистого адаптаційного потенціалу, середній рівень IQ та критичного мислення і дуже високий рівень самостійності у поведінці за низького рівня традицій у поведінці (28,38% слухачів).

Четвертий тип (традиційної поведінки) є близьким до першого за низьким значенням рівня адаптаційного потенціалу, має середній рівень інтегрованої адаптації, низькі значення рівнів IQ, критичного мислення. Зв'язок вагомого значення показника «самостійність у поведінці» й адаптаційних характеристик нівелюється високим рівнем чинника «традиція у поведінці», який має негативний кореляційний зв'язок із показниками адаптивності. Цей тип включає 20,96% слухачів.

Слухачі, які належать до другого та третього типів (високі та вищі за середні показники адаптивності та високі показники критичного мислення, IQ, особистої цінності «самостійність у поведінці», низькі значення показника особистої цінності «традиція в поведінці») становлять 56,76% усіх слухачів, котрі брали участь у дослідженні.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Аналізуючи результати кореляційного та кластерного аналізу за критеріями визначення найбільш статистично значимих кореляційних зв'язків і найбільшого впливу досліджуваних чинників на інтегральні показники адаптивності, можливо визначити, що:

- для слухачів-безробітних, які проходять короткочасне навчання нової професії, провідними когнітивними чинниками, що мають найбільші статистично значимі позитивні зв'язки з особистим адаптивним потенціалом (за методикою А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна), є такі: критичне мислення, рівень загального інтелекту, самостійність, самостійність у поведінці; найбільш статистично значимі негативні кореляційні зв'язки з адаптивним потенціалом – традиція в поведінці;

- найбільші статистично значимі позитивні зв'язки, що корелюють з інтегральним показником адаптації за методикою К. Роджерса – Р. Даймонд, мають такі чинники: критичне мислення, рівень загального інтелекту, самостійність, самостійність у поведінці, гедонізм;

- для підвищення показників адаптивності доцільно використовувати тренінгову програму покращення таких статично значимих когнітивних

чинників адаптивності й особистих цінностей, які можуть піддаватися корекції: критичного мислення, самостійності, самостійності у поведінці.

Перспективами подальших напрацювань у цьому напрямі є проведення досліджень по

перевірці ефективності використання тренінгових програм для підвищення адаптаційних можливостей слухачів при проходженні короткочасного навчання новій професійній діяльності [20].

ЛІТЕРАТУРА

1. Булах І.С. Специфіка соціальної адаптації та самоздійснення особистості в підлітковому та юнацькому віці. *Збірник наукових статей НПУ ім. М.П. Драгоманова*. 1998. С. 5–11.
2. Максимова Н.Ю., Грись А.М., Манілов І.Ф. та ін. Психологічні механізми адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища : монографія / за ред. Н.Ю. Максимової. Київ : Педагогічна думка, 2015. 254 с.
3. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2000. 304 с.
4. Чуткина Г.М. Адаптация первоклассников к педагогическому процессу школы : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Минский государственный педагогический институт им. М. Горького. Минск, 1987. 17 с.
5. Драгунова Т.В. Проблема конфликта в подростковом возрасте. *Библиотека научной и учебной литературы*. 2004. URL: http://www.sbiblio.com/biblio/archive/dragunova_problema/ (дата звернення: 25.08.2020)
6. Новикова И.А. Соотношение толерантности и параметров межкультурной адаптации иностранных студентов из разных регионов. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Психология и педагогика*. 2010. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sootnoshenie-tolerantnosti-i-parametrov-mezhkulturnoy-adaptatsii-inostrannyh-studentov-iz-raznyh-regionov/viewer> (дата звернення: 25.08.2020).
7. Корчевна О.В. Психологічні чинники формування активності безробітних на ринку праці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України. Київ, 2006. 233 с.
8. Пасічна В.Г. Організаційно-психологічні детермінанти адаптації на етапі професійної перепідготовки : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.10 / Університет економіки та права «КРОК». Київ, 2018. 249 с.
9. Мілютіна К.Л. Особливості життєвої стратегії особистості у сфері зайнятості в умовах соціальної нестабільності. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2015 № 2. С. 54–57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rpzn_2015_2_14 (дата звернення: 25.08.2020).
10. Семиченко В.А. Проблема особистісного розвитку й саморозвитку в контексті неперервної професійної освіти. *Педагогіка і психологія*. 2010. № 2 С. 46–57.
11. Сабліна Н.В. Особистісні чинники адаптації до навчання студентів медичного коледжу : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / Інститут психології імені Г.С. Костюка. Київ, 2019. 219 с.
12. Мельник О.В. Вікові особливості адаптації учасників бойових дій до умов мирного життя : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / Інститут психології імені Г.С. Костюка. Київ, 2019. 258 с.
13. Ромм М.В. Адаптация личности в социуме: Теоретико- методологический аспект. Новосибирск : Наука. Сибирская издательская фирма РАН, 2002. 275 с.
14. Галецька І. Психологічні чинники соціальної адаптації. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2005. № 1. С. 91–100. URL: <http://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p001.php> (дата звернення: 15.06.2020).
15. Ростовцева М.В., Машанов А.А. Естественнаучные, психологические и философские аспекты адаптации человека. *Вестник КрасГАУ*. 2013. № 6. С. 184–190. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/estestvennonauchnye-psihologicheskie-i-filosofskie-aspekty-adaptatsii-cheloveka/viewer> (дата звернення: 16.06.2020).
16. Маклаков А.Г., Чермянин С.В. Психологическое прогнозирование в экстремальных условиях деятельности. *Вестник СПбГУ*. 2009. Сер. 12. Вып. 4. С. 142–148.
17. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Москва : Международная педагогическая академия, 1994. 680 с.
18. Тимоха С. Теоретичні основи розвитку критичного мислення студентів. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2011. Вип. LV. Ч. II. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/gnvp/2011_55_2/8.pdf (дата звернення: 16.05.2019).

19. Хубетов О.В. Уточнення структури та механізмів процесу творчого мислення. *Проблеми сучасної психології*. 2018. № 2 (14). С. 150–157.
20. Зайцева Т.В. Теория психологического тренинга. Психологический тренинг как инструментальное действие. Санкт-Петербург : Речь, 2002. 207 с.

REFERENCES

1. Bulakh I.S. (1998) Специфика социальной адаптации и самореализации личности в подростковом и юношеском возрасте [The specifics of social adaptation and self-realization of the individual in adolescence and adolescence]. *Collection of scientific articles of Drahomanov National Pedagogical University*. Pp. 5–11.
2. Maksymova N.Ju., Ghrysj A.M., Manilov I.F. and others. (2015) Психологічні механізми адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища: монографія / за ред. Н.Ю. Максимової [Psychological mechanisms of adaptation of deviants to the modern sociocultural environment: monograph / edited by N.Yu. Maksymova]. Kyiv: Pedagogichna dumka. (in Ukrainian)
3. Prikhozhan A.M. (2000) Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика [Anxiety in children and adolescents: psychological nature and age dynamics]. Voronezh: Publishing House NPO "MODEK". (in Russian)
4. Chutkina G.M. (1987) Адаптация первоклассников к педагогическому процессу школы [Adaptation of first graders to the pedagogical process of the school] (PhD Thesis), Minsk: Minsk State Pedagogical Institute of Maxim Gorky.
5. Dragunova T.V. (2004) Проблема конфликта в подростковом возрасте. [The problem of conflict in adolescence]. *Biblioteka nauchnoy i uchebnoy literatury [Library of scientific and educational literature]*. URL: http://www.sbiblio.com/biblio/archive/dragunova_problema/ (accessed 25.08.2020).
6. Novikova I.A. (2010). Сootношение толерантности и параметров межкультурной адаптации иностранных студентов из разных регионов [Correlation of tolerance and parameters of intercultural adaptation of foreign students from different regions]. *Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Psikhologiya i pedagogika [Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Psychology and Pedagogy]*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sootnoshenie-tolerantnosti-i-parametrov-mezhkulturnoy-adaptatsii-inostrannyh-studentov-iz-raznyh-regionov/viewer> (accessed 25.08.2020).
7. Korchevna O.V. (2006) Психологические факторы формирования активности безработных на рынке труда [Psychological factors of formation of activity of the unemployed in the market of practice] (PhD Thesis), Kyiv: Ukrainian State Employment Service Training Institute.
8. Pasichna V.H. (2018). Орґанізаційно-психологічні детермінанти адаптації на етапі професійної перепідготовки [Organizational and psychological determinants of adaptation at the stage of professional retraining] (PhD Thesis). Kyiv: University of Economics and Law "KROK".
9. Miljutina K.L. (2015) Особливості життєвої стратегії особистості у сфері зайнятості в умовах соціальної нестабільності [Peculiarities of life strategies in employment under conditions of social instability]. *Rynok praci ta zajnjatistj naseleennja [Labor market and employment]*, vol. 2. pp. 54–57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rpzn_2015_2_14 (accessed 23.08.2020).
10. Semychenko V.A. (2010) Проблема особистісного розвитку і саморозвитку в контексті неперервної професійної освіти [The problem of personal development and self-development in the context of continuing professional education]. *Pedagogy and psychology*, vol. 2. pp. 45–57.
11. Sablina N.V. (2019). Особистісні чинники адаптації до навчання студентів медичного коледжу [Personal factors of adaptation to the education of medical college students] (PhD Thesis). Kyiv: Kostyuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine.
12. Meljnyk O.V. (2019). Вікові особливості адаптації учасників бойових дій до умов мирного життя [Age features of adaptation of participants of hostilities to conditions of a peaceful life] (PhD Thesis). Kyiv: Kostyuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine.
13. Romm, M.V. (2002). Адаптация личности в социуме: Теоретико- методологический аспект [Adaptation of personality in society: Theoretical and methodological aspect]. Novosibirsk: Science. Siberian Publishing Company of the Russian Academy of Sciences] (in Russian).
14. Haletska I. (2005). Психологічні чинники соціальної адаптації [Psychological factors of social adaptation]. *Sotsiohumanitarni problemy liudyny [Socio-humanitarian problems of man]*, vol. 1, № 1, pp. 91–100. URL: <http://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p001.php> (accessed 15.06.20).
15. Rostovceva M.V., Mashanov A.A. (2013) Естествонаучные, психологические и философские аспекты адаптации человека [Natural science, psychological and philosophical aspects of human adaptation] *Vesnik KrasGAU [Bulletin of the Krasnoyarsk Agrarian Institute]*, № 6, pp. 184–190. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/estestvennonauchnye-psihologicheskie-i-filosofskie-aspekty-adaptatsii-cheloveka> (accessed 16.06.20).

16. Maklakov A.G., Chermynin S.V. (2009) Psihologicheskoe prognozirovanie v ekstremal'nyh usloviyah deyatel'nosti [Psychological forecasting in extreme conditions]. *Bulletin of St. Petersburg University*, vol. 12, № 4, pp. 142–148.
17. Piazhe ZH. (1994). Izbrannye psihologicheskie trudy [Selected psychological works]. Moscow: Mezhdunarodnaya pedagogicheskaya akademiya (in Russian).
18. Tymokha S. (2011). Teoretychni osnovy rozvytku krytychnoho myslennia studentiv [Theoretical foundations of the development of critical thinking of students.]. *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu* [Humanization of the educational process], vol LV, № II. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/gnvp/2011_55_2/8.pdf (accessed 16.05.19).
19. Khubetov O.V. (2018). Utochnennia struktury ta mekhanizmiv protsesu tvorchoho myslennia [Refinement of the structure and mechanisms of the creative thinking process]. *Problems of modern psychology*, vol. 2, № 14.
20. Zajceva T.V. (2002). Teoriya psihologicheskogo treninga. Psihologicheskij trenng kak instrumental'noe dejstvie [Theory of psychological training. Psychological training as an instrumental action]. St. Petersburg: Rech' (in Russian).

УДК 159.9.2:316.444.5:347.96:001.891
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-7>

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СПІВРОБІТНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ АПАРАТУ СУДУ

Шевченко Н. Ф.

*доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0002-5297-6588
shevchenkonf.20@gmail.com*

Рожкова О. О.

*магістрант кафедри психології
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0002-1879-0296
Lenarozkova@ukr.net*

Ключові слова: *потенціал, особистісно-професійний потенціал, професіоналізація, відповідальність, мотивація досягнення, комунікативна компетентність, саморегуляція поведінки.*

У статті представлено результати емпіричного дослідження особливостей розвитку особистісно-професійного потенціалу співробітників державної служби апарату суду. Особистісно-професійний потенціал визначено як системне утворення, яке формується у людини як суб'єкта трудової діяльності, забезпечуючи її поступальний розвиток. Визначено основні характеристики професійної діяльності співробітників апарату суду: професіоналізм (професійні компетенції, законність); етичність (відповідальність, конфіденційність, справедливість); усвідомленість. Представлено структуру особистісно-професійного потенціалу співробітників державної служби апарату суду, що складається з когнітивного, мотиваційного та діяльнісного компонентів. Когнітивний компонент включає професійні компетенції, систему засвоєних особистістю знань (посадові обов'язки, завдання, норми поведінки тощо), знання своїх можливостей діяти певним чином і специфіку різних ситуацій поведінки тощо. Мотиваційний компонент характеризується індивідуальною системою мотивів і смислів професійної діяльності (мотивацією досягнення успіху); професійно важливими якостями працівника апарату суду (етичною та нормативною відповідальністю) і їх усвідомленням. Діяльнісний компонент виявляється у виборі та реалізації певної лінії поведінки та вчинків у професійних ситуаціях (усвідомленій саморегуляції діяльності). Результати вивчення нормативної та етичної відповідальності (когнітивного компонента) дозволили зробити висновок, що відповідальність досліджуваних до виконання будь-якої діяльності є вибірковою, а також зумовлюється прагненням підтримати певні встановлені норми та традиції. У ході дослідження мотиваційного компонента зафіксовано переважаючі мотиви уникнення невдач. Результати діагностики комунікативної компетентності засвідчили, що в досліджуваних більш розвинутими є гностичний (рівень уявлень, знань) і конативний (уміння, навички) компоненти комунікативної компетентності; емоційно-мотиваційний компонент (емпатія, гуманістична настанова) розвинений меншою мірою. Отримані дані за діяльнісним компонентом засвідчили, що в більшості респондентів компоненти системи саморегуляції розвинені на високому

та середньому рівнях. За результатами кореляційного аналізу зафіксовано наявність позитивних взаємозв'язків між всіма компонентами особистісно-професійного потенціалу. Виявлена міцність кореляційних зв'язків підтвердила припущення про те, що особистісно-професійний потенціал є цілісним системним утворенням, яке визначається розвитком когнітивного, мотиваційного та діяльнісного компонентів. Припущення про те, що за звичайних умов професійної діяльності особистісно-професійний потенціал сформований недостатньо, підтвердилося частково. Зроблено висновок про те, що формувальних заходів потребують такі складники особистісно-професійного потенціалу, як етична відповідальність, мотивація досягнення успіху, емоційно-мотиваційний компонент комунікативної компетентності.

RESEARCH OF FEATURES OF THE PERSONAL-AND-PROFESSIONAL POTENTIAL OF CIVIL SERVICE STUFF OF THE COURT APPARATUS

Shevchenko N. F.

*Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Head of the Department of Pedagogics and Psychology of Education
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5297-6588
shevchenkonf.20@gmail.com*

Rozhkova O. O.

*Graduate at the Department of Psychology
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0002-1879-0296
Lenarozkova@ukr.net*

Key words: *potential, personal-and-professional potential, professionalization, responsibility, achievement motivation, communicative competence, self-regulation of behavior.*

The article presents results of an empirical study of features of the personal-and-professional potential development of civil service staff of the court apparatus. Personal-and-professional potential has been defined as a systemic formation, which is formed in a person as a subject of labor activity, ensuring its progressive development. The main characteristics of the professional activity of the court staff have been determined: professionalism (professional competencies, legality); ethics (responsibility, confidentiality, justice); awareness. The structure of the personal-and-professional potential of civil service staff of the court apparatus has been presented. The structure consists of cognitive, motivational and activity components. The cognitive component includes professional competencies, system of the knowledge acquired by individual (job responsibilities, tasks, norms of behavior, etc.), knowledge of own ability to act in a certain way and the specifics of different behavioral situations. The motivational component can be characterized by an individual system of motives and meanings of professional activity (motivation to succeed); professionally important qualities of a court employee (ethical and normative responsibility) and its awareness. The activity component is manifested in the choice and implementation of a certain line of behavior and actions in professional situations (conscious self-regulation of activities). Results of the study of the cognitive component have stated the prevalence

of normative responsibility of the respondents. According to the motivational component, there have been diagnosed the predominance of the avoidance motivation, and the developed status of gnostic and conative components of the communicative competence. Data on the activity component have shown high and medium levels of development of components of the self-regulation system. Positive correlations between all components of the personal-and-professional potential have been determined. The revealed strength of correlations has confirmed the assumption that the personal-and-professional potential is a holistic systemic formation, which is determined by the development of cognitive, motivational and activity components.

Вступ. Сучасні стратегічні напрями розвитку Української держави вимагають створення професійного інституту державної служби, забезпечення його ефективності, формуючи потребу у висококваліфікованих кадрах, здатних належно виробляти та проводити державну політику, відповідати на трансформаційні виклики сьогодення. За умов реформування судової системи України особливої актуальності набуває питання особистісно-професійного потенціалу співробітників державної служби апарату суду, що пов'язано з підвищенням стандартів судочинства, гуманістичним спрямуванням правозастосовної діяльності у бік захисту прав і свобод особи.

Вагомим аргументом на користь актуальності дослідження є впровадження нового законодавства у сфері державного управління й нових вимог до державних службовців в Україні, зокрема щодо їхнього саморозвитку та спрямованості на служіння українському народові [1]. У зв'язку зі специфікою юридичної діяльності часто виникають розбіжності між істинним змістом діяльності та тим, до чого дійсно прагне її суб'єкт, значно підвищується ризик виникнення найсерйозніших і несприятливих наслідків, пов'язаних з обмеженням інтересів громадян, необґрунтованим або протизаконним подоланням законодавчо-правових бар'єрів, передбачених суспільством.

Сучасні вітчизняні та зарубіжні розробки проблематики особистості фахівців юридичної сфери діяльності приділяли увагу переважно методично-організаційним аспектам урахування психологічних особливостей особистості у відборі кадрів або вивченню особливостей особистості представників окремих фахових напрямів (Д.О. Александров [2], О.К. Черновський [3]).

Розробка загальних закономірностей формування потенційної сфери або функціонального запасу особистості у процесі діяльності здійснюється за умов вивчення особистісного адаптаційного потенціалу (Н.В. Старинська [4]), творчого потенціалу (В.О. Моляко [5]), духовного потенціалу (Е.О. Помиткін [6], В.А. Пономаренко [7]), інтелектуального потенціалу (М.О. Холодна [8]), професійно-особистісного потенціалу

суб'єктів трудової діяльності (А.М. Павлова [9], І.В. Поліщук [1]).

Незважаючи на широку представленість робіт із проблеми потенціалу особистості, аналіз літератури засвідчив відсутність наукових праць, у яких би висвітлювалася проблема особистісно-професійного потенціалу співробітників державної служби апарату суду. Державні службовці, які працюють у судовій системі, беруть на себе не тільки юридичну, а й особистісну відповідальність перед громадянами та державою. Найчастіше вміння правильно будувати відносини з громадянами, можливість переконати їх у необхідності діяти виключно з погляду чинного законодавства, а не керуватися життєвими стереотипами, вміння подолати конфлікт і знайти компроміс виконує найважливішу суспільно-соціальну функцію, показуючи, що держава у вигляді встановленого законодавства дійсно захищає інтереси своїх громадян. Найбільш перспективними в цій сфері є дослідження особистісно-професійного потенціалу як фактору успішної трудової діяльності фахівця.

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження особливостей особистісно-професійного потенціалу співробітників державної служби апарату суду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Категорія потенційного дозволяє конкретизувати механізми процесів функціонування, актуалізації, зміни та розвитку психічного під впливом умов діяльності. Сфера потенційного, з одного боку, виступає результатом попереднього розвитку особистості, а з іншого – складного системного утворення, що визначає внутрішні можливості її подальшого розвитку. За відсутності в певний момент необхідних умов актуалізації потенційної сфери її зміст визначається через актуальні прояви в діяльності. Розвиток потенційних можливостей здійснюється за умов оптимального навантаження психічних властивостей, посиленої мотивації й операціональних перетворень діяльності [10; 11].

Поняття «особистісно-професійний потенціал» орієнтоване на уявлення про фахівця як про

цілісний суб'єкт професійної діяльності та має системну природу. Зовнішнє функціонування особистісно-професійного потенціалу забезпечується включеністю фахівця у професійну діяльність. В основі внутрішнього функціонування елементів, що утворюють потенціал, лежить суб'єктна активність фахівця, спрямована на забезпечення процесу безперервного розвитку суб'єкта праці. Особистісно-професійний потенціал можна визначити як системне утворення, яке формується у людини як суб'єкта трудової діяльності, забезпечуючи його поступальний розвиток [9; 12].

Професійний розвиток є тривалим, динамічним, багаторівневим процесом включення людини у професійну сферу у формі діяльнісного опосередкування. Професійний розвиток розглядається невіддільно від особистісного, тому розвиток суб'єкта засобами професії на різних етапах його життєдіяльності є і результатом, і засобом розвитку особистості. Актуалізація потенційних можливостей суб'єкта праці у процесі перетворення діяльності сприяє створенню внутрішньоособистісних передумов його переходу на наступну стадію професійного розвитку [13].

За умов частих змін законодавства вимоги до професійних знань працівників апарату суду значно підвищуються. Вони повинні не тільки знати законодавство, практику його застосування, а й володіти тактикою та методикою розгляду цивільних, кримінальних, господарських та адміністративних справ, кваліфіковано виконувати свої службові обов'язки, мати належну морально-психологічну підготовку. Ці обставини вимагають вивчення професійного потенціалу співробітників апарату суду, що є найважливішим елементом, який впливає на оперативність і правильність роботи судових органів влади. Аналіз професійної діяльності співробітників апарату суду [3; 14] дозволив виділити такі основні її характеристики: професіоналізм (професійні компетенції, законність); етичність (відповідальність, конфіденційність, справедливість); усвідомленість.

На підставі здійсненого аналізу професійної діяльності співробітників державної служби апарату суду розроблена структурна модель їхнього особистісно-професійного потенціалу, що складається з когнітивного, мотиваційного та діяльнісного компонентів. Когнітивний компонент включає професійні компетенції, систему засвоєних особистістю знань (посадові обов'язки, завдання, норми поведінки тощо), знання своїх можливостей діяти певним чином і специфіку різних ситуацій поведінки тощо. Мотиваційний компонент характеризується індивідуальною системою мотивів і смислів професійної діяльності (мотивацією досягнення успіху); професійно-важливими якостями працівника апарату суду

(етичною та нормативною відповідальністю) та їх усвідомленням. Діяльнісний компонент виявляється у виборі та реалізації певної лінії поведінки та вчинків у професійних ситуаціях (усвідомленій саморегуляції діяльності). Як показник розвитку когнітивного компонента особистісно-професійного потенціалу співробітників державної служби апарату суду, на основі досліджень О.К. Черновського [3], ми розглядатимемо комунікативну компетентність. Комунікативна компетентність може вважатися узагальненою категорією, яка відображає всі аспекти професійного спілкування працівників апарату суду, оскільки характеризує здатність особистості, що базується на знанні, чуттєвому досвіді, інтуїції, орієнтації в ситуаціях професійного спілкування, готовності розуміти мотиви, тенденції, стратегії поведінки як свої власні, так і інших осіб, орієнтуватися в ситуаціях спілкування.

Перейдемо до аналізу результатів емпіричного дослідження особливостей особистісно-професійного потенціалу співробітників державної служби апарату суду. В основу дослідження було покладено *припущення* про те, що особистісно-професійний потенціал співробітників державної служби апарату суду як цілісне системне утворення визначається гармонійним розвитком когнітивного, мотиваційного та діяльнісного компонентів і за звичайних умов професійної діяльності сформований недостатньо.

Дослідницьку вибірку становлять 32 співробітники державної служби Орджонікідзевського та Ленінського районних судів м. Запоріжжя. Професійний стаж досліджуваних – 8–12 років, що відповідає стадії вторинної професіоналізації (за класифікацією Е.Ф. Зеєра); освіта респондентів – юридична.

Психодіагностичний інструментарій склали такі методики: «Діагностика особистісного симптомокомплексу відповідальності» (авт. І.О. Кочарян); «Мотивація досягнення» (авт. А. Мехрабян, адапт. М.Ш. Магомед-Емінов); «Методика діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК)» (авт. М.П. Фетіскін, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов); «Стиль саморегуляції поведінки» (авт. В.І. Моросанова); математико-статистичні методи обробки експериментальних даних здійснено на базі програм IBM SPSS-20 (описова статистика, коефіцієнт кореляції Спірмена).

Згідно з даними діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності в досліджуваних виразно представлені характеристики «принципової» особистості (15,63% – низький рівень; 25% – середній; 59,38% – високий). Такі люди вважають, що більшість важливих подій у житті були результатом їхніх власних дій, що вони можуть ними керувати, відчувають свою власну

відповідальність за ці події та за те, як складається їхнє життя загалом. Особистість, що несе в собі подібний тип відповідальності, відповідальна, тому що так потрібно, правильно за її власними принципами. Ця особа стає ніби заручником власних переконань, які нерідко можуть розходитися з моральними нормами та логікою здорового глузду. Люди з цим типом відповідальності педантичні, принципові, схильні до накопичення негативних емоцій із подальшою розрядкою у вигляді нападів люті. Схильні до правдошукацтва; нечутливі до думки про себе, не схильні до рефлексії, є спонтанними у прояві почуттів.

Переважну кількість показників у діапазоні високого рівня також зафіксовано для такого типу відповідальності, як самоствердження (12,5% – низький рівень; 21,88% – середній; 65,63% – високий). Особистості, котрі «самостверджуються», як і «принципові», вважають, що більшість важливих подій у житті було результатом їхніх власних дій. Така особистість прагне піти від конфронтації з оточенням, уникати надмірної відповідальності та прийняття складних рішень, потребує визнання, відчуває потребу в самостверженні. Люди з таким типом відповідальності не люблять проявляти ініціативу, брати на себе відповідальність, проте часом змушені це робити, виконувати зобов'язання, тому що цей шлях звільнить від почуття провини та неприйняття оточуючими. Слабкий самоконтроль і внутрішня напруженість подібних особистостей призводять до того, що їхня відповідальність може супроводжуватися недисциплінованістю і недотриманням правил.

Особливий інтерес для нашого дослідження становлять «нормативний» і «етичний» види відповідальності, оскільки саме вони характеризують діяльність службовців апарату суду і є складниками їхнього професійного потенціалу.

«Нормативна» відповідальність представлена в респондентів майже однаково на високому і середньому рівнях (9,38% – низький рівень; 43,75% – середній; 46,88% – високий). В основі структури особистості цієї групи людей лежить надлишково виражене «Супер-Его», домінуюче над іншими особистісними підструктурами. Для них характерне прагнення до підтримки встановлених понять, норм, принципів, традицій, сумнів у нових ідеях, заперечення необхідності змін. «Нормативна» особистість схильна займати пасивну позицію, потребує уваги. Подібне прагнення може виражатися насамперед у завоюванні суспільного становища чи посади, які відкривають доступ до широкої аудиторії. «Нормативна» відповідальність – це дотримання деяких імпліцитних патернів і правил поведінки, що найчастіше збігаються з соціальними нормами, а це може трактуватися як соціально відповідальна поведінка.

«Етична» відповідальність представлена у співробітників державної служби апарату суду переважно на середньому рівні (6,25% – низький рівень; 50% – середній; 40,63% – високий). Людина, котра володіє високим рівнем вияву «етичності» як форми відповідальності, є високоморальною. Така людина відповідальна завжди, до виконання будь-якої діяльності підходить відповідально, усвідомлює значимість своїх вчинків не тільки для себе, але і для інших людей. Така людина відповідальна не на шкоду своїм інтересам, а тому, що їй щиро хочеться це робити. Її діяльність контролюється тільки її бажаннями згідно з її власними уявленнями про етику і мораль.

За останньою шкалою методики (тип відповідальності «Самопожертва») представлено найнижчі показники з-поміж інших (56,25% – низький рівень; 37,5% – середній; 6,25% – високий). Оскільки людина з таким типом відповідальності прагне довести свою надійність і не хоче, щоб її контролювали, вона стає дуже виконавчою і звалою на себе багато роботи. Такі люди схильні втягуватися в ситуації, в яких треба кимось займатися, когось опікати, комусь допомагати, але майже завжди вважають, що їхні послуги гідно не оцінені. Амбіції «самопожертви» реалізуються в досягненнях інших, своя роль у подібних успіхах вважається скромною і малозначущою.

Отже, результати вивчення нормативної та етичної відповідальності співробітників апарату суду дозволяють зробити висновок, що досліджувані дотримуються певних моральних правил і норм у поведінці та стосунках, однак індивідуальна етико-моральна система в них не є остаточно сформованою. Відповідальність до виконання будь-якої діяльності в них є вибірковою, а також зумовлюється прагненням підтримати певні встановлені норми та традиції. Вони усвідомлюють значущість власних вчинків для себе й оточуючих.

Результати емпіричного дослідження мотивації досягнення державних службовців показали, що в досліджуваних домінує мотивація уникнення невдач (53,13%), пов'язана з потребою людини уникнути зриву, осудження, покарання, невдачі, униканням проблем, відходом від помилок і зайвої витрати нервів. В основі цієї мотивації лежить ідея уникнення й ідея негативних очікувань. Починаючи справу, людина вже заздалегідь прораховує можливу невдачу, більше думає про шляхи уникнення цієї гіпотетичної невдачі. Все це може поєднуватися з досить відповідальним ставленням до справи.

У 28,13% респондентів переважає мотивація досягнення успіху. Для фахівців із вираженою мотивацією досягнення характерне прагнення

докладати зусилля і досягати кращих результатів у значимій для них діяльності, віра в те, що вони здатні досягнути бажаного, подолати труднощі. Діючі мотиви досягнення мобілізують внутрішні сили для успішної роботи, забезпечують включення в активний процес і стають здобутком особистості фахівця, стійкою її якістю.

До середнього рівня мотивації досягнення належать респонденти (18,75%) із незначною перевагою одного з мотивів або ж їх рівнозначністю. Такі фахівці орієнтуються на досягнення деяких конкретних цілей, нерідко виявляють пасивність щодо реалізації запланованого; прагнення до успіху часто ситуативне, зумовлене короткочасною зацікавленістю у певній діяльності.

Отже, в ході дослідження в державних службовців зафіксовано переважання мотивації уникнення невдач. Такі результати ми схильні пояснювати посиленням сумнівів фахівців, зростанням напруження внаслідок вирішення задач, які постають перед ними у професійній діяльності.

Перейдемо до аналізу результатів за таким показником мотиваційного компоненту професійного потенціалу, як комунікативна компетентність співробітників державної служби апарату суду.

Згідно з отриманими даними за фактором А для респондентів характерна приблизна рівновага між двома протилежними особистісними якостями – комунікабельністю (відкритістю) та замкненістю (ізолюваністю) – 8,03 балів.

За фактором В у досліджуваних переважає конкретність мислення (розвиненість логічного мислення, кмітливість) над абстрактністю мислення (неуважністю, слабкорозвиненістю логічного мислення) – 13,72 балів.

За фактором С зафіксовано рівновагу між емоційною врівноваженістю (емоційною стійкістю, зрілістю, спокійністю) й емоційною рухливістю (емоційною нестійкістю, мінливістю) – 9,19 балів.

За фактором Д виявлено перевагу стриманості (тверезості, мовчазності, серйозності) над експресивністю (життєрадісністю, безтурботністю, веселістю) – 7,19 балів.

За фактором К для респондентів характерна перевага нормативності поведінки (реалістичності, раціональності) над піддатливістю почуттям (емпатією, чутливістю, художністю мислення) – 7,13 балів.

За фактором М зафіксовано перевагу залежності (залежності від групи, слідування за громадською думкою) над домінантністю (перевагою власних рішень, незалежністю, орієнтованістю на себе) – 6,72 балів.

За фактором Н для респондентів характерна рівновага між двома протилежними особистісними якостями – самоконтролем та імпульсивністю (неорганізованістю) – 10,47 балів.

Слід зауважити, що за жодним досліджуваним параметром не зафіксовано високої оцінки відповідного фактору та прояву певної якості (числовий діапазон 16–20 балів).

Результати діагностики засвідчили, що в досліджуваних більш розвинутий гностичний (рівень уявлень, знань) і конативний (уміння, навички) компоненти комунікативної компетентності; емоційно-мотиваційний (емпатія, гуманістична установка) розвинений менше. Ймовірно, з набуттям професійного та життєвого досвіду для співробітників апарату суду характерними стають такі комунікативні якості, як нормативність комунікативної поведінки, надання переваги груповій діяльності, дотримання правил спілкування (ввічливість, уважність). Володіння собою розвинене (врівноваженість, у складних ситуаціях володіють собою, стриманість почуттів, серйозність).

Перейдемо до аналізу результатів вивчення ступеня усвідомленості саморегуляції поведінки у професійній діяльності (діяльнісний компонент). Отримані дані вказують на те, що в більшості респондентів компоненти системи саморегуляції розвинені на високому та середньому рівнях. За шкалою планування отримані показники свідчать про сформованість у досліджуваних потреби в усвідомленому плануванні діяльності, деталізованість, стійкість та ієрархічність планів (0% – низький рівень; 28,13% – середній; 71,88% – високий).

Показники за шкалою моделювання вказують на те, що досліджувані здатні виділяти значущі умови досягнення цілей у поточній ситуації та перспективному майбутньому, що проявляється у відповідності програм дій і планів діяльності; отримані результати відповідають прийнятим цілям (3,13% – низький рівень; 34,38% – середній; 62,5% – високий).

Показники за шкалами програмування зафіксовано в діапазоні середнього рівня розвитку в переважній кількості досліджуваних (9,38% – низький рівень; 68,75% – середній; 21,88% – високий). Такі дані свідчать про недостатню сформованість у досліджуваних потреби самостійно продумувати способи своїх дій і поведінки для досягнення поставлених цілей; програми, що розробляються ними, не завжди деталізовані та розгорнуті. За невідповідності отриманих результатів цілям не завжди здійснюється корекція програми дій до отримання бажаного результату.

Показники за шкалою оцінювання результатів засвідчують адекватність самооцінки респондентів, відносно сформованість суб'єктивних критеріїв оцінки результатів. Фахівці адекватно оцінюють як сам факт неузгодженості отриманих результатів із метою діяльності, так і причини, що призвели до цього (0% – низький рівень; 46,88% – середній; 53,13% – високий).

Показники за шкалами самостійності та гнучкості вказують на розвиненість регуляторної автономності та недостатню регуляторну гнучкість, що негативно впливає на здатність до швидкої оцінки змін значущих умов, корекції та швидкої перебудови планів, програм дій і поведінки (самостійність: 3,13% – низький рівень; 28,13% – середній; 68,75% – високий; гнучкість: 6,25% – низький рівень; 62,5% – середній; 31,25% – високий).

Розглянемо показники загального рівня саморегуляції співробітників державної служби апарату суду. Згідно з отриманими даними в досліджуваних усвідомлення саморегуляції поведінки у професійній діяльності проявляється переважно на високому та середньому рівнях (3,13% – низький рівень; 43,75% – середній; 53,13% – високий).

Отримані результати вказують на те, що досліджувані здатні адекватно реагувати на зміну умов, висунення і досягнення мети у них значною мірою усвідомлене. За високої мотивації досягнення вони здатні формувати такий стиль саморегуляції, який дозволяє компенсувати вплив особистісних, характерологічних особливостей, що перешкоджають досягненню мети. Чим вищий загальний рівень усвідомленої регуляції, тим легше людина опановує нові види активності, впевненіше почувається у незнайомих ситуаціях, тим стабільніші її успіхи у звичних видах діяльності.

З метою виявлення загальної картини взаємозв'язку структурних компонентів особистісно-професійного потенціалу співробітників державної служби апарату суду було проведено кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнту кореляції Спірмена.

За результатами кореляційного аналізу було зафіксовано наявність позитивних взаємозв'язків між усіма компонентами особистісно-професійного потенціалу. Аналіз взаємозв'язку *когнітивного* компоненту з *мотиваційним* і *діяльним* компонентами дозволив встановити такі значущі взаємозв'язки:

1) фактору А (комунікабельність / замкненість) з етичним типом відповідальності (0,269 при $p \leq 0,05$), мотивацією досягнення успіху (0,578 при $p \leq 0,01$);

2) фактору В (конкретність мислення / абстрактність мислення) з нормативним типом відповідальності (0,277 при $p \leq 0,01$), саморегуляцією (0,620 при $p \leq 0,01$);

3) фактору С (емоційна врівноваженість / емоційна рухливість) із нормативним типом відповідальності (0,394 при $p \leq 0,01$), мотивацією досягнення успіху (0,368 при $p \leq 0,01$), саморегуляцією (0,503 при $p \leq 0,01$);

4) фактору Д (експресивність / стриманість) із мотивацією досягнення успіху (0,603 при $p \leq 0,01$);

5) фактору К (піддатливість почуттям / нормативність поведінки) з нормативним типом відповідальності (0,608 при $p \leq 0,01$), етичним типом відповідальності (0,127 при $p \leq 0,05$), типом відповідальності «самопожертва» (-0,113 при $p \leq 0,05$), саморегуляцією (0,225 при $p \leq 0,05$);

6) фактору М (домінантність / залежність) із типом відповідальності «самоствердження» (0,490 при $p \leq 0,01$), нормативним типом відповідальності (0,413 при $p \leq 0,01$), мотивацією досягнення успіху (0,620 при $p \leq 0,01$) та уникнення невдач (-0,152 при $p \leq 0,05$);

7) фактору Н (самоконтроль / імпульсивність) з етичним типом відповідальності (0,457 при $p \leq 0,01$), мотивацією досягнення успіху (0,143 при $p \leq 0,05$), саморегуляцією (0,512 при $p \leq 0,01$).

Аналіз взаємозв'язку *мотиваційного* та *діяльним* компонентів особистісно-професійного потенціалу дозволив встановити такі значущі взаємозв'язки:

Саморегуляції з нормативним типом відповідальності (0,562 при $p \leq 0,01$), етичним типом відповідальності (0,212 при $p \leq 0,01$), мотивацією досягнення успіху (0,590 при $p \leq 0,01$), мотивацією запобігання невдачам (0,205 при $p \leq 0,05$).

Виявлена міцність кореляційних зв'язків підтверджує припущення про те, що особистісно-професійний потенціал є цілісним системним утворенням, яке визначається гармонійним розвитком когнітивного, мотиваційного та діяльним компонентів. Припущення про те, що за звичайних умов професійної діяльності особистісно-професійний потенціал сформований недостатньо, підтвердилося частково. Формувальних заходів потребують такі складники особистісно-професійного потенціалу, як етична відповідальність, мотивація досягнення успіху, емоційно-мотиваційний компонент комунікативної компетентності.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розробок у цьому напрямі. У статті представлено результати емпіричного дослідження особливостей розвитку особистісно-професійного потенціалу співробітників державної служби апарату суду. Результати вивчення нормативної та етичної відповідальності (когнітивний компонент) дозволили зробити висновок, що відповідальність досліджуваних до виконання будь-якої діяльності є вибірковою, зумовленою прагненням підтримати певні встановлені норми та традиції. У ході дослідження мотиваційного компонента зафіксовано переважання мотивації уникнення невдач. Результати діагностики комунікативної компетентності засвідчили, що в досліджуваних більш розвинутими є гностичний (рівень уявлень, знань) і конативний (уміння, навички) компоненти комунікативної компетентності;

емоційно-мотиваційний (емпатія, гуманістична настанова) розвинений менше. Отримані дані за діяльнісним компонентом засвідчили, що у більшості респондентів компоненти системи саморегуляції розвинені на високому та середньому рівнях. За результатами кореляційного аналізу зафіксовано наявність позитивних взаємозв'язків між всіма компонентами особистісно-професійного потенціалу. Виявлена міцність кореляційних зв'язків підтвердила припущення про те, що особистісно-професійний потенціал є цілісним

системним утворенням, яке визначається розвитком когнітивного, мотиваційного та діяльнісного компонентів.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики вбачається емпіричне вивчення специфіки особистісно-професійного потенціалу співробітників апарату суду на різних етапах професіоналізації; розробка й апробація програми психологічного супроводу розвитку особистісно-професійного потенціалу співробітників апарату суду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Поліщук І.В. Механізми забезпечення розвитку професійного потенціалу державних службовців в Україні : дис. ... канд. наук з державного управління : 25.00.02. Київ, 2018. 315 с.
2. Александров Д.О. Альтернативні методи перевірки надійності персоналу на основі автоматизованої формалізованої методики скринінгової психодіагностики. *Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 листоп. 2015 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 63–66.
3. Черновський О.К. Судова психологія: парадигма сучасного розвитку : дис. ... докт. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2015. 531 с.
4. Старинська Н.В. Адаптаційний потенціал як чинник професійної самореалізації особистості. *Психологія: реальність і перспективи*. 2017. Вип. 8. С. 259–263.
5. Моляко В.О. Психологія творчості – нова парадигма дослідження конструктивної діяльності людини. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. № 8. С. 1–4.
6. Помиткін Е.О. Духовний потенціал особистості: психологічна діагностика, актуалізація та розвиток. Київ : Внутрішній світ, 2015. 144 с.
7. Пономаренко В.А. Психологія духовності професіонала. Москва, Саратов : ПЕР СЭ, Ай Пи Эр Медиа, 2019. 256 с.
8. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. Москва : Юрайт, 2019. 334 с.
9. Павлова А.М. Психологические особенности профессионально-личностного потенциала субъекта трудовой деятельности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03. Казань, 2004. 183 с.
10. Личностный потенциал: структура и диагностика / науч. ред. Д.А. Леонтьев. Москва : Смысл, 2011. 675 с.
11. Weiner Irving B., Greene Roger L. Handbook of Personality Assessment. New Jersey : Wiley, 2017. 768 p.
12. Vernon D. Human Potential: Exploring Techniques Used to Enhance Human Performance. London ; New York : Routledge, 2009, 267 p.
13. Зеер Э.Ф., Павлова А.М. Теоретико-методологические основы оценки профессионально-личностного потенциала предпринимателей по ремесленным видам деятельности : Научн.-метод. разработка. Екатеринбург, ГОУ ВПО «Рос. гос. проф.-пед. ун-т», 2008. 55 с.
14. Шпенова П. Ю. Апарат суду в системі організаційного забезпечення судової діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2019. 224 с.

REFERENCES

1. Polishchuk, I.V. (2018). Mekhanizmy zabezpechennya rozvytku profesijnoho potentsialu derzhavnykh sluzhbovtziv v Ukraini [Mechanisms for ensuring the development of professional potential of civil servants in Ukraine]. Candidate's thesis. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Aleksandrov, D.O. (2015). Al'ternatyvni metody perevirky nadiynosti personalu na osnovi avtomatyzovanoj formalizovanoj metodyky skryninhovoyi psykhodiahnostyky [Alternative methods of checking the reliability of personnel on the basis of automated formalized methods of screening psychodiagnostics]. *Vykorystannya polihrafa v pravookhoronnij diyal'nosti: problemy ta perspektyvy – The use of the polygraph in law enforcement: problems and prospects: materialy III Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* Kyiv, 63–66. [in Ukrainian].
3. Chernovs'kyu, O.K. (2015). Sudova psykhohohiya: paradyhma suchasnoho rozvytku [Forensic psychology: a paradigm of modern development]. Doctor's thesis. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Staryns'ka, N.V. (2017). Adaptatsiynny potentsial yak chynnyk profesijnoyi samorealizatsiyi osobystosti [Adaptation potential as a factor of professional self-realization of the individual]. *Psykhohohiya: real'nist' i perspektyvy – Psychology: reality and prospects*, Vyp. 8, 259–263. [in Ukrainian].

5. Molyako, V.O. (2004). Psykholojiya tvorchosti – nova paradyhma doslidzhennya konstruktyvnoyi diyal'nosti lyudyny [Psychology of creativity – a new paradigm for the study of constructive human activity]. *Praktychna psykholojiya ta sotsial'na robota – Practical Psychology and Social Work*. № 8, 1–4. [in Ukrainian].
6. Pomytkin, E.O. (2015). Dukhovnyy potentsial osobystosti: psykhologichna diahnostyka, aktualizatsiya ta rozvytok [Spiritual potential of personality: psychological diagnosis, actualization and development]. Kyiv: Vnutrishniy svit, 144 p. [in Ukrainian].
7. Ponomarenko, V.A. (2019). Psikhologiya dukhovnosti professional [Psychology of spirituality of a professional]. Moscow, Saratov: PER SE, Ay Pi Er Media, 256 p. [in Russian].
8. Kholodnaya, M.A. (2019). Psikhologiya intellekta. Paradoksy issledovaniya [Psychology of the intelligence]. Moscow: Yurayt, 334 p. [in Russian].
9. Pavlova, A. M. (2004). Psikhologicheskiye osobennosti professional'no-lichnostnogo potentsiala sub'yekta trudovoy deyatel'nosti [Psychological features of the professional and personal potential of the subject of labor activity]. Candidate's thesis. Kazan'. [in Russian].
10. Leontiev, D.A., ed. (2011). Lichnostnyy potentsial: struktura i diagnostika [Personal potential: structure and diagnostics]. Moscow, 675 p. [in Russian].
11. Weiner Irving, B., Greene Roger, L. (2017). Handbook of Personality Assessment. New Jersey: Wiley, 768 p.
12. Vernon, D. (2009). Human Potential: Exploring Techniques Used to Enhance Human Performance. London; New York: Routledge, 267 p.
13. Zeyer, E.F., Pavlova, A.M. (2008). Teoretiko-metodologicheskiye osnovy otsenki professional'no-lichnostnogo potentsiala predprinimateley po remeslennym vidam deyatel'nosti [Theoretical and methodological foundations for assessing the professional and personal potential of entrepreneurs in craft activities]. Yekaterinburg, 55 p. [in Russian].
14. Shpenova, P.Yu. (2019). Aparat sudu v systemi orhanizatsiynoho zabezpechennya sudovoyi diyal'nosti [The court apparatus in the system of organizational support of judicial activity]. Candidate's thesis. Kharkiv, 224 p. [in Ukrainian].

РОЗДІЛ II. ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ; ІНЖЕНЕРНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9.072.59

DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-8>

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ, ОСОБИСТІСНІ І ПРОФЕСІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ ЛІКАРСЬКОЇ ПРОФЕСІЇ

Псядло Е. М.

*доктор біологічних наук, професор,
професор кафедри практичної та клінічної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-1263-3249*

Булах І. А.

*аспірантка кафедри практичної та клінічної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-1284-6754*

Смокова Л. С.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри практичної та клінічної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0003-2478-0155
liudmyla.smokova@gmail.com*

Ключові слова: *спрямованість особистості, лікарська діяльність, особистісні якості, емпатійність, самоактуалізація, емоційне вигорання.*

У статті висвітлено основні теоретичні положення стосовно різних підходів до вивчення проблеми індивідуально-психологічних, особистісних та професійних особливостей лікаря. Емпіричним шляхом виявлено й виміряно психологічні особливості лікарів, що є найбільш істотними в процесі професійної діяльності, та їх внутрішнє спрямування.

Методи. Дослідження проведено шляхом письмового групового тестування респондентів. У процесі проведення опитування використовувався такий тестовий інструментарій: тест-опитувальник «Спрямованість особистості» Б. Басса; багатофакторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла, форма С; методика діагностики рівня емпатії І. Юсупова; опитувальник виявлення емоційного вигорання ІМВ К. Маслач і С. Джексона; тест самоактуалізації (САТ). Досліджено такі індивідуально-психологічні особливості представників лікарської діяльності: емпатія – здатність до співчуття, співпереживання, самоактуалізація, спрямованість особистості, рівень емоційного вигорання, психологічні та особистісні якості. Загальна вибірка дослідження становила 65 осіб. Дослідження відбувалося на базі лікарень м. Одеса, у хірургічному, терапевтичному та гінекологічному відділеннях.

Результати. Дослідження дало змогу встановити, що основними складовими частинами психологічного портрета особистості лікарів-жінок є те, що вони характеризуються товариськістю, готовністю до співпраці,

емоційною чуйністю, середнім рівнем інтелекту, орієнтацією на соціальне схвалення їх діяльності, впевненістю та емоційною чутливістю до зовнішнього оточення. Особистісний же профіль лікарів-чоловіків передбачає, що вони відкриті і природні, частіше орієнтуються на особистий досвід. Їм притаманні високий рівень інтелекту, самостійність у судженнях, схильність до доміантності, високі моральні засади, вони добре контролюють свої емоції та поведінку, але схильні до фрустрації. Виявлено, що $\frac{1}{3}$ усіх досліджуваних загалом перебуває в зоні ризику, оскільки в них виявлено синдром емоційного вигорання.

Висновки. Перспектива подальших досліджень означеної проблеми полягає в розробленні та впровадженні моделі психологічного супроводу лікаря і його професійної діяльності; створенні програм оптимізації внутрішніх ресурсів представників лікарської праці, програм психологічного супроводу професійного розвитку особистості лікаря, що варіюються залежно від запиту, індивідуально-особистісних особливостей суб'єкта, специфіки професійної групи, лікувально-профілактичного закладу, актуальних соціально-економічних умов.

INDIVIDUAL-PSYCHOLOGICAL, PERSONAL AND PROFESSIONAL FEATURES OF THE MEDICAL MEN

Psiadlo E. M.

*Doctor of Biological Sciences, Professor,
Professor at the Department of Practical and Clinical Psychology
Odessa I. I. Mechnikov National University
Dvorianskaia str., 2, Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-1263-3249*

Bulakh I. A.

*Postgraduate Student at the Department of Practical and Clinical Psychology
Odessa I. I. Mechnikov National University
Dvorianskaia str. 2, Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-1284-6754*

Smokova L. S.

*PhD in Social Psychology, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Practical and Clinical Psychology
Odessa I. I. Mechnikov National University
Dvorianskaia str., 2, Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2478-0155
liudmyla.smokova@gmail.com*

Key words: *personality orientation, medical practice, personality traits, empathy, self-actualization, emotional burnout.*

The article represents the main theoretical provisions regarding various approaches to the study of doctors' individual psychological, personal and professional characteristics problem.

Purpose. The purpose of the article is to study the individual psychological, personal and professional features of the medical men.

Methods. The following psychodiagnostic research methods were used to implement the set tasks: test-questionnaire "Personality orientation" by B. Bass; R. Cattell's multivariate personality questionnaire, form C; method for diagnosing the level of empathy by I.M. Yusupov; burnout questionnaire

for IMB by K. Maslach and S. Jackson and self-actualization test (SAT). The following individual psychological characteristics of representatives of medical practice were found: empathy as the ability to sympathy, self-actualization, personality orientation, and level of emotional burnout, psychological and personal qualities. The total sample of the study was 65 people. The study was conducted on the basis of hospitals in Odessa, in the surgical, therapeutic and gynecological departments.

Results. The results of the study showed that the main components of the psychological portrait of the personality female doctors are characterized by sociability, willingness to cooperate, emotional responsiveness, an average level of intelligence, an orientation towards social approval of their activities, confidence and emotional sensitivity to the external environment. The personal profile of male doctors suggests that they are open and natural. They often are guided by personal experience. They are characterized by a high level of intelligence, independence in judgments, a tendency to dominance, high moral standards; they control their emotions and behavior well, but are prone to frustration. It was revealed that 1/3 of all subjects as a whole are in the risk zone, because they have burnout syndrome.

Conclusions. The prospect of further research of this problem lies in the development and implementation of programs of psychological support, optimization of the internal resources of representatives of medical work.

Постановка проблеми. Упровадження сучасних технологій до галузі медичного обслуговування та застосування ефективних принципів управління наполегливо вимагають урахування особистісних факторів як у процесі фахової підготовки, так і протягом усього професійного шляху представників лікарської діяльності. Такий тип діяльності належить до професій типу «люди-на-людина», відповідно, побутує в умовах підвищених соціально-психологічних вимог і є пов'язаним із високим психоемоційним та розумовим напруженням. З іншого боку, значна кількість системних проблем, що виникають у сучасній галузі охорони здоров'я, обов'язково відображається на професійній діяльності лікарів з огляду на умови невизначеності та стресу.

У зв'язку з вищезазначеним постає доцільним та необхідним дослідження ґрунтовних аспектів проблеми індивідуально-психологічних і професійних особливостей особистості лікаря, оскільки вибрана нами тема є насамперед реальною, досить гострою соціально-економічною та психологічною проблемою. Особливого значення при цьому набуває питання відповідного вдосконалення професійного становлення особистості лікаря.

Метою статті є визначення індивідуально-психологічних, особистісних та професійних особливостей представників лікарської професії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний аналіз досліджень показав, що великою кількістю вітчизняних і зарубіжних учених були вивчені такі важливі якості особистості для професії: професійні здібності (Н. Кузнєцова, С. Ступницька); професійне мислення (М. Каша-

пов); комунікативне спілкування (М. Васильєв, С. Максименко, Л. Орбан-Лембрик, О. Сидоренко та інші науковці); емпатія та емпатійність (Т. Гаврилова, Л. Стрілкова, В. Філатов, О. Юдіна та інші вчені); ідентифікація та вплив на професійне становлення особистості (Ж. Вірна, В. Рибалко, Е. Еріксон, Л. Попова та інші науковці); розвиток професійно значущих якостей (Н. Чепелева, Н. Пов'якель, О. Саннікова та інші вчені); психологічні особливості професіоналізації лікаря (Л. Бурлачук, І. Вітенко, К. Платонов, Л. Тилевич, Г. Харді та інші науковці); специфіка професійної підготовки студентів-медиків (А. Борисюк, С. Максименко, В. Ороховський, В. Ташликов та інші вчені).

Оскільки будь-яка професія висуває власні вимоги щодо психологічних особливостей, особливе значення має відповідність психологічних особливостей профілю роботи. В цьому разі професійна лікарська діяльність має низку специфічних особливостей. Насамперед така діяльність позначена високою частотою міжособистісних контактів, пов'язана з психоемоційним перевантаженням, високим ступенем напруження, необхідністю ухвалювати рішення в умовах браку часу, а іноді й інформації. З огляду на це можна зробити висновок про існування комплексу професійно значущих якостей, специфічних для суб'єкта медичної праці.

Вагомий внесок у вивчення зазначеної проблематики зробили дослідження К. Платонова, у яких з огляду на основні положення медицини, деонтології діяльності лікаря й психолога представлена емпірична типологія особистості лікаря.

У його теорії описано ступінь співвідносності функцій, що відповідають статусу лікаря, з його реальними особистісно-характерологічними особливостями. Подана типологія особистості лікаря ґрунтується на панівному в радянській психології періоду 70-х років методологічному принципі дослідження та оцінювання особистості як носія визначених морально-етичних норм, активність якої визначається її соціально-ідеологічним спрямуваннями [10].

Психологічний аналіз лікарської діяльності В. Андронова, О. Попова, Б. Ясько, Б. Карвасарського також заслуговує на увагу. У роботі представлено дані про особливості професійної підготовки лікарів різних напрямів, основні види лікарської діяльності, вимоги, які висувуються до психіки фахівця. Як інваріантні складові частини особистості лікаря вчені вирізняють високий комунікативний потенціал, самоконтроль емоцій, високу працездатність, великий обсяг оперативної пам'яті, високу концентрацію уваги та інші якості [4; 11].

У роботі С. Соловйової підкреслено, що до специфічного складу професійної лікарської діяльності додається особливість, пов'язана з тим, що лікар змушений виконувати посадові обов'язки, перебуваючи не лише на роботі, але й практично завжди й усюди, де оточуючі проінформовані щодо його професійної приналежності. До найбільш професійно значущих психологічних якостей автор відносить комунікативну компетентність, афіліацію, емоційну стабільність, здатність до емпатії, сенситивність до ігнорування та самовпевненість [8].

Г. Караванов та В. Коршунова до найбільш значущих індивідуально-психологічних якостей, що дають змогу існувати в умовах напруженості й таких, що вимагають від медичного працівника високої емоційної стійкості, виокремлюють емоційну стабільність, психологічну надійність, здатність чинити опір стресу, інформаційним та емоційним перевантаженням, а також розвиток механізмів психологічної адаптації та компенсації [3, с. 126].

І. Тилевич та О. Немцева серед комунікативних копінг-ресурсів, значущих для формування професійної діяльності лікаря, виділяють насамперед емпатію, афіліацію, сенситивність до ігнорування, адекватна взаємодія яких дає змогу особистості ефективніше здійснювати вирішення проблемних та стресових ситуацій [9].

Вивчаючи психологічні якості, що забезпечують конструктивну комунікацію в системі взаємовідносин «лікар – хворий», В. Ташликов називає однією з найголовніших емпатію, тобто здатність до співчуття, співпереживання, милосердя, своєрідне психологічне залучення до світу пережи-

вань хворого. Сучасне розуміння емпатії як досягнення емоційного стану, проникнення, залучення до відчуттів внутрішнього світу іншої людини передбачають наявність трьох видів емпатії, а саме емоційної емпатії, когнітивної емпатії, предикативної емпатії [11, с. 36].

На іншу важливу психологічну характеристику й складову частину психологічного портрета лікаря вказує Б. Ясько. На її думку, емоційна стабільність – це особлива необхідна якість особистості лікаря, яка визначається врівноваженістю та відсутністю імпульсивності, надмірної емоційної експресивності зі збереженням контролю над емоційними реакціями та поведінкою загалом. Емоційна стабільність допомагає лікарю у взаємовідносинах із хворим уникати «психологічних» зривів, конфліктів. Інтенсивні емоційні реакції не лише руйнують довіру хворого, лякають і насторожують його, але й астенизують, втомлюють. На противагу цьому душевна рівновага лікаря, його спокійна доброзичливість, емоційна стабільність викликають у пацієнта відчуття надійності, сприяють налагодженню довірливих стосунків [12].

Психологічною характеристикою, яка бере участь у формуванні комунікативних копінг-ресурсів лікаря, є сенситивність до ігнорування. Здатність до сприйняття негативного ставлення оточуючих, на думку В. Андронова, є найнеобхіднішою, оскільки, зокрема, у взаємовідносинах із пацієнтами ця характеристика допомагає на певних етапах лікування, надає лікарю своєрідний «зворотній зв'язок», що дає йому змогу коригувати свою поведінку у взаємовідносинах із хворими. Водночас сенситивність до ігнорування не має бути занадто високою. Інакше вона сприяє зниженню самооцінки лікаря, блокує його афіліативну потребу та загалом знижує адаптивну й компенсаторну здатність. Висока чутливість до негативного ставлення з боку хворого змушує лікаря сумніватись у власній професійній компетентності. Подібні сумніви можуть реально відбитися на якості роботи [1].

Під час професійного становлення змінюються роль та місце індивідуально-психофізіологічних, природних особливостей у структурі діяльності [13]. Окрім виконання своїх безпосередніх посадових обов'язків, лікар має вміти надавати необхідну психологічну допомогу як хворим, так і колегам, на що вказує А. Руденко. Головним чинником під час надання зазначеного виду допомоги має бути підвищення здатності самостійно вирішувати свої проблеми, зокрема за рахунок активізації внутрішніх психологічних резервів. Важлива роль психотерапевтичного потенціалу лікаря є безсумнівною [6].

Отже, можна зазначити, що вивчення особистісних особливостей як професійно важливих

якостей лікаря, що чинять значний вплив на основні етапи саморегуляції професійної діяльності, набуття професійної майстерності та якість підготовки, є предметом особливого інтересу в роботах багатьох психологів. Особистісні якості, з одного боку, є константними базисними характеристиками конкретного індивіда, а з іншого боку, більш повною мірою визначають індивідуально поведінкові реакції та психічні стани, що впливають на ефективність, надійність та інші об'єктивні показники різних видів професійної діяльності. Водночас будь-яка особистісна якість має власну психологічну структуру, залежить від умов та обставин засвоєння особистісного професійного досвіду й тісно взаємопов'язана зі специфікою професійної діяльності [14].

Однак, незважаючи на розглянуті підходи, можна зазначити, що все ще вкрай недостатньо дослідженими залишаються індивідуально-психологічні особливості особистості такої різнорівневої та динамічної професії, як лікар. Це й визначило мету нашого дослідження. Вирішення поставленого завдання забезпечувалося застосуванням сукупності інформативних, надійних, валідних психодіагностичних методів дослідження, якими є тест-опитувальник «Спрямування особистості» Б. Басса; багатофакторний особистісний опитувальник Р. Кеттела, форма С; методика діагностики рівня емпатії І. Юсупова; опитувальник виявлення емоційного вигорання ІМВ К. Маслача та С. Джексона; тест самоактуалізації (САТ).

Вибірка дослідження. Загальна вибірка дослідження становила 65 осіб. Дослідження відбувалося на базі лікарень міста Одеса, у хірургічному, терапевтичному та гінекологічному відділеннях. У межах дослідження опитано 39 жінок і 26 чоловіків. Середній вік респондентів становив 41,87 років ($SD = 1,107$).

Обґрунтування отриманих результатів дослідження. Відповідно до того, що спрямованість особистості являє собою сукупність стійких мотивів, які орієнтують поведінку та діяльність особистості й характеризуються домінуючими потребами, інтересами, схильностями, переконаннями та світоглядом, нами було використано тест-опитувальник «Спрямування особистості». У дослідженні було розглянуто такі види спрямування, як спрямування на себе; спрямування на взаємовідносини; спрямування на завдання.

Результати дослідження показали, що у 10% опитаних яскраво вираженим є спрямування на себе (СС); у 11% яскраво виражене спрямування на взаємодію (СВ); у 13% яскраво виражене спрямування на завдання (СЗ). У більшості респондентів (66%) виявлено досить незначну перевагу того чи іншого виду спрямування особистості: у 32%

респондентів більш виражене спрямування на себе; у 35% респондентів більш виражене спрямування на взаємодію; у 33% респондентів більш виражене загальне спрямування на завдання (справу), що характеризує респондентів як таких, які зацікавлені своєю професією.

Наступним етапом побудови професійно-психологічного портрета особистості лікаря став процес вивчення характерологічних і поведінкових особливостей прояву факторного профілю темпераменту за допомогою методики Р. Кеттела. Порівняльний аналіз розбіжностей (за допомогою *t*-критерію Стьюдента) дав змогу встановити, що за фактором «А» (рис. 1) як у чоловіків-лікарів, так і у жінок-лікарів, досить високі показники (від $x = 7$ до $x = 7,7$). Подібні дані доводять, що респондентам властиві привітність, співіснування, уважність до людей, невимушеність у поведінці, готовність до співпраці, чуйність та добросердя.

Високі показники (від $x = 8,6$ до $x = 9,2$) у всіх досліджуваних, без винятку, також встановлені за фактором «В», що свідчить про високий рівень абстрактного мислення, хорошу пам'ять, кмітливість, здатність аналізувати ситуації та здатність до усвідомлених висновків.

Результати за фактором «С» вказують на те, що високий рівень притаманний більшості респондентів, але жінки-лікарі менш емоційно стійкі до різноманітних життєвих обставин, ніж лікарі-чоловіки ($x = 6,8$ у жінок, $x = 7,9$ у чоловіків). За фактором «Е», який описує рівень підпорядкування й домінантність у робочому колективі, виявлено, що лікарі-чоловіки найбільш властолюбні у відносинах, самостійні та незалежні, а лікарям-жінкам характерні тактовність і шанобливість. За фактором «F» високі показники більш притаманні жінкам, ніж чоловікам, що вказує на більшу емоційність та енергійність у спілкуванні в лікарів-жінок. Лікарям-чоловікам притаманні розсудливість, обережність, мовчазність. Аналіз даних за фактором «G» вказує на високу нормативність поведінки в усіх лікарів ($x = 8,7$, $x = 9,2$), яка характеризується відчуттям відповідальності й обов'язку, непохитністю моральних принципів, точністю у справах та хорошим самоконтролем. За фактором «H» дані показують, що лікарі-чоловіки характеризуються соціальною сміливістю, активністю та рішучістю, а лікарям-жінкам притаманні низька стресостійкість та сором'язливість. Означена тенденція супроводжується високими результатами за фактором «I» у більшості лікарів-жінок, що вказує на їхню чутливість, м'якість, витонченість у сприйнятті світу. У чоловіків за цією шкалою бали знижені ($x = 5,2$), що свідчить про мужність, емоційну стабільність та практичність. Виявлено також,

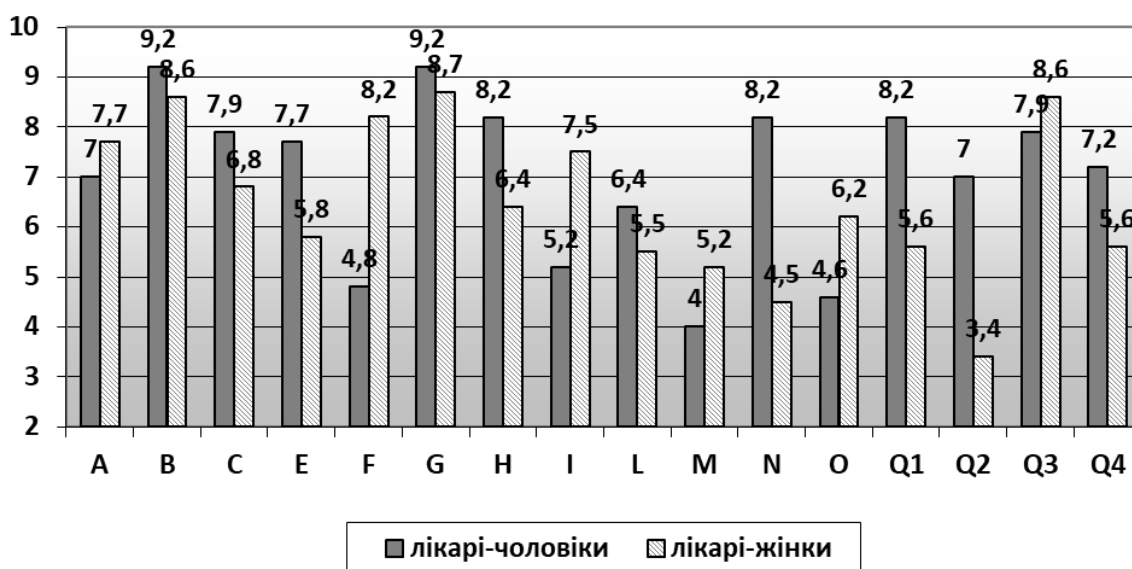
що за фактором «L» лікарі-чоловіки найбільш схильні до підозрливості, а лікарі-жінки за своєю сутністю більш добродушні до оточуючих. Результати за фактором «M» свідчать про те, що й лікарі-чоловіки, й лікарі-жінки здебільшого практичні, ніж мрійливі, відповідають вимогам об'єктивної реальності та загальноприйнятим нормам поведінки. Дані за шкалою «спокій – тривожність» показують, що лікарі-жінки більш вразливі та ранимі, ніж лікарі-чоловіки.

Під час порівняльного аналізу також встановлено, що серед лікарів чоловічої статі більш високі оцінки за факторами «Q1», «Q2» та «Q4», що вказує на критичній настрій, наявність інтелектуальних зацікавлень, прагнення до інформованості та надання переваги можливості покладатися на власні рішення.

Далі нами було визначено рівень вираження емпатійності (співпереживання) у досліджуваних лікарів. Відсоткове співвідношення діагностованих показників вказує на те, що у 42% респондентів переважає «високий рівень емпатійності», а у 23% – «нормальний рівень емпатійності». Можна констатувати, що більша частина лікарів, які брали участь у дослідженні, здатні до співпереживання. У своїй лікарській діяльності під час опитування пацієнта вони розуміють слова, почуття та жести пацієнта.

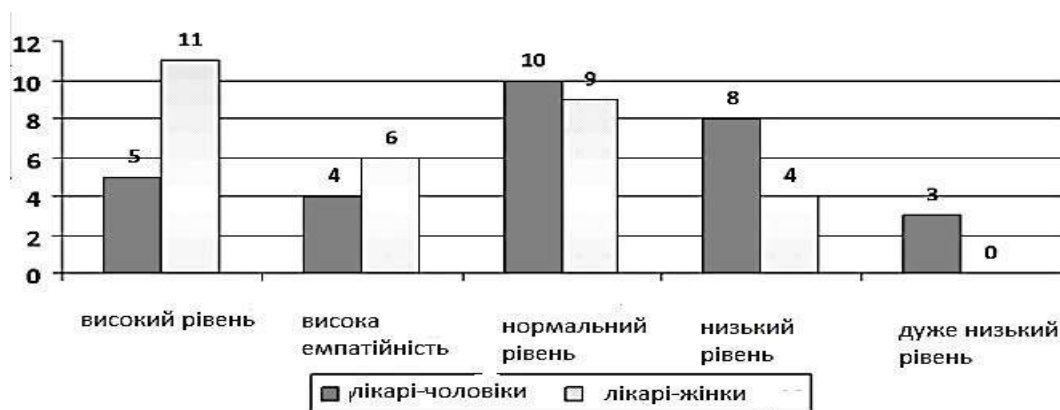
Порівняння середніх значень із застосуванням t-критерія Стьюдента в жіночій та чоловічій виборці дало змогу виявити значущі відмінності у проявах емпатійності (рис. 2). Лікарі жіночої статі більш схильні до високого рівня емпатії, а серед лікарів чоловічої статі переважає нормальний рівень емпатії. Подібні дані можуть свідчити про те, що жінки зазвичай більш чутливі до потреб оточуючих, а чоловіки менш схильні до співпереживання, вони є прихильниками точних формулювань та раціональних рішень під час надання ними послуг.

Наступним кроком нашого дослідження було визначення рівня емоційного вигорання та особливостей емоційної сфери серед досліджуваних лікарів за допомогою опитувальника виявлення емоційного вигорання MBI К. Маслач та С. Джексона. Результати показали, що загалом у групі досліджуваних лікарів склалися сприятливі умови. Серед чоловіків-лікарів найбільш виражене емоційне виснаження (у 36,6%), а серед лікарів-жінок – деперсоналізація (у 33,3%). Також встановлено, що у лікарів з високими показниками за тим чи іншим аспектом вигорання суб'єктивно має прояви відчуття психологічного виснаження, внаслідок чого знижується ефективність професійної взаємодії як з колегами, так і з пацієнтами.

Рис. 1. Середні значення показників індивідуально-психологічних особливостей

Примітка: А – «замкнутість/товарищескість», В – «інтелект», С – «емоційна нестабільність/емоційна стабільність», Е – «підпорядкування/домінантність», F – «стриманість/експресивність», G – «низька нормативність поведінки/висока нормативність поведінки», H – «сором'язливість/смільливість», I – «жорсткість/чутливість», L – «довірливість/підозрливість», M – «практичність/мрійливість», N – «прямолинійність/дипломатичність», O – «спокій/тривожність», Q1 – «консерватизм/радикалізм», Q2 – «конформізм/нонконформізм», Q3 – «низький самоконтроль/високий самоконтроль», Q4 – «розслабленість/напруженість»

Рис. 2. Показники рівня емпатії серед досліджуваних лікарів-жінок і лікарів-чоловіків (в абсолютних значеннях)

Аналізуючи результати діагностики рівня самоактуалізації в досліджуваній групі лікарів (тест «САТ»), можемо зазначити, що виявлено високий рівень САТ, оскільки кожен із досліджуваних показників входить у межі припустимої норми. Ці дані характеризують досліджуваних лікарів як таких, які всебічно розвиваються, є психічно здоровими, мають досить високий духовний потенціал, багату емоційну сферу та адекватне сприйняття оточуючих, світу та свого місця в ньому (рис. 3).

Порівнюючи показники та середні значення за кожною шкалою, ми можемо стверджувати, що в респондентів лікарів-чоловіків рівень самоактуалізації та цінностей значно вище, ніж у респондентів лікарів-жінок. Так, найбільш відчутна різниця між поданими показниками наявна в рівні підтримки, цей показник достовірно вище ($t = 2,96$; $p < 0,01$). Респонденти, що мають високий бал за цією шкалою, відносно незалежні у своїх вчинках, прагнуть керуватися в житті власними цілями, переконаннями та принципами. Вони вільні у виборі і не схильні до зовнішнього впливу.

Також слід зазначити, що у чоловіків статистично значимо вище показники розвитку самоактуалізації в «блоці концепції людини» ($t = 2,57$; $p < 0,05$), рівень контактності ($t = 2,45$; $p < 0,01$) та креативності ($t = 2,68$; $p < 0,05$), а у жінок найбільш виражене прагнення в «блоці почуттів» і «блоці міжособистісної чутливості» ($p < 0,01$). В іншому статистично значущих відмінностей у гендерному вираженні самоактуалізації виявлено не було.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У нашому дослідженні виявлено й виміряно індивідуально-психологічні особливості лікарів, найбільш суттєві в процесі їх професійної діяльності.

За результатами емпіричного дослідження встановлено, що всі досліджувані лікарі зага-

лом характеризуються необхідним для лікарської діяльності рівнем емпатії, що сприятливо позначається на наданні ними послуг у системі відносин «лікар – пацієнт» і сприяє збалансованості міжособистісних відносин. Виявлена достовірна гендерна специфіка емпатійних здібностей лікарів показує, що жінки, на відміну від чоловіків, демонструють більш високий рівень емпатії.

Встановлено, що особистісний профіль лікарів-жінок характеризується товариськістю, готовністю до співпраці, емоційною чуйністю, середнім рівнем інтелекту, орієнтацією на соціальне схвалення їх діяльності, впевненістю та емоційною чутливістю до зовнішнього оточення. Особистісний же профіль лікарів-чоловіків передбачає, що вони відкриті та природні, але іноді бувають замкнені, тому що частіше орієнтуються не на зовнішні обставини, а на особистий досвід. Їм притаманні високий рівень інтелекту, самостійність у судженнях, схильність до домінантності та високі моральні засади, вони добре контролюють свої емоції та поведінку, але схильні до фрустрації.

Щодо емоційного вигорання виявлено, що $\frac{1}{3}$ досліджуваних перебуває в зоні ризику, у них виявлено синдром емоційного вигорання, що вказує на необхідність проведення відповідної психокорекційної роботи зі зниження рівня втомлюваності.

Загалом для всіх лікарів характерною є особиста спрямованість на справу, що дає змогу ефективно справлятися зі своїми обов'язками без заповідання шкоди собі та пацієнтам. Серед досліджуваних лікарів-жінок переважає спрямованість на контакти й довірливі відносини, а серед випробовуваних чоловіків-лікарів – на власну особистість.

Представлене дослідження не охоплює весь обсяг актуальних питань, які стосуються вивчення професійно-психологічного портрета особистості лікаря. Перспектива подальших досліджень полягає

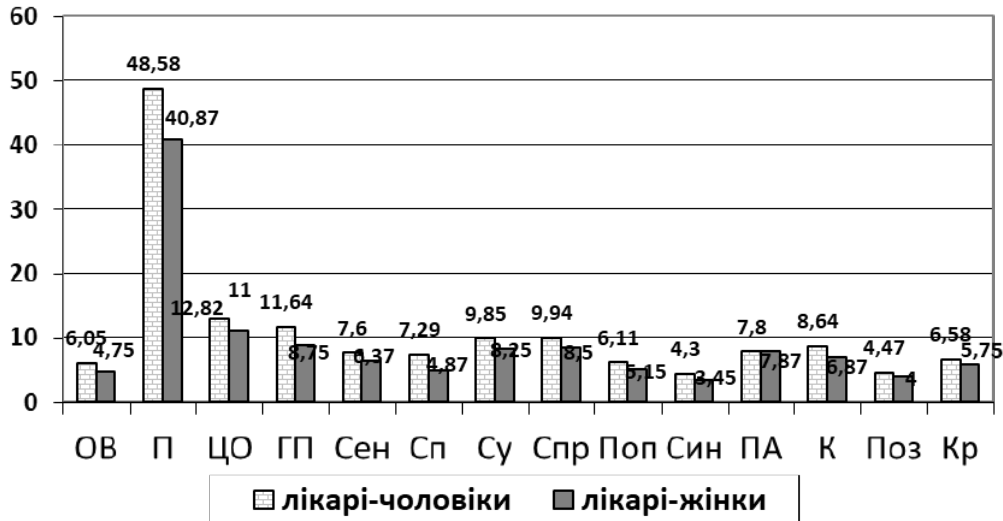

Рис. 3. Середні значення рівня показників самоактуалізації та цінностей

в розробленні та впровадженні моделі психологічного супроводу лікаря та його професійної діяльності; створенні програм оптимізації внутрішніх ресурсів представників лікарської праці, програм психологічного супроводу професійного розвитку

особистості лікаря, що варіюються залежно від запиту, індивідуально-особистісних особливостей суб'єкта, специфіки професійної групи, лікувально-профілактичного закладу, актуальних соціально-економічних умов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андронов В. Профессиональное мышление врача и возможности его формирования. *Психологическая наука и образование*. 1999. № 2. С. 33–45.
2. Батаршев А. Многофакторный личностный опросник Р. Кэттелла : практическое руководство. Москва : ТЦ Сфера, 2002. 150 с.
3. Ильин Е. Дифференциальная психология профессиональной деятельности. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 432 с.
4. Карвасарский Б. Клиническая психология. Санкт-Петербург, 2011. 851 с.
5. Косарев И., Бухарина Т. Путь в медицину. Челябинск : Мед-пресс, 1983. 88 с.
6. Руденко А. Психология для медицинских специальностей. Москва : Медицина, 2009. 670 с.
7. Сатыбалдина М. Взаимосвязь и значимость личностных качеств будущего врача. *Вестник АГИУВ*. 2013. № 2. С. 100–103.
8. Соловьева С. Индивидуальные психологические особенности личности врача. Санкт-Петербург : ГОУВПО, 2001. 110 с.
9. Тылевич И. Руководство по медицинской психологии. Москва : Медицина, 1985. 216 с.
10. Філоненко М. Психологія особистісного становлення майбутнього лікаря : монографія. Київ : Центр учбової літератури, 2015. 420 с.
11. Шеламова Г. Психология и этика профессиональной деятельности. Москва : Академия, 2009. 64 с.
12. Ясько Б. Психология личности и труда врача : курс лекций. Москва : Феникс, 2005. 304 с.
13. Hoeve Y., Jansen G., Roodbol P. The Nursing Profession: Public Image, Self-concept and Professional Identity. A discussion paper. *Journal of advanced nursing*. 2014. Vol. 70. No. 2. P. 295–309.
14. Joseph K., Bader K., Wilson S., Walker M., Stephens M., Varpio L. Unmasking Identity dissonance: exploring medical students' professional identity formation through mask making. *Perspectives on Medical Education*. 2017. Vol. 6. No. 2. P. 99–107.

REFERENCES

1. Andronov, V. (1999). Professional's noe myshlenie vracha i vozmozhnosti ego formirovaniya [Professional thinking of a doctor and the possibilities of its formation]. *Psihologicheskaya nauka i obrazovanie – Psychological science and education*, 2, 33–45 [in Russian].

2. Batarshhev, A. (2002). *Mnogofaktornyj lichnostnyj oprosnik R. Kettella: prakticheskoe rukovodstvo* [Multi-factor personality questionnaire R. Cattell: a practical guide]. M. : TC Sfera [in Russian].
3. Il'in E. (2008). *Differencial'naya psixologiya professional'noj deyatel'nosti* . SPb. : Piter [in Russian].
4. Karvasarskij, B. (2011). *Klinicheskaya psixologiya* [Clinical psychology]. SPb. [in Russian].
5. Kosarev, I., Buharina T. (1983). *Put' v medicine* [The path to medicine]. Chelyabinsk: Med-press [in Russian].
6. Rudenko, A., Samygin, S. (2009). *Psixologiya dlya medicinskih special'nostej* [Psychology for medical specialties]. M.: Medicina [in Russian].
7. Satybal'dina, M. (2013). *Vzaimosvyaz' i znachimost' lichnostnyh kachestv budushchego vracha* [The relationship and the importance of the personal qualities of the future doctor]. *Vestnik AGIUV- Bulletin of the AGIUV*. 2. 100–103 [in Russian].
8. Solov'eva, S. (2001). *Individual'nye psixologicheskie osobennosti lichnosti vracha* [Individual psychological characteristics of a doctor's personality]. SPb.: GOUVPO [in Russian].
9. Tylevich, I., Nemceva, A. (1985). *Rukovodstvo po medicinskoj psixologii* [Guide to medical psychology]. M. : Medicina [in Russian].
10. Filonenko, M. (2015). *Psixologiya osobystisnoho stanovlennya majbutn'oho likarya: monohrafiya* [Psychology of personal development of the future doctor: monograph]. K. : Centr uchbovoyi literatury [in Ukrainian].
11. Shelamova, G. (2009). *Psixologiya i etika professional'noj deyatel'nosti* [Psychology and ethics of professional activity]. M.: Akademiya [in Russian].
12. Yas'ko, B. (2005). *Psixologiya lichnosti i truda vracha. Kurs lekcii* [Psychology of the personality and work of a doctor. Course of lectures]. M. : Feniks [in Russian].
13. Hoeve, Y., Jansen, G. & Roodbol, P. (2014). *The Nursing Profession: Public Image, Self-concept and Professional Identity. A discussion paper. Journal of advanced nursing. Vol. 70. No. 2. P. 295–309.*
14. Joseph, K., Bader, K., Wilson, S., Walker, M., Stephens M. & Varpio, L. (2017). *Unmasking Identity dissonance: exploring medical students' professional identity formation through mask making. Perspectives on Medical Education. Vol. 6. No. 2. P. 99–107.*

РОЗДІЛ III. МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923.2-053.6:004.738.5-042.72
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-9>

ТАРГЕТНЕ ІНТЕРНЕТ-ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕД ОСІБ ПІДЛІТКОВОГО ТА ЮНАЦЬКОГО ВІКУ ЩОДО ВИЯВЛЕННЯ ВИДІВ КІБЕРАДИКЦІЙ

Асєєва Ю. О.

*кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психіатрії, наркології та психології
Одеський національний медичний університет
пров. Валіховський 2, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0003-3086-3993
dgylia.as@gmail.com*

Ключові слова:

соціодемографічні особливості, кіберадикції, залежність від комп'ютера, ігрова адикція, Інтернет-адикція, гаджет-адикція, селфетіс, кіберкомунікативна адикція, підлітки, юнацький вік.

Робота присвячена проблемі, яка стрімко набирає обертів серед сучасного молодого покоління, – кіберадикціям. Розповсюдженість кіберадикцій серед підліткового та юнацького віку потребує комплексного вивчення серед фахівців як психології, так і медицини. Комплексне дослідження соціодемографічних, індивідуально-психологічних та клініко-патологічних особливостей надасть змогу створити повний образ кіберадиктів і стане підґрунтям для розроблення ефективних програм щодо попередження та психокорекції кіберадикцій серед молоді.

Метою роботи стало проведення таргетного інтернет-дослідження серед осіб підліткового та юнацького віку для визначення розповсюдженості проблеми та виявлення видів кіберадикцій.

Методами дослідження були: теоретичний (аналіз та узагальнення соціально-психологічної, медико-психологічної, психолого-педагогічної літератури за темою дослідження), напівструктуроване інтерв'ю, психодіагностичний та математико-статистичний (кількісний та якісний аналіз отриманих результатів).

У таргетному інтернет-дослідженні, яке триває з 2015 року, взяли участь 6000 осіб, (у віці 14–21 рік), серед яких 2940 чоловіків (49%) та 3060 жінок (51%). По допомозі звернулось 663 особи, однак протягом проведення дослідження, яке ще триває, вже 104 особи відмовились від участі в подальшому дослідженні.

За результатами інтернет-опитування виявлено, що лише 22,73% респондентів не мають проявів кіберадикцій, вміють контролювати час, проведений в онлайн-режимі чи під час використання комп'ютера (далі – ПК), гаджетів або інших електронних девайсів. Мають прояви кіберадикцій понад 70% респондентів, при цьому слід зауважити, що юнаки у віковій категорії від 14 до 21 року більш схильні до залежності від ПК, ігрової залежності та гаджет-адикції, а дівчата – до кіберкомунікативної адикції та селфетіс.

Отримані результати вказують на глобалізацію даної проблеми та необхідність подальших досліджень з метою розроблення ефективних програм профілактики кіберадикцій серед молодого покоління.

TARGET OF INTERNET RESEARCH AMONG PERSONS ADOLESCENCE AND ADOLESCENCE BY SPECIES IDENTIFICATION CYBER ADDICTIONS

Asieieva Yu. O.

*Candidate of Psychological Sciences,
Assistant Professor at the Department of Psychiatry, Narcology and Psychology
Odessa National Medical University
Valikhovsky Lane, 2, Odessa, Ukraine
orcid.org/0000-0003-3086-3993
dgylia.as@gmail.com*

Key words: *socio-demographic features, cyber-addictions, computer addiction, game-addiction, Internet addiction, gadget-addiction, selfie, cyber-communicative addiction, adolescents, juvenility.*

This work drew attention to one of the problems that is rapidly gaining momentum among the modern young generation – cyber-addictions. The prevalence of this addiction among adolescents requires a comprehensive study among professionals, both psychology, pedagogy and medicine. A comprehensive study of socio-demographic, individual-psychological and clinical-pathological features will create a complete picture of cyber-addicts and will be the basis for the development of effective mechanisms for prevention and psycho-correction of cyber-addictions among young people. The purpose of this work was to conduct a targeted Internet study among adolescents to determine the prevalence of the problem and identify types of cyber-addictions.

The research methods were: theoretical (analysis and generalization of socio-psychological, medical-psychological, psychological-pedagogical literature on the research topic), semi-structured interview, psychodiagnostic, and mathematical-statistical (quantitative and qualitative analysis of the results).

The targeted online survey, which has been running since 2015, involved 6,000 people (aged 14–21), including 2,940 men (49%) and 3,060 women (51%), of whom 663 sought help, but during conducting the study, which continues today, 104 people have refused to participate in further research.

According to the results of an Internet survey, it was found that only 22.73% of respondents do not have cyber addictions, can control the time spent online or using a computer (PC), gadgets or other electrode devices. More than 70% of respondents have cyber-addictions, and it should be noted that boys aged 14 to 21 are more prone to PC addiction, gambling addiction and gadget addiction, and girls are more prone to cyber-communication addiction and selfies.

The obtained results indicate the globalization of this problem and the need for further research to develop effective programs for the prevention of cyber-addictions among the younger generation.

Постановка проблеми. На період сьогодення інтернет-залежність (інтернет-адикція, віртуальна адикція, кіберадикції, нетаголізм) трактується як нав'язливе або компульсивне бажання ввійти в Інтернет, перебуваючи offline, і неможливість вийти з Інтернету, перебуваючи on-line [1, с. 120–129]. Аналізуючи теоретико-методологічне надбання з даної проблематики, можливо відзначити, що й досі серед фахівців немає єдиної думки про те, як слід називати цей феномен. Уперше наявність залежності відзначили американські вчені на початку 80-х років (М. Шоттон, Ш.Текл), які вказували, що формування комп'ю-

терної залежності зумовлено не тільки потребою відходу від реальності або наявністю особистих проблем, а й індивідуальними характеристиками людини (наприклад, особливостями характеру, що визначають поведінку людини) [2, с. 219–230].

Один із перших дослідників проблем Інтернету професор Джон Сулер зазначав, що, можливо, слід говорити про кіберадикції – залежність від віртуального середовища, створеного за допомогою комп'ютерних технологій. Ю.Д. Бабаєва, О.С. Войскунский, О.В. Смілова виділили три різновиди кібердіяльності, які викликають глобальні негативні зміни особистості. До них віднесено:

1. Захопленість пізнанням у сфері програмування та телекомунікацій, як крайній варіант – хакерство.

2. Захопленість комп'ютерними іграми та іграми за допомогою Інтернету, як крайній варіант – ігрова наркоманія.

3. Захоплення мережевою комунікацією, як крайній варіант – інтернет-адикція – залежність від Інтернету [3, с. 11–39].

Феномени кіберадикції та інтернет-залежності (Internet Addiction Disorder, чи IAD) поки не визнані на офіційному рівні (не включені в класифікацію захворювань МКХ-10 і розладів DSM IV, однак їх внесення планується в майбутніх редакціях даних класифікаторів), тим не менше, існують у нашій дійсності і дозволяють говорити про людину як жертву кіберсоціалізації [4, с. 34–45; 5; 6, с. 564–574].

Першими дослідниками інтернет-залежності й фактично родоначальниками нового напрямку в психологічній науці – психології залежності від Інтернету – стали К. Янг та І. Голдберг [7; 8]. Надалі кіберадикції як феномен залежної поведінки досліджували М. Коул, А.Е. Войскунський, О.Н. Арестова, А.В. Худяков, М.С. Кисельова та ін. [9–11]. Незважаючи на те, що деякі дослідники (К. Янг, І. Голдберг, О.К. Тихомиров, А.Е. Войскунський (1990–2001), M.L. Dertouzos, 1991; Stock, 1993 та ін.) [7; 8; 10–12] кіберадикції і сетеголізм об'єднують в одну групу залежностей, проте потрібно розрізняти ці форми залежної поведінки, оскільки залежність від комп'ютерних ігор можлива і без Інтернету.

На нашу думку, кіберадикції є одним із видів нехімічної залежності, який виражається в психічному розладі, спричиненому нав'язливим бажанням постійно знаходитись у віртуальній реальності, жити й реалізовуватись у кіберпросторі за допомогою використання гаджетів чи електронних девайсів, незважаючи на руйнування матеріально-соціальної реальності, негативних наслідків для здоров'я і для процесу життєдіяльності взагалі. Наявність кіберадикції спричиняє порушення в соціальній, когнітивній, емоційно-вольовій та мотиваційно-ціннісній сферах особистості та чинить негативний вплив на здоров'я молодшої особистості. І сьогодні як ніколи дослідження даної проблематики набирає актуальності. Виявлення виду, стадії, детермінант формування кіберадикції з урахуванням індивідуально-психологічних характеристик особистості та стилів сімейного виховання дозволить більш чітко виявити основні проблемні місця для психокорекційної роботи з особами юнацького й підліткового віку на різних стадіях кіберадикції та розробити ефективні психокорекційні програми для осіб, що мають кіберадикції.

Метою роботи стало проведення таргетного інтернет-дослідження серед осіб підліткового та юнацького віку для визначення розповсюдженості проблеми і виявлення видів кіберадикцій.

Методи дослідження: теоретичний (аналіз та узагальнення соціально-психологічної, медико-психологічної, психолого-педагогічної літератури за темою дослідження), напівструктуроване інтерв'ю, психодіагностичний та математико-статистичний (кількісний та якісний аналіз отриманих результатів).

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із напрямів роботи було проведення онлайн-опитування осіб, які використовують ПК, гаджети та інші електронні девайси, що мають вихід до мережі Інтернет. Завдяки такому опитуванню було визначено кількісні характеристики наявності феномену кіберадикції та ризику її подальшого розвитку серед осіб підліткового та юнацького віку. Для виконання поставленої мети з 2015 р. по 2018 р. було проведено таргетне інтернет-дослідження за допомогою розміщення віртуальних опитувальників на різних сайтах та форумах, у тому числі й на власноруч розроблених електронних ресурсах.

Респондентам на відкритих лекціях та семінарах, присвячених психопрофілактичній роботі з кіберадикціями, які проводились у закладах загальної середньої освіти I–III ступеню, коледжах, ліцеях, професійно-технічних училищах та деяких закладах вищої освіти міста Одеси, було запропоновано власноруч відповісти на запитання «Тест-опитувальника на виявлення кіберадикції» (ТОК) Ю.О. Асєєва, К.В. Аймедов, який було розміщено на сайтах: <https://www.aseevayulia.com> та <https://my.survio.com/K3C4U2A6K2D3A3M2R3S9/>

Запропонований респондентам «Тест-опитувальник на виявлення кіберадикції» (далі – ТОК) Ю.О. Асєєвої та К.В. Аймедова включає 102 питання, містить три діади кіберадикцій: 1-а діада – інтровертивна – включає в себе залежність від ПК та інтернет-адикцію; 2-а діада – змішана, що включає в себе такі види кіберадикції, як ігрова адикція та гаджет-адикція; 3-я діада – екстравертивна – включає кіберкомунікативну адикцію та селфетіс. Згідно цим авторами можливим ключем до тесту встановлено ступінь прояву кожного з видів кіберадикції: 1) відсутність певного виду кіберадикції; 2) нормальне, соціально прийнятне використання інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ); 3) 1-й ступінь залежності; 4) 2-й ступінь залежності; 5) 3-й ступінь залежності. Авторами запропоновано певний варіант розрахунку балів, який здійснюється виключно за запропонованою шкалою. Відповіді оцінюються так: а – 1 бал, б – 2 бали; в – 3 бали; г – 4 бали;

д – 5 балів. Психодіагностам пропонується врахувати те, що якщо у респондента набрано за якоюсь із шкал понад 35 балів, слід провести психоосвітню роботу, розповісти про негативний вплив надмірної захопленості тим чи іншим видом кіберадикції, спрямувати увагу на реальне життя і комунікацію під час реальних зустрічей.

Авторами ТОК запропоновано підрахунок результатів за кожною шкалою, оскільки респондент може мати ознаки не лише певних видів кіберадикцій, а й демонструвати певний ступінь їх вираження. Таким чином, за кожною зі шкал респондент може отримати таку кількість балів: 0–17 балів – свідчить про відсутність певного виду кіберадикції, що може вказувати на досвід використання: ПК, Інтернету, деяких видів гри, гаджетів, а також мають незначний досвід кіберкомунікації та селфі; 18–34 бали – вказує на те, що немає патологічних ознак захопленості чи залежності, свідчить про нормальне, соціально прийнятне використання інтерактивних технологій, яке відповідає сучасним потребам суспільства; 35–51 бали – 1-й ступінь залежності, який не впливає на нормальний процес життєдіяльності та соціальну взаємодію респондента. Вказує на пристрасне використання без наявності сформованості певного виду кіберадикції, однак необхідно застерегти респондента про наявну загрозу формування адикції; 52–65 бали – 2-й ступінь залежності – сформована залежність із виникненням проблем, які порушують нормальне соціальне життя респондента. Свідчить про необхідність проведення психокорекційних заходів, спрямованих на попередження подальшого формування патологічної залежності; 69–85 бали – 3-й ступінь – патологічна залежність, яка має прояви вираженої соціальної дезадаптації респондентів. Респондент потребує загальних психокорекційних заходів, спрямованих на зниження залежності від виявленого виду кіберадикції. Ця стадія вже свідчить про психофізіологічні зміни, які потребують активних психокорекційних заходів.

Також автором роботи пропонувалось у разі отримання результатів вище 35 балів звернутись надалі по особисту консультацію за комплексною допомогою. Таким чином, було опитано 6000 осіб, (у віці 14–21 рік), серед яких 2940 чоловіків (49%) та 3060 жінок (51%) віком від 14 до 21 років, із них до нас звернулось 663 особи, однак протягом проведення дослідження, яке триває і сьогодні, вже 104 особи відмовились від участі в подальшому дослідженні.

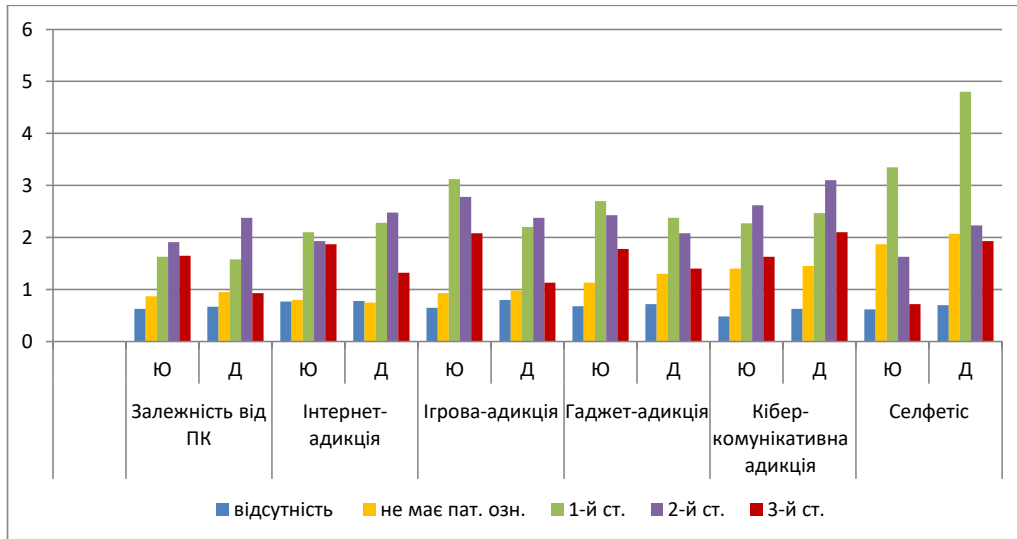
Дослідження проводиться з дотриманням принципів біоетики та деонтології. Усім респондентам оголошено тему та мету наукової роботи, також у ході бесіди неодноразово підкреслювалось, що участь у даному дослідженні є цілком добровільною

і конфіденційною. Респондентам надавалось право не відповідати на будь-які питання і було вказано на можливість перервати опитування чи взагалі участь у дослідженні, нічого при цьому не пояснюючи.

Завдяки інтерв'ю з вибраними для дослідження особами з'ясовано, що кіберпростір приваблює їх тим, що вони відчують себе в ньому набагато комфортніше, ніж у реальному житті, а це створює загрозу для успішності реалізації себе в суспільстві. Також кіберпростір надає можливість створення альтернативних онлайн-персонажів залежно від власного настрою та бажання самого користувача, що створює можливість перейти з реального світу з його емоційними проблемами (наприклад, стрес, депресія, занепокоєння) або ж від простих життєвих труднощів (велика кількість проблем у навчанні, непорозуміння та конфлікти в сім'ї чи значимих групах однолітків), тому миттєва втеча у фантастичний віртуальний світ є підтримкою, але з часом формується патологічна звичка, яка призводить до негативних змін в емоційно-вольовій, особистісній і когнітивній сфері, а також загострення психічних розладів.

Розглянемо більш детально отримані результати за методикою «Тест-опитувальника на виявлення кіберадикції» (ТОК) Ю.О. Асєєва, К.В. Аймедов (рис. 1 та таб. 1).

За отриманими результатами можливо зазначити, що демонструють залежність 4642 особи, тобто 77,37% опитаних респондентів, з них 2290 юнаків (38,17% опитаних) та 2352 дівчини (39,20% опитаних). Виявлено осіб, які не мають жодного виду адикцій – 488 (8,13% опитаних), з них 230 юнаків, що становить 3,83% опитаних, та 258 дівчат, що становить 4,30% опитаних. Лише 14,50% опитаних контролюють процес використання ПК та Інтернету, тобто демонструють нормальне, соціально прийнятне використання інтерактивних технологій, яке відповідає сучасним потребам суспільства. Залежність (описано показники сумарної залежності за 1-м, 2-м та 3-м ступенем, далі – сумарний показник) від ПК демонструють 10,08% опитаних, з них юнаків – 5,18%, а дівчат – 4,90%. Сумарний показник прояву інтернет-адикції виявлений у 11,95% опитаних, з них юнаків – 5,87%, дівчат – 6,08% опитаних. Сумарний показник прояву ігрової адикції виявлено у 13,70% опитаних, з них юнаків – 7,98%, дівчат – 5,72% опитаних. Сумарний показник прояву гаджет-адикції виявлено у 12,78% опитаних, з них юнаків – 6,92%, дівчат – 5,87% опитаних. Сумарний показник прояву кіберкомунікативної адикції виявлено у 14,18% опитаних, з них юнаків – 6,52%, дівчат – 7,67% опитаних. Сумарний показник прояву селфетіс виявлено у 14,67% опитаних, з них юнаків – 8,97%, дівчат – 5,87% опитаних.

Рис. 1. Розподіл даних у відсотках за методикою ТОК

Примітка: наведені на малюнку скорочення слід розглядати таким чином: Ю – юнаки; Д – дівчата; не має пат. озн. – не мають патологічних ознак залежності; 1-й ст. – перший ступінь залежності; 2-й ст. – другий ступінь залежності; 3-й ст. – третій ступінь залежності

Таблиця 1

Результати опитування щодо виявлення кіберадикцій

Субшкали ТОК	Стать	Відсутність адикції		Не має патологічних ознак залежності		1-й ступінь залежності		2-й ступінь залежності		3-й ступінь залежності	
		п	%	п	%	п	%	п	%	п	%
Залежність від ПК	Ю	38	0,63	52	0,87	98	1,63	114	1,90	99	1,65
	Д	40	0,67	57	0,95	95	1,58	143	2,38	56	0,93
інтернет-адикція	Ю	46	0,77	48	0,80	126	2,10	114	1,90	112	1,87
	Д	47	0,78	45	0,75	137	2,28	149	2,48	79	1,32
Ігрова адикція	Ю	39	0,65	56	0,93	187	3,12	167	2,78	125	2,08
	Д	48	0,80	59	0,98	132	2,20	143	2,38	68	1,13
Гаджет-адикція	Ю	41	0,68	68	1,13	162	2,70	146	2,43	107	1,78
	Д	43	0,72	78	1,30	143	2,38	125	2,08	84	1,40
Кібер-комунікативна адикція	Ю	29	0,48	84	1,40	136	2,27	157	2,62	98	1,63
	Д	38	0,63	87	1,45	148	2,47	186	3,10	126	2,10
Селфетіс	Ю	37	0,62	112	1,87	201	3,35	98	1,63	43	0,72
	Д	42	0,70	124	2,07	288	4,80	134	2,23	116	1,93
Всього за статтю	Ю	230	3,83	420	7,00	910	15,17	796	13,27	584	9,73
	Д	258	4,30	450	7,5	943	15,72	880	14,67	529	8,82
Всього		488	8,13	870	14,5	1853	30,88	1676	27,93	1113	18,55

Примітка: Ю – юнаки; Д – дівчата

Таким чином, можливо зазначити, що юнаки у віковій категорії від 14 до 21 року більш схильні до залежності від ПК, ігрової залежності та гаджет-адикції, а дівчата – до кіберкомунікативної адикції та селфетіс.

Надалі серед загальної кількості обстежених для участі в подальшій роботі було відібрано 559 підлітків, з них: 269 юнаків (48,12% вибірки) у віці 14–21 рік, 290 дівчат (51,88% вибірки) у віці 14–21 рік. Групи було розподілено в залежно-

сті від виявлення наявності одного з видів кіберрадикації на основні групи (408 осіб), які мали прояви певних видів кіберрадикацій, та контрольні (151 особа) – умовно здорові, в яких не було виявлено жодного виду кіберрадикації. Було відокремлено три блоки респондентів у залежності від віку, які мали внутрішній розподіл на основну та контрольну групу у вікових категоріях: від 14 до 15 років, це ОГЮ1 – 59 юнаків з ознаками залежності; КГЮ1 – 21 умовно здоровий юнак; ОГД1 – 66 дівчат з ознаками залежності; КГД1 – 25 умовно здорових дівчат; від 16 до 18 років, це ОГЮ2 – 72 юнака з ознаками залежності; КГЮ2 – 26 умовно здорових юнаків; ОГД2 – 76 дівчат з ознаками залежності; КГД2 – 28 умовно здорових дівчат; від 19 до 21 років, це ОГЮ3 – 65 юнаків з ознаками залежності; КГЮ3 – 24 умовно здорових юнака; ОГД3 – 71 дівчина з ознаками залежності; КГД3 – 27 умовно здорових дівчат.

Завдяки структурованому інтерв'ю було опитано всіх респондентів. Це надало нам змогу виявити соціально-демографічні особливості респондентів. Було проаналізовано такі характеристики, як віковий склад, стать досліджених, рівень освіти, стан сім'ї (повна, неповна, наявність опікунів тощо). Також вивчали ступінь задоволеності власним соціальним функціонуванням у родині, школі (ЗВО, у деяких – на роботі) та сфері реальної комунікації. Рівень задоволення соціальним функціонуванням досліджених вивчали за допомогою опитування з використанням стандартних питань з варіантами відповідей. Питання стосувались функціонування досліджених у різних соціальних сферах: родинній, навчальному середовищі, в деяких – у професійній сфері, а також у реальній комунікації з друзями/знайомими. Варіантами відповідей були висловлювання, які позначали рівні задоволення власним функціонуванням, а саме: «повністю задоволений», «частково задоволений», «частково незадоволений», «повністю незадоволений». Фактори, які вивчались у процесі інтерв'ювання, були такими: взаємини з однолітками та батьками, родичами, опікунами чи особами, що їх замінюють; стосунки з друзями/знайомими; стосунки з учителями та педагогами; у деяких осіб, що працюють, – стосунки з колегами по роботі; фінансовий стан сім'ї.

За результатами напівструктурованого інтерв'ю було встановлено, що більшість респондентів з основних груп проживає в неповних родинних без сиблінгів – 16,42% опитаних, серед дівчат – 17,65% опитаних, а в контрольних групах переважають повні сім'ї, так, серед юнаків – 17,88%, а серед дівчат – 19,87%. У неповній родині із сиблінгами проживають здебільшого респонденти основної групи (юнаки – 14,22%, дівчата – 14,46% опитаних), на відміну від кон-

трольної групи, де більшість проживає в повній родині із сиблінгами (юнаки – 12,58%, дівчата – 13,91% опитаних).

Під час розгляду характеру взаємовідносин встановлено, що конфлікти з батьками практично не відбуваються серед осіб контрольної групи (юнаки – 19,21%, дівчата – 22,52% опитаних), на відміну від осіб основної групи, які здебільшого вказували на те, що конфлікт із батьками відбувався часто (юнаки – 18,63%, дівчата – 19,61% опитаних). Слід також зауважити, що в основній групі підлітки частіше відмічали існування конфлікту між батьками (юнаки – 21,08%, дівчата – 21,57% опитаних), ніж підлітки контрольної групи (юнаки – 5,03%, дівчата – 6,62% опитаних).

Розгляд результатів щодо взаємодії з однолітками виявив, що респонденти основної групи практично постійно конфліктують із ними (юнаки – 30,39%, дівчата – 33,09% опитаних), на відміну від респондентів контрольної групи (юнаки – 7,28%, дівчата – 9,27% опитаних). Респонденти контрольної групи частіше відзначали, що в них існують конфлікти час від часу з однолітками (юнаки – 25,83%, дівчата – 27,81% опитаних), ніж респонденти основної групи (юнаки – 13,73%, дівчата – 14,71% опитаних). Також респонденти контрольної групи частіше відзначали, що вони практично ніколи не конфліктують з однолітками (юнаки – 13,91%, дівчата – 15,89% опитаних), ніж респонденти основної групи (юнаки – 4,41%, дівчата – 3,68% опитаних).

Оцінка навчальної успішності респондентів дозволяє зауважити, що високі бали у навчанні більш характерні для осіб контрольних груп (юнаки – 8,61%, дівчата – 12,58% опитаних), ніж для основних (юнаки – 4,41%, дівчата – 5,64% опитаних). Середній рівень навчання як серед основної, так і серед контрольної групи становив від 30% до 40% опитаних. Низький рівень навчання був більш притаманний підліткам з основної групи (юнаки – 14,46% опитаних, дівчата – 8,33% опитаних), ніж підліткам із контрольної групи (юнаки – 6,62%, дівчата – 4,64% опитаних).

Відповідно до рівня матеріального забезпечення в родині можливо констатувати, що в основних групах переважав високий (юнаки – 17,65%, дівчата – 20,34% опитаних) та низький (юнаки – 22,55%, дівчата – 25,25% опитаних) статок сім'ї. У контрольних групах респондентів переважав середній статок сім'ї (юнаки – 24,50%, дівчата – 28,48% опитаних), високий та низький статок мали від 10% та 15% опитаних контрольної групи.

Висновки. За результатами опитування виявлено, що лише 22,73% опитаних не мають проявів кіберрадикацій, вміють контролювати час, проведений в онлайн-режимі чи під час використання ПК,

гаджетів або інших електронних девайсів. Мають прояви кіберадикції 2290 юнаків (38,17% опитаних) та 2352 дівчини (39,20% опитаних), і це свідчить про те, що понад 70% осіб підліткового та юнацького віку демонструють залежність від ПК з Інтернетом, гаджетів та інших електронних девайсів і не уявляють власного життя без них.

За результатами напівструктурованого інтерв'ю було встановлено, що: більшість респондентів з основних груп проживає в неповних родинях без сиблінгів; в їхньому житті частіше присутній конфлікт між батьками, а також вони практично постійно конфліктують з однолітками та батьками чи з особами, з якими проживають; матеріальний статок сімей не рівномірний (висо-

кий або низький); здебільшого успішність засвоєння навчальних програм у них на низькому рівні.

Отже, можливо зазначити, що до групи ризику можна віднести осіб у віковій категорії від 16 до 18 років, які проживають у неповних сім'ях, мають середній або низький рівень навчальної успішності, здебільшого конфліктні, матеріальний статок сім'ї неоднорідний (чи високий, чи низький). Проведене дослідження є частиною комплексного дослідження щодо виявлення детермінант, індивідуально-психологічних характеристик осіб, які мають прояви кіберадикції. Воно лише вказує на актуалізацію проблеми і на необхідність проведення подальших експериментальних досліджень у рамках даної проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жукова М.В. Компьютерная зависимость как один из видов аддиктивной реализации. *Педагогика и психология*. 2018. С. 120–129.
2. Шоттон М. Минусы и преимущества компьютерной зависимости. *Поведение и информационные технологии*. 1997. № 10. С. 219–230.
3. Бабаева Ю.Д., Войскунский А.Е., Смыслова О.В. Интернет: воздействие на личность. *Психология зависимости : Хрестоматия*. Минск : Харвест, 2014. С. 175–222.
4. Козідубова В.М. Основні поняття МКХ-10 та її застосування. Психіатрія. Харків : Оберіг, 2013. С. 34–45.
5. Купер Дж.Э. Карманное руководство к МКБ-10. Классификация психических и поведенческих расстройств с глоссарием и исследовательскими диагностическими критериями / пер. с англ. Д. Полтавца. Киев : Сфера, 2000. 464 с.
6. Petry N.M. Comorbidity of DSM-IV pathological gambling and other psychiatric disorders: results from the National Epidemiologic Survey on Alcohol and Related Conditions. *Journal of Clinical Psychiatry*. 2005. Vol. 66. P. 564–574.
7. Young, K. Internet Addiction: The emergence of a new clinical disorder. *Cyber. Psychol. Behavior*, 1999. P. 1, 237–244.
8. Goldberg, I. Internet addiction disorder. 1996. URL: <http://www.psycom.net>
9. Коул М. Изучение поведения в контексте: мезогенетический подход. *Культурно-историческая психология*. 2015. Т. 11. № 4. С. 55–68.
10. Войскунский А.Е. Перспективы становления психологии Интернета. *Психологический журнал*. 2013. Т. 34. № 3. С. 110–118.
11. Арестова О.П., Бабанин Л.Н., Войскунский А.Е. Коммуникация в компьютерных сетях: психологические детерминанты и последствия. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология*. 1996. № 4. С. 14–20.
12. Худяков А.В., Староверова Ю.В., Киселева М.С. К медицинскому аспекту интернет-зависимости. *Игровая зависимость: мифы и реальность : Материалы международной конференции (Москва, 21–22 июня 2006 г.)*. Москва : РИО ФГУ «ГНЦ ССП Росздрава», 2006. С. 142–145.

REFERENCES

1. Zhukova M.V. (2018). Kompyuternaya zavisimost kak odin iz vidov addiktivnoy realizatsii [Computer dependence as one of the types of addictive implementation]. *Pedagogika i psikhologiya*. Pp. 120–129. [in Russian].
2. Shotton M. (1997) Minusy i preimushchestva kompyuternoy zavisimosti [Cons and benefits of computer addiction]. *Povedenie i informatsionnye tekhnologii.*, no. 10, pp. 219–230. [in Russian].
3. Babayeva Yu.D., Voiskunsky A.E, Smyslova O.V. (2014). *Internet: vozdeystvie na lichnost.* [Internet: impact on personality]. *Psikhologiya zavisimosti: Khrestomatiya*. Mn.: Kharvest. pp. 175-222. [in Ukrainian].
4. Kozidubova V.M. (2013). Osnovni ponyattya MKKh-10 ta ii zastosuvannya. [Basic concepts of ICD-10 and its application]. *Psikhiatriya*. Kharkiv: Oberig. Pp. 34-45. [in Ukrainian].
5. Cooper J.E. (2000). Karmannoe rukovodstvo k MKB-10. Klassifikatsiya psikhicheskikh i povedencheskikh rasstroystv s glossariem i issledovatel'skimi diagnosticheskimi kriteriyami. [Pocket guide to ICD-10. Classification of mental and behavioral disorders with a glossary and research diagnostic criteria]. Kiev: Sfera [in Ukrainian].

6. Petry N.M. (2005). Comorbidity of DSM-IV pathological gambling and other psychiatric disorders: results from the National Epidemiological Survey on Alcohol and Related Conditions. *Journal of Clinical Psychiatry*, vol. 66. Pp. 564–574.
7. Young K. (1999). Internet Addiction: The emergence of a new clinical disorder. *Cyber. Psychol. Behavior*, no 1, pp. 237–244.
8. Goldberg I. (1996) Internet addiction disorder. Retrieved from: Psychom.net. Retrieved from <http://www.psycom.net>.
9. Cole M. (2015) Izuchenie povedeniya v kontekste: mezogeneticheskiy podkhod. [The study of behavior in context: a mesogenetic approach]. *Kulturno-istoricheskaya psikhologiya*, vol. 11, no 4. Pp. 55–68. [in Russian].
10. Voiskunsky A.E. (2013). Perspektivy stanovleniya psikhologii Interneta. [Prospects for the establishment of Internet psychology]. *Psikhologicheskij zhurnal*, vol. 34, no. 3, Pp. 110–118 [in Russian].
11. Arestova O.P., Babanin L.N., Voiskunsky A.E. (1996) Kommunikatsiya v kompyuternykh setyakh: psikhologicheskie determinanty i posledstviya. [Communication in computer networks: psychological determinants and consequences]. *Vestn. Mosk. un-ta. Ser. 14. Psikhologiya*, no. 4, pp. 14–20. [in Russian].
12. Khudyakov A.V., Staroverova Y.V., Kiseleva M.S. (2006) K meditsinskomu aspektu internet-zavisimosti. *Igrovaya zavisimost: mify i realnost: Materialy mezhdunarodnoy konferentsii* (Moskva, 21-22 iyunya 2006 g.) [To the medical aspect of Internet addiction. Gambling addiction: myths and reality: Proceedings of the international conference (Moscow, June 21-22, 2006)]. *M.: RIO FGU «GNTs SSP Roszdrava»*, pp. 142–145. [in Russian].

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-10>

ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ МОДЕЛІ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Пріб Г. А.

*доктор медичних наук, професор,
завідувач кафедри психології*

*Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України
вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-1163-5469*

Бегеза Л. Є.

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології*

*Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України
вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-5361-4677
l_begeza@ukr.net*

Ключові слова: *ідентичність, ідентифікація, професійна ідентичність, професійна Я-концепція, теоретична модель ідентичності лікаря.*

У статті запропоновано теоретичний огляд основних концепцій ідентичності як структури Я-концепції особистості. Відзначено, що у психологічній літературі поняття «ідентичність» розглядається та трактується як динамічна система, яка розвивається протягом життя людини та має складну ієрархічну структуру. Розглянуто наукові підходи до понять «соціальна» і «професійна ідентичність», визначено їхні структурні компоненти. У концепціях професійного розвитку особистості виокремлено три аспекти розгляду професійної ідентичності: 1) професійну ідентичність як тенденцію становлення професіонала; 2) професійну ідентичність як індивідуально-особистісний емоційний стан, у якому перебуває особистість на різних етапах професійного шляху; 3) професійну ідентичність як структурний елемент професійного шляху. Науковцями визначено концептуальні маркери професійної ідентичності особистості: професійна ідентичність є феноменом самосвідомості особистості; професійна ідентифікація є динамічною, формується та розвивається у процесі професіогенезу особистості; професійна ідентичність пов'язана із професійною спільнотою. Визначено основні показники професійної ідентичності: самоусвідомлення, причетність до корпоративної та професійної спільноти, ставлення до професії та до себе у професії, прийняття професійної ролі. З'ясовано основні чинники, які впливають на формування професійної ідентичності. Здійснено теоретичний аналіз особливостей професійної ідентифікації лікаря. Визначено, що професійна ідентичність лікаря як індивідуально-психологічний феномен характеризується узгодженням когнітивних, особистісно-цінних і професійних парадигм особистісного «Я-образу лікаря», професійним самоздійсненням та ототожненням-диференціацією із професійною спільнотою. У парадигмі вивчення професійної Я-концепції лікаря (когнітивний, емоційно-оцінний, поведінковий і соціальний компоненти) професійна ідентифікація лікаря характеризується трьома патернами: комунікативним, професійним, рефлексивним. Запропоновано теоретичну модель професійної ідентичності лікаря, яка містить характеристики соціальної ідентичності та психології професіонала і включає структурні компоненти цінностей (когнітивно-емоційно-оцінний компонент) і змісту (когнітивно-поведінково-соціальний компонент).

THEORETICAL BACKGROUND OF THE PERSONALITY PROFESSIONAL IDENTITY MODEL

Prib H. A.

*Doctor of Medical, Professor,
Head of the Department of Psychology
Ukrainian State Employment Service Training Institute
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1163-5469*

Beheza L. E.

*Candidate of Psychology Sciences,
Associate Professor at the Department of Psychology
Ukrainian State Employment Service Training Institute
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5361-4677
l_begeza@ukr.net*

Key words: *identity, identification, professional identity, professional self-concept, theoretical model of doctor's identity.*

The article presents a theoretical overview of the basic concepts of identity as a structure of the self-concept of personality. It has been noted that in the psychological literature the concept of "identity" is considered and interpreted as a dynamic system that develops during human life and has a complex hierarchical structure. In the concepts of professional development of the personality three aspects of consideration of professional identity are the following: professional identity as a tendency of becoming a professional; professional identity as an individual-personal emotional state in which the individual is at different stages of the professional path; professional identity as a structural element of the professional path. Scientists have noted conceptual markers of professional identity: professional identity is a phenomenon of self-awareness of the individual; professional identification is dynamic, formed and developed in the process of professional genesis of personality; professional identity is related to the professional community. The main indicators of professional identity are the following: self-awareness, involvement in the corporate and professional community, attitude to the profession and to oneself in it, acceptance of a professional role. The main factors influencing the formation of professional identity also have been identified in the paper. It has been determined that the doctor's professional identity as an individual psychological phenomenon is characterized by the coordination of cognitive, personality-valuable and professional paradigms of personal "self-image of a doctor", professional self-realization and identification-differentiation with the professional community. In the paradigm of studying the doctor's professional self-concept (cognitive, emotional, behavioral and social components), the professional identification is characterized by three patterns: communicative, professional, reflexive. The article has proposed a theoretical model of a doctor's professional identity, which contains the characteristics of social identity and psychology of a professional and includes structural components of values (cognitive-emotional-evaluation component) and content (cognitive-behavioral-social component).

Постановка проблеми. Теоретичний аналіз наукової літератури із проблеми професійної діяльності особистості дозволяє констатувати, що сьогодні поняття «професійна ідентичність особистості» є предметом наукових досліджень у філософії, соціології, психології, педагогіці.

Питання ідентифікації та ідентичності у працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників розглядаються за такими напрямками, як:

– етнічна ідентичність (О.В. Бичко, М.Й. Боришевський, П.І. Гнатенко, І.В. Данилюк, Л.Е. Орбан-Лембрик, М.І. Пірен, Г.У. Солдатова, О.В. Шевченко);

– соціальна ідентичність (Е. Еріксон, Н.Є. Завацька, Н.Л. Іванова, Л.М. Карамушка, Г.В. Ложкін, П.В. Лушин, С.Д. Максименко, Дж. Марсія, В.В. Москаленко, С. Московічі, П.Г. Панок, М.М. Слюсаревський, Дж. Тернер, В.О. Ядов);

– гендерна ідентичність (Т.В. Говорун, П.П. Горностай, О.О. Нежинська, Т.М. Титаренко, М.Г. Ткалич);

– професійна ідентичність (М.М. Абдулаєва, А.С. Борисюк, Ж.П. Вірна, О.В. Денисова, М.І. Жукова, В.Л. Зливков, Т.В. Міщенко, Г.А. Приб, І.Ю. Хамітова, Є.В. Чорний, Н.В. Яковлева та ін.).

У літературі здійснюються фрагментарні розвідки психологічних особливостей професіогенезу та професійної діяльності лікаря, однак питання професійної ідентифікації лікаря ще не були предметом наукового дослідження, що, у свою чергу, й зумовило вибір теми статті.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз психологічних особливостей професійної ідентифікації, визначити зміст і представити теоретичну модель професійної ідентичності лікаря.

Виклад основного матеріалу дослідження. За Е. Еріксоном, ідентичність – це почуття здобуття адекватності та володіння особистістю власним «Я» незалежно від зміни ситуації; внутрішня неперервність самопереживання індивіда, внутрішня рівність із собою, тотожність особистості, важлива характеристика її цілісності та зрілості, інтеграція переживань людиною своєї тотожності з визначеними соціальними групами [1, с. 33–34]. Також традиційно у психологічній літературі поняття «ідентичність» трактується як динамічна система, що розвивається протягом життя людини та має складну ієрархічну структуру. Аналізується модель А. Ватермана [2] про розвиток і лінійну структуру ідентичності.

Е. Еріксон виділяв персональну та соціальну ідентичність. Науковцями вивчаються структурні компоненти соціальної ідентичності, зокрема:

– «приписна» соціальна ідентичність, котра визначається умовами, які особистість не може вибирати (наприклад, статеві або етнічні);

– «набути» соціальна ідентичність охоплює те, що досягається власними зусиллями (підлітковий етап створює лише передумови до її формування, професійна ідентичність);

– «запозичена» соціальна ідентичність охоплює виконання ролей різного спектра, які засвоюються у процесі розвитку внаслідок тих або інших обставин: динаміка цього виду ідентичності характерна протягом усього життя людини [3].

М. Бревер узагальнила соціально-психологічні, соціологічні та політологічні підходи до проблеми ідентичності та виокремила чотири загальні види соціальної ідентичності (мультиідентичності):

1) особистісно-центровані соціальні ідентичності – позначають те, яким чином властивості групи інтерналізуються окремими її членами та стають частиною їхньої Я-концепції;

2) реляційні соціальні ідентичності – визначають особистість у контексті її стосунків з іншими людьми у процесі спільної групової діяльності;

3) групоцентровані соціальні ідентичності – аналогічно до колективного Я та соціальних ідентичностей, визначених М. Хоггом;

4) колективні ідентичності – визначають процес, за яким члени групи, хоча й не поділяють групових інтересів, включені у соціальну взаємодію та звертають увагу на думки інших членів групи стосовно них [4, с. 20–21].

Під час дослідження категорії професійної ідентичності особистості науковцями (Є.В. Єгоровою, Н.Л. Івановою, Л.В. Шнейдер, Г.В. Гарбузовою, І.А. Дружиніною, Н.І. Кривокінь та ін.) з'ясовано, що професійна ідентичність є психологічним системним утворенням, яке окреслює аспекти самосвідомості, де визначається ставлення людини до себе як фахівця і як члена професійної спільноти; у професійній ідентичності виокремлюють соціальну та індивідуальну складові частини, зорієнтовані на відповідні сенси професії: соціальний – для суспільства та індивідуальний – для суб'єкта-професіонала [4].

Ю.П. Поваренков у межах концепції професійного розвитку виділяє три основні аспекти розгляду професійної ідентичності: 1) професійна ідентичність – це провідна тенденція становлення суб'єкта професійного шляху; 2) професійна ідентичність – це емоційний стан, у якому перебуває особистість на різних етапах професійного шляху; він виникає на основі ставлення до професійної діяльності та професіоналізації загалом як засобу соціалізації, самореалізації та задоволення рівня домагань особистості, а також на основі ставлення особистості до себе як суб'єкта професійного шляху, як професіонала; 3) професійна ідентичність – це підструктура суб'єкта професійного шляху, що реалізується у формі функціональної

системи, спрямованої на досягнення певного рівня професійної ідентичності [5].

У літературі науковцями відзначено концептуальні маркери професійної ідентичності особистості:

- професійна ідентичність є феноменом самосвідомості особистості [6; 7];
- професійна ідентифікація є динамічною, формується та розвивається у процесі професіогенезу особистості (Ю.П. Поваренков, Г.А. Приб, Л.Є. Бегеза);
- професійна ідентичність пов'язана із професійною спільнотою [8; 9].

До основних показників професійної ідентичності дослідники відносять: усвідомленість (рівень самоусвідомлення, самоприйняття, самооцінки); сформованість (почуття причетності до професійної спільноти, наближення до суб'єктивного образу професіонала, відповідності професійним вимогам); прийняття (позитивне емоційне ставлення до професії та до себе у професії, прийняття професійної ролі, рівень узгодженості між особистісною та професійною ідентичністю) [10].

У професіографічних дослідженнях (І.Г. Климкович, Є.О. Климов, Б.А. Ясько) професійна діяльність лікаря визначається як соціотехнічна, багатофункціональна, високоваріативна, малорегламентована, творча, така, що вимагає глибокого професійного самовизначення фахівця, адекватної та стабільної професійної самооцінки, мотивованості на постійне самовдосконалення у професії, високої професійної моральності [11].

Ми визначаємо професійну ідентичність лікаря як індивідуально-психологічний феномен, який

характеризується узгодженням когнітивних, особистісно-цінних і професійних парадигм особистісного «Я-образу лікаря», професійним самоздійсненням та ототожненням-диференціацією із професійною спільнотою.

Проблема професійної ідентичності лікаря передбачає вивчення питань не лише про закономірності цього процесу, а і про вплив соціально-психологічних факторів, що мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. До об'єктивних факторів професійної ідентифікації можуть належати: соціально-економічні, соціально-культурні та нормативні детермінанти; до суб'єкт-об'єктивних – умови професійної діяльності, соціальна значущість і цінність професії та ін., до суб'єкт-суб'єктивних – мотиваційна готовність до реалізації у професії, соціально-психологічна адаптація до професійної діяльності та професійної спільноти та ін.

Слід звернути увагу, що професія лікаря, безпосередньо професійна діяльність лікаря є особливою з поміж інших, тому і структура (модальності, патерни), й особливості (характеристики) професійної ідентичності лікаря мають вирізняючий характер.

У парадигмі вивчення професійної Я-концепції лікаря (когнітивний, емоційно-оцінний, поведінковий і соціальний компоненти), на нашу думку, професійна ідентифікація лікаря характеризується трьома патернами:

1) *комунікативний патерн* – ідентифікація лікаря із суб'єктами професійної взаємодії (пацієнтами, родиною пацієнтів; лікарями-колегами, професійною спільнотою);

Рис. 1. Теоретична модель професійної ідентичності лікаря

2) *професійний патерн* – ідентифікація лікаря із функціональними особливостями професії;

3) *рефлексивний патерн* – особистісні та професійні конструкти життєдіяльності лікаря.

На основі теоретичного аналізу наукової літератури, досвіду комунікативної взаємодії з лікарями розроблено теоретичну модель професійної ідентичності лікаря (рис. 1).

Відповідно до запропонованої теоретичної моделі професійна ідентичність лікаря містить характеристики соціальної ідентичності та психології професіонала і включає структурні компоненти цінностей (когнітивно-емоційно-оцінний компонент) і змісту (когнітивно-поведінково-соціальний компонент).

Когнітивно-емоційно-оцінний компонент передбачає:

– задоволеність професійною діяльністю: ставлення до професії, професійну самореалізацію і самоздійснення;

– професійну самооцінку: ставлення до себе як до професіонала, узгодженість із системою особистісних прагнень, задоволеність професійними вміннями та навичками;

– самоактуалізацію у життєдіяльності: наявність часу, можливостей для інших сфер життя (сім'ї, родини, подорожей, хобі та ін.)

Когнітивно-поведінково-соціальний компонент – життєвий і професійний досвід, ставлення та належність до професійної спільноти, статус / роль у соціумі та професійній групі / спільноті.

Специфіка виділених компонентів у теоретичній моделі професійної ідентичності лікаря зумов-

лена особливостями професії, поєднанням структурних компонентів, характером їхніх комбінацій, специфікою професійної діяльності, а також соціально-психологічними умовами та факторами.

Висновки і перспективи подальших розробок у цьому напрямі. Теоретичний аналіз літератури із проблеми професійної діяльності особистості дозволяє констатувати, що сьогодні поняття «професійна ідентичність особистості» є предметом наукових досліджень у філософії, соціології, психології, педагогіці. Питання ідентифікації та ідентичності у працях як вітчизняних, так зарубіжних дослідників розглядаються за такими напрямками, як етнічна, соціальна, гендерна, професійна ідентичність.

Визначено, що професійна ідентичність лікаря як індивідуально-психологічний феномен характеризується узгодженням когнітивних, особистісно-цінних і професійних парадигм особистісного «Я-образу лікаря», професійним самоздійсненням та ототожненням-диференціацією із професійною спільнотою. Специфіка компонентів у теоретичній моделі професійної ідентичності лікаря зумовлена особливостями професії, поєднанням структурних компонентів, характером їхніх комбінацій, специфікою професійної діяльності, а також соціально-психологічними умовами та факторами.

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні критеріїв, аналізі показників професійної ідентичності лікаря; виявленні можливих інших, крім професійної, ідентичностей і з'ясуванні їх співвідношення із професійною Я-концепцією лікаря.

ЛІТЕРАТУРА

- Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Прогрес, 1996. 344 с.
1. Зливков В.Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2005. 144 с.
  2. Москаленко В.В. Соціалізація особистості : монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.
  3. Психологічні умови становлення професійної ідентичності особистості : звіт про науково-дослідну роботу / В.Л. Зливков та ін. Київ : Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2014. 44 с.
  4. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека. Москва : УРАО, 2002. 160 с.
  5. Зливков В.Л. Проблема особистісної та професійної самоідентифікації в сучасній психології. *Соціальна психологія*. 2006. № 5. С. 128–136.
  6. Пряжников Н.С. Профессиональное самоопределение в культурно-исторической перспективе. *Вопросы психологии*. 1996. № 1. С. 80–85.
  7. Tajfel H. Social identity and intergroup relations. *Cambridge Univ. Press*. 1982. 405 p.
  8. Turner J. Social categorization and the self-concept: A social cognitive theory of group behavior. *Greenwich: Connect*. 1985. P. 392–399.
  9. Савчук З.С. Психологічні особливості професійної ідентичності майбутнього психолога в аспекті його професіоналізації. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 5 (59). С. 175–184.
  10. Абрамова Г.С. Психология в медицине. Москва : ЛПА «Кафедра-М», 1998. 272 с.

REFERENCES

1. Erikson E. (1996) *Identychnist': junist' i kryza* [Identity: adolescence and crisis]. Moskva: Progres, 344 s. [in Russian]
2. Zlyvko V.L. (2005) *Samoidentyfikacija v pedagogichnij komunikaciji* [Self-identification in pedagogical communication]. Kyiv: Ukrayins'kyj centr politychnogo menedzhmentu, 144 s. [in Ukrainian]
3. Moskalenko V.V. (2013) *Socializacija osobystosti: monografija* [Socialization of personality: monograph]. Kyiv: Feniks, 540 s. [in Ukrainian]
4. *Psyhologichni umovy stanovlennja profesijnoyi identychnosti osobystosti: zvit pro naukovo-doslidnu robotu* [Psychological conditions of formation of professional identity: the report on research work] (2014) / V.L. Zlyvko ta in. Kyiv: Instytutu psyhologii im. G.S. Kostjuka NAPN Ukrayiny, 44 s. [in Ukrainian]
5. Povarenkov Ju.P. (2002) *Psyhologicheskoe sodержanie professional'nogo stanovlenija cheloveka* [The psychological content of a person's professional development]. Moskva: URAO, 160 s. [in Russian]
6. Zlyvko V.L. (2006) *Problema osobystisnoyi ta profesijnoyi samoidentyfikaciji v suchasnij psyhologii* [The problem of personal and professional self-identification in modern psychology]. *Social'na psyhologija*. № 5. S. 128–136. [in Ukrainian]
7. Prjazhnikov N.S. (1996) *Professional'noe samoopredelenie v kul'turno- istoricheskoy perspektive* [Professional self-determination in a cultural and historical perspective]. *Voprosy psyhologii*. № 1. S. 80–85. [in Russian]
8. Tajfel H. (1982) *Social identity and intergroup relations*. Cambridge Univ. Press. 405 p.
9. Turner J. (1985) *Social categorization and the self-concept: A social cognitive theory of group behavior*. Greenwich: Connect. P. 392–399.
10. Savchuk Z.S. (2016) *Psyhologichni osoblyvosti profesijnoyi identychnosti majbutn'ogo psyhologa v aspekti jogo profesionalizaciji* [Psychological features of the professional identity of the future psychologist in terms of professionalization]. *Pedagogichni nauky: teorija, istorija, innovacijni tehnologiji*. № 5 (59). S. 175–184. [in Ukrainian]
11. Abramova G.S. (1998) *Psyhologija v medicine* [Psychology in medicine]. Moskva: LPA "Kafedra-M", 272 s. [in Russian]

УДК 159.9.072.432+616.89-008.441.44
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-11>

ПОВЕДІНКОВІ Й ЕМОЦІЙНІ ПАТЕРНИ В ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ ІЗ ВИСОКИМ РІВНЕМ СУЇЦИДАЛЬНОГО РИЗИКУ

Шевчук О. С.

*аспірантка кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
пр. Академіка Глушкова, 2а, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-2493-5399
ocia.shevchuk@gmail.com*

Ключові слова: *суїцид,
суїцидальна поведінка,
група ризику, дитячий
вік, підлітковий вік,
самопошкоджуюча поведінка,
антисуїцидальні мотиви,
превенція самогубств.*

Програми превенції самогубств включають роботу з поведінковими та емоційними патернами. Мета статті полягає у висвітленні результатів емпіричного дослідження, спрямованого на виявлення цих патернів у дітей і підлітків з високим рівнем суїцидального ризику, з подальшим аналізом сприйняття ресурсу соціальної підтримки та вираженості антисуїцидальних мотивів для опису передумов, необхідних для здійснення профілактичних і превентивних заходів. Використано методики: «Виявлення суїцидального ризику у дітей» А.А. Кучера, В.П. Костюкевича; «Шкала безнадії Бека»; «Експрес-діагностика рівня самооцінки» М.П. Фетіскіна, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова; «Багатомірна шкала прийняття соціальної підтримки» Д. Зімета (адаптація Н.А. Сироти, В.М. Ялтонського) й «Опитувальник антисуїцидальних мотивів» А. Османа та співавторів. За одержаними даними можна зробити висновок, що серед кризових факторів, які впливають на формування суїцидальної поведінки в більшості сучасних дітей і підлітків, є належність до неповної сім'ї, родини з вітчимою чи мачухою, а також розлучення батьків і конфлікти в родині; разом із тим у хлопців на першому місці можуть бути проблеми в школі, а в дівчат – нещасливе кохання. Діти й підлітки з групи ризику, як правило, мають високий рівень безнадії, негативно оцінюють себе і свої сили, а також невпевнені в спроможності долати труднощі та досягати цілей. У першій групі – «реалізатори суїциду» – домінує агресія, протест, бунт, непокора, у другій – «розмірковувачі про суїцид» – ті самі характеристики, але менш виражені, у третій – «противники суїциду» – лише невеликі відхилення в дисципліні. Перша група також відзначається значною імпульсивністю, на відміну від двох останніх. Описано результати роботи за створеною комплексною програмою профілактики, що включала інформаційно-навчальні та психолого-корекційні заходи, до якої входили вправи на визначення себе як особистості, на вміння виявляти свої проблеми, на соціалізацію й на розвиток життєстверджувальної позиції, з прийомами когнітивної та гуманістичної психотерапії.

BEHAVIORAL AND EMOTIONAL PATTERNS OF CHILDREN AND ADOLESCENTS WITH HIGH LEVEL OF SUICIDE RISK

Shevchuk O. S.

Postgraduate Student at the Department of Psychodiagnostics and Clinical Psychology

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Hlushkov avenue, 2A, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0003-2493-5399

ocia.shevchuk@gmail.com

Key words: *suicide, suicidal behavior, risk group, childhood, adolescence, self-harming behavior, anti-suicidal motives, suicide prevention.*

Suicide prevention programs include working with behavioral and emotional patterns. The purpose of the article is to highlight the results of an empirical study aimed at identifying these patterns in children and adolescents with high level of suicide risk, followed by an analysis of the perception of social support resource and the severity of anti-suicidal motives to describe the prerequisites for the implementation of prophylactic and preventive measures. We used such methods as Detection of suicide risk in children (Kucher, Kostyukevich); Beck Hopelessness Scale (BHS); Express diagnostics of the self-esteem level (Fetiskin, Kozlov, Manuilov); Multidimensional Scale of Perceived Social Support (MSPSS; Zimet; adaptation by Sirota, Yaltonsky) and The Brief Reasons for Living Inventory for Adolescents (BRFL-A; Osman et al.). According to the data obtained, it can be concluded that among the crisis factors that influence the formation of suicidal behavior in most modern children and adolescents are belonging to a single-parent family, a family with a stepfather or stepmother, as well as parental divorce and family conflicts; at the same time, boys may have problems at school in the first place, and girls may have unhappy love. Children and adolescents in risk group tend to have high level of hopelessness, negatively assess themselves and their strengths, and are unconfident in their ability to overcome difficulties and achieve goals. The first group of "suicide implementators" is dominated by aggression, protest, rebellion, disobedience; the second group of "suicide thinkers" has the same characteristics, but less pronounced, and in the third "suicide opponents" group there were only small deviations in the discipline. The first group is also characterized by considerable impulsiveness, in contrast to the last two. The results of the work on the created complex prevention program were described. This program included informational-educational and psychological-corrective measures, with exercises on defining oneself as a person, on the ability to reveal one's problems, on socialization and life-affirming position development, with the techniques of cognitive and humanistic psychotherapy.

Постановка проблеми. Питання охорони здоров'я населення включають заходи, спрямовані на превенцію та профілактику самогубств, які дають змогу знизити рівень суїцидів, проте, за даними ВООЗ, кожні 40 секунд у світі від самогубства помирає одна людина [1]. Самогубство при цьому визначається як усвідомлені навмисні дії, спрямовані на добровільне позбавлення себе життя, що призвели до смерті. Вони є реалізацією бажаних змін з урахуванням знання про можливість досягнення смерті, отже, й очікуванням смертельного результату внаслідок подібних дій [2].

За даними Статистичного збірника «Таблиці народжуваності, смертності та середньої очікуваної тривалості життя», оприлюдненого Державною службою статистики України [3], коефіцієнт смертності за окремими причинами смерті у 2019 році внаслідок навмисного самоушкодження становить 16,0 на 100 тис. Отже, за кількістю самогубств на душу населення, за даними ВООЗ, Україна належить до груп країн із середнім рівнем самогубств (показник від 10 до 20 на 100 тис. населення). Аналогічний показник за 2016 рік – 17,5; за 2017 рік – 16,6; за 2018 рік – 16,0; що свідчить про тенденцію до зменшення кількості людей, які

завершують життя суїцидом. Кількість померлих за січень-червень 2020 року внаслідок навмисного самоушкодження становить 3078 осіб (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій і Луганській областях), що приблизно відповідає аналогічним показникам у попередні роки. Ми можемо свідчити про необхідність підтримання політики щодо превенції самогубств, роботи з групою ризику та підвищення обізнаності населення щодо ресурсів і заходів, спрямованих на ментальне здоров'я громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Особливістю дитячого й підліткового віку є те, що самогубство може бути проявом не лише індивідуальних predisposицій, а й загального рівня життя в країні. У країнах з переважаючим низьким рівнем доходів пік смертності в кривих самогубства різко підскакує для дітей і молоді від 10 до 25 років [4]. За даними А.Є. Лічко [5], лише 10% підлітків скоюють замах на самогубство та мають істинне бажання накласти на себе руки, у 90% – це «крик про допомогу», чим можна пояснити те, що 80% спроб відбувається вдома, у денний або вечірній час, коли на це можуть зреагувати близькі.

Саме тому в аналізі поведінкових патернів важливо враховувати мотиви суїцидальної поведінки, тобто спонукання, що викликають бажання добровільного відходу із життя. С.В. Діденко [6] виділяє п'ять основних груп мотивів, до них належать протест; заклик з метою активізації реакції оточення; уникнення покарання або страждання; самопокарання та відмова від життя. Щодо суїцидів у дитячому й підлітковому віці найбільш характерними є мотиви протесту та заклику, рідше – самопокарання й відмови [7]. Суїцидальні дії підлітків часто мають демонстративно-шантажний характер, проте диференціація між істинними та демонстративними спробами буває утрудненою. А.А. Александров [5] виділив у підлітків особливий тип «неясних» спроб, у яких усі дії визначалися надзвичайно сильним афектом з пригніченням діяльності свідомості.

Низка описаних особливостей підліткового віку (нестійкість самооцінки, емоційна лабільність, формування здатності прогнозувати свої дії та уявлення про свої компетенції тощо) зумовлює певні типи суїцидонебезпечних реакцій [8]: 1) реакція депривації – властива молодшому та середньому пубертатному періоду, характеризується збідненням емоцій, ангедонією, основний страх покарання може бути сформований за рахунок авторитарного стилю виховання в сім'ї, бажання померти як право стійке, спосіб обирається ретельно, постсуїцидальному періоду при-

таманне утвердження критичного ставлення до самогубства як до копінгової стратегії, у реабілітації важливі емпатичний і довірливий контакт; 2) експлозивна реакція – спостерігається в середньому пубертатному віці, часто афективно забарвлена, сприяє конфліктогенності, підліток прагне до лідерства за рахунок відповідного виховання в сім'ї, провідний мотив суїцидальних дій полягає в помсті та доведенні своєї правоти, дії, що призводять до самогубства, зазвичай не плануються заздалегідь, у постсуїцидальному періоді характерне відсторонення, критика формується не одразу, особливо якщо попередні дії принесли бажані зміни, у реабілітації важлива поведінкова корекція; 3) реакція самоусунення – притаманна середньому та старшому пубертатному віку, що має певні риси незрілості, часто властиве прагнення втекти від проблем і вирішити конфлікт, спостерігається емоційна лабільність і навіюваність, при бажанні померти реалізація може бути не стійкою й ведеться активний пошук допомоги, після спроби критичне ставлення супроводжується провинною і соромом, реабілітація має бути спрямована на формування навичок вирішення конфлікту та формування адаптивних поведінкових стратегій.

Отже, проведення дослідження комплексного профілю поведінки в дітей і підлітків, які належать до групи ризику, і в тих, хто туди не належить і яким не властиві суїцидальні тенденції, може дати суттєве підґрунтя для імплементації корекційних і превентивних заходів.

Мета статті полягає у висвітленні результатів емпіричного дослідження, спрямованого на виявлення поведінкових та емоційних патернів дітей і підлітків з високим рівнем суїцидального ризику, з подальшим аналізом сприйняття ресурсу соціальної підтримки та вираженості антисуїцидальних мотивів для опису передумов, необхідних для здійснення профілактичних і превентивних заходів.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Емпіричну базу дослідження становили учні середньої спеціалізованої школи міста Києва. Загальний обсяг досліджуваних – 387 респондентів, із яких основну вибірку становили 36 респондентів. Вік досліджуваних – від 10 до 17 років. На першому етапі з метою виділення групи ризику класними керівниками 5–11 класів заповнювалася таблиця факторів наявності кризової ситуації в дитини. Туди внесено результати спостережень за зміною поведінки окремих учнів, на основі чого створено первинний список групи ризику. На основі спостереження за зміною поведінки окремих учнів учителі виділили 83 учні (45 хлопців і 38 дівчат), у яких виявили такі особливості: у 48% – неповну сім'ю, родину з

вітчимом чи мачухою, у 16% – нещодавнє розлучення батьків, конфлікти в родині, у 10% – прагнення дитини до ризикованих дій, у 6% – непрямі висловлювання про суїцид, у 5% – різка втрата інтересу до діяльності, у 4% – різке недотримання правил особистої гігієни, прагнення до ізоляції, різке сильне усамітнення. Також відмічена зміна місця проживання, місця навчання у 2-х хлопців (2%), різка зміна соціального статусу батьків відмічена у 2% (2-х хлопців), невиліковні або важкі соматичні захворювання спостерігалися у 2% досліджених (2-х дівчат), смерть близького родича спостерігалася у 2% (2-х хлопців), також по одному хлопцю (по 1%) занесені до групи ризику через відкриті висловлювання про суїцид, належність до асоціальної сім'ї, різку зміну стилю поведінки, 1 дівчина (1%) – через часті випадки травматизму й самопошкодження.

У подальшому учнів із цього списку було проаналізовано психодіагностичними методиками, за якими оцінено міру суїцидальних намірів і виявлено дітей і підлітків з високим рівнем суїцидального ризику: «Виявлення суїцидального ризику у дітей» А.А. Кучера, В.П. Костюкевича; «Шкала безнадії Бека» та «Експрес-діагностика рівня самооцінки» М.П. Фетіскіна, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова.

Кількісний і якісний аналіз матриці результатів, одержаних за методикою «Виявлення суїцидального ризику у дітей», показує, що усіх досліджуваних з групи первинного ризику, які брали участь у тестуванні (n=83), можна умовно розділити на 2 групи: діти з високим рівнем суїцидального ризику – 31% (26 осіб); діти з низьким або невиявленим рівнем суїцидального ризику – 69% (57 осіб). Основні два чинники, що впливають на формування в досліджуваних дітей суїцидальних намірів, – це сімейні негаразди та шкільні проблеми й проблеми вибору життєвого шляху. Причому фактори, що формують суїцидальну поведінку в хлопців і дівчат, є неоднорідними. Для хлопців найважливішими чинниками є почуття неповноцінності, ущербності й потворності, що відмітили 54% досліджуваних, а також сімейні негаразди, на що вказав 31% респондентів, і шкільні проблеми й проблеми вибору життєвого шляху, що є актуальним для 15% досліджуваних. Для дівчат найважливішими суїцидогенними чинниками є сімейні негаразди (що відмітили 46% дівчат), нещасливе кохання, на що вказали 32%, і проблеми у взаєминах із оточуючими, які відмітили 22% респондентів.

Рівень безнадії за методикою «Шкала безнадійності Бека» визначався в усіх дітей, у яких за попереднім тестом виявлений високий рівень суїцидального ризику, – це 26 дітей, із яких 13 хлопців і 13 дівчат. Практично всі, хто прохо-

див тестування за шкалою, виявили важку безнадію (96%), лише 1 хлопець із вибірки – помірно (4%). Це означає, що рівень суїцидального ризику тісно корелює з рівнем безнадії й у разі виявлення високого ризику суїциду можна стверджувати про наявність важкої безнадії та навпаки. Хлопці й дівчата виявили приблизно однакове середнє значення рівня безнадії – 18 і 18,23 відповідно, при кризовому показнику від 15, що говорить про термінову необхідність корекційного втручання фахівця.

За методикою «Експрес-діагностика рівня самооцінки» більшість досліджуваних, як хлопців, так і дівчат, виявила низьку самооцінку. Завищений рівень самооцінки не виявлено ні в одного досліджуваного, 15,1% хлопців і 46,2% дівчат проявили середній рівень самооцінки, 53,9% хлопців і 46,2% дівчат – занижений рівень самооцінки, 31% хлопців і 7,6% дівчат – критично низький рівень. Більш низьке середнє значення рівня самооцінки проявили дівчата (31,1), ніж хлопці (35,6), проте це означає, що самооцінка в них вища, ніж у хлопців.

У дітей і підлітків з високим рівнем суїцидального ризику, помірно або важкою безнадійністю, низькою або різко зміненою самооцінкою за допомогою розробленої анкети визначено наявність самоушкоджуючої поведінки чи суїцидальних спроб. З метою формування двох експериментальних груп у випадковому порядку методом жеребкування обрано 24 респонденти – досліджувані із самоушкоджуючою поведінкою та суїцидальними спробами (група А, «реалізатори суїциду», 12 осіб) і без них (група В, «розмірковувачі про суїцид», 12 осіб). Контрольну групу становили 12 учнів (група С, «противники суїциду»), що отримали позитивні відгуки від учителів за ознаками життєрадісності й оптимістичності, у яких за методиками не виявлено суїцидального ризику й безнадії та які мали нормальну або завищену самооцінку. Усі 3 групи мали рівномірний розподіл за статтю – в одній групі по 6 хлопців і дівчат.

З метою подальшого аналізу використано розроблену анкету для батьків щодо проблем поведінки в шкільному віці, методики «Багатомірна шкала прийняття соціальної підтримки» Д. Зімента (адаптація Н.А. Сироти, В.М. Ялтонського) й «Опитувальник антисуїцидальних мотивів» А. Османа та співавторів.

За результатами анкети для батьків «Проблеми поведінки в шкільному віці», для дітей і підлітків з групи ризику (група А, «реалізатори суїциду») характерні такі поведінкові особливості: сперечаються з батьками, не співпрацюють з однолітками в іграх, обманюють чи відмовляються говорити правду з будь-яких причин і не прибирають за собою – 100%; уживають образливі слова, прояв-

ляють знущання над тваринами та фізичну агресію – 92%. Крім того, для цих учнів також характерні такі патерни: проявляють жорстокість до слабших – 75%; виражають обурення у відповідь на прохання, вплутуються в бійки, ламають майно і третирують однолітків або брата (сестру) – 67%; крадуть – 58%; часто йдуть з дому й не повертаються на ніч – 50%; займаються пошкодженням чужого майна та звинувачують інших за власні проступки – 42%. У дітей з експериментальної групи В («розмірковувачі про суїцид») відмічаються інші особливості поведінки, вони часто: затівають сварки, занепокоєні, коли поруч дорослі, і звинувачують інших у власних проступках – 67%; допускають часті обмани з будь-яких причин, уживають образливі слова та сперечаються з батьками – 58%; не співпрацюють із братами (сестрами) в іграх і проявляють фізичну агресію – 50%; вплутуються в бійки – 25%. Для дітей з контрольної групи С («противники суїциду») усі вищеописані особливості поведінки не характерні. Інколи в них можуть зустрічатися такі патерни: неприбирання за собою – 50%; звинувачення інших у власних проступках і сперечання з батьками – 33%.

Порівнюючи емоційні особливості дітей з трьох груп, варто відмітити, що для «реалізаторів суїциду» характерні такі емоційні особливості, як ворожість, підтримання нетривалих стосунків, уникання однолітків, братів, сестер, значне уникання батьків, вони відчувають значні коливання настрою, реагують надмірно, проявляють нетерпіння, поводяться часто агресивно, відчувають образу. Для дітей з другої групи – «розмірковувачів про суїцид» – характерне також відчуття образи, коливання настрою, уникання батьків, братів, сестер, однолітків, для них типовим є також відчуття сорому, неспокою, лякання, розсіяність, розчарування, нудьга, смуток. Для дітей з контрольної групи («противники суїциду») типовими є лише незначні прояви нудьги, розчарування, відчуття незадоволення від діяльності, розсіяність та уникання певного однолітка, а також подекуди коливання настрою.

Кількісний і якісний аналіз результатів за методикою «Багатомірна шкала сприйняття соціальної підтримки» показав, що в усіх досліджуваних з експериментальної групи А («реалізатори суїциду») виявлений низький рівень соціальної підтримки; у досліджуваних з групи В («розмірковувачі про суїцид») середній рівень підтримки у 46%, високий – у 21%; а в досліджуваних з контрольної групи С («противники суїциду») 63% мають високий рівень соціальної підтримки, 4% – середній. Також бачимо значну відмінність у середніх значеннях соціальної підтримки в усіх трьох групах: у «реалізаторів суїциду» – 2,2, у

«розмірковувачів про суїцид» – 11,7, а в «противників суїциду» – 17,7.

Можна прослідкувати чітку відмінність у вираженості всіх антисуїцидальних мотивів у трьох досліджуваних групах за методикою «Опитувальник антисуїцидальних мотивів». Антисуїцидальні мотиви найменше виражені в експериментальній групі А («реалізатори суїциду»), тому цих дітей і підлітків нічого не зупиняє в здійсненні саморуйнівних намірів. У досліджуваних із групи В хоч також дуже високий рівень суїцидального ризику, проте антисуїцидальні фактори виражені значно більше, ніж у групі А, тому для них не є характерною самопошкоджуюча поведінка чи суїцидальні спроби. І, нарешті, у дітей і підлітків з контрольної групи С найбільший рівень вираженості антисуїцидальних факторів. Так, у групі А середнє значення набраних балів – 62,9; у групі В – 154,5, що у 2 рази перевищує групу А; групі С – 216, що майже в 1,5 рази більше, ніж у групі В.

Висновки. За одержаними даними можна зробити висновок, що одні з найважливіших кризових факторів, які впливають на формування суїцидальної поведінки в більшості сучасних дітей і підлітків, – це належність до неповної сім'ї, родини з вітчимою чи мачухою, а також розлучення батьків і конфлікти в родині. Для учнів дитячого та підліткового віку найважливішим суїцидогенним чинником є сімейні проблеми; разом із тим у хлопців на першому місці можуть бути проблеми в школі, а в дівчат – нещасливе кохання. Результати за шкалою безнадії вказують на те, що досліджувані з групи ризику негативно оцінюють своє майбутнє, не сподіваються на успіх, не переконані в досягненні будь-яких цілей. Діти й підлітки з високим суїцидальним ризиком у більшості негативно оцінюють себе, невпевнені у власних силах і спроможності долати труднощі.

Порівнявши три групи, бачимо значну відмінність у поведінці, характерній для досліджуваних. У першій групі – «реалізатори суїциду» – домінує агресія, протест, бунт, непокоря, у другій – «розмірковувачі про суїцид» – ті самі характеристики, але менш виражені, у третій – «противники суїциду» – лише невеликі відхилення в дисципліні. Перша група також відзначається значною імпульсивністю, на відміну від двох останніх.

Виявлено, що соціальна підтримка – це один із важливих факторів, що запобігає тому, аби діти й підлітки з високим рівнем суїцидального ризику реалізовували самопошкоджуючу поведінку та здійснювали суїцидальні спроби. Найвагомим у всіх трьох групах антисуїцидальним фактором є виживання, уміння справлятися із ситуацією, найменш вагомим – побоювання соціального несхвалення. Досить вираженим є й фактор відповідальності перед сім'єю.

З урахуванням вищеописаних особливостей варто зазначити, що для того, щоб боротьба з дитячими самогубствами була ефективною, до неї мають бути підключені всі структури, які щодня мають справу з дітьми та підлітками. Мета корекційної роботи із запобігання суїцидальній поведінці вбачається у створенні психологічної програми з профілактики дитячих і підліткових суїцидів на основі підсилення антисуїцидальних мотивів та ефективному виявленні осіб з групи ризику.

Зокрема, після проведеного дослідження створено комплексну програму з інформаційно-навчальними та психолого-корекційними заходами, з елементами спеціалізованих програм, до якої входили вправи на визначення себе як особистості, на вміння виявляти свої проблеми, на соціалізацію та на розвиток життєстверджувальної позиції, з прийомами когнітивної та гуманістичної психотерапії. У процесі реалізації профілактичної програми ставилося за мету навчити дітей і підлітків пристосовуватись до стресових ситуацій, знаходити вихід, правильно оцінювати і сприймати себе; ідентифікувати та приймати соціальну підтримку, долати життєві труднощі й негаразди, соціально адаптуватися в суспільстві, контролювати своє життя та брати відповідальність за нього, розвивати навички спілкування в найближчому оточенні, розвивати впевненість у собі, своїх силах, бути відкритими та здатними засвоювати нові знання, звертатися за допомогою в разі виникнення труднощів. Одинадцять занять розраховані на 6 тижнів, 2 заняття

в тиждень продовжувалися 30–40 хвилин, загалом програма впроваджена та реалізована за 390 хвилин, або 6,5 годин.

Після проведення корекційної роботи з досліджуваними, у яких спостерігався високий рівень суїцидального ризику, повторно проаналізовано ступінь прояву в них антисуїцидальних мотивів. Зроблено висновок, що за 6 тижнів вираженість антисуїцидальних мотивів у дітей підвищилася на 23%. У подальшому спостереженні вчителі й батьки зазначили, що профілактична програма сприяла закріпленню антисуїцидальних факторів, зниженню рівня аутоагресивної активності, зокрема запобігала формуванню суїцидальних намірів, учиненню суїцидальних дій, а також запобігала рецидивам суїцидальної поведінки, сприяла підвищенню рівня успішності дітей і покращенню їх соціалізації. Подальша адаптація та використання програми узгоджені на методичному об'єднанні класних керівників школи.

Щодо подальших досліджень цікавою є перспектива лонгітюдного спостереження з додатковим збором анамнезу під час клінічної бесіди з досліджуваними, у яких виявлено високий суїцидальний ризик. Описані поведінкові й емоційні патерни можуть бути доповнені та розширені за рахунок змістовного аналізу окремих кейсів мультидисциплінарними командами дослідників. Окремо було б важливо дослідити ефективність превентивних методів, які включають елементи клієнт-центрованої терапії на основі експресивних мистецтв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Suicide: one person dies every 40 seconds / WHO organization website. URL: <https://www.who.int/news-room/detail/09-09-2019-suicide-one-person-dies-every-40-seconds> (дата звернення: 27.08.2020).
2. Глоссарий суицидологических терминов : методическое пособие / У. Билле-Браге, А.П. Чуприков, Г.Я. Пилягина, В.Ф. Войцех, Л.А. Крыжановская, С.В. Жабокрицкий, Г.Т. Сонник. URL: <http://www.psychiatry.ru/lib/56/book/110> (дата звернення: 27.08.2020).
3. Демографічна та соціальна статистика. Населення та міграція. Таблиці народжуваності, смертності та середньої очікуваної тривалості життя / Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 27.08.2020).
4. Чому підлітки часто скоюють самогубства / BBC News Україна. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/09/150924_suicides_teens_vj_stats_it (дата звернення: 27.08.2020).
5. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. URL: <http://drlev.ru/book/lichko2.pdf> (дата звернення: 27.08.2020).
6. Клінічна психологія : словник-довідник / авт.-уклад. С.В. Діденко. Київ : Академвидав. Серія «Nota bene», 2012. С. 206–207.
7. Рибалка В.В. Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій в учнівській молоді : методичні рекомендації. Київ : ІПППО АПН України, КФ ВМУРОЛ «Україна», ПП Щербатих О.В., 2007. С. 34–38.
8. Амбрумова А.Г., Вроно Е.М. О ситуационных реакциях у подростков в суицидологической практике. *Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова*. 1985. Т. 85. Вып. 10. С. 1558–1560.

REFERENCES

1. WHO organization website. (2019, September 9). Suicide: one person dies every 40 seconds [News release]. Retrieved from <https://www.who.int/news-room/detail/09-09-2019-suicide-one-person-dies-every-40-seconds> (Last accessed: 27 August 2020).

2. Bille-Brage U., Chuprikov A.P., Piliagina G.Ia., Voitsekh V.F., Kryzhanovskaia L.A., Zhabokritskii S.V., Sonnik G.T. Glossarii suitsidologicheskikh terminov. Metodicheskoe posobie [Glossary of suicidal terms. Handbook]. Retrieved from <http://www.psychiatry.ru/lib/56/book/110> (Last accessed: 27 August 2020) [in Russian].
3. Derzhavna sluzhba statystryky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. Demohrafichna ta sotsialna statystryka. Naseleattia ta mihratsiia. Tablytsi narodzhuvanosti, smertnosti ta serednoi ochikuvanoi tryvalosti zhyttia. – Demographic and social statistics. Population and migration. Birth rate, mortality and average life expectancy tables. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> (Last accessed: 27 August 2020) [in Ukrainian].
4. BBC News Ukraine. Chomu pidlitky chasto skoiuiut samohubstva [Why adolescents often commit suicide]. Retrieved from https://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/09/150924_suicides_teens_vj_stats_it (Last accessed: 27 August 2020) [in Ukrainian].
5. Lichko A.Ye. Psikhopatii i aktsentuatsii kharaktera u podrostkiv [Psychopathy and character accentuations of adolescents]. Retrieved from <http://drlev.ru/book/lichko2.pdf> (Last accessed: 27 August 2020) [in Russian].
6. Didenko S.V. (2012). Klinichna psykholohiia: slovnyk-dovidnyk – Clinical psychology: dictionary-directory. Kyiv: Akademydav. «Nota bene» series, 206–207 [in Ukrainian].
7. Rybalka V.V. (2007) Psykholohichna profilaktyka suitsydalnykh tendentsii v uchnivskii molodi: Metodychni rekomendatsii [Psychological prevention of suicidal tendencies in student youth: Methodical recommendations]. Kyiv: IPPPO APN Ukrainy, KF VMURoL «Ukraina», PP Shcherbatykh O.V., 34–38 [in Ukrainian].
8. Ambrumova A.G., Vrono Ye.M. (1985) O situatsionnykh reaktsiyakh u podrostkiv v suitsidologicheskoy praktike [On situational reactions in adolescents in suicidal practice]. *Zhurnal nevropatologii i psikhiatrii im. S.S. Korsakova. – The Korsakov's Journal of Neurology and Psychiatry*, v. 85, is. 10, 1558–1560 [in Russian].

РОЗДІЛ IV. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 316.614:331.526.6

DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-12>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПРЕКАРІАТУ

Іванова Л. С.

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності

Запорізькій національній університет

вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна

orcid.org/0000-0002-9286-0264

Lar17115@ukr.net

Ключові слова: *аномія, відчуження, соціально-психологічні проблеми, нарративне інтерв'ю, нарративна психологія, прекарізація, прекарність.*

Стаття викладає соціально-психологічні проблеми прекарізації – суспільного феномену, який формує новий соціальний феномен – прекаріат. Останні статистичні дані свідчать про надзвичайне зростання кількості людей працездатного віку, що опинилися в умовах невпевненості внаслідок втрати роботи й надійного рівня доходів. З боку соціальної психології нове явище становить загрозу для сучасного суспільства, оскільки його представники живуть і будуть жити тривалий термін в умовах порушеної психологічної безпеки. Водночас ця проблема не досить розроблена й досліджена в соціально-психологічному дискурсі, зокрема у сфері освітньої діяльності, де відбуваються основні процеси формування людського капіталу.

Розглянуто історію становлення понять «прекаріат» і «прекарізація» в історичній, соціологічній і психологічній літературі. Уточнено рівні досліджень прекаріату як соціального явища. Вказуються умови виникнення прекаріату. Описано основні чинники й процеси, які супроводжують це соціально-психологічне явище. Представлено основні соціальні групи, які можуть бути віднесені до цього прошарку суспільства. Перелічені головні суб'єктивні явища, з якими стикаються представники цього соціального прошарку. Визначено основні завдання дослідження проблем прекарізації. Дослідження феномену прекарізації в дискурсі соціальної психології передбачає комплексність, багатоаспектність, інтегративність. До соціальних груп, які можуть бути причетні до класу прекаріату, можна віднести як представників депривованих груп, так і громадян-працівників, які схильні до самостійного планування трудового навантаження, або осіб творчих професій. Наголошено, що проблема прекарізації населення постає важливою у зв'язку з пандемією коронавірусу «COVID-19». Автор припускає, що соціально-психологічні дослідження процесу прекарізації необхідні для оцінки всіх можливих наслідків пандемії. Акцентовано, що стрімке зростання кількості людей, які опинилися в лавах прекаріату внаслідок пандемії коронавірусу «COVID-19», надзвичайно актуалізує розв'язання соціально-психологічних проблем, насамперед методологічних, що виникають під час проведення відповідних досліджень.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF RESEARCH THE PHENOMENON OF PRECARIAT

Ivanova L. S.

*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Pedagogy and Psychology of Educational Activity
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0002-9286-0264
Lar17115@ukr.net*

Key words: *anomie, alienation, social and psychological problems, narrative interview, narrative psychology, precarization, precariousness.*

The article is devoted to the socio-psychological problems of precarization – a social phenomenon that forms a new social phenomenon – precariat, which is spreading around the world. Recent statistics show an extraordinary increase the number of people of working age who find themselves in conditions of insecurity due to job loss and a reliable level of income. From the point of view of social psychology, the new phenomenon poses a threat to modern society, as its representatives live and will live for a long time in conditions of impaired psychological security. However, this problem is insufficiently developed and studied in the socio-psychological discourse, in particular in the field of educational activities, where the main processes of human capital formation take place.

The article considers the history of the formation of the concept “precariat” and “precarization” in the historical, sociological and psychological literature. The levels of precariat research as a social phenomenon have been clarified. The conditions of occurrence this social group are specified. The main factors and processes that accompany this socio-psychological phenomenon are described. The main social groups that can be attributed to this stratum of society are presented. The main subjective phenomena faced by the representatives of this social stratum are listed. The main tasks of research of precarization problems are determined.

The study of the phenomenon of precarization in the discourse of social psychology involves complexity, multifacetedness, integrativeness. Social groups that may be involved in the precariat class include both members of deprived groups and working citizens who are prone to independent workload planning or creative occupations. This fully applies to educators, among whom are contract workers, self-employed in formal, non-formal and informal education. The article is emphasizes that the rapid increase in the number of people in the precariat due to the coronavirus pandemic “COVID-19” is extremely relevant to the solution of socio-psychological problems, especially methodological, arising from the relevant research.

Постановка проблеми. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття в більшості країн світу поступово зростає новий шар стратифікації сучасного суспільства – прекаріат. Під цим терміном розуміються соціально невлаштовані люди без повної гарантованої зайнятості й стабільного доходу, з «урізаним статусом» і мінімальними довірчими зв'язками з капіталом або державою, позбавлені більшості соціальних і політичних прав і гарантій [1]. Наукові дослідження відзначають, що за останні десятиліття короткострокові

контракти, що суттєво погіршують соціальний статус працівників, стають нормою.

Наведене вище визначення лише описове, нині існує вже багато наукових праць, метою яких є дослідження щодо стрімкого поширення у всьому світі цього суспільного явища на трьох рівнях: макро, мезо й мікро [2]. Перші два рівні належать до соціально-економічних і правових проблем прекарізації (ознаки, соціальні групи, зв'язок із трудовим законодавством). Мікрорівень належить до соціально-психологічних проблем людини,

яка опинилася в лавах прекаріату, тобто відчуває на собі порушення психологічного добробуту (депресію, фрустрацію, аномію тощо), психологічний дискомфорт (напруженість, тривожність, невпевненість у майбутньому, відчуженість), навіть психологічне насильство [3, с. 8].

Тема соціально-психологічних проблем прекарізації в умовах соціокультурної транзитивності, основними характеристиками якої є множинність соціокультурних контекстів, постійна мінливість і невизначеність глобалізованого світу, актуалізує соціально-психологічні дослідження вищого плану. Зокрема дослідження ідентичності людини, яка є багатоплановою психічною реальністю, що охоплює усвідомлення власного «Я», особистісну діяльність, почуття належності (або неналежності) до надіндивідуального цілого (суспільства, соціальної страти, групи в соціальних мережах тощо), а також до національної культури.

Видається вкрай важливим зрозуміти, що дослідження такого складного багатопланового феномену, як прекарізація, має бути комплексним, інтегративним, міждисциплінарним. Однак дослідники цього явища відзначають брак уваги до прекаріату й прекарізації в соціально-психологічному дискурсі. Тому на першому етапі такого дослідження слід зробити огляд наукових праць (і не тільки), в яких міститься саме соціально-психологічні розвідки, розмісли, зауваження, припущення щодо феномена прекаріату й взагалі прекарізації.

Немає сумніву, що такий аналіз дозволить, по-перше, уточнити й розширити поняттєво-категоріальний апарат соціальної психології щодо проблем прекарізації та розробку проблемно орієнтованої методології соціально-психологічного дослідження цього вкрай соціально небезпечного явища. По-друге, теоретично осмислити місце й роль людини, яка знаходиться в лавах прекарізації. По-третє, виявити конкретні соціально-психологічні характеристики найпоширеніших типів в окремих групах прекаріату. По-четверте, розробити теоретичні основи соціально-психологічної діагностики, насамперед на фундаменті уявлень дискурсивної психології.

Таким чином, **метою статті** є викладення результатів теоретичного аналізу проблем дослідження феномену прекаріату й процесу прекарізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. У науковий обіг поняття прекаріату вперше ввів французький соціолог П. Бурдьє, який у 1998 році, аналізуючи нестабільні процеси у сфері праці як на приватних, так і на державних підприємствах, звернув увагу на деградацію трудових відносин, на об'єктивну незахищеність нестабільних працівників і зростання невпевненості людини в

майбутньому [1, с. 12]. У 2004 році соціальний аналітик Р. Сеннет у своїй книзі «Корозія характеру» виконав дослідження положення особистості під час «гнучкого» капіталізму крізь призму сучасних тенденцій перетворення трудових відносин [4]. Дослідник, не використовуючи термін «прекаріат», фактично окресливши його «родові» ознаки, демонструючи міждисциплінарний підхід, органічно поєднує політекономічний аналіз, психологічні спостереження, культурологічну інтерпретацію та філософську рефлексію. Він, можливо, вперше запровадив дискурсивний підхід психологічного дослідження трудових відносин, використовуючи методологію нарративного інтерв'ю. Водночас автор сміливо розширив і вточнив поняттєвий апарат дослідження, переглядаючи його й наповнюючи новим змістом.

Термін прекаріат визначається поняттям прекарність, що означає стан нестабільності, непередбачуваності, невпевненості в завтрашньому дні й відсутність гарантій [5; 1; 6]. Узагальнюючи досвід дослідження процесів прекарізації в багатьох країнах, можна вказати, що явище прекарізації зумовлено відсутністю гарантій зайнятості, втратою професійної ідентичності, економічною вразливістю, збільшенням частки нестандартної зайнятості й іншими чинниками трудової нестійкості [7, с. 29]. Саме внаслідок багатьох чинників, що впливають на зростання процесу прекарізації, досить важко надати вичерпне визначення терміну прекаріат. Можна лише перелічити групи, які можуть бути віднесені до нього. Серед них безробітні й працівники, які не відчувають впевненості в завтрашньому дні; непрацевлаштовані за фахом випускники вишів; жінки; особи похилого віку; колишні ув'язнені; нелегальні мігранти й ряд інших депривованих груп. Водночас варто зауважити, що поряд із психологічним дискомфортом людей, які опинилися в стані соціально-психологічної напруженості, існують групи працездатних людей, для яких гнучкість умов праці й нестандартні форми зайнятості забезпечують свободу в реалізації своїх професійних інтересів, переривчасту професійну траєкторію [7]. До них можна віднести людей творчих професій, фрилансерів, жінок, які прагнуть до орієнтації на вільну зайнятість, до самостійного планування власного трудового навантаження внаслідок гнучкого графіка роботи. Їм не до вподоби традиційні форми зайнятості, нарешті, бажання звільнитися від їхніх форм зайнятості. Проте дослідники вказують на психологічні проблеми фрилансерів, серед яких провідне місце займає депривація, насамперед соціальна, яка проявляється як неможливість задоволення деяких вітальних потреб та обмежена можливість для засвоєння автономної соціальної ролі [4]. Взагалі, робота поза офісом може

негативно позначитися на психологічному здоров'ї людини внаслідок того, що приналежність до певного соціуму, визнання власної гідності з його боку й спілкування з собі подібними є одним із мотиваторів до праці.

Британський економіст та аналітик Г. Стендінг, аналізуючи соціально-економічні умови виникнення феномена прекаріату, вперше вказав на його соціально-психологічні наслідки: незадоволення, аномію, занепокоєння та відчуженість [1]. Прекаріат страждає від відсутності економічних гарантій, браку реальних можливостей для контролю над власним життям, відсутності стійкої професійної ідентичності.

Російський дослідник Ж. Тощенко вказує на соціально-психологічні чинники появи нового соціального класу. Він виділяє декілька причин прекарної зайнятості людини. Серед них:

1) вимушеність людини пристосовуватися до нових соціально-психологічних установок, аж до визнання такого стилю життя – «жити одним днем»;

2) втрата соціального статусу;

3) прийняття такого становища як абсолютно непереборного, з яким треба змиритися;

4) соціально-правовий дисонанс, який проявляється у взаєминах між працівником і роботодавцем [6, с. 73–74].

Г. Стендінг на підставі опису конкретних ситуацій розкриває сутність вказаних соціально-психологічних наслідків. Невдоволення, на думку дослідника, викликано тим, що прекаріат не бачить перед собою осмислених життєвих перспектив. Він відчуває себе пригнічено насамперед тому, що не має перспектив зав'язати міцні традиційні трудові відносини, які надають працівникам певний соціальний статус і соціальні гарантії. Деякі автори розрізняють рівні незадоволення формально найманих працівників, самозайнятих, виділяючи такі типологічні групи: стійкі задоволені, нестійкі задоволені, стійкі незадоволені, нестійкі незадоволені [2].

Детальніше розкрити соціально-психологічний зміст феномену прекаріату можна, вказавши його соціально-політичне джерело – аномію, яка має давньогрецьке походження (*ανωμοσία*), що означає «незаконний», «поза нормою», «некерований». Вперше поняття аномії запропонував французький соціолог і філософ Е. Дюркгейм в книзі «Про поділ суспільної праці», в якій він розглядав проблеми взаємовідносин суспільства й особистості [9]. За Дюркгеймом, аномія – це стан суспільства, під час якого наступають розкладання, дезінтеграція та розпад системи цінностей і норм, що гарантують громадський порядок. Необхідна умова виникнення аномії в суспільстві – розбіжність між потребами й інтересами частини його членів, з одного

боку, й можливостями їх задоволення – з іншого. Е. Дюркгейм виходить із того, що поведінка особистості повністю залежить від стабільності суспільства. Якщо суспільство знаходиться в стані кризи, розкладання, дезінтеграції та розпаду системи цінностей і норм, у ньому не відтворюється соціальна солідарність, а прийняті норми й цінності перестають регулювати життя громадян. Цитовану працю Е. Дюркгейм написав на фоні переходу від традиційного суспільства до індустріального; він вважав, що стан аномії для капіталістичного засобу виробництва є не тільки постійним явищем, але й нормальним. Не виникає сумніву, що на сучасному етапі трансформації вже індустріального суспільства до постіндустріального процеси аномії значно поширилися, що актуалізує подальші дослідження в дискурсі соціальної психології. Німецький філософ і соціолог Г. Маркузе в 60-х роках минулого століття вказував, що джерело ненадійності існування людини полягає в негараздах індустріальної цивілізації та технологічної раціональності. Деякі українські дослідники прямо називають прекаріат як аномічний клас, звертаючи увагу на діапазон поведінкових девіацій від заколотів до ретритизму [10, с. 213].

Наступним соціально-психологічним чинником, що супроводжує явище прекарізації, на який звернув увагу Г. Стендінг, є занепокоєння та його синонім – тривожність. Дослідник називає ті ж самі джерела: «У суспільстві, заснованому на гнучкості й незахищеності, люди даремно марнують час і не намагаються вибудувати таку модель поведінки, яка б сприяла їх розвитку» [1, с. 230]. Занепокоєння та тривожність переміщуються у фокус соціальної науки й психології відносно недавно, починаючи з 30-х років минулого століття. З. Фрейд виходив із припущення, що підвищення тривоги є наслідком конфлікту із сучасною цивілізацією та ускладненням соціальної структури суспільства [11]. Цікаво, що великий психолог вважав, що тривога є «<...> таємницею, рішення якої має пролити світло на все наше духовне життя» [12].

Сучасне розуміння тривожності значною мірою пов'язано зі страхом перед майбутнім: «<...> Тривога здатна спотворювати й звужувати тимчасову перспективу, надаючи водночас потужний негативний вплив на цінності й мотиви, які є основними елементами, що визначають стійкість особистості в кризових ситуаціях. Дискретне сприйняття життєвого шляху особистістю чинить негативний вплив на цілісну картину майбутнього людини аж до руйнування» [13, с. 175]. Український дослідник О. Волошок вказує на складність у виявленні домінуючого джерела тривожності, а також на недостатню експериментальну й клінічну доведеність загальноприйнятих положень [14, с. 122].

Особливого значення проблема подолання тривожності набуває у зв'язку з пандемією «COVID-19». Існує велика кількість інформаційних матеріалів щодо психологічних наслідків карантину, але можна зустріти й наукові публікації. Наприклад, в одному з них на підставі соціально-психологічного дослідження доведено, що найуразливішими в психологічному плані є вікові групи 18–24 років і 45–54 років. Однак фобії в цих групах відрізняються: якщо для молодшої вікової групи переважає страх перед невизначеністю в майбутньому, яка пов'язана з можливою втратою роботи, то для старшої переважає страх перед зараженням. Вікові групи 25–34 роки й 35–44 роки відрізняються відносною адаптивністю та демонструють нижчі показники тривоги, депресії [15, с. 116].

Крім того, Г. Стендінг певну увагу приділяв такому психологічному феномену, як відчуження. Цей термін був уведений у дискурс психології З. Фрейдом. Він пов'язував феномен відчуження з патологічним розвитком особистості, для якої соціальна культура є чимось далеким, ворожим її природному середовищу. За З. Фрейдом, феноменологічне відчуження виражається:

- 1) у дереалізації – невротичній втраті суб'єктом почуття реальності, що відбувається;
- 2) у деперсоналізації – втраті своєї індивідуальності.

Згодом Е. Фромм, включивши поняття відчуження в науковий обіг, істотно розширив сферу такого концепту. Він стверджував, що відчуження виступає в шести формах:

- 1) від потреб;
- 2) від своєї праці;
- 3) від природи;
- 4) від держави;
- 5) від інших;
- 6) від себе.

Е. Фромм відзначав: «Під відчуженням розуміється такий спосіб сприйняття, при якому людина відчуває себе як щось далеке. Вона стає ніби усунею від самої себе. Вона не відчуває себе центром свого світу, двигуном своїх власних дій, навпаки, вона знаходиться під владою своїх вчинків і їх наслідків, підкоряється або навіть поклоняється їм» [16, с. 230].

Е. Фромм підкреслював, що відчужена людина втратила зв'язок із самою собою, як і зі всіма іншими людьми. Вона сприймає себе, так само як і інших, подібно до того, як сприймають речі – за допомогою відчуттів і здорового глузду, але водночас без продуктивного зв'язку із самим собою та зовнішнім світом [17, с. 235].

Один із представників екзистенціалізму – К. Ясперс – вважав, що відчуження – це існування людини в безособовій формі, соціальній функції, тоді як її справжність, буття є найбільш індивіду-

алізованою невіддільною сутністю особистості [18, с. 133].

Нині існує багато наукової літератури, присвяченої визначенню та розумінню цього багатостороннього соціально-психологічного явища. Думки різних авторів збігаються до подібного ряду суб'єктивних феноменів:

- безсилля (почуття своєї нездатності контролювати події);
- безглуздість (почуття незрозумілості, незбагненності громадських та особистих справ);
- культурне відсторонення (відкидання цінностей, прийнятих у суспільстві або в певній соціальній групі);
- самоусунення (участь у діях, які не доставляють задоволення та сприймаються як зовнішня необхідність) [19; 20].

Г. Стендінг, звертаючи увагу на схожість характеристик відчуження пролетаріату, які вперше були дослідженні К. Марксом, і прекаріату, доповнює останній новими рисами. Він відзначає, що працівник, який знаходиться в стані постійного пошуку роботи й конкуренції з боку інших, замикається в собі, «приховує свої знання, інформацію, контакти, джерела» [1, с. 46]. Проте сучасні форми суспільних відносин у сфері праці в умовах «гнучкого» капіталізму породжує нові форми, відтінки феномена відчуження, що потребує їх дослідження в дискурсі соціальної психології. Зокрема, люди творчої праці, мотивовані «в собі», іноді дають згоду на використання їх знань за невелику плату, ставлячи творчість як пріоритет у своєму житті. Тобто значною мірою відчужуються від самих себе, багато в чому обмежуючи свої потреби, парадоксально прагнучи до самих себе, тобто до творчої самореалізації.

Необхідність дослідження вказаних чинників, які визначають психологічний стан здоров'я працездатних людей, що знаходяться в умовах невизначеності, суттєво актуалізується у зв'язку з пандемією коронавірусу «COVID-19». Соціальний шар прекаріату значно поширився у всіх без винятку країнах. За оцінками Міжнародної організації праці (далі – МОП) зростання кількості безробітних у світі складе від 5,3 млн до 24,7 млн від базового рівня, який у 2019 році становив 188 мільйонів безробітних. Очікується, що у великих масштабах зросте неповна зайнятість, оскільки економічні наслідки епідемії призведуть до скорочення робочого часу й заробітної плати. За оцінками МОП у порівнянні з початковими прогнозами на 2020 рік бідних робітників у світі буде від 8,8 до 35 мільйонів [21].

Особливого значення соціально-психологічні дослідження прекарізації набувають у сфері освіти, де відбуваються основні процеси формування людського капіталу. Серед чинників, що

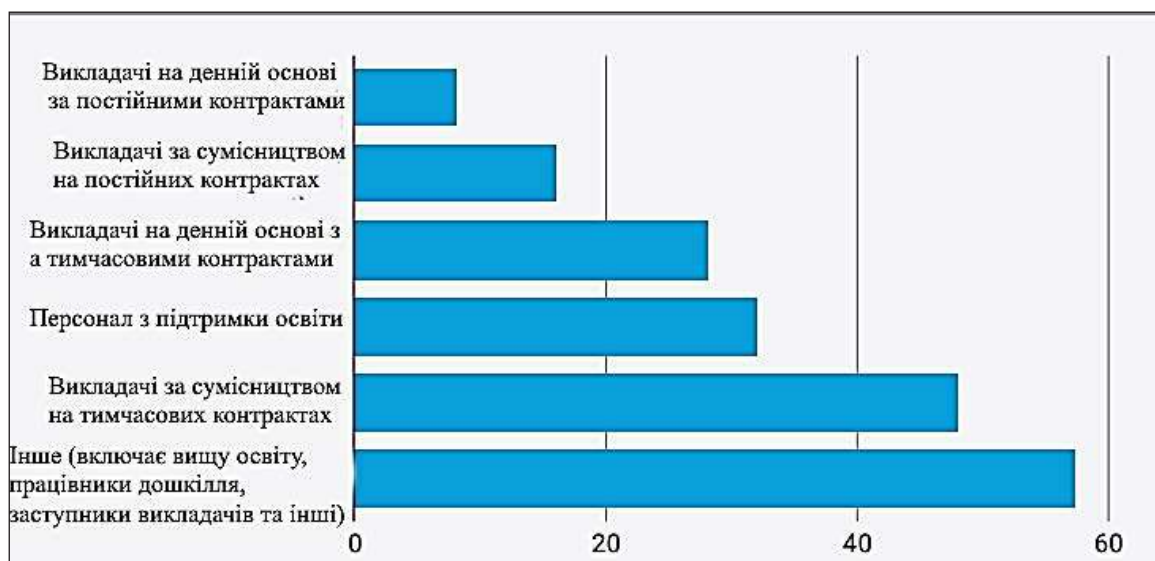

Рис. 1. Вплив закриття приватних шкіл на оплату й зайнятість освітньої служби (у відсотках)

посилюють процес прекарізації, найважливішими є тенденція переведення на строкові трудові відносини, що вже відбулося в Україні, щонайменше, для вчителів-пенсіонерів, і продовження режиму дистанційної освіти. Перший чинник вагомий не тільки в Україні, в більшості країн світу тенденція переведення на строкові контрактні договори викликає стурбованість освітян, що призводить до погіршення їх психологічного стану (рис. 1) [22].

Другий чинник (дистанційна робота) вимагає окремих соціально-психологічних досліджень внаслідок неготовності великої кількості освітян до нових форм навчання, відсутності необхідного рівня знань, достатніх для швидкого освоєння інноваційних освітніх технологій, збільшення часу виконання своїх обов'язків за умови постійної загрози втрати достатнього доходу.

Висновки. Аналіз наукової літератури засвідчив, що клас найманих робітників, які працюють у межах традиційного трудового законодавства, постійно скорочується. Розповсюдження атипових трудових відносин в умовах структурної кризи глобального капіталізму породжує неухильне зростання нового протокласу – прекаріату. До цього протокласу можуть бути віднесені безробітні, працівники, котрі не відчувають впевненості в завтрашньому дні, випускники вишів, що не працевлаштувалися за фахом, жінки, особи похилого віку, колишні ув'язнені, нелегальні мігранти й інші депривовані групи. Особи, яким не до впо-

доби традиційні форми зайнятості та які схильні до самостійного планування власного трудового навантаження, теж можуть бути віднесені до класу прекаріату.

Констатовано, що в людей, які опинилися в умовах атипової зайнятості, спостерігається погіршення психічного здоров'я, насамперед аномія, тривожність, відчуження (яке своєю чергою розглядається як безсилля, безглуздість спроб покращення свого соціального стану, культурне відсторонення, самоусунення). До подібних наслідків можна додати соціальну депривацію, яка проявляється в неможливості задоволення вітальних потреб, обмеження засвоєння соціальної ролі, фрустрацію. Вказані показники психічного стану суттєво погіршуються у зв'язку з пандемією коронавірусу «COVID-19»: соціальний шар прекаріату значно поширився у всіх без винятку країнах.

Показано, що останнім часом робляться спроби дослідити процеси прекарізації під кутом зору соціології та економіки. Водночас стають надзвичайно актуальними дослідження психологічного стану прекаріату, в яких акцентується увага на вивченні здатності людей, котрі опинилися в умовах соціально-психологічної невизначеності, подолати кризову ситуацію. Зазначені обставини вимагають розв'язання певних проблем, пов'язаних із розробкою категоріально-поняттєвого апарату, парадигмально-методологічними питаннями, визначенням відповідного психологічного інструментарію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стендинг Г. Прекариат: новый опасный класс. Москва : ООО «Ад Маргинем Пресс», 2014. 328 с.
2. Кученкова А.В. Прекаризация занятости: к методологии и методам измерения. *Вестник РУДН. Серия: Социология*. 2019. № 1. URL: https://www.researchgate.net/publication/331219237_Precarious_employment_Methodology_of_measurement#read.

3. Фёдорова А.Э., Парсюкевич А.М. Прекаризация занятости и ее влияние на социально-экономическое благополучие наемных работников. *Journal of new economy*. 2013. № 5 (49). URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=21030308> (дата обращения: 05.12.2019).
4. Сеннетт Р. Коррозия характера / пер. с англ. В.И. Супруна. Новосибирск – Москва : ФСПИ, «Тренды», 2004. 296 с.
5. Зинчук В.П. Особенности прекаризации современного социума. *Language, Culture, Politics. Internationa Journal*. Chelm. 2016. № 1. С. 226–235.
6. Тощенко Ж.Т. Прекариат – новый социальный класс. *Социологические исследования*. 2015. № 6. С. 3–13. URL: <file:///C:/Users/D662~1/AppData/Local/Temp/Toshechenko.pdf> (дата обращения: 12.02.2020).
7. Гасюкова Е.Н. Прекаризация: концептуальные основания, факторы и оценки. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2015. Т. 8 (6). С. 29–48.
8. Кученкова А.В. Прекаризация занятости: к методологии и методам измерения. *Вестник РУДН. Серия: Социология*. 2019. № 1. URL: https://www.researchgate.net/publication/331219237_Precarious_employment_Methodology_of_measurement#read.
9. Дюркгейм Д.Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. Москва : Наука, 1991. 575 с.
10. Афенченко Г.Ф., Лубенец С.В. Прекариат як анонімний клас. «Вісник» ХДАК. Сер.: Соціальні комунікації. Вип. 47. С. 213–223.
11. Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь. 4-е изд., дополн. и испр. Москва : АСТ, Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2008. 868 с.
12. Фрейд З. Введение в психологию. URL: https://royallib.com/book/freyd_zigmund/vvedenie_v_psihologiyu.html.
13. Кононов А.Н. Феномен тревоги о будущем как отдельное понятие в психологической науке. *Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева*. № 4 (38). 2016. С. 173–180.
14. Волошок О.В. Психологічний аналіз проблеми тривожності особистості. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України*. Вип. 10. С. 120–128.
15. Холодова Ю.Б. Особенности переживания тревоги в период пандемии COVID-19 представителями разных возрастных групп. *International Journal of Medicine and Psychology / Международный журнал медицины и психологи*. 2020. Том 3. № 2. С. 114–117.
16. Фром Э. Человек одинок. *Иностранная литература*. 1966. № 1. С. 230–233.
17. Фром Э. Душа человека. *Марксова концепция человека* / пер. Э.М. Телятниковой. Москва : Республика, 1992. 288 с.
18. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. с нем. Москва : Политиздат, 1991. 133 с.
19. Кривенко К.Т., Чернишук В.Р. Відчуження праці і його форми в перехідній економіці України. *Науковий вісник ВДУ*. 1998. № 12. С. 28–32.
20. Степанов А.О. Поліваріантність відчуження як феномену кризової культури. *Молодий вчений*. № 10 (37). 2016. С. 106–109.
21. Сайт працівників освіти і науки України. URL: <https://pon.org.ua/novyny/7725-mop-mayzhe-25-mlyonv-pracvnikv-u-svt-mozhut-vtratiti-svoyi-roboch-mscya-cherez-covid-19.html>.
22. Policy Brief: Education during COVID-19 and beyond URL: file:///C:/Users/D662~1/AppData/Local/Temp/sg_policy_brief_covid-19_and_education_august_2020.pdf.

REFERENCES

1. Standing, G. (2014) *Prekariat: novyy opasnyy klass* [Precarity: New Dangerous Class]. М. : ООО “Ad Marginem Press” [in Russian].
2. Kuchenkova, A.V. (2019) Prekarizatsiya zanyatosti: k metodologii i metodam izmereniya [Precarization of employment: towards methodology and measurement methods]. *Vestnik RUDN. Seriya: Sotsiologiya – RUDN Bulletin. Series: Sociology*, 1. URL: https://www.researchgate.net/publication/331219237_Precarious_employment_Methodology_of_measurement#read [in Russian].
3. Fedorova, A.E., Parsyukevich, A.M. (2013) Prekarizatsiya zanyatosti i ee vliyanie na sotsialno-ekonomicheskoe blagopoluchie naemnykh rabotnikov [Precarization of employment and its impact at the social and economic well-being of employees]. *Journal of new economy*, 5 (49). URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=21030308>. [in Russian].
4. Sennett, R. Korroziya kharaktera (2004) [Corrosion of the character]. Novosibirsk – М. : FSPI, “Trendy” [in Russian].

5. Zinchuk, V. (2016) Osobennosti prekarizatsii sovremennogo sotsiума [Features of the precarization of modern society]. *Language, Culture, Politics. International Journal*. Chelm. [in Russian].
6. Toshchenko, Zh.T. (2015) Prekariat - novyy sotsialnyy klass [Precaria - the new social class]. *Sotsiologicheskie issledovaniya – sociological research*. [in Russian].
7. Gasyukova, Ye.N. (2015) Prekarizatsiya: kontseptualnye osnovaniya, faktory i otsenki [Precarization: Conceptual Foundations, Factors and Estimates]. *Kontury globalnykh transformatsiy: politika, ekonomika, pravo* [in Russian].
8. Kuchenkova, A.V. (2019) Prekarizatsiya zanyatosti: k metodologii i metodam izmereniya [Precarization of employment: towards methodology and measurement methods]. *Vestnik RUDN. Seriya: Sotsiologiya – RUDN Bulletin. Series: Sociology*, 1, URL: https://www.researchgate.net/publication/331219237_Precarious_employment_Methodology_of_measurement#read [in Russian].
9. Dyurkgeym, D.E. (1991) O razdelenii obshchestvennogo truda. Metod sotsiologii [On the division of social labor. Sociology method]. Moskva : Nauka, [in Russian].
10. Afenchenko, Gh.F., Lubenec, S.V. Prekariat jak anonimnyj klas [Precariat as an anonymous class]. *“Visnyk” KhDAK. Ser.: Socialjni komunikaciji – Bulletin KhDAK. Ser. : Social communications*, Vol. 47, 213-223 [in Ukrainian].
11. Meshcheryakov, B.G., Zinchenko, V.P. (2008) Bolshoy psikhologicheskii slovar [The complete psychological dictionary]: 4-e izd., dopoln. i ispr. M. : AST, SPb. : Praym-Yevroznak [in Russian].
12. Freyd, Zigmund. Vvedenie v psikhologiyu [Introduction to the Psychology]. URL: https://royallib.com/book/freyd_zigmund/vvedenie_v_psihologiyu.html [in Russian].
13. Kononov, A.N. (2016) Fenomen trevogi o budushchem kak otdelnoe ponyatie v psikhologicheskoy nauke [The phenomenon of anxiety about the future as a separate concept in psychological science]. *Vestnik Krasnoyarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. V.P. Astafeva – Bulletin of the Krasnoyarsk State Pedagogical University. V.P. Astafieva*, Vol. 4 (38), 173–180 [in Russian].
14. Voloshok, O.V. Psykhologhichnyj analiz problemy tryvozhnosti osobystosti [Psychological analysis of the problem of personality anxiety]. *Zbirnyk naukovykh pracj K-PNU imeni Ivana Oghijenka, Instytutu psykhologhiji im. Gh.S.Kostjuka APN Ukrajinjy*. [in Ukrainian].
15. Kholodova, Yu.B. (2020) Osobennosti perezhivaniya trevogi v period pandemii COVID-19 predstavite-lyami raznykh vozrastnykh grupp [Features of experiencing anxiety during the COVID-19 pandemic by representatives of different age groups]. *Mezhdunarodnyy zhurnal meditsiny i psikhologi – International Journal of Medicine and Psychology*, Vol. 3, 2, 114–117 [in Russian].
16. From, Erikh. (1966) Chelovek odinok [A man is lonely]. Inostrannaya literatura [in Russian]
17. From, Erikh. (1992) Dusha cheloveka [The human soul] / E. From. Erikh From: Marksova kontseptsiya cheloveka / (E.M. Telyatnikovoy, Trans). M : Respublika [in Russian].
18. Yaspers, Karl. (1991) Smysl i naznachenie istorii [The meaning and purpose of the history] [in Russian].
19. Kryvenko, K., Chernyshuk, V. (1998) Vidchuzhennja praci i jogho formy v perekhidnij ekonomici Ukra-jiny [Alienation of labor and its forms in the transition economy of Ukraine]. *Naukovyj visnyk VDU – Scientific bulletin of VDU*, Vol. 12, 28–32. [in Ukrainian].
20. Stepanov, A.O. (2016) Polivariantnistj vidchuzhennja jak fenomenu kryzovoji kuljтуры [Polyvariance of alienation as a phenomenon of crisis culture]. *Molodyj vchenyj – Young scientist*, Vol 10 (37), 106–109. [in Ukrainian].
21. Sait pratsivnykiv osvity i nauky Ukrainy – Website of educators and scientists of Ukraine URL: <https://pon.org.ua/novyny/7725-mop-mayzhe-25-mlyonv-pracvnikv-u-svt-mozhut-vtratiti-svoji-roboch-mscya-cherez-covid-19.html>.
22. Policy Brief: Education during COVID-19 and beyond. URL: file:///C:/Users/D662~1/AppData/Local/Temp/sg_policy_brief_covid-19_and_education_august_2020.pdf.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ГЕНДЕРНИХ МАРКЕРІВ БРЕНД-КОМУНІКАЦІЇ

Ткалич М. Г.

*доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології*

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна,

orcid.org/0000-0003-4101-9659

mtkalych@gmail.com

Закашанська Н. Ю.

аспірантка кафедри психології

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-4672-8203

n.zakashanska@galagan.ua

Ключові слова: *бренд-комунікація, споживач, реклама, гендерні маркери, гендерні стереотипи, гендерні ролі, гендерна нейтральність.*

Постановка проблеми. Сьогодні однією із цікавих та важливих сфер вивчення особливостей бренд-комунікації є гендерні відмінності, оскільки трансформації у гендерному розподілі ролей, установках щодо маскулінності та фемінності, гендерних норм та статусів потребують перегляду стратегій комунікації брендів зі споживачами.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні психологічних особливостей гендерних маркерів реклами, а саме впливу гендерних стереотипів на формування бренд-комунікації з клієнтом (споживачем).

Висновки. Бренд-комунікація – це контакт, зв'язок зі споживачами задля обміну ідеями, що міститься в бренд-інформації в усній або письмовій формі, за допомогою символів. Головною метою бренд-комунікації є комплекс послідовних заходів, спрямованих на формування цілісного образу торгової марки у свідомості споживачів, формування лояльності та відданості бренду на психологічному рівні. Один з каналів бренд-комунікації – це засоби масової інформації та реклама. Один із сучасних сегментів реклами та медіа, який відбувається в процесі трансформації, – це гендерний сегмент. Соціально-психологічні трансформації гендерних ролей та стереотипів, які відбулися за останні два десятиліття років, внесли свої зміни у гендерну специфіку бренд-комунікації. Аналіз гендерних маркерів бренд-комунікації показав, що переважно вони представлені гендерними стереотипами, трансформацією гендерних ролей та появою гендерно-нейтральних брендів і таких саме способів комунікації з клієнтом. Патерни жіночої та чоловічої поведінки починають закріплюватися у вигляді нових гендерних норм. З одного боку, реклама активно починає використовувати ці патерни для побудови бренд-комунікації з клієнтом, а з іншого боку, реклама допомагає цим нормам закріпитися у масовій свідомості споживачів. На практиці гендерна нейтральність – це не завжди злиття чоловічого та жіночого. Здебільшого гендерно нейтральні бренди мають скоріше «чоловічі» емоційні характеристики (функціональність, аскетизм, довговічність), а у комунікації дотримуються раціонального мислення. З точки зору візуальних кодів гендерно нейтральні бренди менш яскраві, ніж гендерно забарвлені.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF GENDER MARKERS OF BRAND COMMUNICATION

Tkalych M. H.

*Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor;
Professor at the Department of Psychology
Ukrainian State Employment Service Training Institute
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-4101-9659
mtkalych@gmail.com*

Zakashanska N. Yu.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology
Ukrainian State Employment Service Training Institute
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-4672-8203
n.zakashanska@galagan.ua*

Key words: *brand communication, consumer, advertising, gender markers, gender stereotypes, gender roles, gender neutrality.*

Formulation of the problem. Today, one of the interesting and important areas of studying the features of brand communication is gender differences, as transformations in gender distribution of roles, attitudes about masculinity and femininity, gender norms and statuses require a review of brand communication strategies with consumers.

The purpose of the article is theoretically substantiating the psychological features of gender markers of advertising, namely: the influence of gender stereotypes on the formation of brand communication with the client (consumer).

Conclusions. Brand communication is a contact, communication with consumers in order to exchange ideas and contained in the brand information orally or in writing through symbols. The main purpose of brand communication is a set of successive measures aimed at forming a holistic image of the brand in the minds of consumers, the formation of loyalty and devotion to the brand on a psychological level. One of the channels of brand communication is the media and advertising. One of the modern segments of advertising and media, which is in the process of transformation, is gender segment. Socio-psychological transformations of gender roles and stereotypes that have taken place over the past two decades have made changes in the gender specificity of gender brand communication. The analysis of gender markers of brand communication has showed that they are mainly represented by gender stereotypes, the transformation of gender roles and the emergence of gender-neutral brands and the same ways of communicating with the client. Patterns of female and male behavior are beginning to be fixed in the form of new gender norms and advertising, on the one hand, is actively using these patterns to build brand communication with the customer, and on the other hand – advertising helps to establish these norms in the minds of consumers. In practice, gender neutrality is not always a fusion of male and female. In most cases, “gender-neutral” brands have more “masculine” emotional characteristics (functionality, asceticism, durability), and in communication adhere to rational thinking. In terms of visual codes, “gender-neutral” brands are less bright than “gender-colored”.

Постановка проблеми. Багато століть випускався та продавався необхідний для більшості населення товар, цінність якого була зрозумілою для кожного, тому не потребувала додаткового соціального просування за допомогою реклами, але за останні двадцять-тридцять років змінився не тільки ринок товарів та послуг, але й споживач. Постала проблема в тому, що його поведінку вже майже неможливо формалізувати та замкнути у рамки конкретної поведінкової моделі споживача. Наприклад, заможний споживач, не комплексуючи, часто купує дешеві, не брендові речі, а покупець з доходом нижче середнього купує дорогі речі у кредит. Пропозиції ринку теж змінилися. Ринок вже не просто вивчає наявний попит, але й прогнозує його чи навіть створює його штучно. Окрім зміни поведінкових моделей, які притаманні різним категоріям споживачів відповідно до їх соціального статусу, на вибір того чи іншого товару або продукту впливають вік споживача, гендер, рівень освіти та сфера зайнятості. Отже, сьогодні поведінкові моделі споживачів – це складний комплексний феномен, який потребує вивчення та обґрунтування щодо його психологічних особливостей для створення ефективною бренд-комунікації з клієнтом на ринку споживання.

На наш погляд, сьогодні однією з цікавих та важливих сфер вивчення особливостей бренд-комунікації є гендерні відмінності, оскільки трансформації у гендерному розподілі ролей, установках щодо маскулінності та фемінності, гендерних норм та статусів [24] потребують перегляду стратегій комунікації брендів зі споживачами, оскільки всі, хто так чи інакше пов'язані з торгівлею (виробники товарів та послуг, маркетологи, комунікаційні, рекламні агенції), зацікавлені в тому, щоб кожна людина стала постійним активним споживачем їх товарів та послуг. Ретельно вивчаючи споживчу поведінку, маркетологи дійшли висновку, що для успішного продажу свого товару або послуг треба використовувати гендерний підхід до поділу ринку [30; 32]. Також це стосується психологічних досліджень поведінки споживача [1; 4].

Як зазначає І. Грошев, здебільшого реклама закріплює та посилює гендерні стереотипи у суспільній свідомості [5]. Так, на формування нових гендерних патернів, які визначають гендерно ідентифіковану поведінку, впливають зростання ринку споживачів, ускладнення та диференціація товарного асортименту, розширення сфери послуг, тиражування в засобах масової інформації споживчих моделей, тобто продумана комунікація, оскільки гендер, окрім іншого, – це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої та жіночої поведінки,

стилю життя та способу мислення, ролей та стосунків жінок і чоловіків, набутих ними в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їхньої статі [18].

Окрім наданої можливості підвищити вартість (наприклад, один і той самий тип товару для жінок коштує дорожче, ніж для чоловіків), гендерна спеціалізація збільшує продажі. Також, наприклад, замість одного продукту подружжя купує мінімум два: для чоловіків та для жінок. Товар при цьому відрізняється своїм гендерним візуальним кодом та комунікацією, що побудовані на гендерних стереотипах [16]. Поділяючи продукти на «жіночі» та «чоловічі», ми мислимо в рамках гендерних стереотипів. Якщо бренд-комунікація продукту пов'язана з привабливістю, красою, ніжністю, емоційною чуйністю, ми сприймаємо його як «жіночий», якщо йдеться про силу, активність, свободу та сміливість, – як «чоловічий». Окрім емоційної складової частини, бренди маркують гендерно орієнтовані товари візуальним кодом. Колір, вибір типографіки, вибір стилю тексту, фактури, форми – все це може підсилити гендерну ідентифікованість. Спираючись на стереотипність мислення та дій більшості споживачів, рекламісти використовують образи фемінності та маскулінності в традиційному сенсі, не враховуючи, що ці погляди трансформуються, а споживачі можуть уже менше реагувати на стереотипну бренд-комунікацію або навіть вона їх може дратувати, тоді бренд-комунікація досягає протилежного ефекту.

Відомо, що у сучасному світі реклама є не тільки засобом комунікації, але й чи не основним інструментом у створенні позитивних образів товарів та послуг, що спонукає їх просування потенційним покупцем. Соціальні стереотипи та образи наповнюють змістом, підвищують ефективність комунікаційного (рекламного) повідомлення та спрощують процеси сприйняття свідомості споживача й маніпулювання нею. До того ж засоби масової інформації є важливими агентами соціалізації, тобто мають неабиякий вплив на засвоєння соціально-культурного досвіду [28]. Окремо треба відзначити вплив брендів на формування та підтримку гендерних стереотипів. Бренди разом з іншими інститутами мають суттєвий вплив на формування гендерних установок, стереотипів та, відповідно до цього, гендерних ролей. Вони задають нормативи маскулінності та фемінності або альтернативи їм у масовій свідомості. Отже, стають актуальними дослідження бренд-комунікації з аудиторією з урахуванням гендерних відмінностей.

Одним із важливих завдань сучасних гендерних досліджень має стати розроблення рекламних

технологій, спрямованих на створення гендерних образів, що не дискримінують ні чоловіків, ні жінок [5; 14]. Усвідомлення ролі реклами у гендерній соціалізації та важливості гендерної теорії у навчанні спеціалістів реклами, маркетингу здатне спрямувати суспільство в бік гармонійних, толерантних та рівноправних відносин чоловіків та жінок. Отже, дослідження гендерних маркерів бренд-комунікації допоможе у вирішенні цього завдання.

Мета статті полягає в тому, щоб теоретично обґрунтувати психологічні особливості гендерних маркерів реклами, а саме вплив гендерних стереотипів на формування бренд-комунікації з клієнтом (споживачем).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки дослідження має міждисциплінарний характер, перш за все треба виділити ті роботи, які загалом присвячені вивченню стереотипів поведінки людини у повсякденному житті. Значний внесок у вивчення механізмів формування стереотипів здійснили праці вчених-психоаналітиків, таких як Е. Берн, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Юнг, які найбільш яскраво висвітили природу цього явища, позначивши їх латентний зв'язок з несвідомим та його архетипами. На сучасному етапі ці проблеми досліджуються також Б. Бурстайном, Р. Гудіні, Д. Майерсом, Г. Шиллером та низкою інших авторів.

Реклама як сфера не лише наукових, але й практичних інтересів стала предметом аналізу багатьох фахівців у сфері вивчення ринку та поведінки споживачів (Д. Аакер, Д. Бернет, Р. Блекуелл, Б. Берман, П. Друкер, Г. Картер, Ф. Котлер, Р. Морріс, Дж. Еванс, У. Уеллс, Д. Енджел). Крім того, її особливості досить глибоко опрацьовані в класичних роботах з теорії реклами й маркетингу (Е. Нікіточкіна, Ф. Котлер).

Окремо слід відзначити М. Барлетт [1], у роботах якої досліджуються відмінності маркетингу для жінок і чоловіків, та Н. Айала – експерта в галузі біхевіорального дизайну [26]. Автор визначає реальні патерни, які сучасні компанії використовують для того, щоби повернути й утримати увагу аудиторії та побудувати міцні зв'язки між аудиторією та продуктом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначимо спочатку, чим є бренд-комунікація, які функції та завдання вона виконує. Отже, бренд-комунікація – це контакт, зв'язок зі споживачами задля обміну ідеями, що містяться в бренд-інформації в усній або письмовій формі, за допомогою символів. Основним завданням комунікацій є отримання від споживача товарів (приймаючої сторони) під час сприйняття змісту бренду позитивних емоцій від отриманої інформації. Бренд-комунікація є комплексом комуні-

кацій з використанням інструментів маркетингу, реклами, PR та Інтернету одночасно, спрямованим на створення фірмового стилю, популярного торгового знаку, його ідентифікації; виділення фірмового продукту з низки аналогічних конкуруючих продуктів; створення довгострокової переваги споживачів бренду; успішне позиціонування в очах суспільства [16].

Головною метою бренд-комунікації є комплекс послідовних заходів, спрямованих на формування цілісного образу торгової марки у свідомості споживачів, формування лояльності та відданості бренду на психологічному рівні. Бренд-комунікація вирішує такі завдання, як позиціонування бренду, релевантність цільовій аудиторії, а згодом лояльність клієнтів, розроблення та вдосконалення бренду. Всі ці заходи спрямовані на формування у свідомості споживача стійкого уявлення про бренд як кращого, унікального серед конкурентів та на формування ринкової стабільності в результаті успішного просування (Е. Матузенко, С. Шиленко, Я. Федорова [16]). Отже, бренд-комунікація має як психологічну, так і економічну складові частини.

Один з каналів бренд-комунікації – це засоби масової інформації та реклама. Дж. Брайант та С. Томпсон у своїй роботі [26] визначають вплив, який чинять засоби масової інформації на глядачів і слухачів. Автори дають короткий історичний огляд теми, аналізують феномен впливу ЗМІ на масову аудиторію та наукові дослідження цього явища. Крім того, пропонуються різні концепції, зокрема соціально когнітивна теорія, ефект праймінгу, гіпотеза культивативної дифузії інновацій, що пояснюють феномен медіавпливу, з численними прикладами, такими як вплив новин, сцен насильства, сексуально відвертих сцен, розважальних передач [26].

С. Тагамлик описує праймінг як теорію, згідно з якою активація за допомогою медіа однієї думки у споживача інформації може викликати пов'язані з нею думки. Теорія праймінгу стверджує, що медіаобрази стимулюють пов'язані думки у свідомості членів аудиторії [22].

Дослідники масових комунікацій (У. Ліпман [13], Дж. Клаппер [28]) визначили безліч різних індивідуальних характеристик споживачів, від яких залежить вплив медіа. Під час використання того чи іншого мас-медіа каналу кожна людина керується різними мотивами. Вплив медіа залежить від емоційного стану людини під час використання медіа, а також її попереднього досвіду й знань [33].

Будь-яка реклама в медіа прагне максимально охопити необхідну цільову аудиторію, щоб досягти конкретних комерційних цілей. В рамках «маніпулятивної» концепції [32] реклама розглядається як

монолітний інститут, що як базу використовує загальноприйнятту систему цінностей, що генерується культурою, а споживачі рекламної продукції вважаються однорідною аудиторією реципієнтів рекламних повідомлень. Однак практика показує, що цільова аудиторія будь-якого продукту досить сегментована.

Один із сучасних сегментів реклами та медіа, який потребує перегляду, на наш погляд, – це гендерний сегмент. Соціально-психологічні трансформації гендерних ролей та стереотипів, які відбулися за останні два десятиліття років, внесли свої зміни у гендерну специфіку гендерної бренд-комунікації. Необхідність прийняття до уваги гендерного маркера під час створення реклами пов'язана із сучасними тенденціями розвитку суспільства споживання, для якого характерне постійне стимулювання попиту на вироблені товари й послуги відповідно до гендерної ідентичності споживача. Для того щоби покупець був активним споживачем товарів і послуг, необхідно постійно вести з ним рекламно-комунікаційну роботу, яка є частиною бренд-комунікації з клієнтом. Старий порядок гендерної диференціації, де ролі чоловіків та жінок чітко визначені та мають конкретні кордони, вже не є актуальним.

Реклама просуває сучасному споживачу не тільки новинки вигідних товарних пропозицій, але й щось більше. Відбулася зміна старої парадигми організації повсякденного життя на ідеологію суспільства споживання, хоча мета її залишилася тією самою: підтримка одноманітності та стереотипності всіх форм свідомості й поведінки індивідів у суспільстві. Як стверджує О. Бахчєєва, реалізація таких форм споживчої поведінки, націлених на задоволення гедоністичних потреб тих, хто купує та використовує рекламований товар, чималою мірою досягається за рахунок використання рекламою тих самих гендерних образів [2].

В умовах суспільства споживання для сучасного споживача важлива наявність асоціативного компоненту в сприйнятті товару або послуги, марки або бренду як доданої соціокультурної цінності. Через це ефективна рекламна комунікація будується на основі апелювання до безлічі стереотипів, або стійких штампів та образів, які вбудовуються у свідомість споживача, «грають» на його бажаннях і мотивах, просуваючи певний набір брендів.

Функцією реклами є вплив у широкому сенсі, вона завжди імпліцитно особистісно орієнтована. Соціальні ролі, життєві потреби та інтереси тих, до кого вона звернена, різні, що обумовлює неоднозначність її сприйняття і, відповідно, різний ступінь її ефективності.

Як зазначає С. Нобел [31], сьогодні завдяки рекламі активно створюється образ споживача,

позбавленого гендерних характеристик, водночас основні стереотипи поведінки споживачів залишаються незмінними. Є ринки, в яких гендерна приналежність не так важлива. Наприклад, фармбізнес, фінансові послуги, електроніка та гаджети, меблі. Саме там можуть з'являтися й з'являються гендерно нейтральні бренди, бренди без яскравої гендерної ідентифікації (“Apple”, “Muji”, “IKEA”). Однак більшість видів бренд-комунікації все ж таки має свою гендерну забарвленість та специфіку, оскільки орієнтована на різні гендерні групи, кількість яких останнім часом вийшла далеко за межі біполярного континуума «маскулінне – фемінне».

Визначимо, які саме варіанти гендерних маркерів бренд-комунікації можна зустріти в побудові взаємин бренду з клієнтом. Аналіз наукових джерел [1; 4; 5; 6; 9; 14; 20; 21] дав можливість визначити, що гендерний маркер у маркетингу загалом та бренд-комунікації зокрема представлений переважно трьома варіантами.

1) Гендерні стереотипи. Завдяки стереотипам, знайомим візуальним кодам легше зробити вибір, бо комунікація на кшталт це – «чоловіче», а це – «жіноче» більш звична та прийнятна. Завдяки цій стратегії сегментації простіше впливати на певні категорії споживачів.

2) Трансформація гендерних ролей. Сьогодні споживач змінився. Чоловік активно бере участь у житті родини, жінка займає керівні посади, заробляє гроші, стає все більш незалежною. Чоловіки займаються йогою, одягають спідню білизну кольорів, які традиційно вважалися жіночими, а жінки більше чоловіків грають у комп'ютерні ігри. Головним у стратегії зміщення гендерних ролей є з'ясування, відчуття того, чи готовий ринок до провокації, тобто виходу за межі традиційних уявлень про те, що прийнятне для чоловіка, а що для жінки.

3) Гендерна нейтральність. Використовуючи раціональні переваги продукту чи послуги, стратегія гендерної нейтральності викликає велику довіру споживачів. Саме раціональний тон комунікації – це основний інструмент гендерно нейтральної стратегії. Гендерно нейтральні бренди не використовують сексуальну привабливість, соціальний статус, відповідність суспільним гендерним нормам, тобто не ведуть емоційну комунікацію, тому на раціональному рівні можуть побудувати глибокий персональний зв'язок зі споживачем за межами традиційних уявлень про гендер.

Однак більшість рекламних повідомлень та інших видів бренд-комунікації так само використовують гендерні стереотипи для побудови стосунків з клієнтом. Існує декілька груп соціально-психологічних стереотипів, у статті йдеться

про гендерні стереотипи та установки, які зустрічаються в рекламі товарів різних категорій. Саме завдяки впливу інформації людство дізнається, погоджуються або відкидають соціальні норми чи моделі поведінки.

Гендерні стереотипи визначаються як детерміновані культурою спрощені, стійкі, емоційно забарвлені способи поведінки, риси характеру чоловіків і жінок [7]. Вони виявляються в усіх сферах життя людини (самосвідомості, міжособистісному спілкуванні, міжгруповій взаємодії) та є дуже стійкими [23]. Гендерні стереотипи тісно пов'язані з гендерними ролями (наборами очікуваних зразків поведінки для чоловіків і жінок) і служать для їх підтримки й відтворення, а також сприяють підтримці гендерної нерівності [24].

Гендерні стереотипи як норми сприйняття статі конструюються стихійно під впливом суспільно історичних умов та практик, а рекламні стереотипи будуються свідомо та цілеспрямовано впроваджуються в масову свідомість. Під рекламним стереотипом будемо розуміти створений та впроваджуваний рекламою образ чоловіка або жінки як патерна для гендерної ідентифікації та маркування [30].

Є. Блаватська визначає гендерний стереотип як стійку сукупність уявлень, що склалися у свідомості, на основі власного досвіду та багатьох джерел інформації [3]. Саме бренд-комунікація є потужним джерелом цієї інформації. Завдяки одночасному впливу комплексу комунікацій, а саме інструментам маркетингу, реклами, PR, Інтернету, цей комплекс комунікації спрямований на, по-перше, створення айдентики загалом та ідентифікації; по-друге, на виділення продукту або послуги серед аналогічних продуктів; по-третє, на створення довгострокової переваги серед конкурентів у споживача бренду. Гендерні стереотипи як шаблони та схеми легко використовувати у бренд-комунікації з клієнтом.

Більшість учених визначає гендерні стереотипи як один із видів соціальних стереотипів, емоційно насичених та ціннісно визначених образів, що базуються на прийнятих у суспільстві уявленнях про «маскулінне» (чоловіче) та «фемінне» (жіноче) [8]. Рекламне повідомлення зазвичай будується на основі набору стереотипів фемінності та маскулінності, тобто орієнтоване на чоловіків та жінок. Через це стереотипи виступають у ролі реальних інструментів, які здатні з нового товару-джереника, тобто товару без бренду, зробити сучасний розкручений бренд.

Незважаючи на те, що уявлення про «чоловіче» більше консервативне, у наш час чоловіки все частіше відіграють нові гендерні ролі. Бути турботливим батьком, чоловіком, який смачно готує, самостійно доглядати за дитиною стають не менш

важливими справами, ніж заробляти гроші [31]. Припускаємо, що в майбутньому світові бренди будуть далі шукати рекламні образи для гендерів, що виходять за бінарний порядок, як це зараз відбувається з жінками, ролі яких трансформувалися більше, ніж ролі чоловіків. Можливо, це приведе до збільшення гендерно нейтральних комунікацій брендів, але перевага, на наш погляд, буде залишатися, навпаки, за збільшенням кількості та унікальністю гендерних моделей для обох статей, оскільки це дає різноманітність образів для ідентифікації та буде враховуватися у створенні бренд-комунікації.

Патерні чоловічої та жіночої поведінки починають закріплюватися у вигляді нових гендерних норм, а реклама, з одного боку, активно починає використовувати ці патерни для побудови бренд-комунікації з клієнтом, а з іншого боку, реклама допомагає цим нормам закріпитися у масовій свідомості споживачів [25].

Щодо гендерної нейтральності в основі бренд-комунікації, то, на наш погляд, цікавим є факт, що на практиці гендерна нейтральність – це не завжди злиття чоловічого та жіночого. Як показують дослідження J. Garst et al., здебільшого гендерно нейтральні бренди мають скоріше «чоловічі» емоційні характеристики (функціональність, аскетизм, довговічність), а у комунікації дотримуються раціонального мислення [27]. З точки зору візуальних кодів гендерно нейтральні бренди менш яскраві порівняно з гендерно забарвленими, але це можна компенсувати за рахунок креативності в комунікації, що підкреслить унікальність бренду й також буде привертати увагу споживачів [29].

Висновки. Засоби масової інформації поширюють необхідне суспільству ставлення до стереотипізованих ситуацій та соціальних норм. Цим самим вони не тільки підтримують, але й створюють у свідомості людини чітко сформовані образи чоловіка та жінки. Можна зробити висновок, що ЗМІ, а разом із нею рекламна комунікація віддзеркалюють суспільне життя. Крізь призму їх впливу люди дізнаються, схвалюють чи відкидають соціальні норми та моделі поведінки.

Аналіз гендерних маркерів бренд-комунікації показав, що переважно вони представлені гендерними стереотипами, трансформацією гендерних ролей та появою гендерно нейтральних брендів і таких саме способів комунікації з клієнтом. Вірогідно, найближчим часом для просування одного й того самого товару потрібно буде вибудовувати окремі стратегії бренд-комунікації для різних гендерних груп споживачів. Однак людство рухається в бік трансформації гендерних ролей за андрогінним типом («унісекс»), отже, актуальність гендерного маркетингу в майбутньому під питанням. Сьогодні поділ ринку все

ще на «чоловіче» та «жіноче» допомагає компаніям збільшити прибуток, адже так легше вести з аудиторією комунікацію, бо існують роками соціально сконструйовані відмінності між чоловіками та жінками у вигляді стереотипів. Незважаючи на те, що багато дослідників торкалися тією чи іншою мірою проблеми гендерної соціалізації, впливу на неї ЗМІ та стереотипних уявлень, гендерні стереотипи споживання, актуальні

гендерні особливості бренд-комунікації вивчені менше, тому, на наш погляд, потребують не лише теоретичного обґрунтування, але й перевірки емпіричних гіпотез.

Перспективи подальших досліджень полягають у визначенні механізмів формування бренд-комунікації з урахуванням як гендерних відмінностей, так і гендерно нейтральних зразків бренд-комунікації та реклами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барлетта М. Как покупают женщины. Чем маркетинг для женщин отличается от маркетинга для мужчин. Москва : Вершина, 2007. 235 с.
2. Бахчеева О. Гендерные стереотипы в рекламе. *Альманах современной науки и образования*. 2009. № 2–3. С. 19–21.
3. Блаватская Е. *Философский словарь* / под ред. И. Фролова. Москва : Республика, 2001. 719 с.
4. Вариясова Е. Влияние гендерного фактора на ассоциативное поведение участников рекламной коммуникации. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2012. № 10. С. 151–153.
5. Грошев И. Гендерные образы рекламы. *Вопросы психологии*. 2000. № 6. С. 38–49.
6. Дударева А. Рекламный образ. Мужчина и женщина. Москва : РИП-холдинг, 2003. 222 с.
7. Здравомыслова Е., Темкина А. Социальное конструирование гендера. *Социологический журнал*. 2015. № 3–4. С. 171–182.
8. Здравомыслова Е., Темкина А. 12 лекций по гендерной социологии : учебное пособие. Санкт-Петербург : изд-во Европейского университета, 2015. 768 с.
9. Кабалева О. Представления о гендерных стереотипах в современной социальной психологии. Москва : Солитон, 2012. 340 с.
10. Колоколова Н. Гендерні стереотипи у мові. *Питання лінгвістики та літературотворення*. 2009. № 3. С. 13–18.
11. Кон И. Меняющийся мужчина в меняющемся мире. *Этнографическая мозаика*. 2010. № 6. С. 100–114.
12. Котовская М. Мужские и женские модели поведения в традиционном обществе. *Гендерные проблемы в этнографии*. Москва, 1998. С. 94–109.
13. Липпман У. Общественное мнение. Москва : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. 384 с.
14. Максимова О. Гендерные стереотипы в рекламе: постановка проблемы и основные концепции. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология*. 2002. № 1. С. 169–173.
15. Марценюк Т. Гендерна рівність і недискримінація : посібник для експертів і експерток аналітичних центрів. Київ, 2014. 65 с.
16. Матузенко Е., Шиленко С., Федорова Я. Формирование бренд-коммуникаций как эффективной формы массовых коммуникаций. *Фундаментальные исследования*. 2016. № 3–4. С. 629–634.
17. Мельник Т. Гендер як наука та навчальна дисципліна. *Основи теорії гендеру : навчальний посібник*. Київ : К.І.С., 2004. 536 с.
18. Морозова Т. Гендерні стереотипи у рекламі. *Грані пізнання*. 2010. Т. 7. С. 65–66.
19. Никиточкина Е. Некоторые аспекты воздействия рекламы на потребителей. *Актуальные проблемы науки в развитии инновационных технологий* : тезисы Международной научно-технической конференции. Кострома : Костромской государственной технологической университет, 2014. С. 224–226.
20. Розанова Т., Андреева М. Роль гендерных відмінностей у рекламі. *Ініціативи ХХІ століття*. 2009. № 4. С. 78–81.
21. Снічук О. Вплив засобів масової інформації на формування гендерних стереотипів. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Розділ II. Соціальна філософія та філософія історії*. 2013. № 27. С. 90–95.
22. Тагамлик С. Праймінг як засіб маніпулювання масовою свідомістю у телетексті. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. Вернадского. Серия «Филология». «Социальная коммуникация»*. 2008. Т. 21 (60). С. 242–248.
23. Ткалич М. Гендерна психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2016. 256 с.
24. Ткалич М., Зинченко Т. Стереотипы внешности: гендерные и возрастные различия. *Zeszyty Naukowe*. 2018. № 2. Zielona Góra. S. 79–91.
25. Barletta M. Marketing to Women. How to Understand, Reach, and Increase Your Share of the World's Largest Market Segment. USA, 2003. 114 p.

26. Bryant D., Thompson S. *Fundamentals of Media Effects: Second Edition*. 2013.
27. Garst J., Bodenhausen G.V. Advertising's effects on men's gender role attitudes. *Sex Roles*. 1997. T. 36. № 9–10. P. 551–572.
28. Klapper J.T. *The Effects of Mass Communication*. Free Press, 1960.
29. Martin B.A.S. The influence of gender on mood effects in advertising. *Psychology & Marketing*. 2003. V. 20. № 3. P. 249–260.
30. Morrison M.M., Shaffer D.R. Gender-role congruence and self-referencing as determinants of advertising effectiveness. *Sex Roles*. 2003. T. 49. № 5–6. P. 265–275.
31. Nobel C. Should Men's Products Fear a Woman's Touch? URL: <http://hbswk.hbs.edu/item/7149.html>.
32. Pollay R.W. The Distorted Mirror: Reflections on the Unintended Consequences of Advertising. *Journal of Marketing*. 1987. Vol. 51. № 7.
33. Thorson E., Reeves B., Schleuder J. Message complexity and attention to television. *Communication Research*. 1985. № 12. P. 427–454.

REFERENCES

1. Barletta M. (2007) Kak pokupajut zhenshhiny. Chem marketing dlja zhenshhin otlichaetsja ot marketinga dlja muzhchin [How women buy. How Marketing For Women Is Different From Marketing For Men]. M. : Vershina. [in Russian]
2. Bahcheeva O. (2009) Gendernye stereotypy v reklame [Gender stereotypes in advertising]. *Al'manah sovremennoj nauki i obrazovanija*. № 2-3. [in Russian]
3. Blavatskaja E. (2001) Filosofskij slovar' [Philosophical Dictionary]. red. I. T. Frolova. M.: Respublika. [in Russian]
4. Varijasova E. (2012) Vlijanie gendernogo faktora na asociativnoe povedenie uchastnikov reklamnoj komunikacii [The influence of the gender factor on the associative behavior of participants in advertising communication]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*. № 10. [in Russian]
5. Groshev I. (2000) Gendernye obrazy reklamy [Gender Images of Advertising]. *Voprosy psihologii*. № 6. [in Russian]
6. Dudareva A. (2003) Reklamnyj obraz. Muzhchina i zhenshhina [Advertising image. Man and woman]. M. : RIP-holding, [in Russian]
7. Zdravomyslova E., Temkina A. (2015) Social'noe konstruirovanie gendera [Social construction of gender]. *Sociologicheskij zhurnal*. № 3-4. [in Russian]
8. Zdravomyslova E., Temkina A. (2015) 12 lekcij po gendernoj sociologii: uchebnoe posobie [12 lectures on gender sociology]. – SPb: Izd-vo Evropejskogo universiteta, [in Russian]
9. Kabalevskaja O. (2012) Predstavlenija o gendernyh stereotipah v sovremennoj social'noj psihologii [Ideas about gender stereotypes in modern social psychology]. M.: Soliton [in Russian]
10. Kolokolova N. (2009) Genderni stereotypy u movi [Gender stereotypes in language]. *Pytannja lingvistyky ta literaturotvorennya*. № 3. [in Ukrainian]
11. Kon I. (2010) Menjajushhij sja muzhchina v menjajushhem sja mire [A changing man in a changing world]. *Jetnograficheskaja mozaika*. № 6. [in Russian]
12. Kotovskaja M. (1998) Muzhskie i zhenskie modeli povedenija v tradicionnom obshhestve [Male and female behaviors in traditional society]. *Gendernye problemy v jetnografii*. M. [in Russian]
13. Lippman U. (2004) Obshhestvennoe mnenie [Public opinion]. M.: Institut Fonda "Obshhestvennoe mnenie" [in Russian]
14. Maksimova O. (2002) Gendernye stereotypy v reklame: postanovka problemy i osnovnye koncepcii [Gender stereotypes in advertising: problem statement and basic concepts]. *Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Serija: Sociologija*. № 1. [in Russian]
15. Marcenjuk T. (2014) G'enderna rivnist' i nedyskryminacija: posibnyk dlja ekspertiv i ekspertok analychnyh centriv [Gender equality and non-discrimination: a guide for experts from analytic centers]. K. : [in Ukrainian]
16. Matuzenko E., Shilenko S., Fedorova Ja. (2016) Formirovanie brend-kommunikacij kak jeffektivnoj formy massovyh kommunikacij [Formation of brand communications as an effective form of mass communications]. *Fundamental'nye issledovanija*. № 4-3. [in Russian]
17. Mel'nyk T. (2004) G'ender jak nauka ta navchal'na dycyplina [Gender as a science and an academic discipline]. *Osnovy teorij g'enderu: navchal'nyj posibnyk*. K.: K.I.S. [in Ukrainian]
18. Morozova T. (2010) Genderni stereotypy u reklamakh [Gender stereotypes in advertising]. *Grani piznannja*. T. 7. [in Ukrainian]
19. Nikitochkina E. (2014) Nekotorye aspekty vozdejstvija reklamy na potrebitel' [Some aspects of the impact of advertising on consumers]. *Aktual'nye problemy nauki v razvitii innovacionnyh tehnologij: tezis*

- Mezhdunarodnoj nauchno-tehnicheskoy konferencii*. Kostroma: Kostromskoj gosudarstvennyj tehnologicheskij universitet. [in Russian]
20. Rozanova T., Andrejeva M. (2009) Rol' gendernyh vidminnostej u reklami [The role of gender differences in advertising]. *Iniciatyvy XXI stolittja*. № 4. [in Ukrainian]
  21. Snichuk O. (2013) Vplyv zasobiv masovoi' informacii' na formuvannja gendernyh stereotypiv [The influence of the media on the formation of gender stereotypes]. *Naukovyj visnyk Shidnojevropejs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Lesi Ukrai'ny Rozdil II. Social'na filosofija ta filosofija istorii'*. № 27. [in Ukrainian]
  22. Tagamlyk S. (2008) Prajming jak zasib manipuljuvannja masovoju svidomistju u teleteksti [Priming as a means of manipulating the mass consciousness in teletext]. *Uchenye zapysky Tavrycheskogo nacyonal'nogo unyversyteta ym. V. Vernadskogo Seryja "Fylologyja". "Soyial'naja kommunykacija"*. Tom 21 (60). [in Ukrainian]
  23. Tkalych M. (2016) Genderna psihologija [Gender psychology]: navch. posib. K.: Akademvydav, [in Ukrainian]
  24. Tkalich M., Zinchenko T. (2018) Stereotypy vneshnosti: gendernye i vozrastnye razlichija [Appearance stereotypes: gender and age differences]. *Zeszyty Naukowe*, № 2, Zielona Góra. [in Russian]
  25. Barletta M. (2003) Marketing to Women. How to Understand, Reach, and Increase Your Share of the World's Largest Market Segment. USA
  26. Bryant D., Thompson, S. (2013) Fundamentals of Media Effects: Second Edition.
  27. Garst J., Bodenhausen G.V. (1997) Advertising's effects on men's gender role attitudes. *Sex Roles*. T. 36. № 9-10.
  28. Klapper J.T. (1960) The Effects of Mass Communication. Free Press,
  29. Martin B.A.S. (2003) The influence of gender on mood effects in advertising. *Psychology & Marketing*. V. 20. № 3.
  30. Morrison M.M., Shaffer D.R. (2003) Gender-role congruence and self-referencing as determinants of advertising effectiveness. *Sex Roles*. T. 49. № 5-6.
  31. Nobel, C. Should Men's Products Fear a Woman's Touch? URL: <http://hbswk.hbs.edu/item/7149.html>.
  32. Pollay R.W. (1987) The Distorted Mirror: Reflections on the Unintended Consequences of Advertising. *Journal of Marketing*. Vol. 51. № 7.
  33. Thorson E., Reeves, B. & Schleuder J. (1985) Message complexity and attention to television. *Communication Research*, 12.

РОЗДІЛ V. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 316.612: 331.54: 159.928.2

DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-14>

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ПОЛІЦІЇ

Губа Н. О.

*кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри психології
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/000-0002-9582-4373
guba.natalya02@gmail.com*

Павлюк О. Г.

*аспірантка кафедри психології
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0002-7532-0709
pavluk.alena@gmail.com*

Ключові слова: *самосвідомість, професійна самосвідомість, майбутні фахівці поліції, освітня діяльність, емоційна компетентність, особистісний розвиток, вольова саморегуляція, цінності.*

Одним із основних завдань на етапі навчання майбутнього фахівця поліції у вищому навчальному закладі є становлення його професійної самосвідомості, яка сприяє усвідомленню правильності вибору професії, допомагає побачити перспективу свого особистісного та професійного розвитку, дозволяє активно включитися у сферу на початку навчальної, а потім і професійної діяльності. Мета статті – висвітлити результати емпіричного дослідження професійної самосвідомості, що розкривають її зміст і структуру, а також проаналізувати авторську модель змістовно-структурних компонентів професійної самосвідомості майбутніх фахівців поліції на етапі навчання у ВНЗ.

У роботі представлена авторська модель структури професійної самосвідомості майбутніх фахівців поліції на етапі навчання у ВНЗ, отримана за допомогою факторного аналізу даних (психодіагностичного вимірювання (n=140) основних складників професійної самосвідомості майбутніх поліцейських – курсантів I–IV курсів ВНЗ). У статті описані та проаналізовані характеристики та зміст її структурних компонентів, виокремлених факторним аналізом: «емоційної компетентності» (емоційного інтелекту, емпатії, емоційної обізнаності, вміння розпізнавати емоції інших людей і впливати на їхній емоційний стан), який має найбільше факторне навантаження; «навчально-професійної мотивації» (мотиваційного компонента: прагнення отримувати знання на основі усвідомлення соціальної необхідності, відповідальності, особистої користі для суспільства); «вольової саморегуляції» (вольового компонента: вольової регуляції процесів власного життєзабезпечення: стійкості намірів, активності, впевненості у собі, розвинутого почуття обов'язку); «ціннісного розвитку» (ціннісного компонента: соціального схвалення та поваги, самостійності вибору способів дії, безпеки для інших людей і самого себе, ідентифікації із традиціями, звичаями та ідеями своєї професії); «особистісного розвитку» (особистісного компонента: незалежності у судженнях і поведінці, змагальності за більш високий соціальний і професійний статус). Результати дослідження надалі будуть використані для розробки психологічних програм формування професійної самосвідомості майбутніх фахівців поліції з урахуванням специфіки їхньої навчальної та професійної діяльності.

EMPIRICAL STUDY OF THE STRUCTURE OF PROFESSIONAL SELF-CONSCIOUSNESS OF FUTURE POLICE SPECIALISTS

Guba N. O.

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor;
Head of the Department of Psychology
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/000-0002-9582-4373
guba.natalya02@gmail.com*

Pavlyuk O. G.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0002-7532-0709
pavluk.alena@gmail.com*

Key words: *self-awareness, professional self-awareness, future police specialists, educational activity, emotional competence, personal development, volitional self-regulation, values.*

One of the main tasks at the stage of training a future police specialists in higher education is the formation of their professional self-awareness, which helps them to understand the correct choice of profession, helps to see the prospects of personal and professional development, allows active involvement in early and then professional activities.

The purpose of the article – to highlight the results of an empirical study of professional self-awareness, which reveal its content and structure, as well as to analyze the author’s model of content-structural components of professional self-awareness of future police professionals in the university education process. The author’s model of the structure of professional self-consciousness of future police specialists at the stage of higher education, obtained by factor analysis of data (psychodiagnostic measurement ($n = 140$) of the main components of professional self-consciousness of future police officers – I–IV courses cadets). The article describes and analyzes the characteristics and content of its structural components, identified by factor analysis: “emotional competence” (emotional intelligence, empathy, emotional awareness, the ability to recognize other people’s emotions and influence their emotional state), which has the greatest factor load; “Educational and professional motivation” (motivational component: the desire to acquire knowledge based on awareness of social necessity, responsibility, personal benefit to society); “Volitional self-regulation” (volitional component: volitional regulation of one’s life support processes: stability of intentions, activity, self-confidence, developed sense of duty); “Value development” (value component: social approval and respect, independent choice of ways of action, safety for other people and oneself, identification with traditions, customs and ideas of one’s profession); “Personal development” (personal component: independence in judgments and behaviour, competition for higher social and professional status). The results of the study will be used in the future to develop psychological programs for the formation of professional self-awareness of future police professionals, taking into account the specifics of their training and further professional activities.

Постановка проблеми. Метою освітньої діяльності вищих навчальних закладів МВС України є підготовка фахівців із системою професійних, світоглядних і громадянських якостей, зумовлених сучасними потребами суспільства, суспільних інститутів і держави. Одним із основних завдань на етапі навчання майбутнього фахівця поліції у вищому навчальному закладі є становлення його професійної самосвідомості, яка сприяє усвідомленню правильності вибору професії, допомагає побачити перспективу свого особистісного та професійного розвитку, дозволяє активно включитися у сферу на початку навчальної, а потім і професійної діяльності. Дослідження професійної самосвідомості, динаміки її розвитку на етапі навчання у ВНЗ становить великий інтерес як у теоретичному, так і у практичному плані, оскільки дає змогу наблизитися до розуміння механізмів формування особистості майбутнього фахівця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему самосвідомості та компонентів, які визначають її структуру, розглядали багато вчених у вітчизняній і зарубіжній психології (О. Асмолов, Г. Балл, І. Бех, О. Бодальов, Б. Боришевський, Л. Виготський, В. Дружинін, Д. Ельконін, Е. Еріксон, Д. Зиглер, А. Ковальов, Г. Костюк, О. Леонтьєв, Б. Ломов, С. Максименко, В. Мясіщев, Г. Олпорт, К. Платонов, К. Роджерс, С. Рубінштейн, Л. Хьел, К. Юнг та ін.). Сучасні українські науковці досліджують самосвідомість у таких напрямках, як: вивчення проблем національної самосвідомості; вивчення проблем вікової динаміки розвитку самосвідомості; самосвідомість як «образ Я», «Я-концепція». Проблему становлення професійної самосвідомості у студентів активно розглядали автори: В.Д. Брагіна, Е.А. Клімов, Л.М. Мітіна, С.В. Москаленко, Б.Д. Паригін, П.А. Шавір та ін.

Найчастіше дослідники [1–5] у структурі професійної самосвідомості виокремлюють компоненти, які відображають різні її аспекти: когнітивний, емоційний, поведінковий, ціннісний. Різноманіття поглядів на сутність професійної самосвідомості спричинило різноплановість уявлень про її структурні компоненти, а саме про змістове наповнення цих структурних елементів. Окремо зазначимо, що особливості формування професійної самосвідомості майбутніх фахівців поліції є маловивченою проблемою, а отже, ця проблематика є актуальним напрямом науково-практичних досліджень.

Мета статті – висвітлити результати емпіричного дослідження професійної самосвідомості, які розкривають її зміст і структуру, а також про-

аналізувати авторську модель змістовно-структурних компонентів професійної самосвідомості майбутніх фахівців поліції на етапі навчання у ВНЗ.

Методи та методика дослідження. Вихідним емпіричним матеріалом для факторизації даних стали психологічні змінні, виміряні за допомогою таких психодіагностичних засобів: методики вивчення цінностей особистості Ш. Шварца; методики багатфакторного дослідження особистості Р. Кеттела; методики діагностики навчальної мотивації студентів А. Реана, В. Якуніна у модифікації Н. Бадмасвої; методики діагностики основних тенденцій поведінки в реальній групі й уявлень про себе «Q-сортування» В. Стефансона; тесту вольової саморегуляції А. Зверькова, Є. Ейдман; шкали загальної самоефективності Р. Шварцера, М. Єрусалема; методики діагностики емоційного інтелекту Н. Холла. Результати за всіма шкалами (які слугують діагностичними критеріями структури професійної самосвідомості) за означеними методиками були використані у факторному аналізі та далі розподілені відповідно до результатів у фактори, кожен із яких став структурним елементом професійної самосвідомості майбутніх фахівців поліції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження, присвячене вивченню змістовно-структурного характеру професійної самосвідомості майбутніх поліцейських, було проведено серед курсантів (юнаків віком від 17 до 22 років) I–IV курсів ВНЗ «ДУВС» спеціальності «Право (поліцейські)», було охоплено 140 осіб. Формально конкретизація суті дослідження зведена до вирішення завдання верифікації факторної моделі змістовно-структурних компонентів професійної самосвідомості майбутніх поліцейських. Ще одним важливим його завданням стала мінімізація вихідного масиву емпіричних даних до рівня більш компактної та зручної їх репрезентації з метою ефективного проведення подальших математико-статистичних розрахунків, а на їхній базі – отримання достовірних психологічних узагальнень, обґрунтування отриманих результатів. З цією метою було використано метод факторного аналізу (Factor Analysis) [6; 7].

Факторизація, здійснена методом головних компонент (Principal Components) із наступним варімакс-обертанням (Varimax normalized) матриці психологічних змінних, виміряних за допомогою системи означених психодіагностичних засобів, дозволила отримати однозначно інтерпретовану факторну модель змістовно-структурних компонентів професійної самосвідомості майбутніх поліцейських (табл. 1).

Огляд отриманих результатів факторного аналізу (повнота факторизації 57,9%; інформативність фактору I – 14,1%, фактору II – 13,8%, фактору III – 12,2%, фактору IV – 9,2%, фактору V – 8,6%), представлених у табл. 1, дають нам

Таблиця 1

Факторна модель змістовно-структурних компонентів професійної самосвідомості майбутніх поліцейських

Психологічні характеристики	Фактори				
	I	II	III	IV	V
інтегративний рівень емоційного інтелекту	0,876				
емпатія	0,825				
розпізнавання емоцій інших людей	0,792				
емоційна обізнаність	0,737				
самомотивація	0,702				
керування емоціями	0,684				
навчально-пізнавальні мотиви		0,859			
професійні мотиви		0,834			
соціальні мотиви		0,817			
комунікативні мотиви		0,781			
загальна шкала вольової саморегуляції			0,817		
самовладання			0,769		
наполегливість			0,732		
самоефективність			0,690		
досягнення				0,795	
самостійність				0,778	
стимуляція				0,726	
безпека				0,684	
традиції				0,639	
фактор E					0,744
фактор I					-0,706
фактор C					0,672
незалежність					0,623
фактор O					-0,596

можливість стверджувати про достатню сумарну дисперсію факторів і перейти до їх аналізу та змістової інтерпретації.

Структуру моделі визначили незалежні інтегральні фактори: емоційний, мотиваційний, вольовий, ціннісний, особистісний.

– **I фактор (емоційний компонент)** об'єднав у своїй структурі шість психологічних змінних: «інтегративний рівень емоційного інтелекту» (0,876); «емпатію» (0,825); «розпізнавання емоцій інших людей» (0,792); «емоційну обізнаність» (0,737); «самомотивацію» (0,702); «керування емоціями» (0,684). З огляду на те, що перший фактор у межах цієї факторної моделі робить найбільший внесок у пояснення дисперсії ознак (14,1%), можна стверджувати, що змістовий характер професійної самосвідомості майбутніх поліцейських визначається високим рівнем розвитку їхнього емоційного інтелекту, емпатії, емоційної обізнаності, самомотивації, а також вмінням розпізнавати емоції інших людей і впливати на їхній емоційний стан. Емоційно релевантний характер детермінації професійної самосвідомості майбутніх поліцейських дозволяє розглядати означений інтегральний фактор як важливий змістовно-структурний компонент її розвитку (становлення) у процесі фахової підготовки. Отже, узагальнюючи психологічні змінні, які увійшли до першого фактору, «маркуємо» його як фактор «емоційної компетентності», або «емоційний» компонент.

– **II фактор (мотиваційний компонент)**, до якого увійшли такі психологічні змінні: «навчально-пізнавальні мотиви» (0,859) як прагнення отримувати знання на основі усвідомлення соціальної необхідності, відповідальності, обов'язку, особистої користі для суспільства; «професійні мотиви» (0,834) як сформований намір здійснювати професійний розвиток і забезпечення професійного зростання; «соціальні мотиви» (0,817); «комунікативні мотиви» (0,781). Змістове узагальнення психологічних змінних, що визначили структуру другого фактору, дозволяє виділити спільну для них особливість – мотиваційно спрямований, навчально і професійно орієнтований характер. Враховуючи те, що другий фактор у межах цієї факторної моделі робить достатньо великий внесок у пояснення дисперсії ознак (13,8%), можна стверджувати, що змістовий характер професійної самосвідомості майбутніх поліцейських визначається високим рівнем розвитку їхньої навчально-пізнавальної мотивації як прагненням отримувати знання на основі усвідомлення соціальної необхідності, відповідальності, обов'язку, особистої користі для суспільства; професійної мотивації як сформованого наміру здійснювати професійний розвиток і забезпечення професій-

ного зростання; соціальної мотивації як збалансованого й оптимального прагнення, з одного боку, до самоствердження у суспільстві, а з іншого – до виконання обов'язку перед ним; комунікативної мотивації як прагнення встановлювати та підтримувати необхідні контакти з оточуючими людьми.

З огляду на те, що провідною діяльністю майбутніх поліцейських у процесі фахової підготовки виступають різні види їхньої пізнавальної активності, в т. ч. навчальної, професійної, соціальної, комунікативної, мотиваційно-релевантний характер детермінації професійної самосвідомості майбутніх фахівців-правоохоронців дозволяє розглядати означений інтегральний фактор як важливий змістовно-структурний компонент її розвитку (становлення) у процесі фахової підготовки. Таким чином, узагальнюючи психологічні змінні, які увійшли до другого фактору, інтерпретуємо його як фактор «*навчально-професійної мотивації*», або «*мотиваційний*» компонент.

– **III фактор (вольовий компонент)**, до якого належать такі психологічні змінні: «*загальна шкала вольової саморегуляції*» (0,817); «*самовладання*» (0,769); «*наполегливість*» (0,732); «*самоефективність*» (0,690). Психологічні змінні, що визначили структуру третього фактору, об'єднують спільна для них особливість – всі вони значною мірою пов'язані з високим ступенем забезпечення вольової регуляції процесів власного життєзабезпечення: стійкістю намірів, емоційною зрілістю, активністю, незалежністю, самостійністю, впевненістю в собі, розвинутих почуттях обов'язку, високим рівнем розвитку таких особистісних і соціальних якостей. Враховуючи те, що третій фактор у межах цієї факторної моделі робить істотний внесок у пояснення дисперсії ознак (12,2%), можна стверджувати, що змістовий характер професійної самосвідомості майбутніх поліцейських визначається високим рівнем розвитку їхньої вольової саморегуляції (стійкістю намірів, емоційною зрілістю, активністю, незалежністю, реалістичністю поглядів, самостійністю, впевненістю в собі, розвинутих почуттях обов'язку, вираженою соціально-позитивною направленістю), самовладання (здатністю доволі контролювати емоційні реакції та стани, високою емоційною стійкістю, впевненістю у собі, самоконтролем), наполегливості (силою намірів, прагненням завершити розпочату справу); високим рівнем розвитку таких особистісних і соціальних якостей, як працездатність, діяльність; проявом поваги до соціальних норм (прагненням повністю підпорядкувати їм свою поведінку) і самоефективності (суб'єктивної впевненості або переконання щодо наявності потенційних здібностей організувати та реалізувати власну діяльність, необхідну для досягнення певної мети). Тож можна розглядати цей інте-

гральний фактор як важливий змістовно-структурний компонент розвитку (становлення) професійної самосвідомості майбутніх поліцейських у процесі фахової підготовки. Таким чином, узагальнюючи психологічні змінні, які увійшли до третього фактору, інтерпретуємо його як фактор «*вольової саморегуляції*», або «*вольовий*» компонент.

– **IV фактор (ціннісний компонент)** об'єднав у своїй структурі п'ять психологічних змінних: «*досягнення*» (0,795); «*самостійність*» (0,778); «*стимуляцію*» (0,726); «*безпеку*» (0,684); «*традиції*» (0,639). Змістове узагальнення психологічних змінних дозволяє виділити спільну для них особливість – ціннісно значимий характер особистісних досягнень у сфері соціальної, в т. ч. і професійної, реалізації. Оскільки четвертий фактор у межах цієї факторної моделі робить суттєвий внесок у пояснення дисперсії ознак (9,2%), можна стверджувати, що змістовий характер професійної самосвідомості майбутніх поліцейських визначається високим рівнем сформованості їхньої ціннісної системи, пріоритетне місце в якій належить цінностям досягнення (соціальному схваленню та повазі), самостійності (самоконтролю, самостійності мислення і вибору способів дії), стимуляції (прагненню новизни та глибоких переживань), безпеки (безпеки для інших людей і самого себе, стабільності суспільства та взаємовідносин у ньому) і традицій (ідентифікації із традиціями, звичаями й ідеями своєї професії). Враховуючи це, можна розглядати цей інтегральний фактор як важливий змістовно-структурний компонент розвитку (становлення) професійної самосвідомості майбутніх поліцейських у процесі фахової підготовки та інтерпретувати його як фактор «*ціннісного розвитку*», або «*ціннісний*» компонент.

– **V фактор (особистісний компонент)** об'єднав у своїй структурі характеристики досліджуваних, які змістовно визначаються додатнім полюсом трьох і від'ємним полюсом двох психологічних змінних: «*фактор E*» (0,744), що змістовно пов'язана зі схильністю особистості до домінантності та підпорядкування собі інших; «*фактор I*» (-0,706) з урахуванням знаку – із проявом таких особистісних якостей, як низька сенситивність, емпатійність і розуміння інших; «*фактор C*» (0,672) – із високим рівнем розвитку таких особистісних якостей, як емоційна стійкість, працездатність, реалістичність позиції до обставин і ситуацій соціального, в т. ч. і професійного життя, емоційна зрілість; «*незалежність*» (0,623) як тенденція поведінки особистості в реальній групі, яка характеризує прагнення бути незалежним у своїх вчинках, рішучість, наполегливість у відстоюванні власних поглядів; «*фактор O*»

(-0,596), з урахуванням знаку – із проявом таких особистісних якостей, як впевненість у своїх здібностях, гнучкість, врівноваженість, здатність спокійно сприймати та реагувати на складні ситуації та непередбачувані та невизначені обставини власної життєдіяльності. Психологічні змінні, що визначили структуру п'ятого фактору, пов'язані з домінуванням вираженої прагматичної, раціональної та незалежної особистісної позиції над емоційною, чуттєвою і залежною.

Оскільки п'ятий фактор у межах цієї факторної моделі робить істотний внесок у пояснення дисперсії ознак, можна стверджувати, що змістовий характер професійної самосвідомості майбутніх поліцейських визначається високим рівнем розвитку таких особистісних якостей, як домінантність і підпорядкування собі інших, незалежність у судженнях і поведінці, схильність до домінування над іншими, змагальність за більш високий соціальний (професійний) статус, мужність, реалістичність суджень, розсудливість, відповідальність, практичність, витриманість, працездатність, реалістичність позиції до обставин і ситуацій соціального і професійного життя, емоційна стійкість, емоційна зрілість, постійність і глибина своїх власних і соціальних (групових) інтересів, незалежність у своїх вчинках, рішучість, самостійність, наполегливість у відстоюванні власних поглядів, впевненість у своїх здібностях, гнучкість, врівноваженість, холоднокровність, здатність спокійно сприймати та реагувати на складні ситуації та

невизначені й непередбачувані обставини власної життєдіяльності. Таким чином, узагальнюючи психологічні змінні, які увійшли до п'ятого фактору, інтерпретуємо його як фактор «*особистісного розвитку*», або «*особистісний*» компонент.

Отже, на підставі отриманих результатів емпіричного дослідження ми виокремили показники та фактори, що всебічно репрезентують зміст і структуру професійної самосвідомості майбутніх фахівців поліції на етапі навчання у ВНЗ, зміст структурних елементів визначає їхню специфіку.

Висновки. Підводячи підсумки емпіричного дослідження, зазначимо, що результати факторного аналізу дозволили нам верифікувати факторну модель змістовно-структурних компонентів професійної самосвідомості майбутніх поліцейських на етапі їхнього навчання у ВНЗ, отриману за допомогою психодіагностичного вимірювання. Структуру моделі визначили незалежні інтегральні фактори: «емоційної компетентності» (емоційний компонент); «*навчально-професійної мотивації*» (мотиваційний компонент); «*вольової саморегуляції*» (вольовий компонент); «*ціннісного розвитку*» (ціннісний компонент); «*особистісного розвитку*» (особистісний компонент). Ці дані будуть враховані нами у подальшому вивченні впливу процесу фахової підготовки на становлення професійної самосвідомості майбутніх поліцейських, а конкретно – на розвиток її змістовно-структурних компонентів на різних етапах навчання у ВНЗ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Деркач А.А. Социально-психологические основы совершенствования деятельности воспитателя : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.05. Ленинград, 1981. 392 с.
2. Колбинцева А.С. Развитие профессионального самосознания студента в процессе освоения общематематических знаний : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Оренбург, 2009. 26 с.
3. Москаленко С.В. Особенности развития образа «Я-профессионал» у студентов в процессе обучения : дис. ... психол. наук. Белгород, 2007. 174 с.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма. Москва : Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. 308 с.
5. Мащенко Н.І. Соціально-психологічні чинники становлення професійної самосвідомості студентів технічних університетів : автореф. ... канд. псих. наук : 19.00.05. Київ, 2005. 18 с.
6. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования: анализ и интерпретация данных. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 392 с.
7. Наследов А.Д. SPSS: компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 416 с.

REFERENCES

1. Derkach A.A. (1981) Social'no-psihologicheskie osnovy sovershenstvovaniya dejatel'nosti vospitatelja [Socio-psychological foundations for improving the activities of the educator]: dis.... d-ra psihol. nauk: 19.00.05. Leningrad, 392 s.
2. Kolbinceva A.S. (2009) Razvitie professional'nogo samosoznaniya studenta v processe osvoeniya obshhematematicheskikh znaniy [Development of student's professional self-awareness in the process of mastering general mathematical knowledge]: avtoref. diss. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Orenburg, 26 s.

3. Moskalenko S.V. (2007) Osobnosti razvitija obraza “Ja-professional” u studentov v processe obuchenija [Features of the development of the image “I am a professional” in students in the educational process]: dis. psihol. nauk. Belgorod. 174 s.
4. Markova A.K. (1996) Psihologija profesionalizma [Psychology of professionalism]. Moskva: Mezhdunarodnyj gumanitarnyj fond “Znanie”, 308 s.
5. Mashhenko N.I. (2005) Social’no-psychologichni chynnyky stanovlennja profesijnoi’ samosvidomosti studentiv tehnicnyh universytetiv [Socio-psychological factors of formation of professional self-consciousness of students of technical universities]: avtoref. ... kand. psih. nauk: 19.00.05. Kyiv, 18 s.
6. Nasledov A.D. (2004) Matematicheskie metody psihologicheskogo issledovanija: analiz i interpretacija dannyh [Mathematical methods of psychological research: data analysis and interpretation]. Sankt-Peterburg: Rech’, 392 s.
7. Nasledov A.D. (2005) SPSS: komp’juternyj analiz dannyh v psihologii i social’nyh naukah [SPSS: computer analysis of data in psychology and social sciences]. Sankt-Peterburg: Piter, 416 s.

РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ПРАВОМІРНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ СЛІДЧИМИ ЯК ПРЕДИКТОР ЙОГО ЕФЕКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Чепур О. О.

головний судовий експерт

Полтавський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр

Міністерства внутрішніх справ України

пров. Рибальський, 8, Полтава, Україна

orcid.org/0000-0001-7830-1098

ksenia_koko@ukr.net

Ключові слова: вплив, правомірний психологічний вплив у слідчих діях, слідчі, засоби психологічного впливу слідчого, ознаки ефективності психологічного впливу у слідчому процесі.

Стаття містить виклад опису наукових досліджень і теоретичних узагальнень феномену психологічного впливу у професійній діяльності слідчого. Було встановлено, що більшість досліджуваних надають семантично схожі визначення психологічного впливу, підкреслюючи такі сутнісні його ознаки, як «міжсуб'єктний характер» (у більшості визначень підкреслюється, що це вплив однієї людини на іншу), наявність свідомого наміру у впливі з боку ініціатора, наявність суб'єкта й об'єкта впливу, наявність елементів примусу щодо іншої особи (внесення змін до її поведінки, змушування тощо). Меншість визначень психологічного впливу відображають вплив однієї особи безпосередньо на мисленнєву сферу іншої чи реалізацію впливу засобами фізичної взаємодії. Теоретично обґрунтовано відмінності правомірного і неправомірного впливу у слідчому процесі.

Проаналізовано результати анкетування слідчих, що дозволило виявити специфіку розуміння сутності психологічного впливу респондентами. Встановлені детермінанти, які характеризують, на думку слідчих, поняття правомірного та неправомірного психологічного впливу. Була вивчена відмінність розуміння застосування психологічного впливу у слідчій діяльності, що вирізнялася ознаками законності, тактикою слідчих дій, методами, прийомами та засобами використання впливу. Визначені основні ознаки, які, на думку респондентів, ефективні під час застосування у професійній діяльності слідчими. Основними ознаками ефективного психологічного впливу у слідчих діях встановлені: досягнення його результатів, готовність особистості до співпраці зі слідчим після впливу, надання правдивих свідчень і зміна поведінки особи. Проаналізовано особливості диференціації правомірного і неправомірного впливу у слідчих діях, засобів його реалізації.

Було зроблено висновок, що ознаками ефективного психологічного впливу у слідчих діях виступають досягнення його результатів, готовність особистості до співпраці зі слідчим після впливу, надання правдивих свідчень і зміна поведінки особи під дією слідчого.

UNDERSTANDING THE ESSENCE OF LAWFUL PSYCHOLOGICAL INFLUENCE BY INTERROGATORS AS A PREDICTOR OF ITS EFFECTIVE USE IN PROFESSIONAL FIELD

Chepur O. O.

Chief Forensic Expert

Poltava Research Forensic Center Ministry of Internal Affairs of Ukraine

lane Rybalsky, 8, Poltava, Ukraine

orcid.org/0000-0001-7830-1098

kсения_koko@ukr.net

Key words: *influence, lawful psychological influence in interrogation actions, interrogators, means of psychological influence of the interrogator; signs of efficiency of psychological influence in the interrogation process.*

The article contains exposition of description of scientific researches and theoretical generalizations of the phenomenon of psychological influence in professional activity of investigator. It was set that the most investigated give alike determinations of psychological influence semantically, underlining here such his individual signs as “intersubject character” (it is underlined in most determinations, that it is influence of one man on other), presence of conscious intention in influence from the side of initiator, presence of subject and object of influence, presence of elements of compulsion in relation to other person (making alteration to her behavior, compulsion, and others like that). Minority of determinations of psychological influence, certainly, that represent influence of one person directly on the sphere of thinking other, or realization of influence of physical cooperation facilities. In theory the differences of legitimate and illegal influence are reasonable in an inquisitional process. The results of questionnaire of investigators, that allowed to educe the specific of understanding of essence of psychological influence respondents, are analysed. Set signs that characterize, in opinion of investigators, concept of legitimate and not legitimate psychological influence. There was the studied difference of understanding of application of psychological influence in inquisitional activity, that was distinguished by the signs of legality, tactics of inquisitional actions, methods, receptions and facilities of the use of influence. Certain basic signs that in opinion of respondents are effective during application in professional activity by investigators. By the basic signs of effective psychological influence in inquisitional actions were set: achievement of his results, readiness of personality to the collaboration with an investigator after influence, summer residence of truthful testimonies and change of behavior of person. The features of differentiation of legitimate and illegal influence are analysed in inquisitional actions, facilities of his realization. As a result was drawn conclusion, that as signs of effective psychological influence the achievements of his results come forward in inquisitional actions, readiness of personality to the collaboration with an investigator after influence, a summer residence of truthful testimonies and change of behavior of person are under the action of investigator.

Постановка проблеми. Проблема впливу з боку правоохоронних органів на учасників кримінального судочинства завжди була гострою й актуальною, що зумовлено самою специфікою цієї професійної діяльності та цього процесу. Робота слідчого дуже різноманітна і складна, має цілу низку рис, які відрізняють її від більшості інших професій. Постійне виконання службових обов’язків передбачає наявність об’єктивних труднощів і необхід-

ності серйозних обмежень: замалу кількість часу для спілкування з рідними та друзями; необхідність відмови від деяких потреб і бажань заради службових інтересів; специфічне коло спілкування, що найчастіше складається з осіб, які беруть участь у розслідуванні злочинів, а це накладає відбиток на стиль спілкування з іншими особами. Такі особливості професійної діяльності слідчого, з одного боку, актуалізують необхідність застосування різних

засобів психологічного впливу на підозрюваного з метою отримання необхідних для слідчого процесу свідчень, з іншого – сприяють підвищенню у нього психологічної напруги та можуть провокувати небажані прояви у його професійній діяльності, що й актуалізує питання правомірності та допустимості психологічного впливу у слідчих діях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сутність психологічного впливу у слідчій діяльності тривалий час виступає предметом дослідження науковців. В.О. Коновалова, В.Ю. Шепітько вказують, що сутність психологічного впливу визначається комплексом прийомів, спрямованих на діагностику психічного стану особистості свідка, обвинуваченого, підозрюваного і вибором найбільш ефективних прийомів виконання слідчої дії [4]. Ф.М. Сокиран під психологічним впливом на досудовому слідстві розуміє комплекс прийомів, які застосовуються у процесі передачі, опрацювання та використання доказової інформації, викликаючи відповідну реакцію, що дозволяє діагностувати психічний стан особи, контролювати хід її думок, ставлення до певних фактів для зміни її поведінки в напрямі одержання правдивої та повної інформації [6]. Н.Є. Мілорадова [5] зауважує: необхідність застосування психологічного впливу у слідчих діях зумовлена тим, що більшість підслідних чинять протидію слідству. Ця протидія виступає у різноманітних формах: ухилення (завульованої відмови брати участь у розслідуванні злочину); опору (відвертої відмови виконувати законні вимоги слідчого); перешкоди (протидії шляхом застосування активних дій).

Важливим виступає питання правомірності чи неправомірності застосування психологічного впливу у діяльності слідчого. Узагальнивши наукові позиції вчених (О.О. Бабенко, В.Г. Гончаренко, О.В. Землянська [1–3]), можемо зазначити, що критеріями правомірності застосування психологічного впливу у слідчих діях виступають: 1) правомірне використання впливу, тобто дозволяється застосовувати будь-які психологічні впливи, за винятком насильства, погроз та інших незаконних заходів; 2) можливість або неможливість свободи вибору особою своєї позиції у спілкуванні, висловлювань, вчинків, поведінки, якщо певні обмеження прямо не передбачені законом; 3) відсутність психологічного чи фізичного насильства, що передбачає неможливість піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, яке принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу за принизливих умов, примушувати до дій, що принижують її гідність; 5) правомірна психологічна дія не допускає ні обману, ні недобросовісності у взаєминах із допитуваними; 6) кожную дію і вплив слідчого на допитуваного, які суперечать

вимогам закону і його професійній етиці. Ефективність застосування правомірного психологічного впливу слідчими насамперед зумовлена специфікою чіткого й однозначного розуміння цього явища працівниками, що і зумовило актуальність нашого дослідження.

Мета статті – проаналізувати особливості розуміння сутності психологічного впливу слідчими щодо підозрюваних як умови ефективного його застосування.

Виклад основного матеріалу. Дослідження особливостей розуміння психологічного впливу у професійній діяльності слідчого на прикладі слідчих дій здійснювалося впродовж 2017–2019 рр. Експериментальну групу склали 106 працівників слідчих органів національної поліції України Полтавської та Харківської областей. У вибірці 62 досліджувані працюють на посаді слідчих і 44 – займають більш високі посади (старшого слідчого, керівника підрозділів); 72 респонденти є молодими спеціалістами (мають стаж роботи на посаді до 3 років включно) і 34 умовно визначені нами як досвідчені фахівці. В емпіричному дослідженні використана комплексна методика вивчення розуміння сутності та детермінант психологічного впливу слідчих щодо підозрюваних (на прикладі слідчих дій). Як діагностичний інструмент вивчення детермінант психологічного впливу використані: методика діагностики мотивації досягнення успіху (Т. Елерс), методика діагностики типових способів поведінки у конфліктних ситуаціях К. Томаса (адаптація Н.В. Гришиної), Методика Леонгарда-Шмішека та «Діагностика міжособистісних відносин» (Л.М. Собчик), проте ця сукупність методик, розкриваючи особливості чинників впливу, не відображає якісне його розуміння досліджуваними. З метою вивчення специфіки розуміння сутності правомірного психологічного впливу слідчими нами використано розроблену анкету, направлену на вивчення специфіки розуміння психологічного впливу респондентами, специфіки його використання й оцінки ефективності. Ця анкета має пошуковий характер і направлена на збір різноманітного діагностичного матеріалу. Її формат відповідає усталеним у психологічній науці вимогам до такого інструментарію і не передбачає стандартизації. Анкета містить 54 запитання із різними варіантами відповіді, що стосуються специфіки розуміння і застосування психологічного впливу. Відповідно, наша публікація відображає окремий аспект комплексного емпіричного дослідження – висвітлення результатів розуміння сутності психологічного впливу слідчими за результатами аналізу даних анкетування.

Розглянемо визначення психологічного впливу, надані досліджуваними та подані у табл. 1.

Таблиця 1

**Розуміння змісту
психологічного впливу слідчими**

Визначення	n	%
дія на психічний стан особи	32	30,3%
вплив на особу з використанням психологічних засобів	22	20,8%
вплив на психічний стан інших людей	16	15%
словесний (вербальні дії чи слова) вплив	8	7,9%
тиск на опонента шляхом застосування впливу	6	5,7%
моральний тиск на особу	4	3,8%
вплив на хід думок	2	1,8%
примус шляхом впливу на волю людини	2	1,8%
навіювання співрозмовнику власної думки	2	1,8%
вплив на поведінку без фізичного контакту	2	1,8%
сукупність прийомів і методів дії на поведінку людини	2	1,8%
відсутня відповідь	6	5,7%

Як видно з табл. 1, більшість досліджуваних надають семантично схожі визначення психологічного впливу, підкреслюючи такі сутнісні його ознаки, як «міжсуб'єктний характер» (у більшості визначень підкреслюється, що це вплив однієї людини на іншу), наявність свідомого наміру у впливі з боку ініціатора, наявність суб'єкта й об'єкта впливу, наявність елементів примусу щодо іншої особи (внесення змін до її поведінки, змушування тощо). Меншість визначень психологічного впливу відображають вплив однієї особи безпосередньо на мисленеву сферу іншої чи реалізацію впливу засобами фізичної взаємодії. Тож досліджувані експериментальної групи визначають психологічний вплив у слідчих діях семантично близькими поняттями, акцентуючи увагу на його інтерактивному та інтенційному характері.

У табл. 2 подано визначення правомірного психологічного впливу, визначені за підсумками анкетування.

Як видно з табл. 2, досліджувані експериментальної групи у визначення правомірного психологічного впливу вкладають дещо іншу семантику порівняно із психологічним впливом загалом, а сама семантика його розуміння суперечлива та дифузна у групі респондентів. Так, найбільш суттєвими його ознаками є законність (39,66%, n=42) та застосування висловлювань неправди та вплив на моральний стан (15%, n=16). Тобто, з одного боку, у цих двох найбільш виражених серед досліджуваних визначеннях правомірного психологічного впливу відображені найбільш суттєві його характеристики – законність та інтенційний характер, з іншого – ці два визначення не поєднані між собою. Тобто найбільша частина респондентів

(39,66%, n=42) під правомірним впливом розуміє «дещо законне», яке, однак, не диференційоване і не зрозуміле для них самих. Натомість інша велика група респондентів у цьому понятті вбачають лише інтенційну характеристику впливу, залишаючи поза увагою його іншу важливу ознаку – правомірність. Таке поєднання показників засвідчує фрагментарність розуміння сутності правомірного психологічного впливу серед досліджуваних і дозволяє нам акцентувати увагу на цьому питанні з огляду на його важливість. Також виявлено, що 9,8% (n=10) представників вибірки не мають уявлення про правомірний психологічний вплив у слідчих діях і, відповідно, його не використовують.

Таблиця 2

**Визначення правомірного
психологічного впливу слідчими**

Визначення	n	%
вплив у межах закону	42	39,6%
застосування висловлювань неправди, вплив на моральний стан	16	15%
все, окрім насильства, шантажу, погроз	7	6,6%
вплив без психологічного тиску	7	6,6%
вплив, що не принижує честь і гідність особи	4	3,8%
достатній психологічний вплив	4	3,8%
вплив на емоційну сферу особи	4	3,8%
переконання	2	1,8%
детальне роз'яснення наслідків	2	1,8%
коректність такого впливу	2	1,8%
який не впливає на особисте життя	2	1,8%
такого не існує	4	3,8%
відсутня відповідь	10	9,8%

Інші визначення правомірного психологічного впливу, подані учасниками анкетування, фактично відображають його окремі сторони (вплив на іншу людину, переконання, коректний вплив тощо), проте особливістю визначення саме цього поняття виступає наявність семантики «обмеження» (використання часток «не», «без» і «окрім») у визначеннях («все, окрім насильства, шантажу, погроз» (6,6%, n=7), «вплив без психологічного тиску» (6,6%, n=7), «вплив, що не принижує честь і гідність особи» (3,8%, n=4)). Наявність «обмеження», відсутня повністю у визначенні психологічного впливу загалом, активно проявляється в семантиці, пов'язаній із «правомірністю». Тобто на рівні семантики й узагальненого смислового відображення правомірність як категорія у свідомості слідчих пов'язана із фактом обмеження, заперечення незаконного, що доводиться формулюваннями правомірного психологічного впливу.

Нами вивчені відмінності правомірного та неправомірного психологічного впливу, подані в табл. 3.

Таблиця 3
**Відмінності правомірного
 та неправомірного психологічного впливу**

Відмінність	п	%
Законність (неправомірний обмежує права і свободи громадян, а правомірний – ні)	64	60,1%
Відрізняється методами, прийомами та засобами	20	18,9%
Відрізняється тактикою дій слідчого	12	11,3%
Частково відрізняється (без пояснення)	8	9,7%

Як свідчать дані табл. 3, основною відмінністю правомірного і неправомірного психологічного впливу у слідчих діях, на думку досліджуваних (60,1%, n=64), виступає критерій законності – наскільки цей вплив порушує (обмежує, перешкоджає реалізації) права особистості. Відповідно, правомірний вплив не порушує права, а неправомірний порушує. Значна частина досліджуваних вбачає відмінність між цими феноменами у прийомах і засобах його реалізації (18,9%, n=20) та тактиці (11,3%, n=12). По суті ці всі варіанти відповіді досліджуваних відповідають теоретичним положенням сутності психологічного впливу у слідчих діях, що свідчить про загальне адекватне розуміння його сутності досліджуваними. Проте такі варіанти є неповними, адже правомірний психологічний вплив у слідчому процесі дійсно відрізняється за критерієм законності, проте залежно від рівня відповідності законодавчій базі він передбачає застосування тих чи інших стратегій, тактик і методів. Тож більшість досліджуваних правильно визначили основні критерії правомірного психологічного впливу, проте диференціювали їх надмірно.

Нами визначено перелік засобів і технік впливу у слідчих діях, які є не правомірними у будь-якому разі, що представлено у табл. 4.

Як свідчать дані табл. 4, найбільш неправомірними з погляду слідчих вважаються такі техніки та засоби, як погрози (26,4%, n=28), залякування (18,9%, n=20), приниження людської гідності та честі (17%, n=18), шантаж (15,1%, n=16), образа (9,4%, n=10) та обман (9,4%, n=10). Інші види психологічного впливу з боку слідчих (наприклад, психологічне насилля, вплив на особисте життя тощо) також вважаються неправомірними, хоча і менше згадуються в анкетуванні. Імовірно, йдеться не стільки про менший неправомірний характер, скільки про меншу частоту використання у професійній діяльності слідчих. Такі засоби впливу оцінюються слідчими як неправомірні з огляду на те, що порушують честь і гідність особи, її психологічне благополуччя, дозволяють «втягувати» третіх осіб до процесу слідчих дій тощо. З огляду на таку оцінку цих засобів

впливу у слідчих діях вони не часто використовуються слідчими, котрі більше налаштовані на правомірні засоби впливу на підозрюваного.

Таблиця 4
**Засоби психологічного впливу, що розцінюються
 досліджуваними як неправомірні
 в будь-якій ситуації професійної діяльності**

Засіб впливу	п	%
Погрози	28	26,4%
Залякування	20	18,9%
Приниження людської гідності та честі	18	17%
Шантаж	16	15,1%
Образа	10	9,4%
Обман	10	9,4%
Маніпулювання	8	7,5%
Психологічне насилля	6	5,7%
Примус до дачі конкретних показань	6	5,7%
Вплив на особисте життя та рідних	6	5,7%
Тиск із метою отримання викривлених даних	4	3,8%

Примітка: відсоткове значення вираженості показників табл. 4 сумарно перевищує 100%, оскільки досліджувані мали можливість обирати кілька варіантів відповіді одночасно

У табл. 5 подано ознаки, за якими слідчі оцінюють психологічний вплив на підозрюваного як ефективний.

Таблиця 5
**Ознаки ефективності застосування
 психологічного впливу слідчими**

Ознаки ефективності впливу	п	%
Досягнення результатів (мети) психологічного впливу	30	28,3%
Готовність до співпраці особистості	16	15%
Надання правдивих показань	8	7,5%
Вплив на психічний стан особи	6	5,7%
Зміна поведінки особи	6	5,7%
Поодинокі ознаки	14	13,2%
Відсутня відповідь	34	24,6%

Як свідчать дані табл. 5, основними ознаками ефективного психологічного впливу у слідчих діях виступають досягнення його результатів (28,3%, n=30), готовність особистості до співпраці зі слідчим після впливу (15%, n=16), надання правдивих свідчень (7,5%, n=8) і зміна поведінки особи (5,7%, n=6). Щодо поодиноких випадків ефективності впливу респонденти зазначили розуміння співрозмовника, маніпулятивний стан, сукупність інших ознак тощо.

Висновки та перспективи подальших розвідок у досліджуваному напрямі. Більшість досліджуваних надають семантично схожі визна-

чення психологічного впливу, підкреслюючи такі сутнісні його ознаки, як «міжсуб'єктний характер», наявність свідомого наміру у впливі з боку ініціатора, наявність суб'єкта й об'єкта впливу, наявність елементів примусу щодо іншої особи, націленість на досягнення мети, звернення до моральної сторони об'єкта впливу тощо.

Найбільш суттєвими ознаками правомірного психологічного впливу є його законність та інтенційний характер, що, однак, часто семантично не поєднуються у слідчих, котрі визначають вплив або як «дещо законне», або ж як засіб досягнення мети у процесі слідства. Особливістю розуміння поняття правомірного впливу виступає наявність семантики «обмеження» та заперечення незаконного. Основною відмінністю правомірного і неправомірного психологічного впливу у слідчих діях виступає критерій законності – наскільки цей вплив порушує права особистості.

Як критерії ефективності застосування психологічного впливу слідчим визначаються його правомірність, направленість на досягнення бажаного результату, зумовленість психологічними характеристиками слідчих, отримання правдивих свідчень і відповідність ситуації професійної діяльності. Ознаками ефективного психологічного впливу у слідчих діях виступають досягнення його результатів, готовність особистості до співпраці зі слідчим після впливу, надання правдивих свідчень і зміна поведінки особи під дією слідчого.

Проблема розуміння і застосування сутності психологічного впливу слідчими залишається маловивченою і потребує подальших розвідок, направлених, зокрема, на дослідження специфіки використання різних методів впливу слідчими, розробку параметрів його ефективності, що і виступатиме предметом наукових пошуків автора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабенко О.О. Теоретичний аналіз можливості використання психологічного впливу у роботі слідчого під час проведення допиту. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 6. С. 160–164.
2. Гончаренко В.Г., Гончаренко С.В. Критерії допустимості психологічного впливу на досудовому слідстві. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. № 3. С. 107–116.
3. Землянская Е.В. Судебно-психологическая экспертиза личности. *Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири*. 2016. № 2. С. 79–87.
4. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія : підручник. Харків : Право, 2008. 240 с.
5. Мілорадова Н.Е. Особливості діяльнісного компонента професіогенезу слідчих органів досудового розслідування. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1. Т. 1. С. 188–193.
6. Сокиран Ф.М. Характеристика тактичних прийомів психологічного впливу у криміналістичній діяльності слідчого. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1 (21). С. 45–52.

REFERENCES

1. Babenko O.O. Teoretychnyi analiz mozhlyvosti vykorystannia psykholohichnoho vplyvu u roboti slidchoho pid chas provedennia dopytu [There is a theoretical analysis of possibility of the use of psychological influence in-process investigator during realization of interrogation]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Psykholohichni nauky*. 2017. Vyp. 6. S. 160–164. [in Ukrainian]
2. Honcharenko V.H., Honcharenko S.V. Kryterii dopustymosti psykholohichnoho vplyvu na dosudovomu slidstvi [Criteria of admission of psychological influence are on pre-trial investigation.]. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy*. 2010. № 3. S. 107–116. [in Ukrainian]
3. Zemlianskaia E.V. Sudebno-psykholohicheskaia ekspertyza lychnosty [Judicial psychological examination of personality]. *Vestnyk po pedahohyke y psykholohyy Yuzhnoi Sybyry*. 2016. № 2. S. 79–87. [in Ukrainian]
4. Konovalova V.O., Shepitko V.Iu. Yurydychna psykholohiia [Legal psychology]: pidruchnyk. Kharkiv: Pravo, 2008. 240 s. [in Ukrainian]
5. Miloradova N.E. Osoblyvosti diialnisnoho komponenta profesiohenezu slidchykh orhaniv dosudovoho rozsliduvannia [Features of activity of component of professionalism of investigative agencies of pre-trial investigation]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii*. 2019. № 1. T. 1. S. 188–193. [in Ukrainian]
6. Sokyran F.M. Kharakterystyka taktychnykh pryiomiv psykholohichnoho vplyvu u kryminalistychnii diialnosti slidchoho [Description of tactical receptions of psychological influence is in criminalistics activity of investigator]. *Kryminalistychnyi visnyk*. 2014. № 1 (21). S. 45–52. [in Ukrainian]

РОЗДІЛ VI. ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 378:316.46:159.98

DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-16>

ОСОБЛИВОСТІ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ У СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Гура Т. В.

*кандидат педагогічних наук, доцент,
професор кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами
імені академіка І. А. Зязюна
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
вул. Курпичова, 2, Харків, Україна
orsid.org/0000-0003-2323-3440
tatyana-gura@ukr.net*

Ключові слова: *лідерство, технічний університет, тестування, методика, тренінг.*

Істотна суспільна значущість лідерського потенціалу як психологічного феномену, що має виразно колективний його характер, і зростаюча конкуренція в умовах прискорення науково-технічного прогресу породжують певне загострення міжособистісних відносин. Розглянуті обставини позначаються на характері особистісного розвитку інженера, на формуванні його лідерського потенціалу. Тому емпіричні дослідження лідерського потенціалу являють собою важливу й актуальну проблему, розв'язання якої має сприяти істотному підвищенню якості діяльності у сфері інженерної діяльності, а отже, і функціональному й технічному, економічному та екологічному, ергономічному та естетичному рівню створюваних пристроїв і використовуваних технологій, які забезпечують ефективність діяльності цієї сфери в ринкових умовах економіки.

Аналіз останніх досліджень підтверджує важливість, актуальність та істотну теоретичну та прикладну значущість діагностики лідерського потенціалу. У цьому можна впевнитись, ознайомившись з роботами науковців: П. Коестенбаума, К. Ходжкінсона, Є. Кудряшової (ціннісні аспекти лідерства); Є. Воронова, М. Гончаренка, В. Єрмакова, О. Ковальової, О. Семенова, О. Свенцицького, У. Бенніса, Е. Богардуса, С. Васильцова, О. Криштановської, Р. Міллса, Х. Ортега-і-Гассета, В. Парето (особистісні аспекти лідерства в різних сферах); В. Михайличенко, О. Романовського (педагогіка лідерства); А. Книш, Н. Підбуцької, Ю. Чалої (психологічна готовність до розвитку лідерських компетентностей). Недостатньо інформації було присвячено методам діагностики та формування лідерського потенціалу в умовах технічного університету.

У статті наведено визначення лідерського потенціалу, яке розглядається як можливість та готовність індивіду до ефективної лідерської поведінки. Розглянуто детально сутність особистісно-рефлексивного, пізнавально-професійного, ціннісно-мотиваційного, поведінкового або організаційно-управлінського, емоційного та комунікативного компонентів.

Представлені результати емпіричного дослідження лідерського потенціалу у студентів технічного університету за допомогою спеціальних методик тестування.

У статті доведено ефективність тестування після проведення формувального експерименту. Вказані основні моменти ролі організації зустрічей з лідерами-випускниками технічних ЗВО під час формування лідерських якостей.

Відзначено, що з позиції педагогічного супроводу формування лідерського потенціалу студентів технічного закладу вищої освіти передбачає реалізацію доцільних методів, прийомів і засобів не тільки діагностики, але й застосування психологічного тренінгу для розкриття і активізації лідерського потенціалу в студентів під час професійної підготовки. Застосовані методики «Діагностика лідерських здібностей», «Самооцінка лідерства», психогометричний тест, багатофакторний опитувальник лідерства виявились ефективними та статистично вірогідними для діагностики лідерського потенціалу у студентів в умовах технічного закладу вищої освіти.

Запропоновані автором методи та форми тренінгових занять із формування лідерського потенціалу, а також роль зустрічей з лідерами-випускниками технічних ЗВО для впровадження в систему професійної підготовки бакалаврів та магістрантів технічних університетів під час викладання дисциплін філософського, соціологічного та психолого-педагогічного спрямування.

PECULIARITIES OF EMPIRICAL RESEARCH OF LEADERSHIP POTENTIAL IN STUDENTS OF TECHNICAL INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION

Hura T. V.

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Social System Control Pedagogy and Psychology
named after I. A. Ziaziun*

National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

Kyrypchova str., 2, Kharkiv, Ukraine

orsid.org/0000-0003-2323-3440

tatyana-gura@ukr.net

Key words: *leadership, technical university, testing, methodology, training.*

Substantive social significance of leadership potential as a psychological phenomenon is of clearly collective nature and the growing competition in the context of accelerating scientific and technological progress gives rise to a certain aggravation of interpersonal relations. The considered circumstances affect the nature of the engineer's personal development, the formation of his leadership potential. Therefore, empirical research of leadership potential is an important and urgent problem, the solution of which should significantly improve the quality of engineering activities, and hence the functional and technical, economic and environmental, ergonomic and aesthetic level of devices and technologies used, which ensure the effectiveness of this area in the market economy. The analysis of recent research confirms the importance, relevance and substantial theoretical and applied significance of the diagnosis of leadership potential.

This can be proved by the works of the following scientists: P. Koestenbaum, K. Hodgkinson, E. Kudryashova (value aspects of leadership); E. Voronov, M. Goncharenko, V. Yermakov, O. Kovaleva, O. Semenov, O. Svetsytsky, U. Bennis, E. Bogardus, S. Vasylytsov, O. Kryshatanovskaya, R. Mills, X. Ortega-i- Gasset, W. Pareto (personal aspects of leadership in various fields); Mykhailychenko V., Romanovsky O. (pedagogy of leadership); Knysh A., Pidbutska N., Chala Yu. (Psychological readiness for the development of leadership competencies).

Insufficient information was devoted to the methods of diagnosis and formation of leadership potential in the technical university. The definition of leadership potential, which is considered as the ability and willingness of a person to effective leadership behavior, is provided in the article. The essence of personality-reflexive; cognitive-professional; value-motivational; behavioral or

organizational and managerial; emotional and communicative components is considered in detail.

The results of empirical research of leadership potential in students of technical university with the help of special testing methods are presented.

The effectiveness of testing after a molding experiment is proved in the article.

The main points of the role of organizing meetings with leaders-graduates of technical universities during the formation of leadership qualities are indicated.

It is noted that from the standpoint of pedagogical support, the formation of leadership potential in students of technical institutions of higher education involves the implementation of appropriate methods, techniques and tools not in diagnostics only but also in the use of psychological training to discover and enhance leadership potential in students during professional training.

The applied methods “Diagnosis of leadership skills”; “Self-assessment of leadership”; psychogeometric test; multifactor leadership questionnaire proved to be effective and statistically reliable for diagnosing leadership potential in students of a technical institution of higher education.

The author proposed methods and forms of trainings on formation of leadership potential and the role of meetings with leaders – graduates of technical universities for implementation in training undergraduate and graduate engineering universities in teaching subjects of philosophical, sociological, psychological and pedagogical direction.

Постановка проблеми. Одним із положень інноваційної педагогічної концепції попереднього відбору та цільової підготовки професійних інженерів, розробленої Національним технічним університетом «Харківський політехнічний інститут» та підтриманої Інститутом педагогіки та психології професійної освіти НАПН України, є те, що в процесі професійної підготовки майбутніх фахівців в умовах вищої технічної школи необхідно організувати разом із підвищенням рівня викладання спеціальних дисциплін також рівень світоглядної, загальнокультурної, психолого-педагогічної та управлінської підготовки майбутніх інженерів у зв'язку із суттєвим підвищенням ролі людського фактору в забезпеченні високої ефективності суспільного виробництва. Тому необхідно передбачити нерозривну єдність світоглядної, загальнокультурної, психолого-педагогічної та спеціальної підготовки у студентів з метою формування в них світобачення в цілому та розуміння зовнішнього світу [1, с. 34].

Істотна суспільна значущість лідерського потенціалу як психологічного феномену, що має виразно колективний його характер, і зростаюча конкуренція в умовах прискорення науково-технічного прогресу породжують певне загострення міжособистісних відносин. Розглянуті обставини позначаються на характері особистісного розвитку інженера, на формуванні його лідерського потенціалу. Тому емпіричні дослідження лідерського потенціалу являють собою важливу й актуальну проблему, розв'язання якої має сприяти істотному підвищенню якості діяльності у сфері інженерної діяльності, а отже, і функціональному,

технічному, економічному та екологічному, ергономічному та естетичному рівню створюваних пристроїв і використовуваних технологій, які забезпечують ефективність діяльності цієї сфери в ринкових умовах економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій підтверджує важливість, актуальність та істотну теоретичну і прикладну значущість діагностики лідерського потенціалу. У цьому можна впевнитись, ознайомившись з роботами науковців. Так, П. Коестенбаум, К. Ходжкінсон, Є. Кудряшова у своїх роботах акцентували увагу на ціннісних аспектах лідерства; наукові розробки Є. Воронова, М. Гончаренка, В. Єрмакова, О. Ковальової, О. Семенова, О. Свенцицького, У. Бенніса, Е. Богардуса, С. Васильцова, О. Криштановської, Р. Міллса, Х. Ортега-і-Гассета, В. Парето присвячені розгляду особистісних аспектів лідерства в різних сферах. Роботи В.Є. Михайличенко, О.Г. Романовського присвячені проблематиці педагогіки лідерства. Наукові праці А.Є. Книш, Н.В. Підбуцької, Ю.М. Чалої присвячені психологічній готовності до розвитку спільних компетентностей у процесі навчання, а саме лідерських компетентностей. Але недостатньо інформації було присвячено методам діагностики лідерського потенціалу в умовах технічного університету.

Лідерство – природний соціально-психологічний процес у групі, побудований на впливові особистісного авторитету людини на поведінку групи. Вплив можна здійснювати через ідеї, усне і письмове слово, через прийоми навіювання, переконання, емоційного зараження, примушування, особистий авторитет і приклад. В умовах сього-

дення здатність впливати на людей, відчувати людей на їхньому емоційному рівні, вправно організувати процес праці є надзвичайно важливою якістю сучасного фахівця. Це процес, який характеризується спонуканням індивідумів або членів групи до дії задля досягнення поставленої мети. Саме людей з організаторськими здібностями, які вміють впливати на інших задля виконання певного завдання або організувати колектив під час трудової діяльності чи будь-де в іншому випадку, ми називаємо лідерами. Діагностика та розвиток лідерського потенціалу у студентів є актуальною проблемою для закладів вищої освіти (далі – ЗВО), оскільки саме в цей період починає формуватися громадянська позиція студента, їхня ціннісна орієнтація, визначення життєвих потреб та пріоритетів майбутніх фахівців.

Особливо важливим є невизначений раніше зв'язок порушеної проблеми з теорією і практикою виявлення лідерського потенціалу і наступного цілеспрямованого розвитку лідерських якостей серед майбутніх фахівців технічного університету для забезпечення їх конкурентоспроможності в майбутньому.

Мета статті полягає в емпіричному дослідженні лідерського потенціалу у студентів технічного університету.

Виклад основного матеріалу дослідження. Лідерський потенціал в узагальненому вигляді розглядається як можливість та готовність індивіда до ефективної лідерської поведінки. І.В. Дригіна під дефініцією «лідерський потенціал» розуміє якісну характеристику особи, що визначає сукупність внутрішніх потреб, можливостей, ціннісного відношення, засобів, які сприяють досягненню такого рівня інтеграції компетентності, відповідальності, активності, можливостей, ціннісного відношення засобів, які забезпечують її провідний вплив на членів групи за сумісного вирішення завдань у різних сферах життєдіяльності [6].

О.В. Євтіхов розглядає лідерський потенціал як «сукупність індивідуальних характеристик, що забезпечують успішне становлення особистості, які стають дієвим способом активізації її потенціалу тільки за наявності відповідних цінностей, мотивації, прагнення досягти того чи іншого результату і віри у свою здатність його досягти. Для цього необхідно не тільки придбання необхідних знань і умінь, а й модифікація мотиваційної системи, смислових структур особистості, спрямованих на активізацію лідерського потенціалу» [7, с. 23]. Таким чином, ми визначаємо передумови для прояву і реалізації лідерського потенціалу, але також підкреслюємо необхідність їх модифікації шляхом активізації або зміни в процесі навчання і виховання.

О.Г. Романовський та В.С. Михайличенко характеризують потенціал лідера через сукупність ознак, об'єднаних у групи, які відображають специфіку організаційного керівництва і відображають його структуру [4, с. 110–111].

Це такі характеристики особистості, які забезпечують її ефективний вплив на членів групи під час вирішення завдань у різних ситуаціях. Лідерський потенціал включає у собі: *особистісно-рефлексивний компонент* (знання самого себе, рефлексію своїх якостей і лідерських здібностей, самооцінку; здатність до самовдосконалення, самоефективності); *пізнавально-професійний компонент* (когнітивні, професійні здібності, а також соціально-психологічні характеристики, необхідні для ефективного лідерства); *ціннісно-мотиваційний компонент* (усвідомлення своїх цінностей, мотивів, переконань, знання цінностей групи і орієнтація на них); *поведінковий або організаційно-управлінський компонент*, що відображає цілеспрямовану поведінку лідера, пов'язану зі специфікою діяльності групи і спрямовану на її успішне виконання, включаючи постановку цілей, знання стратегії і тактики їх досягнення; *емоційний компонент* (емоційно-вольова сфера, емоційна зрілість, емпатія і толерантність у спілкуванні, стресостійкість); *комунікативний компонент* (міжособистісна і рольова взаємодія членів групи, навички міжособистісного спілкування, ефективної взаємодії, вплив лідера на своїх послідовників і послідовників на лідера) [4, с. 90–91].

Для визначення ефективності тестування лідерського потенціалу у студентів технічного університету було проведено емпіричне дослідження в Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут» протягом 2015–2020 рр., в якому взяли участь 700 осіб, які ввійшли до контрольної групи (КГ) констатувального експерименту, та 300 осіб, які ввійшли до експериментальної групи (ЕГ). Середній вік студентів – 20–25 років. Для визначення лідерського потенціалу були використані такі методики: тест «Діагностика лідерських здібностей (ДЛЗ)» (автори Є. Жаріков, Є. Крушельницький); тест «Самооцінка лідерства (СЛ)» (автори Н.П. Фетіскін, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов); психометричний тест (ПТ) (автор С. Дилінгер); багатофакторний опитувальник лідерства (БОЛ) (автори В.М. Bass & В.І. Avolio) [8; 9; 10].

Емпіричні дослідження та зустрічі з випускниками-лідерами НТУ «ХПІ» були організовані протягом 2014–2020 рр. зі студентами контрольної та експериментальної груп в аудиторіях НТУ «ХПІ», а з 2017 року вони проходили на базі Центру лідерства НТУ «ХПІ». Зупинимось детальніше на тренінгові, який був розроблений та застосований з метою формування лідерського потенціалу

в експериментальній групі. Завданнями тренінгу були: 1) підбір форм та методів для формування лідерського потенціалу у студентів технічних закладів вищої освіти; 2) перевірка ефективності запропонованих форм та методів; 3) статистична обробка ефективності проведених тренінгів.

Розглянемо особливості проведення тренінгів. Під час тренінгу застосовувалися вправи «Знайомство» на основі метафоричних карт «Фарби життя» (автор, коуч Н. Шельвинська); студентам пропонувалася міні-лекція, на якій висвітлено психологічний зміст поняття «лідерський потенціал», ключові лідерські функції, особливості емоційного та харизматичного лідера. Зі студентами були проведені вправи на розвиток когнітивних та комунікативних процесів: «Знайди пару», «Пошук спільних властивостей», «Мозговий спринт», «Складні аналогії», «Технологія Messag House» та інші [10, с. 97–99]. Студентам експериментальної групи були запропоновані ситуаційні завдання для формування компонентів лідерського потенціалу: особистісно-рефлексивного; пізнавально-професійного; ціннісно-мотиваційного; поведінкового або організаційно-управлінського; емоційного; комунікативного.

Проведена нами діагностика лідерського потенціалу студентів за допомогою тесту «Діагностика лідерських здібностей» дозволила оцінити здатність людини бути лідером. У процесі дослідження виявлено, що загалом число студентів з низьким рівнем лідерства становить 60%, середнім – 35%, високим – 5%. При цьому був виявлений приблизно однаковий рівень їх присутності як в експериментальній, так і в контрольній групі.

У процесі самовизначення студентам необхідно зрозуміти сутність лідерського потенціалу, знати якості, вміння і навички, що складають його основу, й усвідомити їх важливість у процесі життєдіяльності людини. Цьому сприяло обговорення під час формувального експерименту зі студентами експериментальної групи проблеми становлення особистості, знайомство студентів з поняттям «лідерський потенціал» як інтегративної характеристики особистості, його значимість у процесі життєдіяльності людини.

Найбільш вираженими маркерами лідерського потенціалу сучасної молоді є здатність до заохочення інших застосовувати творчий та креативний підходи під час вирішення будь-яких завдань, орієнтація на стратегічне мислення, намагання враховувати індивідуальність інших та прагнення стимулювати колег до найефективнішого виконання діяльності та подолання перешкод заради досягнення мети. Також індивідуальними ресурсами лідерського потенціалу студентів є прагнення

залучати інших до виконання завдань, надаючи їм при цьому чітко окреслену мету; намір організувати взаємну групову роботу таким чином, щоб вона забезпечувала максимально ефективний результат та формувала здатність викликати до себе довіру оточуючих [4].

Цьому сприяли заходи, які проводилися під час формувального експерименту зі студентами ЕГ, а саме організація зустрічей з лідерами-випускниками технічних ЗВО, підприємцями, бізнесменами, які досягли значних результатів у своїй діяльності, під час яких студенти активно брали участь у проблемних діалогах, дискусіях, бесідах. Послідовне ціннісне осмислення лідерського потенціалу передбачає формування самосвідомості студентів, сприяє розумінню ними власних лідерських потреб і можливостей, що є необхідною умовою і початковим етапом роботи з його розкриття і активізації. Рівень усвідомлення студентами значущості лідерства підвищується завдяки збільшенню інформації про лідерство, обговоренню різних думок щодо способів поведінки лідера, стилів керівництва та інших аспектів його діяльності [11, с. 12–14].

Лідерський потенціал залежить від самосвідомості студентів, тому з цією метою під час дослідження нами був використаний тест «Самооцінка лідерства» (автори Н.П. Фетіскін, В.О. Козлов, Р.М. Мануйлов). За його результатами відповіді студентів у ЕГ були помітно вище відповідей студентів у КГ. Очевидно, недостатнє знання і розуміння самого себе, своїх якостей, здібностей, інтересів студентів контрольної групи було одним із головних факторів, які заважають формуванню лідерського потенціалу. Без цього неможливо ні професійне становлення, ні прояв себе як лідера. Мета навчання – допомогти майбутньому фахівцю технічного закладу вищої освіти пізнати свій внутрішній світ, своє призначення і самоцінність, стимулювати прагнення до самовдосконалення. Тест «Самооцінка лідерства» дозволив виявити актуальний рівень прояву лідерства. У табл. 1 наведені результати дослідження лідерських якостей та самооцінки лідерства студентів експериментальної і контрольної груп.

Для кількісної та якісної обробки отриманих результатів був застосований метод математичної статистики – критерій U-Манна-Уїтні. За результатами математичної статистики у студентів контрольної групи немає значущих відмінностей між констатувальним та формувальним експериментом. На відміну від експериментальної групи, показники лідерського потенціалу та лідерських здібностей у значній мірі підвищилися. За результатами тесту «Самооцінка лідерства» ми можемо бачити, що в ЕГ під час констатувального експерименту середнє значення по групі – 2.8, що

інтерпретується як низький рівень лідерства. Формувальний експеримент в ЕГ показує нам інший показник – 5.2, що свідчить про середній рівень лідерства.

Таблиця 1
Результати тестів «Діагностика лідерських здібностей» та «Самооцінка лідерства» студентів експериментальної групи та контрольної групи

Рівень	ЕГ (в %%)		КГ (в %%)	
	результати ДЛЗ	результати СЛ	результати ДЛЗ	результати СЛ
слабкий	50	55	60	60
середній	40	35	35	30
високий	10	10	5	10

Примітка до таблиці 1: ЕГ – експериментальна група; КГ – контрольна група; ДЛЗ – тест «Діагностика лідерських здібностей»; СЛ – тест на самооцінку лідерства

За результатами тесту «Діагностика лідерських здібностей» ми можемо бачити, що середнє значення по ЕГ (констатувальний експеримент) – 24.3, що інтерпретується так: якості та здібності лідера виявлені слабо. В експериментальній групі (ЕГ) після формуального експерименту нами був виявлений інший показник – 27.2, що свідчить, що якості та здібності лідера виявлені середньо.

Для діагностики рівня лідерського потенціалу після формуального експерименту був використаний психометричний тест (автор С. Дилінгер). Тест представляє матеріал, який складається з 5-ти фігур, серед яких – квадрат, трикутник, прямокутник, коло та зигзаг.

Результати проведення психометричного тесту (Сьюзен Дилінгер) в експериментальній та контрольній групах наведені в табл.2.

Таблиця 2
Результати тесту ПГ після формуального експерименту

	ЕГ	КГ
	20%	15%
	20%	20%
	15%	20%
	30%	25%
	15%	20%

Примітка до таблиці 2: ЕГ – експериментальна група; КГ – контрольна група; ПГ – психометричний тест

Зробивши аналіз «Психометричного тесту», ми дійшли висновку, що за результатами проведеного формуального експерименту після тренінгу підвищився відсоток вибору фігури «трикутник» – з 20% до 45%, а за інтерпретацією тесту трикутник – це форма, яка символізує лідерство; зменшився відсоток вибору фігур «зигзаг» та «коло», під час першого тестування було 35%, а стало 25%; зовсім ніхто не вибрав фігуру «квадрат».

Підсумовуючи результати даного тесту, можемо зробити висновок, що студенти експериментальної групи після формуального експерименту дуже зацікавились темою лідерства і були захоплені завданнями, які були їм запропоновані. Тож, їхня мотивація змогла перерости в справжні результати стосовно їхніх лідерських якостей.

За результатами тесту «Багатофакторний опитувальник лідерства Баса» ми визначили, що в експериментальній групі під час констатувального експерименту середнім значенням по групі є 5.05, що інтерпретується як помірний прояв лідерських здібностей, а після формуального експерименту – 5.2, що свідчить про те, що прояв лідерських здібностей підвищився.

Тестування за методикою «Багатофакторний опитувальник лідерства Баса» має в собі 7 факторів. Результати дослідження за цими факторами вказали, що:

1) за фактором 1 – вплив: в ЕГ (конс. експ.) – 5%, ЕГ (форм. експ.) – 10%. Підвищення під час формуального експерименту в ЕГ вказує на те, що у студентів формуються довіра до себе і якості авторитету;

2) за фактором 2 – натхнення: ЕГ (конс. експ.) – 20%, ЕГ (форм. експ.) – 35%. Підвищення під час формуального експерименту в ЕГ вказує на те, що у студентів поступово формуються здібності лідера використовувати символи й образи, щоб стимулювати роботу інших людей, підштовхнути до дій, долати перешкоди на шляху досягнення мети;

3) за фактором 3 – інтелектуальна стимуляція: ЕГ (конс. експ.) – 10%, ЕГ (форм. експ.) – 15%. Підвищення під час формуального експерименту в ЕГ вказує на те, що студенти розвивають якості лідера заохочувати інших студентів до творчого та креативного підходу під час вирішення завдань, учаться створювати сприятливий психологічний мікроклімат у колективі, що дозволяє підлеглим виявляти свої здібності і самореалізовуватися;

4) за фактором 4 – індивідуальний підхід: ЕГ (конс. експ.) – 20%, ЕГ (форм. експ.) – 35%. Підвищення під час формуального експерименту в ЕГ вказує на те, що студенти демонструють зацікавленість в інших людях, здатні знаходити індивідуальний підхід до незнайомої людини;

5) за фактором 5 – мотивація: ЕГ (конс. експ.) – 5%, ЕГ (форм. експ.) – 10%. Підвищення під час

формуального експерименту в ЕГ вказує на те, що студенти вчать на навичкам мотивації людей на досягнення мети, формують образ результату, визначають його критерії, чітко обумовлюють очікування успішних результатів;

6) за фактором 6 – управління: ЕГ (конс. експ.) – 20%, ЕГ (форм. експ.) – 22%. Підвищення під час формуального експерименту в ЕГ вказує на те, що студенти вчать на управляти процесом досягнення мети, прагнуть зробити групову роботу максимально ефективною;

7) за фактором 7 – надання самостійності: ЕГ (конс. експ.) – 30%, ЕГ (форм. експ.) – 35%. Підвищення під час формуального експерименту в ЕГ вказує на те, що студенти розвивають навички організовувати самостійну роботу, готові правильно й ефективно організувати групову роботу для досягнення мети.

Таким чином, проведені нами методи діагностики та засоби формування лідерського потенціалу в експериментальній групі в умовах технічного університету підтвердили ефективність запроваджених методик.

Підсумовуючи результати проведеного нами дослідження, зроблені такі **висновки**:

1. Лідерський потенціал включає в себе такі компоненти: особистісно-рефлексивний; пізнавально-професійний; ціннісно-мотиваційний; поведінковий або організаційно-управлінський; емоційний та комунікативний.

2. Застосовані методики «Діагностика лідерських здібностей», «Самооцінка лідерства», психогіометричний тест, багатфакторний опитувальник лідерства виявились ефективними та статистично вірогідними для діагностики лідерського потенціалу у студентів в умовах технічного закладу вищої освіти.

3. Запропоновані автором методи та форми тренінгових занять з формування лідерського потенціалу та організація зустрічей з лідерами-випускниками технічних ЗВО повинні бути впроваджені в систему професійної підготовки бакалаврів та магістрантів технічних університетів під час викладання дисциплін філософського, соціологічного та психолого-педагогічного спрямування.

Перспективою подальших розробок у цьому напрямі вважаємо подальше вдосконалення системи тренінгів для формування лідерського потенціалу в майбутніх інженерів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Товажнянський Л.Л., Романовський О.Г., Пономарьов О.С. Концепція формування гуманітарно-технічної еліти в НТУ «ХПІ» та шляхи її реалізації : навч.-метод. посібн. Харків : НТУ «ХПІ», 2004. 416 с.
2. Гура Т.В. Психологія лідерства в бізнесі. *Психологічний журнал*. 2018. № 9 (19). С. 138–151. URL: <http://www.apsijournal.com/> (дата звернення: 15.08.20).
3. Романовський О.Г., Михайличенко В.Є., Гура Т.В. Поняття «лідерський потенціал» і «лідерські якості»: зміст та використання у науковій думці. *Лідер. Еліта. Суспільство*. 2019. № 1. С. 110–117.
4. Романовський А.Г., Михайличенко В.Є., Грень Л.Н. Педагогіка лідерства. Харків, 2018. 500 с.
5. Pidbutska N., Knysh A., Chala Yu. Future Engineers' Psychological Readiness For Common Competencies Development In The Process of Studying "Professional Psychology". *Наука і освіта, Web of Science*. 2017. № 11. Р. 98–104.
6. Дрыгина И.В. Активизация лидерского потенциала личности студента в образовательном процессе ВУЗа : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Красноярск, 2004. 198 с.
7. Евтихов О.В. Лидерский потенциал руководителя: специфика, содержание и возможности развития : монография. Красноярск, 2011. 288 с.
8. Збірник методик діагностики лідерських якостей курсантського, сержантського та офіцерського складу / О.М. Кокун та ін. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2012. 433 с.
9. Михайличенко В.Є., Гура Т.В. Способи і методи діагностики і розкриття лідерського потенціалу студентів. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2019. № 2. С. 12–22.
10. Фетіскін Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Изд-во Института Психотерапии, 2012. 490 с.
11. Романовський О.Г., Гура Т.В., Книш А.Є. Розвиток лідерського потенціалу особистості в Центрі лідерства Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». *Теоретичний та науково-методичний часопис «Вища освіта України»*. 2017. № 1. С. 96–100.

REFERENCES

1. Tovazhnianskyi L.L., Romanovskiy O.H., Ponomarov O.S. Kontseptsiiia formuvannia humanitarno-tekhnichnoi elity v NTU «KhPI» ta shliakhy yii realizatsii: navch. metod.posibn. Kh. : NTU «KhPI», 2004. 416 s. [in Ukrainian].
2. Hura T.V. (2018) Psykholohiia liderstva v biznesi. [*Psykholohichni zhurnal*]. 2018. № 9 (19). S. 138–151. URL: <http://www.apsijournal.com/> (data zvernennia: 15.08.20) [in Ukrainian].

3. Romanovskiy O.H., Mykhailychenko V.E., Hura T.V. (2019) Poniattia «liderskyi potentsial» i «liderski yakosti»: zmist ta vykorystannia u naukovii dumtsi. [*Lider. Elita. Suspilstvo*]. 2019. № 1. S. 110–117. [in Ukrainian].
4. Romanovskiy A. H., Mykhailychenko V. E., Hren L.N. (2018) Pedahohyka liderstva. Charkov. 2018. 500 s. [in Russian].
5. N. Pidbutska, A. Knysh, Yu. Chala (2017) Future Engineers Psychological Readiness For Common Competencies Development In The Process of Studying “Professional Psychology”. *Nauka i osvita. Web of Science*. № 11. pp. 98–104. [in English].
6. Druhyna Y.V. (2004) Aktyvyzatsiya lyderskoho potentsyala lychnosti studenta v obrazovatelnom protsesse VUZa: dys. kand. ped. nauk: 13.00.01. Krasnoiarsk. 198 s. [in Russian].
7. Evtykhov O. V. (2011) Lyderskyi potentsyal rukovodytelia: spetsyfyka, sodержanye y vozmozhnomy razvytyia: monohrafiya. Krasnoiarsk. 288 s. [in Russian].
8. Kokun O.M., Pishko I.O., Lozinska M.S., Kopanytsia O.V., Herasymenko M.V., Tkachenko V.V. (2012). Zbirnyk metodyk diahnostryky liderskykh yakosteï kursantskoho, serzhantskoho ta ofiterskoho skladu. Kyiv.:NDTs HP ZSU. 433 s. [in Ukrainian].
9. Mykhailychenko V.E., Hura T.V. (2019) Sposoby i metody diahnostryky i rozkryttia liderskoho potentsyalu studentiv. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnyimi systemami*. № 2. S. 12–22. [in Ukrainian].
10. Fetiskin N.P., Kozlov V.V., Manuilov H.M.(2012) Sotsionalno-psykholohichna diahnostryka rozvytku osobystosti malykh hrup. Moskva: v-vo instytutu psykhoterapii. 490 s. [in Ukrainian].
11. Romanovskiy O.H., Hura T.V., Knysh A.Ie. (2017) Rozvytok liderskoho potentsyalu osobystosti v Tsentri liderstva Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «Kharkivskiy politekhnichnyi instytut». *Teoretychnyi ta naukovo-metodychnyi chasopys «Vyscha osvita Ukrainy»*. № 1. S. 96–100. [in Ukrainian].

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ГОТОВНОСТІ СУЧАСНОЇ ЖІНКИ ДО МАТЕРИНСТВА

Лесняк А. О.

аспірант факультету психології

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

вул. Пирогова, 9, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-5082-4775

alyo.lesnyak@gmail.com

Ключові слова: *материнство, репродуктивне здоров'я, цінність, психологічна готовність, особистісна зрілість, ідентифікація, модель батьківства.*

У статті окреслено ступінь розробленості проблеми образу себе як матері з урахуванням детермінантів формування материнської поведінки сучасної жінки. Здійснено аналіз, узагальнення та синтез наявних теоретичних та емпіричних наукових позицій проблеми готовності сучасної жінки до материнства. В літературі найбільш значущими онтогенетичними факторами формування материнської сфери вважаються досвід взаємодії з власною матір'ю, особливості сімейної моделі материнства, можливість взаємодії з немовлятами та інтерес до них у дитинстві. Однак щодо саме динаміки, послідовності етапів з певним змістом на кожному етапі, сформованими психічними структурами та механізмом їх формування, то це питання ще не розкрито повністю.

Рівень психологічної готовності до материнства визначається сумарним ефектом дії різних факторів до того моменту, коли жінка стає матір'ю. Деякі автори зазначають, що результатом ефективного формування материнської сфери до вагітності є розвиток особистісних якостей жінки, проєктивних для подальшого виношування (особистісна зрілість, рефлексія, адекватна самооцінка, достатнє прийняття себе, впевненість у власних силах, відсутність надмірної тривожності, особистісна здатність до прихильності, емпатійність, вміння адекватно адаптуватися до стресових ситуацій, відсутність соматизації конфліктів), а також базових елементів материнської сфери (адекватна статево-рольова ідентифікація, мотивація до материнства, здатність до піклування, здатність до суб'єктних відносин, адекватна модель батьківства та виховання).

Рівень розвитку готовності до материнства проявляється у стилі переживання вагітності та ставленні до майбутньої дитини. Під час вагітності материнська сфера продовжує формування, паралельно існують певні фактори, які можуть суттєво вплинути на цей процес. Теоретичне розуміння материнської прихильності ще потребує поглибленого вивчення.

THEORETICAL ANALYSIS OF THE BASIC SCIENTIFIC APPROACHES TO THE STUDY OF THE PROBLEM ABOUT WILLINGNESS FOR MATERNITY OF A MODERN WOMAN

Lesnyak A. O.

Postgraduate Student at the Department of Psychology

National Pedagogical Dragomanov University

Pirogova str., 9, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-5082-4775

alyo.lesnyak@gmail.com

Key words: *maternity, reproductive health, value, psychological willingness, personal maturity, identification, model of parenting.*

Value-semantic willingness for motherhood presupposes that a woman apprehends the values of a child and maternity to a high degree which are formed under the influence of specific cultural conditions and structures throughout ontogenesis.

We define the extent of prior research of the problem of self-perception as a mother, taking into account the factors that influence the formation of maternal behavior in the psychological literature.

The article contains the analysis, generalization and synthesis of existing scientific views on this problem.

The most significant ontogenetic factors in the formation of the maternal sphere mentioned in the literature are the experience of interaction with one's own mother, particularities of the family model of motherhood, the possibility of interaction with infants and interest in them in childhood.

But as for the dynamics, the sequence of stages with certain content at each stage, the formed mental structures and the mechanism of their formation – this issue has not been fully covered yet.

The level of psychological willingness for motherhood is determined by the total effect of various factors before the moment when a woman becomes a mother.

Some authors point out that the result of effective formation of the maternal sphere before the pregnancy is the development of a woman's personal qualities, protective ones for further carrying of pregnancy (personal maturity, reflection, adequate self-esteem, sufficient self-acceptance, lack of excessive anxiety, personal capacity for affection, ability to be empathic, ability to adequately adapt to the stressful situations, lack of somatization of the conflicts), as well as basic elements of the maternal sphere (adequate gender-role identification, motivation for motherhood, ability to care, ability to subjective relationships, adequate model of parenting and upbringing).

It is important for projective personal qualities and basic elements of the maternal sphere of a woman to be formed before the pregnancy.

The level of development of the maternal sphere is manifested in the style of going through the pregnancy and attitude to the fetus. In turn, during pregnancy, the maternal sphere continues to form, and there are certain factors that can significantly affect this process.

It is still necessary to add more insight to the theoretical understanding of maternal affection.

Демографічна ситуація вітчизняного сьогодення актуалізує проблему материнства як загальнолюдської цінності, успішність вирішення якої визначатиме подальший поступ становлення нації та держави загалом. Швидкоплинні соціально-

економічні та політичні трансформації соціуму породжують нові особистісні цілі, завдання, перспективи, у процесі реалізації яких сучасна молодь все частіше залишає обабіч своєї уваги цінність батьківства як результату подружніх взаємин.

Те, що завжди рухало життям, а саме розвиток і виховання прийдешніх поколінь, набуває інших обрисів, менш залежних і менш відповідальних. Втім, відродження будь-якого суспільства починається з повернення до образу жінки як берегині роду, класичного розуміння родинних взаємин, оспіваних Великим Кобзарем: «А буде син, і буде мати, і будуть люди на землі» [29, с. 308].

Представники закордонних наукових шкіл, зокрема А. Батуєв, Д. Віннікотт, Е. Еріксон, Г. Філіпова, здебільшого акцентують свою увагу на біологічних джерелах материнства та факторах індивідуального розвитку жінки як матері. Натомість вітчизняні науковці, такі як Т. Зелінська, О. Проскурняк, О. Тунова, І. Шастко, Н. Яремчук, прагнуть розкрити психологічну природу материнства та особистісні проблеми, які виникають у процесі реалізації жінкою своєї соціальної ролі матері. Водночас науковці одностайні в тому, що відсутність психологічної готовності жінки до виконання материнських функцій призводить до формування ідеології антиматеринства та спотворення ціннісного базису розвитку суспільства.

Сучасна психологічна наука розгортається навколо формування позитивного уявлення про материнство у свідомості дівчини юнацького віку як майбутньої матері. Досліджено ціннісно-смыслову сферу материнства на більш ранніх етапах особистісного розвитку дівчини, створення психологічних умов для формування в неї усвідомленого та позитивного ставлення до майбутньої соціальної ролі на основі цілеспрямованої планомірної освітньо-виховної діяльності, а також врахування сенситивності вікових періодів у розвитку психологічної готовності дівчини до материнства [11]. Найбільш сприятливим віковим періодом для розвитку Я-образу майбутнього материнства, на думку науковців, є юнацький, оскільки в період проживання особистістю кризи ідентичності відбувається активне переструктурування її ціннісної сфери, вибудовуються орієнтаційні плани на майбутнє, здійснюються кроки життєвого самовизначення тощо [17]. Крім цього, значущість вивчення становлення Я-образу матері сьогодні пов'язана зі змінами сімейних цінностей, переоцінкою родинних взаємин та патернів гендерних ролей [20]. Беручи до уваги сучасний демографічний стан України, можемо очікувати, що виявлення соціально-психологічних факторів, які впливають на формування уявлень про роль матері, та цілеспрямоване формування компонентів образу материнства дадуть змогу усунути психологічні проблеми, які призводять до зниження рівня психологічної готовності молодих жінок до виконання материнських функцій та зниження цінності соціальної ролі жінки як матері. Це, на нашу думку, суттєво покращить репродуктивне здоров'я українського суспільства.

Метою статті є презентація результатів теоретичного аналізу проблеми готовності жінки до майбутнього материнства та визначення міри цінності означеного феномена для сучасної особистості.

Проблема збереження репродуктивного здоров'я в Україні є актуальною впродовж багатьох десятиліть. Репродуктивне здоров'я є важливим чинником забезпечення сприятливих демографічних перспектив країни, важливою передумовою формування її людського капіталу, отже, соціально-економічного потенціалу.

Нині в психології материнства порушення репродуктивної функції жінки пов'язується з неадекватним формуванням так званої материнської сфери. Материнська сфера розглядається Г. Філіповою з точки зору еволюційно-системного підходу як варіант батьківської сфери поведінки (як складової частини репродуктивної сфери), структура та зміст якої зумовлюють материнські функції жінки, проявляються в емоційних реакціях на дитину, виконанні піклувальних та доглядальних операцій за нею та в побудові комунікативних взаємин, сприятливих для розвитку особистості дитини [27; 28]. Системоутворюючою для материнської сфери є потреба в контакт з об'єктом, носієм гештальту дитинства, а кінцевою метою та критерієм формування материнської сфери є рівень прихильності до дитини.

Материнство – це складний та багатограний феномен, який ґрунтується на фізіологічній, еволюційній, культурній складових частинах та індивідуальних відмінностях особистості. Сьогодні порушення репродуктивної функції пов'язується з неадекватним формуванням образу жінки себе як матері. Під час вагітності відбуваються значні зміни на фізіологічному, емоційному, когнітивному, соціальному та екзистенціальному рівнях. На думку О. Васильєвої та Є. Могилевської, «вагітність є перш за все екзистенціальною ситуацією, яка охоплює всі життєві основи жінки та обумовлює глибокі зміни самосвідомості, ставлення до інших та світу» [5, с. 84]. За С. Рубінштейном, це «життєва подія», за Л. Анциферовою – «життєва ситуація», за К. Абульхановою-Славською – «події-обставини», у яких внутрішній психологічний план життєвої події створює умови для особистісних змін [5]. Водночас материнство є унікальною ситуацією розвитку самосвідомості жінки, яка стає етапом переосмислення з батьківських позицій власного дитячого досвіду, періодом інтеграції образу батька та дитини [21].

Образ материнства нерозривно пов'язаний зі змістом його структурних компонентів та залежить від нього. Досліджуючи компоненти материнства, В. Івакіна у структурі готовності до материнства виділила такі два блоки.

1) Психологічна готовність, яка включає мотиваційно-ціннісний, емоційно-вольовий, когнітивний та поведінковий компоненти. Змістом мотиваційно-ціннісної складової частини є наявність адекватно-позитивних потреб для народження, розвитку та виховання дитини, ціннісного ставлення до неї та до себе як майбутньої матері. Емоційно-вольовий компонент пов'язаний з особистісною сферою дівчини, а саме з її бажанням мати дитину, позитивними та негативними емоціями, рефлексією стану «Я-майбутня матір» та емоційним комфортом у процесі ментальної взаємодії з майбутньою дитиною, наявністю особистісної зрілості та волі, прийняттям самостійних рішень та відповідальності за їх виконання. Когнітивна складова частина припускає наявність комплексу біологічних, фізіологічних, педагогічних та психологічних знань, які пов'язані з дитиною, її розвитком, а також знань про особистісний розвиток жінки-матері, можливість об'єднання процесів виховання дитини та власного особистісного розвитку. Поведінковий компонент психологічної готовності до материнства передбачає створення умов для появи на світ, розвитку та виховання дитини як повноцінного представника людського роду; формування соціального схвалення особистісних якостей майбутнього дорослого; спілкування, що детермінує реалізацію вищезазначених характеристик.

2) Соціально-культурна готовність до материнства, яка виявляється у створенні моделей материнства та дитинства, що відповідають культурно-історичним вимогам соціуму [4].

О. Шулакова, вивчаючи психологічну структуру готовності до материнства, виділила такі її компоненти:

– засвоєння та прийняття системи знань про призначення жінки в житті (когнітивний компонент підготовки);

– вироблення відповідних мотивів та установок, усвідомлення та прийняття їх як життєвих цінностей (мотиваційний компонент);

– усвідомлення себе як унікальної, неповторної людини, включення відповідних мотиваційних установок у структуру Я-концепції, зняття страхів, симптомів тривожності (рефлексивний компонент);

– опанування системою практичних дій та вмій, пов'язаних з материнською роллю (операційний компонент);

– закріплення орієнтації на високі духовні цінності сімейного життя й материнства, зокрема любові, доброти, відданості (духовний компонент) [15].

Психологічна готовність до материнства, на думку Г. Філіпової, є провідним чинником адаптації до вагітності та материнства, що включає такі складові частини:

1) особистісна готовність, тобто загальна особистісна зрілість (адекватна віково-статеві ідентифікація; здібність до ухвалення рішень та відповідальності; внутрішня каузальна атрибуція та внутрішній локус-контроль) і особистісні якості, необхідні для ефективного материнства (емпатія, здатність до спільної діяльності, творчі здібності, інтерес до розвитку іншої особи, інтерес до діяльності розвитку та виховання);

2) адекватна модель батьківства, тобто адекватність моделей материнської та батьківської ролей, сформованих у власній родині, по відношенню до моделі особистості, сім'ї та батьківства своєї культури; оптимальні умови для народження й виховання дитини, батьківські установки, позиція, виховні стратегії, материнське ставлення;

3) мотиваційна готовність, тобто зрілість мотивації народження дитини, за якої дитя не стає засобом статево-рольової, вікової та особистісної самореалізації жінки; засобом утримання партнера або зміцнення сім'ї; засобом компенсації своїх дитячо-батьківських стосунків; засобом досягнення певного соціального статусу;

4) сформованість материнської компетентності, тобто ставлення до дитини як суб'єкта не лише фізичних, але й психічних потреб та суб'єктивних переживань; сенситивність до стимуляції від дитини; здібність до адекватного реагування на прояви дитини; здатність орієнтуватися на розуміння станів дитини, особливості її поведінки та власний стан; необхідні знання про фізичний і психічний розвиток дитини, особливо вікові особливості її взаємодії зі світом; здатність до спільної діяльності з дитиною; навички виховання й навчання, адекватні віковим особливостям її розвитку;

5) сформованість материнської сфери, що включає три блоки (емоційно-потребовий; операціональний; ціннісно-смісловий), зміст яких послідовно формується в онтогенезі жінки; емоційно-потребова готовність до материнства забезпечує позитивне ставлення жінки до вагітності та настроїв (без страху) на пологи, емоційно-позитивний образ дитини, бажання піклуватися про неї, радісно-щасливе сприйняття ролі матері; операціональний блок включає вербальне та невербальне спілкування з дитиною; ціннісно-сміслова готовність до материнства передбачає усвідомлення жінкою високого ступеня цінності дитини та материнства, раціональні уявлення про сенс дітей та материнства [11].

Розвиток образу материнства визначає психологічну готовність до материнства та перспективи розвитку окремих його складових частин (компетентність, емоційний супровід тощо), ідентифікацію «Я-сама» з «Я-мати», прийняття материнської ролі, розвитку потребнісно-мотиваційної сфери жінки [3; 4].

Ідентифікація «Я-сама» з «Я-мати» у дівчини виникає на основі відчуття зв'язку між тим, чим вона стала за роки дитинства, і тим, чим вона, ймовірно, може стати в майбутньому; між її власними увлеченнями про себе й тим, якою її бачать, на її думку, інші, а також чого вони від неї очікують. Водночас результати дослідження Т. Леус засвідчили, що становлення Я-образу матері в структурі Я-концепції жінки відбувається в ті періоди життя, які пов'язані з віковими та особистісними кризами.

Науковців завжди цікавила детермінованість розвитку материнської сфери жінки. З. Фрейд, розглядаючи вроджені, біологічно детерміновані імпульси до дій, вказував на те, що існують «інстинкт життя», який охоплює біологічні інстинкти самозбереження, та сексуальний (інстинкт відтворення потомства) [26]. Також він констатував наявність у жінок специфічних мотивів вагітності та народження дитини як символічного заміщення дитиною неіснуючого пенісу. За ступенем накопичення дослідних матеріалів з'явилися модифікації та переформулювання первинної гіпотези щодо бажання жінки мати дітей. Х. Дейч приписувала бажання жінки мати дітей виключно жіночій якості приймання в собі цієї бази фемінності та материнства, а також постулювала, що материнство – це здійснення найбільш важливого та істотного бажання жінки [12]. Надалі в психоаналітичній літературі материнство розуміється та концептуалізується як «не вторинний» (дівоче бажання мати пеніс), а як центральний організатор жіночого сексуального драйву [23]. В рамках культурно-історичного підходу інститут материнства став розглядатися як історично обумовлений, такий, що змінює свій зміст від епохи до епохи (ці дослідження проаналізовані в роботах І. Кона, М. Мід, Е. Еріксона, М. Радіонової, Г. Каплан та інших науковців). Сучасні дані показують, що, хоча жіночі гормони можуть збільшити жіночу готовність до піклування про немовля, проте немає чітких даних про гормональний базис материнських почуттів. Жіноче бажання мати та вирощувати дітей перебуває під впливом культурних очікувань та можливостей. З часом наукова думка прямувала до більш широкого концептуального розуміння та термінологічної визначеності феномена материнства. За даними Е. Бадінтер, поняття «материнський інстинкт» є міфом [28]. Г. Філіпова, розглядаючи детермінанти розвитку материнської сфери, говорить про відповідні потреби, шляхом яких матір'ю досягається виконання її материнських функцій. «Базовою для материнської сфери є потреба у контакті з об'єктом, носієм специфічних етологічних стимулів – гешталту дитинства. Ця потреба не єдина, але може розглядатися як системоутворююча для материнської

сфери» [27, с. 82]. Такий підхід є більш коректним через те, що інстинкт та потреба відрізняються за ступенем генетичної обумовленості, важливістю для виживання та змінюваністю. «Інстинкт – це генетично обумовлена та мало змінювана форма поведінки, властива психіці тварин та людини, яка виражається в активізації діяльності задля задоволення потреби» [24, с. 44], а потребою є «сутнісна динамічна психічна сила, яка проявляється як стан внутрішнього напруження, який підштовхує індивіда до цілеспрямованої активності для задоволення життєво важливих функцій самозбереження, біологічного та особистісного саморозвитку» [24, с. 92]. Вищі потреби «виникають онтогенетично пізніше, суб'єктивно сприймаються як менш важливі для виживання, тому їхнє задоволення може регулюватися в часі» [24, с. 92]. Материнська сфера формується протягом онтогенезу [27], народження дитини суб'єктивно сприймається як не першочергове для виживання та регулюється в часі залежно від матеріального, соціального та психологічного стану жінки. До того ж «потреба в материнстві потребує рефлексії своїх суб'єктивних станів та співвіднесення з умовами та способами їх отримання» [27, с. 83], тому можна заключити, що розвиток материнської сфери належить до вищих потреб, отже, відповідає «більш високому рівню особистісного розвитку та біологічної ефективності та сприяє самовдосконаленню» [24, с. 92]. Автор онтогенетичної концепції материнства наголошує на тому, що зміст складових частин материнської сфери є конкретно-культурним, і це забезпечується моделлю сім'ї, материнства та дитинства, системою сімейного та суспільного виховання, формуючи, за виразом Г. Філіпової, «онтогенетичний шлях до моделі» [6].

З огляду на вищезазначене розуміння детермінант розвитку материнської сфери наступним закономірним питанням є динаміка формування материнської сфери в онтогенезі. В літературі найбільш значущими онтогенетичними факторами формування материнської сфери вважаються досвід взаємодії з власною матір'ю, особливості сімейної моделі материнства, можливість взаємодії з немовлятами та інтерес до них у дитинстві. Однак щодо саме динаміки, послідовності етапів з певним змістом на кожному етапі, сформованими психічними структурами та механізмом їх формування, то це питання ще не розкрито повністю. Г. Філіпова є автором онтогенетичної концепції материнства, в якій вона описує три складові частини материнської потребово-мотиваційної сфери, п'яти філогенетичних та шести онтогенетичних етапів розвитку. Певна періодизація материнської сфери вченою презентована таким чином:

1) етап взаємодії з власною матір'ю в період до трьох років, впродовж якого засвоюються емоційно-значущі ситуації материнсько-дитячої взаємодії;

2) ігровий етап та взаємодія з однолітками, в якому відбувається становлення основних компонентів материнської сфери під час сюжетно-рольової гри з ляльками в дочки-матері;

3) етап доглядання, що проживається дівчиною з 5–6 років до початку статевого дозрівання, коли розвивається потреба в охороні та піклуванні, а також закладаються основи потреби в материнстві;

4) етап диференціації мотиваційних основ статевої та материнської сфер поведінки;

5) етап конкретизації онтогенетичного розвитку материнської сфери в реальній взаємодії з дитиною, що включає вагітність, пологи, післяпологовий період, немовлячий вік дитини та період переходу до наступного етапу розвитку материнської сфери;

6) завершальний етап розвитку материнської сфери у жінки, коли утворюється емоційна прихильність до дитини, відбувається особистісне прийняття та інтерес до внутрішнього суб'єктивного світу дитини, її розвитку та змін; в результаті цього утворюються стійкий дитячо-батьківський зв'язок, пролонгація потреби в піклуванні та модифікація потреби в материнстві у матері [6; 13; 22].

Серед найбільш суттєвих етапів та факторів, які впливають на формування материнської поведінки, С. Мещерякова виділяє особливості комунікативного досвіду жінки в її ранньому дитинстві, переживання жінки стосовно ще не народженої дитини та установки на стратегію виховання дитини. Позитивний досвід комунікації з близькими формує сприятливі стартові умови для суб'єктного ставлення до інших. Про характер раннього комунікативного досвіду можна судити з огляду на силу та якість афективних слідів, залишених у перших спогадах про себе, батьків та стиль їхнього виховання. На переживання жінки стосовно ще не народженої дитини впливають такі фактори, як бажаність/небажаність дитини, особливості перебігу вагітності та суб'єктивне переживання вагітності. Установки на стратегії виховання дитини також відображають суб'єктне чи об'єктне ставлення до дитини. Був встановлений зв'язок між психологічною готовністю до материнства, ефективністю материнської поведінки та показниками розвитку дітей [20].

Рівень психологічної готовності до материнства визначається сумарним ефектом дії різних факторів до того моменту, коли жінка стає матір'ю. Результатом ефективного формування материнської сфери до вагітності є розвиток особистіс-

них якостей жінки, проєктивних для подальшого виношування, а також базових елементів материнської сфери (адекватна статево-рольова ідентифікація, мотивація до материнства, здатність до піклування, здатність до суб'єктних відносин, адекватна модель батьківства та виховання).

За результатами теоретичного аналізу положень психоаналітичного та культурно-історичного підходів до проблеми готовності жінки до материнства можемо констатувати, що цей феномен варто розуміти як здатність жінки забезпечити адекватні соціальні та психологічні умови для розвитку дитини та спроможність жінки до прояву цілого комплексу емоційно-вольових та мотиваційно-поведінкових характерологічних якостей особистості, які можуть навіть вперше проявитись у її поведінці.

Слід наголосити на тому, що материнська сфера жінки починає формуватися ще задовго до першої вагітності та пов'язана з виникненням потреби у дитині як продовженні себе самої та лінії роду. Втім, важливо, щоб іще до настання вагітності у жінки сформувалися саме проєктивні особистісні якості та базові елементи материнської сфери. У такому разі вже до початку самого факту фізичного народження дитини жінка володітиме інтуїтивною базою знань та установок, які в сукупності визначатимуть її ціннісно-мотиваційну готовність до усвідомлення значущості та безпосереднього виконання ролі матері. Саме від сформованості рівня ціннісно-мотиваційної готовності залежатимуть успішність виконання нею цих функцій та індивідуальні особливості її ставлення до дитини як матері.

Таким чином, материнство є однією з вищих потреб особистості жінки, яка чітко структурована й формується впродовж онтогенезу під впливом конкретних культурно-історичних умов. Вагітність є важливим періодом у цьому процесі. Рівень розвитку материнської сфери проявляється у стилі переживання вагітності та ставленні до майбутньої дитини, де сам процес вагітності відіграє одну з провідних ролей у процесі формування ціннісно-мотиваційної готовності до набуття жінкою нової соціальної ролі. Беручи до уваги сучасний демографічний стан України, поглиблене вивчення та розкриття сучасних аспектів соціальної ролі жінки-матері, вважаємо, що розроблення нових технологій роботи з жінками, виявлення та усунення психологічних проблем під час вагітності спроможні суттєво покращити репродуктивне здоров'я нації.

Перспективи наших подальших досліджень будуть зорієнтовані на значущість для жінки першої вагітності та сутнісний зміст тих психологічних завдань, які має вирішити жінка під час цього періоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брутман В., Варга А., Хамитова И. Влияние семейных факторов на формирование девиантного поведения матери. *Психологический журнал*. 2000. Т. 21. № 2. С. 79–87.
2. Брутман В., Варга А., Хамитова И. Предпосылки девиантного материнского поведения. *Психологический журнал*. 2000. Т. 21. № 2. С. 79–87.
3. Брутман В., Радионова М. Формирование привязанности матери к ребенку в период беременности. *Вопросы психологии*. 1997. № 7. С. 38–47.
4. Бурлачук Л., Морозов С. Словарь-справочник по психодиагностике. Санкт-Петербург : Питер Ком, 1999. 528 с.
5. Васильева О., Могилевская Е. Групповая работа с беременными женщинами: социально-психологический аспект. *Психологический журнал*. 2001. Т. 22. № 1. С. 82–89.
6. Венцовский Б. Грош-цена доктору, который перестает сомневаться. *Здоров'я України*. 2004. № 4. С. 29.
7. Гроф С. Перинатальные матрицы – влияния, формирующие человеческое сознание. *Психология и психоанализ беременности* / ред. Д. Райгородский. Самара : БАХРАХ-М, 2003. С. 392–448.
8. Жабченко І. Найближчі та віддалені наслідки вагітності та пологів для жінок після 30 років та їхніх дітей. *Вісник Асоціації акушерів-гінекологів України*. 2000. № 4 (9). С. 38–40.
9. Життєві кризи особистості : у 2 ч. / за ред. Л. Сохань, І. Єрмакова. Київ : ІЗМН, 1998. Ч. 1. 356 с. ; Ч. 2. 568 с.
10. Жук С., Гнатишин М., Белов О., Хошата О. Індивідуальне прогнозування невиношування вагітності у жінок з різними клініко-біологічними та соціальними характеристиками (методичні рекомендації). Вінниця : Міністерство охорони здоров'я України, 2000. 15 с.
11. Корнев А. О взаимосвязи развития речи в раннем возрасте с эмоциональным поведением матери. *Перинатальная психология и нервно-психическое развитие детей* : сборник материалов конференции по перинатальной психологии. Санкт-Петербург : Академия медико-социального управления, 1998. С. 32–33.
12. Крайніков Е. Феномен прихильності: історія досліджень і сучасні розробки. *Практична психологія і соціальна робота*. 2004. № 7. С. 30–34.
13. Курбатова Т., Муляр О. Проективный метод исследования личности “Hand-Test” (руководство по использованию). Санкт-Петербург : ИМАТОН, 1995. 42 с.
14. Лаврова О. «Отраженная» телесность как особая ментальная форма тела: психотерапевтический подход. *Вестник Московского университета. Серия 14 «Психология»*. 1999. № 3. С. 76–83.
15. Лисина М. Проблемы онтогенеза общения. Москва : Педагогика, 1986. 144 с.
16. Лисицина Н. Пренатальная диагностика состояния плода у беременных с поздним гестозом. *Плід як частина родини* : матеріали другого конгресу Української асоціації спеціалістів УЗД в перинатології, генетиці та гінекології. Харків : КОНСТАНТА, 2000. С. 175–176.
17. Ложкин Г., Рождественский А. Феномен телесности в Я-структуре старшеклассников и содержании их жизненных проектов. *Психологический журнал*. 2004. Т. 25. № 2. С. 27–33.
18. Малкина-Пих И. Психосоматика : новейший справочник. Москва : Эксмо, 2003. 928 с.
19. Мальована Ю. Вагітність: динаміка психологічного стану жінки. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. Костюка АПН України / за ред. С. Максименка. Київ : ГНОЗІС, 2002. Т. IV. Ч. 5. С. 156–160.
20. Мещерякова С. Психологическая готовность к материнству. *Вопросы психологии*. 2000. № 5. С. 18–28.
21. Мінюрова С., Тетерлева Е. Диалогический подход к анализу смыслового переживания материнства. *Вопросы психологии*. 2003. № 4. С. 63–75.
22. Петренко В. Психосемантика сознания. Москва : издательство Московского университета, 1998. 208 с.
23. Перинатальная психология и нервно-психическое развитие детей : сборник материалов конференции. Санкт-Петербург : Академия медико-социального управления, 1998. 58 с.
24. Психологія особистості : словник-довідник / за ред. П. Горностая, Т. Титаренко. Київ : Рута, 2001. 320 с.
25. Пуртов И. Влияние образа жизни беременных женщин на их заболеваемость. *Гигиена и санитария*. 1999. № 5. С. 62–63.
26. Райкрофт Ч. Критический словарь психоанализа. 1995. 288 с.
27. Филипова Г. Материнство: сравнительно-психологический подход. *Психологический журнал*. 1999. Т. 20. № 5. С. 81–88.

28. Филипова Г. Материнство и основные аспекты его исследования в психологии. *Вопросы психологии*. 2001. № 2. С. 22–36.
29. Шевченко Т. Поезія 1847–1850 рр. (Більша книжка) (ІЛ, ф. 1, № 67. С. 308).

REFERENCES

1. Brutman V., Varga A., Khamitova I. (2000) Vliyanie semeynykh faktorov na formirovanie deviantnogo povedeniya materi [Influence of family factors on the formation of deviant behavior of the mother]. *Psychological journal*. T. 21, № 2. Pp. 79–87. [Russia]
2. Brutman V., Varga A., Khamitova I. (2000) Predposylki deviantnogo materinskogo povedeniya [Prerequisites for deviant maternal behavior]. *Psychological journal*. T. 21, № 2. Pp. 79–87. [Russia]
3. Brutman V., Radionova M. (1997) Formirovanie privyazannosti materi k rebenku v period beremennosti [Formation of attachment of the mother to the child during pregnancy]. *Questions of psychology*. 1997. № 7. Pp. 38–47. [Russia]
4. Burlachuk L., Morozov S. (1999) Slovar'-spravochnik po psikhodiagnostike [Dictionary-reference book on psychodiagnostics]. SPb. : Peter Kom, pp. 528. [Russia]
5. Vasil'eva O., Mogilevskaya E. (2001) Gruppovaya rabota s beremennymi zhenshchinami: sotsial'no-psikhologicheskii aspekt [Group work with pregnant women: socio-psychological aspect]. *Psychological journal*. T. 22, № 1. Pp. 82–89. [Russia]
6. Ventskovs'kiy B. (2004) Grosh-tseny doktoru, kotoryy perestaet somnevat'sya [A penny worth a doctor who stops doubting]. *Health of Ukraine*. No. 4. P. 29. [in Ukrainian]
7. Grof S. (2003) Perinatal'nye matritsy – vliyaniya, formiruyushchie chelovecheskoe soznanie [Perinatal Matrices - Influences Shaping Human Consciousness]. *Psychology and Psychoanalysis of Pregnancy*. / Ed. Raigorodsky D. S. : BAHRAKH-M. Pp. 392–448. [Russia]
8. Zhabchenko I. (2000) Naiblyzhchi ta viddaleni naslidky vahitnosti ta polohiv dlia zhinok pislia 30 rokiv ta yikhnikh ditei. *Visnyk Asotsiatsii akusheriv-hinekologiv Ukrainy*. [Immediate and long-term consequences of pregnancy and childbirth for almost women after 30 years and their children]. *Bulletin of the Association of Obstetricians and Gynecologists of Ukraine*. № 4 (9). Pp. 38–40. [in Ukrainian]
9. Zhyttievi kryzy osobystosti (1998) Za red. L. Sokhan, I. Yermakova. [Life crises of the individual: In 2 parts]. / Ed. L. Sokhan, I. Yermakova. K. : IZMN – Part 1. p. 356. ; Part 2. P. 568. [in Ukrainian]
10. Zhuk S., Hnatyshyn M., Bielov O., Khoshata O. (2000) Indyvidualne prohnozuvannya nevyynoshuvannya vahitnosti u zhinok z riznymi kliniko-biologichnymi ta sotsialnymi kharakterystykamy (metodychni rekomendatsii). V. : Ministerstvo okhorony zdorovia Ukrainy. [Individual prediction of miscarriage in women with different clinical, biological and social characteristics (guidelines)]. V. : Ministry of Health of Ukraine. P. 15. [in Ukrainian]
11. Kornev A. (1998) O vzaimosvyazi razvitiya rechi v rannem vozraste s emotsional'nym povedeniem materi [On the relationship between the development of speech at an early age and the emotional behavior of the mother]. *Perinatal psychology and neuropsychic development of children: Collection of conference materials on perinatal psychology*. SPb. : Academy of Medical and Social Management. Pp. 32–33. [Russia]
12. Krainikov E. (2004) Fenomen prykhylnosti: Istoriia doslidzhen i suchasni rozrobky // *Praktychna psykholohiia i sotsialna robota*. [The phenomenon of attachment: History of research and modern developments]. *Practical psychology and social work*. № 7. Pp. 30–34. [in Ukrainian]
13. Kurbatova T., Mulyar O. (1995) Proektivnyy metod issledovaniya lichnosti "Hand-Test" (rukovodstvo po ispolzovaniyu). [Projective personality research method "Hand-Test" (manual for use)]. SPb. : IMATON. P. 42. [Russia]
14. Lavrova O. (1999) "Otrazhennaya" telesnost' kak osobaya mental'naya forma tela: psikhoterapevticheskii podkhod ["Reflected" corporality as a special mental form of the body: psychotherapeutic approach]. *Vestn. Moscow University. Ser 14. Psychology*. No. 3. Pp. 76–83. [Russia]
15. Lisina M. (1986) Problemy ontogeneza obshcheniya [Problems of ontogenesis of communication]. M. : Pedagogy. P. 144. [Russia]
16. Lisitsina N. (2000) Prenatal'naya diagnostika sostoyaniya ploda u beremennykh s pozdnim gestozom [Prenatal diagnosis of the fetus in pregnant women with late preeclampsia]. *Dr. Congress of the Ukrainian Association of Ultrasound Specialists in Perinatology, Genetics and Gynecology "Fetus as part of the family"*. H. : CONSTANTA. Pp. 175–176. [in Ukrainian]
17. Lozhkin G., Rozhdestvens'kiy A. (2004) Fenomen telesnosti v Ya-strukture starsheklassnikov i sodержanii ikh zhiznennykh projektov [The phenomenon of corporality in the self-structure of high school students and the content of their life projects]. *Psychological journal*. T. 25, № 2. Pp. 27–33. [Russia]

18. Malkina-Pikh I. (2003) Psikhosomatika: Noveyshiyy spravochnik [Psychosomatics: The Newest Handbook]. M. : Eksmo. P. 928. [Russia]
19. Malovana Yu. (2002) Vahitnist: dynamika psykholohichnoho stanu zhinky. Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii [Pregnancy: the dynamics of the psychological state of women]. Problems of general and pedagogical psychology: Coll. Science. etc. Institute of Psychology. G. Kostyuk, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. / Ed. Maksymenko S.-K. : GNOSIS. Vol. IV, part 5. Pp. 156–160. [in Ukrainian]
20. Meshcheryakova S. (2000) Psikhologicheskaya gotovnost' k materinstvu [Psychological readiness for motherhood]. Questions of psychology. No. 5. pp. 18-28. [Russia]
21. Minyurova S., Teterleva E. (2003) Dialogicheskyy podkhod k analizu smyslovogo perezhivaniya materinstva [Dialogic approach to the analysis of the semantic experience of motherhood]. Questions of psychology. No. 4. pp. 63-75. [Russia]
22. Petrenko V. (1998) Psikhosemantika soznaniya [Psychosemantics of consciousness]. M. : Publishing house of Moscow University. p. 208. [Russia]
23. Perinatal'naya psikhologiya i nervno-psikhicheskoe razvitie detey (1998) [Perinatal psychology and neuropsychic development of children]. Sat. materials of the conference. SPb. : Academy of Medical and Social Management. p. 58. [Russia]
24. Psykholohiia osobystosti: Slovnyk-dovidnyk / Za red. P. Hornostaia, T. Tytarenko. (2001) [Psychology of personality]. Dictionary-reference. p. 320. [in Ukrainian]
25. Purtov I. (1999) Vliyanie obraza zhizni beremennykh zhenshchin na ikh zaboлеваemost' [The influence of the lifestyle of pregnant women on their morbidity]. Hygiene and sanitation. No. 5. Pp. 62–63. [Russia]
26. Raycroft Ch. (1995) A Critical Dictionary of Psychoanalysis (Penguin Reference) P. 288. [in English]
27. Filipova G. (1999) Materinstvo: sravnitel'no-psikhologicheskyy podkhod [Motherhood: a comparative psychological approach]. Psychological journal. T. 20, № 5. Pp. 81–88. [Russia]
28. Filipova G. (2001) Materinstvo i osnovnye aspekty ego issledovaniya v psikhologii [Motherhood and the main aspects of its research in psychology]. Questions of psychology. № 2. Pp. 22–36 [Russia]
- Shevchenko T. (1847-1850) Poeziia [Poetry of 1847-1850 (Big book)]. P. 308 [in Ukrainian]

УДК 159.923.3: 17.02
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-18>

ГІДНІСТЬ ЯК СМИСЛОЖИТТЄВА ЦІННІСТЬ СУЧАСНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Папітченко Л. В.

*аспірантка факультету психології
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
orcid.org/0000-0001-9643-7263
Linda.psychologist@gmail.com*

Ключові слова: *власна гідність, самоповага, самооцінка, смисложиттєва цінність, емоційно-ціннісне ставлення, життєдіяльність особистості.*

У статті прослідковано, яким чином гідність визначає смисложиттєві орієнтири сучасної особистості. Проаналізовано її прояви в повсякденному та професійному житті особистості.

Розглянуто структурні елементи гідності з позиції аксіопсихології. Теоретично проаналізовано наявні сьогодні наукові позиції в розумінні поняття гідності та зроблено висновки про необхідність його інтерпретації щодо інтегральності його становлення.

Показано вплив гідності на базові сфери людського життя, зокрема професійну діяльність, самопочуття, стосунки, що окреслює її як смисложиттєві цінності сучасної особистості.

Автором звернено увагу на важливість здійснення поглибленої психопрофілактичної роботи практичних психологів в темі гідності. Проілюстровано взаємозв'язок та вплив гідності на повсякденне життя особистості. Зазначено, що людині важливо відчувати себе цінною, визаною, вільною, прийнятою, соціально захищеною, розуміти, що її голос має значення та його чувають.

Прослідковано, що разом із самооцінкою, самоповагою гідність визначає емоційно-вольове забарвлення процесу життєдіяльності особистості.

У статті розглянуто смисложиттєві орієнтири особистості, які визначаються не лише її побутовими справами, але й професійною реалізацією. Прослідковано взаємозв'язок гідності та професійної діяльності. Розглянуто призначення парадигми гідності на робочому місці, яка спрямована на вирішення парадоксу між індивідуальністю та колективом.

З'ясовано, що адекватно усвідомлене й послідовне емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе у таких проявах, як самоповага, вимогливість, гордість, совість, почуття власної гідності, є центральною ланкою її психодуховного світу, що формує його єдність, прийняття й цілісність, погоджуючи та впорядковуючи внутрішні цінності особи.

Акцентовано увагу на тому, що гідність є цінністю, тому її варто розглядати як ціннісний орієнтир в образі світу особистості.

DIGNITY AS THE LIFE-MEANING VALUE OF A MODERN PERSONALITY

Papitchenko L. V.

Postgraduate Student at the Faculty of Psychology

National Pedagogical Dragomanov University

Pyrogova str., 9, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0001-9643-7263

Linda.psychologist@gmail.com

Key words: *personal dignity, self-respect, self-esteem, emotional and value-based self-attitude, process of a person's life.*

The article illustrates how dignity determines a modern personality's life-meaning guidelines. Its manifestations in the everyday and professional life of a person have been analyzed.

The structural elements of dignity have been considered from the position of axiopsychology. The existing scientific positions in understanding the concept of dignity have been theoretically analyzed and conclusions have been drawn about the need for its interpretation from the point of view of the integrity of its formation.

The way dignity influences the basic spheres of human life – professional activity, well-being, relationships, and other spheres defining it as one of the life-meaning values of a modern personality – has been shown.

The author has drawn attention to the importance of in-depth psychological and preventive work of practical psychologists on the subject of dignity. The influence of dignity and its relation to the daily life of an individual have been illustrated. It has been noted that it is important for a person to feel valuable, recognized, free, accepted, socially protected, to understand that his/her voice matters and is heard.

It has been illustrated that along with self-esteem and self-respect, dignity determines the emotional and volitional coloring of the process of a person's life. The article examines a person's life-meaning guidelines, determined not only by his/her everyday affairs, but also by professional realization. The relationship between dignity and professional activity has been illustrated. The purpose of dignity in the workplace paradigm, which is aimed at solving the paradox between the individual and the team, has been considered.

It has been found that properly recognized and consistent emotional and value-based self-attitude of the individual in such manifestations as self-respect, demanding, pride, conscience, self-esteem, etc., is a central part of his psychospiritual world, which forms its unity, acceptance and wholeness, reconciling and streamlining the inner values of the person.

Attention has been focused on the fact that dignity is a value and it should be considered as a value orientation in the world image of the individual.

Постановка проблеми. Питання гідності є важливою основою нашого повсякденного життя, однак нині досить мало людей замислюються над цим, а ще менше усвідомлюють її метазначущість для теперішніх та майбутніх поколінь. Що означає гідність для кожної людини? Як відчуття гідності відображається на емоційно-психологічному самопочутті? Яким чином гідність взаємопов'язана з щоденними справами? Як може змінитися життя людини від глибинного усвідомлення почуття власної гідності, який вплив це має на базові сфери людського життя, зокрема професійну діяльність, само-

почуття, стосунки? Ці питання є значущими та об'ємними за сутністю, проте в суспільній дискусії лунають рідко.

Для пошуку відповідей на ці питання необхідно проаналізувати сутність поняття «гідність», теоретичні напрацювання вчених з цієї проблематики, простежити емоційно-психологічний та етичний вплив гідності на різні важливі сфери людського життя, адже відповідно до різних модальностей людського буття розрізняють особисту гідність, жіночу чи чоловічу гідність, професійну гідність, національну гідність громадянина, людську гідність [20, с. 119].

Важливою рушійною силою в гуманізації багатьох процесів в нашому суспільстві та побудові глибших стосунків людини із самою собою та довіри між людьми є поглиблення розуміння власної гідності, усвідомлення впливу цього складного інтегративного особистісного утворення на якість її життєдіяльності.

Поняття власної гідності вчені розглядають з різнобічних позицій. Воно фігурує в багатьох працях різноманітних філософів з часів Античності й до наших днів, зокрема в роботах Платона [11], Аристотеля [1], Джаноццо Манеті [13], Джованні Піко делла Мірандола [24], П. Кравченка [5], В. Пазенюка [10], М. Дойчика [4]. Зробивши теоретичне дослідження наукових праць учених з філософії, педагогіки та психології, ми поділяємо висновок Л. Кулакової [7] про те, що почуття власної гідності є феноменом усвідомлення власної самоцінності (В. Рибалка) [14]; видом самоставлення (І. Бех, П. Кравченко) [2; 5]; складовою частиною самосвідомості (В. Столін) [15]. Також вона зазначала, що гідність постає як поєднання самосвідомості особистості (І. Булах, Ф. Кадол) [3]; складне інтегративне особистісне утворення (Т. Коротковських) [6]. Дослідниця звертала увагу на те, що певні аспекти цього феномена знаходили своє відображення в дослідженнях самосвідомості (І. Чеснокова, В. Столін) [18; 15], самоповаги, самооцінки та «Я-Концепції» (В. Куніцина) [8]. Натомість акцентуємо увагу на тому, що гідність як цінність вивчена недостатньо.

Метою статті є поглиблення та розширення аксіологічних уявлень про сутність поняття «гідність особистості» як інтегративного утворення.

На нашу думку, гідність – це багатоаспектне інтегративне утворення, яке є особистісною цінністю, що викристалізовує вектори світосприйняття та детермінує Я-образ особистості. Враховуючи те, що гідність визначає смисложиттєві орієнтири сучасної особистості, у дослідженні ми концентруємо увагу на важливості здійснення поглибленої психопрофілактичної роботи практичних психологів у сфері формування гідності особистості як інтегративного утворення, адже нині значна частина суспільства не усвідомлює впливу та значущості почуття гідності на успішну самореалізацію, збалансоване самосприйняття, продуктивне саморозуміння, покращення базових сфер власної життєдіяльності, гуманізацію суспільних процесів, поглиблення рівня міжособистісної довіри тощо. Саме тому ми вважаємо, що поняття «гідність» потребує розширення та уточнення наявних уявлень як науковців, так і практичних психологів і пересічних громадян. Актуальними є розроблення та впровадження програми психологічного супроводу, психопросвітницької та психопрофілактичної діяльності практичного

психолога у сфері формування почуття гідності для теперішнього та підростаючого покоління. На нашу думку, це питання потребує особливої уваги на сучасному етапі становлення українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Доктор філософії Донна Хікс (Hicks Donna) зауважує, що мало хто розуміє істинне значення гідності і ще менше усвідомлюють, який надзвичайний вплив вона має на життя та стосунки. Це не означає, що люди не реагують, коли використовується слово «гідність». Завжди є негайне визнання слова та його важливості, але коли озвучується прохання дати визначення цього слова або описати, як виглядає те, коли їхню гідність поважають, то розмова переривається [22].

Яким чином зазвичай пересічні громадяни трактують гідність? Найпоширеніша відповідь, яку люди пропонують, передбачає те, що гідність – це про повагу. Проте гідність – це не те саме, що повага. Гідність – це наша невід’ємна цінність та цінність як людських істот; всі народжуються з цим. Повага, з іншого боку, досягається завдяки діям [22].

На думку В. Нестеренко, що є одним з авторів філософського енциклопедичного словника, умовою формування й підтвердження гідності є потреба в повазі з боку інших людей (гідним є те, що гідне поваги) [20, с. 119].

У Сучасному словнику з етики гідність тлумачиться як особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні нею своєї самоцінності й моральної рівності з іншими людьми; ставлення до людини інших людей, в якому визнається її безумовна цінність. Звертається увага на те, що гідність часто ототожнюють із честю. Водночас зазначається, що це різні моральні якості людини. Відмінність полягає в тому, що гідність людина одержує від народження, а честь треба заслужити своїми справами. [16, с. 94–95].

На яких засадах базується гідність? На думку упорядників Сучасного словника з етики, гідність ґрунтується на принципі рівності всіх людей у моральному відношенні незалежно від соціального стану, релігійної, расової, національної чи професійної належності або репутації. Гідністю володіє кожна людина [16, с. 390].

Значення англійського слова “dignity” («гідність») у словнику надається таке: «ставлення, поведінка або мова, які свідчать про самоповагу чи оцінку формальності або серйозності події чи ситуації; благородство, зростання значимості; підвищене звання; ранг; знак або ознака поваги; архаїчне значення: людина високого рангу або звання; такі люди в сукупності» [21].

Розглянемо те, під яким кутом зору досліджують у своїх працях поняття гідності українські вчені.

І. Бех, прослідковуючи історичні зміни у розумінні та ролі гідності у розвитку особистості, зазначає, що поступово поняття «гідність» як моральне ставлення особистості до світу людей і світу речей трансформувалось у ставлення особистості до себе, тобто перетворилось на самоствавлення [2].

Науковець звертає увагу на те, що психологічні механізми процесів ставлення особистості до зовнішніх агентів і ставлення її до власного внутрішнього світу єдині, адже відбуваються із задіянням механізмів сприймання, мислення, пам'яті, емоційних переживань. Для того щоби діяння особистості були оптимальнішими щодо себе, їй необхідно отримувати більше досвіду у взаємодії з навколишньою дійсністю. У виховному процесі важливо враховувати таку закономірність: в онтогенезі досвід діяння предметної спрямованості передє досвід діяння внутрішньої спрямованості [2].

І. Бех дає таке визначення гідності: це усвідомлення й переживання особистістю самої себе у сукупності духовно-моральних характеристик, що викликають повагу оточення [2].

Н. Чиренко робить висновок, що «почуття власної гідності» у структурі особистості відображається у сформованості в особистості реалістичного образу «Я», який включає розуміння орієнтації у своїх чеснотах і вадах, усвідомлення своєї цінності та цінності інших; у мотивації досягнення, що включає впевненість у своїх можливостях, уміння реалізувати задумане, пов'язування успіху з якісно-кількісними характеристиками результату тощо; в особливостях вольової сфери, яка проявляється у «силі Я», тобто у здатності до успішної саморегуляції поведінки [19].

Сьюзен Дж. Нуан (Susan J. Noonan) вважає, що гідність – це почуття самоповаги як людської істоти, гідної поваги від інших та поведінка, яка демонструє це. Це показник того, як людина цінує себе, що вона важлива, що її думка та вподобання мають значення. Особистість транслєє гідність у способі догляду за собою, у поведінці та мові, у ставленні до себе та оточуючих, ці складові частини вказують на те, що людина поважає себе [25].

Як бачимо з визначень поняття гідності в академічних словниках та наукових працях учених, гідність тісно пов'язана з самооцінкою, самоствавленням, самоконтролем, самоповагою. Розглянемо деякі з цих понять детальніше.

Так, М. Муравська трактує самооцінку як цінність і значущість, які індивід приписує собі загалом та окремим сторонам своєї особистості, поведінки, діяльності, комунікації зокрема. Вона відіграє роль важливого особистісного утворення та одного з центральних компонентів «Я-концепції», сутнісно вміщує у своїй формопобудові особистісні значення та смисли, систему став-

лень і вартостей. Водночас вчена зазначає, що це складна психоформа внутрішнього світу людини, котра визначає характер її самоствавлення, ступінь самоповаги, ціннісне прийняття чи неприйняття себе, рівень домагань; виконує регулятивну, захисну й навіть терапевтичну функції; може бути усвідомленням, розвитком, адекватністю, формовиявленням різного рівня [9; 12]. Звідси випливає, що гідність варто розглядати як ціннісний орієнтир в образі світу особистості.

Усвідомлення й оцінка суб'єктом власних дій, психічних процесів і станів – це самоконтроль. Як зазначається в тлумачному психологічному сучасному словнику, поява й розвиток самоконтролю визначаються вимогами, висунутими суспільством, до поведінки людини. Формування саморегуляції поведінки припускає можливість людини усвідомлювати та контролювати ситуацію, процес. Самоконтроль допускає наявність еталона й численні можливості отримання даних про контрольовані дії та стани. Вольова регуляція заснована на самоконтролі як компоненті саморегуляції, проте самоконтроль може бути об'єктом вольової регуляції, наприклад у стресових ситуаціях [17, с. 445]. Таким чином, розглядаємо самоконтроль як ціннісну саморегуляцію, що є гранню гідності.

Вищим рівнем розвитку свідомості є самосвідомість, яка є основою формування розумової активності та самостійності особистості в її судженнях і діях. Самосвідомість ми розглядаємо як образ себе й ціннісне ставлення до себе. Цей образ та ставлення нерозривно пов'язані з прагненням до змінювання себе, самовдосконалення. Однією з вищих форм роботи самосвідомості є спроба знайти сенс власної діяльності, яка досить часто трансформується в пошук сенсу життя [17, с. 448].

Ми підтримуємо думку М. Муравської про те, що адекватно усвідомлене й послідовне емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе у таких формах, як самоповага, вимогливість, гордість, совість, почуття власної гідності, становить центральну ланку її психодуховного світу, що формує його єдність, прийняття й цілісність, погоджуючи та впорядковуючи внутрішні цінності особи. Емоційно-ціннісне самоствавлення виникає на підґрунті переживань, які є своєрідним сигнальним критерієм позитивного або негативного ставлення людини до себе [9].

За Л. Кулаковою, почуття власної гідності – це складне інтегральне утворення, представлене єдністю суб'єктивної реальності, засноване на взаємодії внутрішньособистісних та зовнішньосоціальних детермінант розвитку. Це осмислення та переживання своєї моральної цінності й суспільної значущості. Зовнішні та внутрішні чинники стимулюють

прояв структурних одиниць почуття власної гідності, визначають спрямованість особистості. На думку вченої, критеріями прояву почуття власної гідності є визнання власних чеснот, позитивне самоставлення та соціально прийнятна поведінка особистості. Чинниками виступають почуття власної гідності особистості, безумовне самоприйняття та об'єктивна самооцінка [7].

За результатами теоретичного аналізу ми дійшли висновку, що поняття «гідність» фігурує в працях учених ще з античних часів і зберігає свою актуальність протягом усього подальшого розвитку наукової думки. Останні два століття збагатилися дослідженнями науковців-психологів. Проте досі ми як людство лише вчимося розуміти, що таке гідність і яке її практичне значення в нашому житті.

Гідність відіграє важливу роль у повсякденному житті кожної людини. Проте нестача практичної, психопрофілактичної діяльності в цій сфері призводить до того, що більшість людей не усвідомлює, що питання гідності лежить в основі кожної людської щоденної взаємодії, а саме на роботі, в школі, вдома, в інтимних стосунках, тобто скрізь, де люди вступають у контакт один з одним [23]. Важливо нарешті звернути увагу на це питання та широко ввести його в суспільну дискусію.

Незважаючи на те, що феномен гідності потребує продовження психологічних досліджень, накопичені нині знання мають ширше застосовуватись у практичній площині та за допомогою просвітницької діяльності, зокрема практичних психологів, ставати зрозумілишими та доступнішими для соціуму. Як впливає на людей пояснення з теми гідності? Доктор філософії Донна Хікс (Hicks Donna) зазначає, що поняття гідності актуалізує особистісні переживання. Особистість намагається пережити дії та вчинки, які, на її думку, були гідними або, навпаки, протилежними по відношенню до неї. При цьому більшість погоджується з тим, що гідність межує з бажанням бути вільним, визнаним, зрозумілим, почутим, соціально захищеним [23].

Нині мало людей вміють усвідомлювати та артикулювати свої болісні переживання, які регулярно виникають у багатьох через приниження гідності. Конфлікти через гідність – це повсякденний досвід, але небагато людей відчувають себе досвідченими у поводженні з ними. Ці конфлікти досягають людської сутності, завдаючи шкоди тій частині особистості, яка не хоче нічого, окрім того, щоб її оцінили та вважали значущою [22].

В дитинстві нас навчають, які речі важливі та на що варто звертати увагу. Проте чи достатньо ми навчаємось вмінню говорити про складні почуття? Як зазначає Донна Хікс (Hicks Donna),

є труднощі у висловлюванні своїх почуттів, коли гідність людини порушується. Також має місце сором, що заважає робити необхідні кроки для виведення у відкриту площину питання порушення гідності [22].

Переживаючи складні болісні емоційно-психологічні стани, люди рідко замислюються над їх «лікуванням». Коли людина має фізичну травму, вона звернеться за медичною допомогою. Проте коли наноситься травма людській гідності, то люди зазвичай не знають, що з цим робити та як це «лікувати». На жаль, приниження знайшло своє відображення в повсякденному житті.

Разом із самооцінкою, самоповагою гідність визначає емоційно-вольове забарвлення процесу життєдіяльності особистості. Багато людей зіштовхуються у своєму житті зі станом депресії. Доктор медицини Сьюзен Дж. Нунан (Susan J. Noonan) досліджує, чи може гідність та депресія співіснувати. Вчена вважає, що коли людина перебуває в депресії, має невисоку думку про себе й не відчуває самоповаги, то вона менше піклуватиметься про себе та буде мати гіршу думку про себе. Перебуваючи у стані втоми та відчаю, людина сутулиться, не дивиться прямо у вічі, може невизначно вимовляти слова. Великих зусиль від неї вимагають навіть повсякденні процедури, такі як прийняття душу, гоління, миття волосся, укладання зачіски, тому в цьому стані людина може пропускати ці процедури, адже набагато легше вдягнути забруднену футболку, ніж чистий випрасуваний одяг. Здається, немає сенсу робити щось з огляду на те, як людина почувається. Важко докласти зусиль, коли негативні думки заповнюють розум, коли людина думає про себе як про невдачу, думає, що нічого не гідна, а ситуація безнадійна [25].

Ці повсякденні ритуали, які вже є автоматичними, визначають міру самоповаги та презентацію себе оточуючим. Як наполягає С.Дж. Нунан (S.J. Noonan), всі ці речі важливо виконувати й під час депресії для підняття емоційно-вольового тону.

Під час депресії більшість людей «забуває» про самоповагу й власну гідність, своїми діями вони ще більше посилюють емоційно-психологічну пригніченість. Цей факт підкреслює необхідність у психопрофілактичній діяльності з теми гідності та практичного застосування знань і навичок у повсякденному житті, адже такі відомі дії, як щоденний догляд за собою, зокрема ранкові процедури, чистий одяг, рівна хода, споживання здорової їжі, мають великий вплив на покращення самопочуття та підвищення самооцінки навіть під час депресії.

Смисложиттєві орієнтири особистості визначаються не тільки її побутовими справами, але

й професійною реалізацією. Проте як часто ми замислюємось над тим, як взаємопов'язані гідність та робоче місце? Дослідник у сфері гідності робочого місця, психологічних контрактів доктор П. Метьюс Бел (P. Matthijs Bal) задається питанням щодо нової теорії про гідність робочого місця. На його думку, наявні психологічні контракти за визначенням індивідуально орієнтовані та не беруть до уваги колективні потреби або спільні інтереси. Нині, як зазначає вчений, не існує теорії гідності на робочому місці, яка могла б допомогти зрозуміти задачі та проблеми сучасного робочого місця. Відповідно, потреба в новій теорії має бути результатом спостереження того, що наявні моделі, парадигми, теорії недостатні для пояснення поточної економічної ситуації. Що ще важливіше, навряд чи є будь-які нові теоретичні розробки, які стосуються того, як майбутнє робоче місце має та могло би бути структуровано, організовано та розроблено [26].

Безумовно, для злагодженого функціонування та порозуміння в колективі інтереси всіх мають бути враховані та конструктивно поєднані. Тема гідності є одним із ключових аспектів у цьому питанні. Які основні задачі покликана розв'язати парадигма гідності на робочому місці? На вирішення яких питань вона спрямована перш за все? П.М. Бел (P.M. Bal) вважає, що парадигма гідності спрямована на вирішення парадоксу між індивідуальністю та колективом з акцентом на повагу індивідуальності всіх на робочому місці, постулюючи гідність через обов'язки людини, яка приступає до обов'язків на новому робочому місці, поєднуючись з іншими в колективному сенсі [27].

З огляду на важливість професійної реалізації в життєдіяльності багатьох особистостей та європейський досвід і напрацювання бажано було би запровадити психологічні контракти в Україні.

Висновки. Здійснивши аналіз теоретичних джерел, ми дійшли висновку, що почуття власної гідності – це складне інтегративне особистісне утворення. Водночас ми побачили, що в психологічній науці існують різнобічні тлумачення поняття гідності. Проте, незважаючи на різноспрямовані погляди дослідників у вивченні цього поняття, спільною закономірністю є те, що його пов'язують із самоповагою, самоставленням, самооцінюванням, самовдосконаленням, саморегуляцією.

Варто зазначити, що ставлення особистості до зовнішніх тригерів та ставлення її до власного внутрішнього світу єдині й відбуваються за посередництвом пізнавальних та емоційно-вольових процесів. Важливим є також те, що, окрім внутрішніх чинників, зовнішні також здійснюють вплив на структурні одиниці почуття власної гідності. Для того щоби діяння особистості були оптимальнішими щодо себе, їй необхідно отримувати більше досвіду, здійснюючи взаємодію з навколишнім світом, у процесі становлення особистості та формування її гідності.

Здійснюючи теоретичне дослідження, ми також дійшли висновку, що нині у багатьох людей є складнощі з розумінням важливості усвідомлення власної гідності та її проявів у повсякденному житті. В процесі життєдіяльності, у стосунках особистість керується свідомо чи підсвідомо почуттям власної гідності. Проте досить часто вона губиться у висловленні своїх емоційних переживань у контексті цього почуття. Усвідомлення власної гідності може допомогти у вирішенні спірних питань, під час взаємодії з колегами, у подоланні складних емоційно-психологічних станів.

Представлений теоретичний аналіз ілюструє важливість здійснення поглибленої психопрофілактичної роботи практичними психологами в темі гідності. Ми маємо говорити про це більше та надавати практично-психологічні рекомендації щодо усвідомлення власної гідності та того, як це пов'язано з повсякденним життям особистості. Людині важливо відчувати себе цінною, прийнятою, розуміти, що її голос має значення та його чують, адже кожна людина від народження є дорогоцінною та незамінною і має свій неповторний духовний світ. Ці важливі питання слід частіше вводити в суспільну дискусію. Оскільки багатьом людям знайоме важке відчуття через зневагу або негативне ставлення. Проте досі не відбувається глибинного усвідомлення на рівні соціуму важливості виявлення поваги до гідності іншої людини, адже це не лише має позитивний вплив на соціум загалом, але й в процесі здійснює позитивний вплив на власну гідність.

За результатами теоретичного аналізу ми дійшли висновку, що гідність є цінністю, її варто розглядати як ціннісний орієнтир в образі світу особистості, тому перспективи наших подальших досліджень вбачаємо у вивченні проблеми гідності з позиції аксіо-особистісного підходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Сочинения : в 4 т. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. 830 с.
2. Бех І. Почуття гідності у духовному розвитку особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Київ, 2008. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/20055001.pdf>.
3. Булах І., Алексеева Ю. Розвиток моральної самосвідомості особистості підлітка : навчально-методичний посібник. Київ : НПУ ім. М. Драгоманова, 2003.

4. Дойчик М. Ідея гідності: від Античності до Модерну : дис. ... докт. філософ. наук : спец. 09.00.05. Дніпро, 2019. 530 с.
5. Кравченко П. Гідність людини як ціннісний принцип її соціального буття. Полтава, 2002. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1984/1/KRAVCH.pdf>.
6. Коротковских Т. Формирование основы чувства собственного достоинства у старшего дошкольника в самопроцессах : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Казань, 2004.
7. Кулакова Л. Почуття власної гідності як конструкт самосвідомості особистості. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. Костюка НАПН України*.
8. Куницына В. Сила Я и самоуважение. *Психология* : учебник / под ред. А. Крылова. Москва : Проспект, 1998. С. 283–286.
9. Муравська М. Моральна самооцінка як конструктивний елемент моральної самосвідомості військових курсантів. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 10. С. 472.
10. Пазенок В. Гуманістичний принцип сучасної філософії освіти. *Філософія освіти*. 2005. С. 52–64.
11. Платон. Государство. Собрание сочинений : в 3 т. Т. 3. Москва : Мысль, 1971. С. 327–629.
12. Диянова З., Щеголева Т. Психология личности : учебное пособие. Иркутск : Иркутский университет, 2002. 39 с.
13. Ревякина Н. Итальянское Возрождение. Гуманизм второй половины XIV – первой половины XV в. Новосибирск : НГУ, 1975. 173 с.
14. Рибалка В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти : науково-методичний посібник. Вінниця : ТОВ Фірма «Планер», 2010.
15. Столин В. Самосознание личности. Москва : МГУ, 1983.
16. Тофтул М. Сучасний словник з етики : словник. Житомир : вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
17. Шапар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.
18. Чеснокова И. Проблема самосознания в психологии. Москва : Наука. 1977.
19. Чиренко Н. Почуття власної гідності: критерії та показники. *Вісник Інституту проблем виховання АПН України*. № 1 (12). С. 115–119. URL: http://lib.iitta.gov.ua/4817/1/%D0%A7%D0%B8%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_2008.pdf.
20. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. Шинкарука. Київ : Абрис, 2002. 751 с.
21. Dictionary.com. URL: <https://www.dictionary.com/browse/dignity>.
22. Hicks D. Why Dignity Matters. URL: <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/dignity/201108/why-dignity-matters>.
23. Hicks D. What Is the Real Meaning of Dignity? URL: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/dignity/201304/what-is-the-real-meaning-dignity-0>.
24. Lebech M. What is Human Dignity? *Maynooth Philosophical Papers* / ed. by M. Lebech. Maynooth, 2004. P. 59–69.
25. Noonan S.J. Depression and Dignity. Can these two co-exist? URL: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/view-the-mist/201710/depression-and-dignity>.
26. Bal P.M. Dignity in the Workplace. *New Theoretical Perspectives*. URL: https://www.researchgate.net/publication/318824175_Introduction_to_Workplace_Dignity.
27. Bal P.M. Dignity in the Workplace. *New Theoretical Perspectives*. URL: http://matthijsbal.com/articles/Bal_2017_Dignity_FullBook.pdf.

REFERENCES

1. Aristotel' (1983). Sochinenija : v 4-h t. [Collection of essays in four volumes]. Moskva: Mysl', V. 4. [in Russian].
2. Bekh I. (2008). Pochuttia hidnosti u dukhovnomu rozvytku osobystosti [Personal dignity in the spiritual development of the individual]. Kyiv. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/20055001.pdf> [in Ukrainian].
3. Bulakh I. (2003). Rozvytok moralnoi samosvidomosti osobystosti pidlitka [Development of moral self-awareness of the personality of a teenager]: Kyiv: NPU im. M. Drahomanova. [in Ukrainian].
4. Doichyk M. (2019). Ideia hidnosti: vid Antychnosti do Modernu [Idea of dignity: from Antiquity to Modern]. dys. ... dokt. filosof. Nauk: 09.00.05 [dissertation Doctor of philosophical science]. Dnipro [in Ukrainian].
5. Kravchenko P. (2002). Hidnist liudyny yak tsinnisnyi pryntsyp yii sotsialnoho buttia [Human dignity as value principle of social being]. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1984/1/KRAVCH.pdf> [in Ukrainian].
6. Korotkovskiykh T. (2004). Formyrovanye osnov chuvstva sobstvennoho dostoynstva u starsheho doshkolnyka v samoprotsessakh [The formation of the basis of personal dignity in an older preschooler]. dys. ... kand. psykhol. Nauk [dissertation PhD]. Kazan. [in Russian].

7. Kulakova L. (2014). Pochuttia vlasnoi hidnosti yak konstrukt samosvidomosti osobystosti [Self-respect as a construct of personality self-awareness]. Zbirnyk naukovykh prats K-PNU imeni Ivana Ohnienka, Instytutu psykholohii imeni H.S.Kostiuka NAPN Ukrainy “Problemy suchasnoi psykholohii” – Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine “Problems of Modern Psychology”, 26, 326–339 [in Ukrainian].
8. Kunicyna V. (1998). Sila Ja i samouvazhenie [The power of I and self-respect]. Moskva : Prospekt [in Russian].
9. Muravska M. (2010). Moralna samoostinka yak konstruktivnyi element moralnoi samosvidomosti viiskovykh kursantiv [Moral self-esteem as a constructive element of the moral self-awareness of military cadets]. Problemy suchasnoi psykholohii [Problems of Modern Psychology]. Issue 10. [in Ukrainian].
10. Pazenok V. (2005). Humanistychnyi pryntsyyp suchasnoi filosofii osvity [Humanistic principle of modern educational philosophy]. Filosofii osvity [Philosophy of education], 52-64 [in Ukrainian].
11. Platon (1971). Gosudarstvo. Sobranie sochinenij: v 3 t., T.3. [State. Collection of essays in three volumes, V.3]. Moskva: Mysl', 327–629 [in Russian].
12. Dyianova Z., Shchegoleva T. (2002). Psykholohyia lychnosti [Psychology of personality]. Yrkutsk: Yrkut [in Russian].
13. Revjakina N. (1973). Ital'janskoe Vozrozhdenie. Gumanizm vtoroj poloviny XIV – pervoj poloviny XV v. [Italian Renaissance. Humanism second part of XIV – first part of XV c.]. Novosibirsk: NGU [in Russian].
14. Rybalka V. (2010). Psykholohiia chesti ta hidnosti osobystosti: kulturolohichni ta aksiolohichni aspekty [The psychology of honor and dignity of the individual: cultural and axiological aspects]. Kyiv-Vynnytsia: TOV Firma “Planer” [in Ukrainian].
15. Stolyn V. (1983). Samosoznanye lychnosti [Self-knowledge of personality]. Moskva: MHU [in Russian].
16. Toftul M. (2014). Suchasnyi slovnyk z etyky: Slovnyk [Modern Ethics Dictionary]. Zhytomyr: ZhDU im. I. Franka [in Ukrainian].
17. Shapar V. (2007). Suchasnyi tlumachnyi psykholohichni slovnyk [The modern lexicon psychological dictionary]. Kharkiv: Prapor. [in Ukrainian].
18. Chesnokova Y. (1977). Problema samosoznania v psykholohyy [Problems of self-knowledge in psychology]. Moskva: Nauka [in Russian].
19. Chyrenko N. (2008). Pochuttia vlasnoi hidnosti: kryterii ta pokaznyky [Personal dignity: criteria and indicators]. URL: http://lib.iitta.gov.ua/4817/1/%D0%A7%D0%B8%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_2008.pdf [in Ukrainian].
20. Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk [Philosophical Encyclopedic Dictionary] (2002). Za. red. V. Shynkaruka. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
21. Dictionary.com. URL: <https://www.dictionary.com/browse/dignity>. [in English].
22. Hicks D. (2011). Why Dignity Matters. URL: <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/dignity/201108/why-dignity-matters> [in English].
23. Hicks D. (2013). What Is the Real Meaning of Dignity? URL: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/dignity/201304/what-is-the-real-meaning-dignity-0> [in English].
24. Lebech M. (2004). What is Human Dignity? Maynooth Philosophical Papers / ed. by M. Lebech. Maynooth. Pp. 59–69.
25. Susan J. Noonan MD. (2017). Depression and Dignity. Can these two co-exist? URL: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/view-the-mist/201710/depression-and-dignity> [in English].
26. Bal P.M. (2017). Dignity in the Workplace. New Theoretical Perspectives. URL: https://www.researchgate.net/publication/318824175_Introduction_to_Workplace_Dignity [in English].
27. Bal P.M. (2017). Dignity in the Workplace. New Theoretical Perspectives. URL: http://matthijsbal.com/articles/Bal_2017_Dignity_FullBook.pdf [in English].

УДК 159.9.072.422
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-19>

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПРОГРАМА ПСИХОКОРЕКЦІЇ РЕВНОЩІВ У ШЛЮБНИХ ПАРТНЕРІВ

Петяк О. В.

*аспірант кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет
вул. Інститутська, 11, Хмельницький, Україна
orcid.org/0000-0002-0635-493X
lenapetyak@gmail.com*

Ключові слова: авторська програма «Антиревнощі», апробація, психокорекція, ревнощі, шлюбні партнери.

У статті апробаційного характеру йдеться про новизну, особливості розробки та впровадження авторської програми психологічної корекції ревнощів шлюбних партнерів під назвою «Антиревнощі». Програма була створена на основі корекційного впливу на ті особистісні якості респондентів, які визначені як чинники виникнення досліджуваного явища. Вона складається з базових інформаційних лекцій, тренінгів і самостійної домашньої роботи. Перший тренінг додатково містить вступну лекційну інформацію про феномен ревнощів, міфи та стереотипи, особливості, форми прояву та негативний вплив, який вони можуть чинити у стосунках шлюбних партнерів. Загальна тривалість участі – п'ять тижнів по одному комбінованому занятті на тиждень протягом 5 год. Метою авторської психокорекційної програми є робота із власними переживаннями та запитам клієнтів – шлюбних партнерів, котрі перебувають у «нересурсному» стані та страждають від ревнощів. Загалом, робота над програмою «Антиревнощі» мала таку послідовність: розробка лекцій, тренінгів і теоретично-практичних домашніх завдань; формування контрольної та експериментальної груп, безпосередня реалізація програми та спостереження за перебігом її апробації; повторний діагностичний зріз рівня ревнощів шлюбних пар; емпіричний аналіз отриманих результатів із метою з'ясування ефективності програми.

Під час застосування психологічної комбінованої програми «Антиревнощі» здійснювався психокорекційний вплив на чинники негативного прояву ревнощів у шлюбних партнерів, зокрема респонденти працювали зі стресами, самооцінкою, сімейною тривогою, агресією та на завершення – із почуттям кохання, вдячності. За допомогою t-критерію Стьюдента була визначена та підтверджена статично дієва ефективність авторської програми. Діагностика рівня ревнощів шлюбних партнерів після запровадження цієї програми в експериментальній групі показала достовірне зниження гостроти (високого рівня) загальних ревнощів ($M_x=19,25$ – до апробації програми «Антиревнощі», $M_x=13,05$ – впровадження програми психологічної корекції).

З огляду на достовірну ефективність запропонованої програми психокорекції ревнощів аналізується можливість і перспективи її запровадження в роботу практичних психологів, сімейних консультантів, тренерів особистісного зростання, співробітників соціальних центрів сім'ї та молоді, а також у програму навчальної, теоретично-практичної підготовки майбутніх психологів тощо.

AN EXPERIMENTAL PROGRAM FOR THE PSYCHOLOGICAL CORRECTION OF JEALOUSY IN MARRIAGE PARTNERS

Petyak O. V.

Postgraduate Student at the Department of Psychology and Pedagogy

Khmelnytskyi National University

Institutska str., 11, Khmelnytsky, Ukraine

orcid.org/0000-0002-0635-493X

lenapetyak@gmail.com

Key words: *author's program "Anti-jealousy", approbation, psychological correction, jealousy, marriage partners.*

The article of approbation character speaks about the novelty, the peculiarities of the development and implementation of the author's program of psychological correction of jealousy of marriage partners, called "Anti-jealousy". This program was created on the basis of corrective influence on those personal qualities of the respondents, which are defined as factors in the occurrence of the phenomenon under study. It consists of basic informational lectures, trainings and independent homework. The first training additionally contains introductory lecture information about the phenomenon of jealousy, myths and stereotypes, features, forms of manifestation and the negative impact that they can have in the relationship of marriage partners. The duration of participation is five weeks, one combined lesson per week for 5 hours. The purpose of the author's psychocorrective program is to work with their own experiences and the needs of clients – marriage partners who are in a "non-resource" state and suffer from jealousy. In general, the work on the program "Anti-levy" had the following sequence: development of lectures, trainings and theoretical and practical homework assignments; formation of control and experimental groups, direct implementation of the program and monitoring the progress of its approbation; repeated diagnostic cut of the level of jealousy of married couples; empirical analysis of the results obtained in order to determine the effectiveness of the program.

When using the psychological combined program "Anti-jealousy", psychocorrective influence on the factors of negative manifestation of jealousy in marriage partners was carried out, in particular, the respondents worked with stress, self-esteem, family anxiety, aggression and, finally, with a feeling of love and gratitude. Using the Student's t-criterion, the statically effective efficiency of the author's program was determined and confirmed. Diagnostics of the level of jealousy of marriage partners after the introduction of this program in the experimental group showed a significant decrease in the severity (high level) of general jealousy ($Mx = 19.25$ – before testing the program "Anti-jealousy", $Mx = 13.05$ – the introduction of the program of psychological correction).

Despite the reliable effectiveness of the proposed program of psychocorrection of jealousy, the possibility and prospects of its implementation in the work of practical psychologists, family consultants, personal growth coaches, employees of social centers for family and youth, as well as in the educational, theoretical and practical training of future psychologists are considered.

Постановка проблеми. Міждисциплінарний характер ревності пояснюється зростанням уваги науковців різних галузей до вивчення цього феномену. Водночас ми спостерігаємо певну методологічну невизначеність і поверховість у вивченні ревності як системного, структурно-динамічного феномену особистості. Психологічна складність поняття ревності шлюбних партнерів визна-

чила різноманітність практичних і теоретичних підходів до їхнього вивчення. У дослідженнях психології шлюбу та сім'ї позначені деякі підходи до розгляду ревності шлюбних партнерів (О.С. Васильєва, І.М. Каминін [1, с. 147], П. Куттер [2, с. 110], Е.Е. Лінчевський [3, с. 95], Є.М. Потапчук [4, с. 148], Є.І. Терент'єв). Також вивчалися окремі особливості особистості, схильної до

проявів ревнощів (А. Адлер [5, с. 30], Т.М. Данилова, Н.В. Дмитрієва [6, с. 59], Ц.П. Короленко [7], Д.М. Пуергас [8], З. Фройд [9], Е. Фромм [10], К. Хорні [11, с. 180]). Автори зверталися також до розгляду феноменів, що порушують стосунки шлюбних партнерів. Виявлено психологічні особливості подружньої невірності, зради, її різновиди, фактори виникнення (Т.Ф. Велента, Н.І. Оліфірович, В.А. Сисенко, В.В. Солодников, І.М. Хмарук).

Завдання психокорекції ревнощів містять в основі необхідність осмислення цього почуття як цілісного феномену в руслі рефлексії низки різних наук, насамперед філософії, соціології та культурології. Основоположні уявлення про ревнощі сформульовані ще в період античності. Сократ вбачає в ревнощах складне й суперечливе душевне почуття, суміш страждання і задоволення [14, с. 54]. На цю амбівалентність ревнощів, її генетичний зв'язок як зі злом, так і з благом надалі вказували також Платон і Аристотель. Інша традиція представлена у стоїків, які визначали ці пристрасті безрозсудними, ірраціональними поривами.

У періоді Середньовіччя та Відродження ревнощі розглядалися здебільшого як амбівалентне явище. В Августина Блаженного, Ф. Аквінського [12], Дж. Бруно, Е. Роттердамського, М. Монтеня ревнощі описувалися в тісному зв'язку з любов'ю (в широкому сенсі), а неоліком визначалися надмірні ревнощі.

У роботах західноєвропейських мислителів Нового часу К. Гельвеція, Т. Гоббса, Р. Декарта, І. Канта, Ф. де Ларошфуко, Б. Мандевіль, Ш. Монтеск'є, Б. Паскаля, Б. Спінози, Д. Юма, де зустрічається аналіз цього явища, розглядаються форми його проявів і можливості дослідження. Основною тенденцією цього етапу є переважне трактування ревнощів як асоціального, ірраціонального афекту і заклик до його приборкання за допомогою розуму.

Особливий інтерес до ревнощів спостерігається серед представників західноєвропейського ірраціоналізму XIX–XX ст. А. Шопенгауер досліджував ревнощі у зв'язку з метафізикою статевої любові, Ф. Ніцше вписав ревнощі в більш широкий контекст складного соціально-психологічного явища моралі. Психологічні механізми виникнення ревнощів досліджувалися у психоаналізі З. Фройдом, К.-Г. Юнгом, Е. Фроммом та ін. Екзистенціальні характеристики цього почуття осмислені С. К'єркегором, Ж.-П. Сартром, А. Камю, Х. Ортега-і-Гассетом, К. Ясперсом. Певні парадоксальні й амбівалентні смисли ревнощів як сучасного феномену розкриваються у Ж. Бодрієра, Ж. Дерріди, Ж. Дельоза, Ф. Гваттари. Окремі спостереження із приводу ревнощів

зустрічаються також у Дж. Ролз, В. Татаркевича, В. Франкла, а також у А. Маслоу, К. Роджерса [13, с. 145].

Варто відзначити, що для всіх названих мислителів проблема ревнощів не була першорядною і розглядалася у зв'язку з іншими проблемами – афектів, почуттів, любові, вад, морального зла тощо. Зарубіжні дослідження ревнощів у Г. Клентон, К. Крістьянсона, А. Пайнза також мають переважно психологічну та культурно-антропологічну орієнтацію [15, с. 238].

Теоретико-методологічний аналіз показав, що сьогодні відсутні цілісні програми дослідження та психологічної корекції ревнощів шлюбних партнерів. Диференціація чинників і спектр статево-вікових особливостей на території сучасної України практично не вивчалися. Саме тому вирішення цього питання у формі розробки й апробації програми психокорекції ревнощів становить актуальність нашого дослідження.

Мета статті полягає в аналізі авторської програми комплексної психологічної корекції ревнощів шлюбних партнерів і представленні результатів її практичної апробації серед відповідної цільової групи респондентів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Програма психологічної корекції прояву ревнощів шлюбних партнерів була створена на основі корекційного впливу на ті особистісні якості респондентів, які визначені як чинники виникнення досліджуваного явища [16]. Вона містить у собі базові частини з лекцій, тренінгів і самостійної роботи. Загальна тривалість – п'ять тижнів: одне комбіноване заняття-зустріч на тиждень по 5 год (25 год – 1 500 хв).

Наша робота над створенням і впровадженням психокорекційної програми мала таку послідовність:

- 1) розробка лекцій, тренінгів і теоретично-практичних завдань;
- 2) формування контрольної та експериментальної груп, безпосередня реалізація програми та спостереження за перебігом її впровадження;
- 3) повторний діагностичний зріз рівня ревнощів шлюбних пар;
- 4) емпіричний аналіз отриманих результатів на предмет з'ясування ефективності програми.

Під час застосування психологічної комбінованої програми «Антиревнощі» ми здійснювали корекційний вплив на визначені чинники негативного прояву ревнощів у шлюбних партнерів. Програма складається із 5 блоків-тренінгів, кожен із яких спрямований на роботу з різними чинниками, пов'язаними з ревнощами у сімейних стосунках. Перший тренінг містить вступну лекційну інформацію про феномен ревнощів, міфи та стереотипи, особливості, форми прояву та негативний

вплив, який вони можуть чинити у стосунках шлюбних партнерів.

Метою комбінованої психокорекційної програми є робота із власними переживаннями та запитамі клієнтів – шлюбних партнерів, які перебувають у «нересурсному» стані та страждають від ревнощів.

Нами було визначено, що ця програма актуальна:

- для партнерів, котрі «заплуталися» у своїх почуттях, підозрах, невпевненості та втомилися від руйнівної дії ревнощів;

- для тих, хто хоче екологічно переживати і раціонально застосовувати стратегії емоційного реагування, зазвичай викликані ревнощами;

- для тих, хто хоче отримувати задоволення від кохання, використовувати ревнощі як ресурс, контролювати те, що ховається за «маскою» ревнощів;

- для партнерів, які прагнуть краще зрозуміти себе та свою половинку, відшукати свої слабкі сторони та вдосконалюватися для гармонійного співжиття із коханою людиною.

Під час проходження усіх блоків комбінованої програми «Антиревнощі» учасники зможуть:

1. Дізнатися, що насправді є ревнощами, чому так багато міфів і стереотипів навколо цього явища і чи завжди ревнощі набувають негативного забарвлення.

2. Розібратися у причинах і наслідках ревнощів.

3. Визначити індивідуальний профіль ревнощів, розкласти на компоненти та сформувати власну стратегію подолання їхнього негативного впливу.

4. Отримати інструменти для підвищення особистої ефективності.

5. Позбутися болісних переживань.

6. Повернути собі особисту силу.

7. Поліпшити стосунки з партнером.

У процесі психокорекційної роботи учасники обговорюють такі питання й отримують на них відповіді:

- Ревнощі: психічний розлад або природний захист своїх інтересів і честі?

- Ревнощі. Попередити, не допустити або лікувати?

- Чи можлива психотерапія ревнощів?

- Зберігати чи розривати стосунки, які зіпсувалися ревнощами?

- Чи можу я контролювати та приховувати власні ревнощі?

- Мої ревнощі виправдані та є приводом розлучитися із партнером, який зрадив, чи я фантазую?

- Що приховують мої ревнощі або як мені стати кращим для гармонії нашого шлюбу?

Тренінги проводяться в режимі динамічної групової терапії. Від учасників потрібні:

- максимально можлива відкритість і щирість у роботі, зацікавленість і відповідальне ставлення до виконання завдань;

- прагнення співчувати іншим учасникам і підтримувати їх.

В апробації програми психологічної корекції прояву ревнощів шлюбних партнерів брали участь дві групи респондентів: експериментальна (20 шлюбних партнерів – 10 чоловіків і 10 жінок) та контрольна (аналогічна група учасників – 20 шлюбних партнерів).

На першому етапі апробації нашої програми було проведено діагностику рівня ревнощів шлюбних партнерів за допомогою авторської методики та сформовано 2 групи. До них увійшли учасники з різними рівнями ревнощів [17], що дозволило нам надалі з'ясувати ефективність психокорекційної програми для шлюбних партнерів із різними проявами ревнощів у сімейних стосунках.

Другим етапом запровадження програми «Антиревнощі» було проведення циклу із 5 тренінгів серед респондентів, включених до експериментальної групи. Програма спрямовувалася на корекцію особистісних якостей досліджуваних. Зустрічі тривалістю 5 год (25 год – 1 500 хв) із сімейними парами відбувалися раз на тиждень. Протягом тренінгу шлюбні партнери слухали лекційну інформацію, виконували вправи на корекцію самооцінки, зменшення тривоги та невпевненості, подолання негативного впливу різних видів агресії, вчилися висловлювати свої думки, слухати партнера, знайомилися із прийомами самопомоги, отримали цінні рекомендації з подолання різних сімейних негараздів. Ми намагалися, щоб учасники тренінгу максимально пропрацьовували свої запити, перебували в гарному настрої та комфортному стані, наповнювалися енергетичними ресурсами для самостійної роботи над собою і покращення стосунків із партнерами. Проведення тренінгів дозволило дізнатися суть феномену «ревнощі», зрозуміти прояви різних компонентів (емоційного, поведінкового, когнітивного), розібратися у причинах і наслідках ревнощів. Учасники змогли визначити свої профілі ревнощів і сформувати власну стратегію подолання негативного впливу. Також вони отримали практичні інструменти для підвищення особистої ефективності шляхом позбавлення від болісних переживань і повернення особистої сили. Останній, завершальний тренінг був орієнтований на поліпшення стосунків із партнерами. На ньому учасники підводили підсумки відповідно до здійсненої протягом попередніх зустрічей роботи. Шлюбні партнери ділилися своїми враженнями, очікуваннями та результатами.

Надалі ми проводили визначення ефективності психокорекційної програми «Антиревнощі». Аналіз ефективності здійснювався шляхом порівняння діагностичних показників контрольної та експериментальної групи після завершення всіх тренінгів. Для цього нами був проведений контрольний, повторний, психодіагностичний зріз із метою визначення рівня ревнощів за допомогою авторського опитувальника. Повторне дослідження в обох групах (експериментальній і контрольній) проводилося одночасно через три тижні після завершення останнього тренінгу з метою фіксації ефекту від отриманих шлюбними партнерами на зустрічах вмінь і навичок роботи із ревнощами та їхніми причинами.

Аналіз отриманих результатів учасників контрольної та експериментальної груп, отриманих до та після проведення експериментальної (психокорекційної) частини нашого дослідження, проводився за допомогою визначення t-критерію Стьюдента та представлений у табл. 1. Подані нижче дані експериментального дослідження дозволяють говорити про високу ефективність розробленої нами експериментальної програми психологічної корекції прояву ревнощів у шлюбних партнерів.

Повторний психодіагностичний зріз рівня ревнощів шлюбних партнерів в експериментальній групі показав достовірне зниження гостроти ревнощів загального рівня ($M_x=19,25$ – середній показник експериментальної групи до апробації програми «Антиревнощі», $M_x=13,05$ – середне

значення експериментальної групи після впровадження психолого-педагогічної програми). Результати кореляційного аналізу контрольної групи свідчать, що достовірних змін у ній не відбулося.

Також у нашому дослідженні було важливо з'ясувати наявність достовірних змін окремо для кожного із компонентів ревнощів шлюбних партнерів до та після апробації психокорекційної програми «Антиревнощі». У табл. 2 представлені порівняльні показники рівнів емоційного, когнітивного та поведінкового компонентів ревнощів для експериментальної та контрольної груп, отримані до та після проведення програми корекції.

Проаналізувавши отримані дані по кожному із компонентів ревнощів, ми відзначили таке. До експерименту когнітивний компонент експериментальної групи характеризувався у 30% респондентів високим рівнем, у 45% – середнім, у 25% – низьким. Відповідно, високий рівень когнітивного компоненту ревнощів після апробації програми в експериментальній зменшився на 10%, на 5% зменшився середній рівень, на 15% стало більше респондентів із низьким рівнем. Високий рівень емоційного компоненту перед експериментом продемонстрували 35% досліджуваних, середній – 30%, низький – 35%. Після впровадження психокорекційної програми на 5% стало менше респондентів із високим рівнем емоційного компоненту, відсоток із середнім рівнем не змінився (30%), низьким рівнем стали володіти 40% опитаних. Суттєву різницю ми спосте-

Таблиця 1

Результати рівнів ревнощів контрольної та експериментальної груп після проведення програми «Антиревнощі»

N	Контрольна група «до»		Контрольна група «після»		t	p	Експериментальна група «до»		Експериментальна група «після»		t	p
	M_x	σ_x	M_x	σ_x			M_x	σ_x	M_x	σ_x		
20	19,05	7,27	19,55	7,89	1,19	$\geq 0,05$	19,25	7,21	13,05	5,04	3,14	$\geq 0,01$

Примітки: M_x – середнє значення з вибірки; σ_x – стандартне відхилення

Таблиця 2

Порівняльні показники компонентів ревнощів шлюбних партнерів експериментальної та контрольної груп до та після експерименту (%)

Рівень компонентів ревнощів	Когнітивний		Емоційний		Поведінковий	
	КГ*	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
<i>До експерименту</i>						
Високий	25	30	35	35	50	45
Середній	50	45	35	30	30	35
Низький	25	25	30	35	20	20
<i>Після експерименту</i>						
Високий	30	20	35	30	45	30
Середній	45	40	30	30	35	30
Низький	25	40	35	40	20	40

Примітка*: КГ – контрольна група; ЕГ – експериментальна група

рігали в показниках поведінкового компоненту ревності шлюбних партнерів. Так, до початку експерименту з високим рівнем цього компоненту було виявлено 45% учасників, із середнім – 35%, із низьким – 20%. Після проходження програми «Антиревності» на 15% стало менше респондентів, які проявляли високий рівень поведінкового компоненту ревності (30%), на 5% менше – із середнім рівнем (30%) і на 20% стало більше представників із низьким рівнем поведінкового компоненту – 40%. Аналогічний аналіз контрольної групи показав різницю в рухливості $\pm 5\%$ по компонентах. Більшість показників залишилися на попередніх рівнях, тобто без достовірних змін.

Таким чином, участь експериментальної групи в усіх блоках психокорекційної програми «Антиревності» спричинила перерозподіл загального й окремих показників ревності, зокрема сприяла зменшенню високих рівнів емоційного, когнітивного, поведінкового компонентів ревності шлюбних партнерів. Ми вважаємо, що отримані дані свідчать про суттєву ефективність запропонованої авторської програми, можливість і перспективи її запровадження в роботу практичних психологів, сімейних консультантів, тренерів особистісного зростання, для співробітників соціальних центрів сім'ї та молоді, а також у програму навчальної, теоретично-практичної підготовки майбутніх психологів тощо.

Висновки. Програма психологічної корекції прояву ревності шлюбних партнерів «Антирев-

ності» була створена на основі психокорекційних впливів на особистісні якості досліджуваних. Вона містить базові частини з лекцій, тренінгів і самостійної роботи. Програма реалізовувалася протягом п'яти тижнів: експериментальна група зустрічалася раз на тиждень для роботи тривалістю 5 год. Під час застосування психологічної комбінованої програми «Антиревності» ми здійснювали психокорекційний вплив на визначені чинники негативного прояву ревності у шлюбних партнерів, зокрема працювали зі стресами, самооцінкою, сімейною тривогою, агресією, на завершення – з почуттям кохання, вдячності. За допомогою t-критерію Стьюдента була визначена та підтверджена статично дієва ефективність апробації авторської програми. Діагностика рівня ревності шлюбних партнерів після запровадження нашої програми в експериментальній групі показала достовірне зниження гостроти (високого рівня) загальних ревностей ($M_x=19,25$ – до апробації програми «Антиревності», $M_x=13,05$ – впровадження програми психологічної корекції).

Здійснене нами дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми психокорекції ревності шлюбних партнерів. Ми вважаємо перспективною розробку психолого-педагогічних засад організації роботи з ревностями у системі професійної підготовки майбутніх психологів до сімейного консультування, проектування засобів профілактики високих рівнів ревності у шлюбних партнерів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Каминін М.І. Співвідношення показників ревності з типовими проявами поведінки особистості у конфлікті. *Наука і освіта*. 2015. № 10. С. 146–151.
2. Куттер П. Любов, ненависть, заздрість, ревність. Психодіагностика страстей. Санкт-Петербург : Б.С.К., 1998. 115 с.
3. Линчевский Е.Е. Любит – не любит. Москва : Знание, 1984. 112 с.
4. Потапчук Є.М. Вплив ревності на мовленнєву поведінку подружжя. *Психолінгвістика*. 2016. № 19 (1). С. 147–152.
5. Адлер А. Наука жить. Киев : Port-Royal, 1997. 34 с.
6. Дмитриева Н. Причины возникновения и психотерапия ревности. *Актуальные проблемы психологии личности*. 2010. № 2. С. 58–66.
7. Короленко Ц.П. Зависть і ревність с позицій психоаналіза. Інтерпретація сучасної психоаналітичної сказки «Золушка і її сестри». Новосибірськ, 2019. URL: https://samopoznanie.ru/trainings/lekciya_professora_korolenko_cp_zavist_i_revnost_s_pozicij_p/?date=625479.
8. Пуэртас Д.М. Ревность: истоки, виды, способы совладания (борьбы). *У психолога*. URL: https://upsihologa.com.ua/Revnost:_istoki_i_sposob-Puertas.html (дата звернення: 20.03.2020).
9. Фрейд З. О некоторых невротических механизмах при ревности, паранойе и гомосексуализме. URL: <https://psychoanalysis.by/2019/02/14> (дата звернення: 24.01.2020).
10. Фромм Е. Мистецтво любові / пер. з англ. В. Кучменко. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. 192 с.
11. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 224 с.
12. Аквинский Ф. Вопрос 28. О следствиях любви. *Сумма теологии* / за ред. С.И. Еремеева. Киев : Экслибрис, 2006. Т. IV, Ч. II-I: Вопросы 1–48.
13. Роджерс К. Психология супружеских отношений. Возможные альтернативы / пер. с англ. В. Гаврилова. Москва : Эксмо, 2002. 288 с.

14. Bringle R.G. Psychosocial aspects of jealousy: A trans-active model. *P. Salovey (Ed.). Psychology of jealousy and envy*. New York : Guilford, 2001. P. 103–131.
15. Edalati A., Redzuan M. The relationship between jealousy and aggression: a review of literatures related to wives' aggression. *European Journal of Scientific Research*, 2010. № 39 (4). P. 498–504.
16. Schützwohl A. Sex differences in jealousy: information search and cognitive preoccupation. *Personality and Individual Differences*, 2006. № 40 (2). P. 285–292.
17. Stieger S., Preyss A.V., Voracek M. Romantic jealousy and implicit and explicit self-esteem. *Personality and Individual Differences*, 2012. № 52. P. 51–55.

REFERENCES

1. Kaminin, M.I. (2015). Spivvidnoshennya pokaznikiv revnoshchiv z tipovimi proyavami povedinki osobistosti u konflikti. [Ratio of indicators of jealousy with typical manifestations of behavior of particularity in confrontation]. *Nauka i osvita – Science and education*. 10. 146–151. [in Ukrainian].
2. Kutter, P. (2008). Lyubov', nenavist', zavist', revnost'. Psihoanaliz stratej. [Love, hate, envy, jealousy. Psychoanalysis of passions]. Sankt-Peterburg: B.S.K. [in Russian].
3. Linchevskij, E.E. (2004). Lyubit – ne lyubit. [Loves – does not love]. Moskva: Znanie. [in Russian].
4. Potapchuk, E.M. (2016). Vpliv revnoshchiv na movlennvu povedinku podruzzhya. [Injection of jealousy to the friend's behavior]. *Psiholingvistika – Psycholinguistics*. 19 (1). 147–152. [in Ukrainian].
5. Adler, A. (1997). Nauka zhit'. [The Science of Living]. Kyiv: Port-Royal. [in Russian].
6. Dmitrieva, N. (2010). Prichiny vznikoveniya i psihoterapiya revnosti. [Causes and psychotherapy of jealousy]. *Aktual'nye problemy psihologii lichnosti – Actual problems of personality psychology*. 2. 58–66. [in Russian].
7. Korolenko, C.P. (2019). Zavist' i revnost' s pozicij psihanaliza. Interpretaciya sovremennoj psihanaliticheskoj skazki “Zolushka i eyo syostry”. Novosibirsk. [Envy and jealousy from the standpoint of psychoanalysis. Interpretation of the modern psychoanalytic fairy tale “Cinderella and her sisters”] URL: https://samopoznanie.ru/trainings/lekciya_professora_korolenko_cp_zavist_i_revnost_s_pozicij_p/?-date=625479 [in Russian].
8. Puertas, D.M. (2020). Revnost': istoki, vidy, sposoby sovladaniya (bor'by). [Jealousy: origins, types, methods of coping (struggle)]. *U psihologa – A psychologist*. URL: https://upsihologa.com.ua/Revnost:_istoki_i_sposob-Puertas.html. [in Russian].
9. Freud, S. (2020). O nekotoryh nevroticheskikh mekhanizmah pri revnosti, paranoje i gomoseksualizme. [On some neurotic mechanisms in jealousy, paranoia and homosexuality]. URL: <https://psychoanalysis.by/2019/02/14>. [in Russian].
10. Fromm, E. (2017). Mistectvo lyubovi. [The art of love]. Harkiv: Knizhkovij Klub “Klub Simejnogo Dozvillya”. [in Ukrainian].
11. Horney, K. (2002). Nevroticheskaya lichnost' nashogo vremeni. [The neurotic personality of our time]. Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian].
12. Akvinskij, F. (2006). Vopros 28. O sledstviyah lyubvi. Summa teologii. [Question 28. On the consequences of love. Summa Theology]. Kiev: Ekslibris. 1–48. [in Russian].
13. Rogers, K. (2012). Psihologiya supruzheskih otnoshenij. Vozmozhnye al'ternativy. [Psychology of conjugal relations. Possible alternatives]. Moskva: Eksmo. [in Russian].
14. Bringle, R.G. (2011). Psychosocial aspects of jealousy: A trans-active model. In P. Salovey (Ed.). *Psychology of jealousy and envy*. New York: Guilford. 103-131. [in English].
15. Edalati, A., Redzuan, M. (2010). The relationship between jealousy and aggression: a review of literatures related to wives' aggression. *European Journal of Scientific Research*. 39 (4). 498–504. [in English].
16. Schützwohl, A. (2016). Sex differences in jealousy: information search and cognitive preoccupation. *Personality and Individual Differences*. 40 (2). 285–292. [in English].
17. Stieger, S., Preyss, A.V., Voracek, M. (2012). Romantic jealousy and implicit and explicit self-esteem. *Personality and Individual Differences*. 52. 51–55. [in English].

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТІЛЕСНОСТІ В МОЛОДИХ ЖІНОК У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ВЗАЄМИН ІЗ БАТЬКАМИ

Савченко Н. В.

аспірантка кафедри психології

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-1297-2187

ninailkiev2304@gmail.com

Ключові слова: *агресія, алекситимія, батьки, взаємодія, тілесність.*

У статті висвітлено результати експериментального дослідження особливостей формування тілесності у молодих жінок у процесі становлення взаємин із батьками. Продемонстровано, що нині залишаються не розробленими проблеми змісту та видів тілесного досвіду у жінок різних вікових категорій, критеріїв і рівнів її сформованості. Експериментальна робота ґрунтувалася на принципах комплексного підходу з використанням теоретико-аналітичних (аналізу, узагальнення, систематизації), емпіричних методів (клінічного інтерв'ю, стандартизованих психодіагностичних методик) і методів математичної статистики (обчислення елементарних статистик, графічного представлення даних). Емпіричним шляхом доведено, що в молодому віці у жінок загострюються проблеми пошуку смислу життя, адекватного вибору між сім'єю та професією, через що може зростати невпевненість у собі, виникати інтимні, особистісні та міжособистісні негаразди, які посилюють поведінкові девіації та психічні розлади. Встановлено, що особливої ваги набуває розв'язання зазначених проблем для молодих жінок у контексті специфіки сформованості тілесності під впливом дитяче-батьківських відносин у процесі їхнього становлення. З'ясовано, що для жінок від 18 до 42 років характерним є недостатній рівень сформованості саморефлексії тілесного потенціалу. До особливостей формування тілесності у молодих жінок у процесі становлення взаємин із батьками належать: настанови, які стосуються тілесного зв'язку матері та дитини; настанови, пов'язані із психологічним контактом із батьком; настанови, пов'язані із сімейним ставленням до дитини як до особистості певної статі; прийняття (чи неприйняття) жінкою свого тіла як складової частини цілісного організму; задоволеність взаєминами жінки з батьками, авторитетність батьків, емоційна близькість дитини до батьків, контроль щодо дитини та прийняття дитини батьками; вміння оцінювати та співвідносити свої тілесні характеристики (інтернальність – екстернальність тілесного локус контролю) із суспільними вимогами; здатність до саморефлексії власної тілесності, передбачення її наслідків. У перспективі необхідно розробити та дослідити типологію тілесності у молодих жінок у процесі становлення дитяче-батьківських відносин.

THE FORMATION OF CORPORALITY IN YOUNG WOMEN IN THE PROCESS OF DEVELOPING THE RELATIONSHIPS WITH PARENTS

Savchenko N. V.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology
Ukrainian State Employment Service Training Institute
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-1297-2187
ninailkiev2304@gmail.com*

Key words: *aggression, alexithymia, parents, interaction, corporeality.*

The article highlights the results of an experimental study of the peculiarities of the corporeality formation in young women in the process of developing relationships with parents. The paper shows that at present the problems of content and types of physical experience in women of different age categories, criteria and levels of its formation remain undeveloped. The experimental study was based on the principles of an integrated approach using theoretical and analytical (analysis, generalization, systematization), empirical methods (clinical interview, standardized psychodiagnostic methods) and methods of mathematical statistics (calculation of elementary statistics, graphical representation of data). It has been empirically proven that at a young age, women have more problems finding meaning in life, adequate choices between family and profession, which can increase self-doubt, intimate, personal and interpersonal disorders that exacerbate behavioral deviations and mental disorders. It has been established that the solution of these problems for young women in the context of the specifics of the corporeality formation under the influence of developing child-parent relations is of particular importance. Insufficient level of self-reflection of bodily potential has been found in women from 18 to 42 years of age. It has been shown that the peculiarities of the corporeality formation in young women in the process of developing relationships with parents should include: guidelines for the physical connection of mother and child; guidelines related to psychological contact with the father; guidelines related to family relations to the child as a person of a certain sex; acceptance (or rejection) by a woman of her body as a component of the whole organism; satisfaction with the woman's relationship with her parents, the authority of the parents, the child's emotional closeness to the parents, control over the child and the adoption of the child by the parents; ability to evaluate and correlate their bodily characteristics (internality – externality of bodily locus of control) with social requirements; ability to self-reflection of one's own corporeality, anticipation of its consequences. In the future it is necessary to develop and study the typology of corporeality in young women in the process of developing of child-parent relationship.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві актуалізується проблема тілесності особистості, про що свідчать численні дослідження, які висвітлюють питання кризи гендерної ідентичності, девальвації цінностей суспільного й особистісного життя та погіршення психічного здоров'я особистості.

Наукове осмислення проблеми тіла і тілесності як найважливіших конструктів особистості розкривається у працях Ф. Дольто [5]. До важливих доробків психології тілесності доцільно віднести

положення про внутрішню психологічну структуру та зміст тілесності [3], структуру образу тіла як взаємодію когнітивного, емоційного та регулятивного компонентів [4].

Сучасний стан вивчення проблеми формування тілесності у жінок свідчить про її малоопрацьованість у психологічній науці. У вітчизняній психології існують лише поодинокі приклади її досліджень: рефлексія тілесного досвіду як засіб самопроєктування особистості [2], вивчення само-рефлексії тілесного потенціалу молодої жінки [1].

Аналіз наукової літератури з вищезазначеної проблеми засвідчує, що нині нерозробленими залишаються проблеми змісту та видів тілесного досвіду у жінок різних вікових категорій, критеріїв і рівнів її сформованості.

Зазначимо, що глибинна психологічна сутність тілесності у молодих жінок залишається недостатньо вивченою. Зокрема, неузгодженими є наукові погляди на структуру тілесності у жінок, потребує вивчення специфіка її формування під впливом дитяче-батьківських відносин у процесі становлення жінки як особистості. Актуальність цих проблем і їхня недостатня розробленість зумовили необхідність дослідження особливостей формування тілесності у жінок під впливом взаємин із батьками у родині.

Мета статті – емпірично визначити та підтвердити методами математичної статистики особливості формування тілесності у молодих жінок у процесі становлення взаємин із батьками.

Виклад основного матеріалу дослідження. Експериментальна робота ґрунтувалася на використанні таких методів наукового пізнання, як: 1) теоретико-аналітичні: систематизація наукового матеріалу; теоретичний аналіз літературних джерел на основі принципів комплексного підходу; теоретичне моделювання; порівняння й узагальнення теоретичного й емпіричного матеріалу; 2) емпіричні: клінічне інтерв'ю з респондентами, стандартизовані психодіагностичні методики: опитувальник «Взаємодія батько – дитина» І. Марковської; тест агресивності А. Басса й А. Дарки, адаптований Л. Почебут; методика проєктивної діагностики тілесного Я «Вербалізація тілесного Я»; опитувальник «Торонтська алекситимічна шкала»; «Опитувальник саморефлексії тілесного потенціалу»; «Опитувальник тілесного локусу контролю»; 3) методи математичної статистики щодо обробки результатів експерименту (обчислення елементарних статистик, графічне представлення даних).

Базуючись на результатах вивчення формування тілесності у молодих жінок у процесі становлення дитяче-батьківських відносин у психолого-педагогічній літературі, ми визначили завдання та побудували гіпотезу експериментального дослідження.

Основні завдання вивчення особливостей формування тілесності у молодих жінок у процесі становлення дитяче-батьківських відносин: 1) визначити особливості тілесності у молодих жінок під впливом дитяче-батьківських відносин; 2) дослідити структурні компоненти формування тілесності у молодих жінок під впливом дитяче-батьківських відносин.

Гіпотеза нашого дослідження полягала у тому, що процес формування тілесності у молодих жінок

під впливом дитяче-батьківських відносин є тривалним, здійснюється на певних вікових етапах і потребує цілеспрямованого психологічного впливу.

Вибірка респондентів – це жінки, котрі працюють і відвідують психолога (108 осіб, належать до віку дорослості) та студентки, які отримують першу вищу освіту (102 особи, належать за віком до ранньої дорослості). Загалом в емпіричному дослідженні брали участь 210 осіб. Групу жінок ранньої дорослості становлять 48,58% респондентів, а групу молодих жінок – 51,42%.

За даними аналізу праць [1; 2; 4] виявлено, що традиційно для дослідження психосоматичних феноменів і тілесності та її ідентичності науковцями використовуються бесіди, інтерв'ю, діагностичні ігри та проєктивні методи. У зв'язку з цим нами до первинних методів дослідження було віднесено клінічні бесіди із жінками. Основною метою цього методу є оцінка індивідуально-психологічних особливостей жінки, їх ранжування за якістю, силою і складністю, віднесення до психологічних феноменів або до психопатологічних симптомів, що зумовили появу тих чи інших настанів. У контексті нашого дослідження суттєвим моментом для інтерв'ю є також психологічна підтримка: жінки часто не можуть дати точний опис свого стану та сформулювати проблеми, тому потрібно вміти тактовно допомогти їм сформулювати свою проблему, зрозуміти її причини.

За результатами інтерв'ю, переважна більшість жінок (197 осіб – 93,81%) у період навчання у школі не відставали від однолітків у фізичному чи розумовому розвитку. Решта – 13 осіб (6,19%) – мали у цей період певні обмеження у фізичному розвитку. За характером вигодовування молоком матері розподіл такий: 147 (70,00%) жінок були на грудному вигодовуванні, 39 (18,57%) жінок – на штучному, 24 (11,43%) респондентів не можуть пригадати і надати відповідь, бо в їхніх родинах про це не йшлося. Отже, встановлено, що 30,00% жінок не мали тісного контакту з матерями у період вигодовування.

З інтерв'ю отримано, що більшість жінок не одружені (самотні) – 96 (45,71%) осіб, 42 (20,00%) перебувають у стосунках і не вважають себе не одруженими, 72 (34,29%) жінки у шлюбі. З'ясовано, що переважна більшість молодих жінок (65,71%) не мають постійних стосунків із чоловіками або є самотніми. Відзначимо, що у процесі проведення інтерв'ю жінки відчували занепокоєння, нервувалися та перебували у стані психічної напруги.

Так, на запитання «Назвіть, будь ласка, Вашого улюбленого героя чи героїню» отримано такі відповіді: героя жіночої статі (наприклад, Червону шапочку, Бабу Ягу, Гаечку, Попелюшку тощо) обрали 74 жінки (35,24%), чоловічої (Кота Лео-

польда, Людину-павука тощо) – 89 (42,38%) респондентів. Цікавим фактом є те, що 47 (22,38%) жінок обрали героя без статі (унісекс), наприклад, привида, сонце, прибульців. На нашу думку, обрана стать героя свідчить про значущий образ батька чи матері у формуванні тілесності жінок у дитинстві. Якщо стать не виражена, то, можливо, батьки не були значущі у період становлення тілесності жінки.

На питання «Опишіть, будь ласка, свій найяскравіший дитячий спогад» більшість жінок (148 осіб – 70,48%) указали мандрівку на море, в інші країни разом із батьками (або з одним із батьків), 56 осіб (26,66%) – на придбання кошениати чи щеняти, 6 (2,86%) жінок не змогли визначити й описати такий спогад.

Акцентуємо увагу на тому, що під час інтерв'ювання вражало нездатність молодих жінок вербалізувати свої актуальні переживання, яка різко контрастувала з їхнім загальним високим лексичним рівнем, зростання опору у відповідь на прояви емпатії з боку психолога. Підкреслимо, що під час проведення інтерв'ю для більшості досліджуваних респондентів пріоритетним було «вирішувати і діяти», тому їхня теперішня неспроможність була для них ще більш гнітючою, викликала образи (на оточуючих, обставини, життя взагалі).

Таким чином, за результатами клінічного інтерв'ю, у жінок встановлено такі особливості, як психологічні настанови, які вони отримали у дитинстві стосовно своєї тілесності:

- настанови, що стосуються тілесного зв'язку матері та дитини;
- настанови, пов'язані із психологічним контактом із батьком;
- настанови, пов'язані із сімейним ставленням до дитини як до особистості певної статі.

Для підтвердження визначених особливостей було застосовано опитувальник «Взаємодія батько – дитина» (ВБД) І. Марковської. Результати діагностування узагальнено на рис. 1.

Порівняльний аналіз середніх показників шкал, які характеризують взаємодію жінок із матерями та батьками, свідчить про наявність відмінностей: за шкалою «Відсутність співпраці – співробітництво» взаємодія з батьком склала 78,80 бали, з матір'ю – лише 37,48 балів. Відзначимо, що за більшістю шкал середні показники щодо взаємодії з батьком вищі, ніж середні показники, які характеризують взаємодію жінок із матерями.

Встановлено, що найвищий середній показник по вибірці при взаємодії з матір'ю жінки показали для шкали «Непоследовність – последовність матері» – 64,95 балів. Це достатньо значний показник. Последовність матері для жінок є важливим параметром взаємодії, у цій шкалі відображається, наскільки последовна і постійна мати у своїх вимогах, ставленні до дитини, застосуванні покарань і заохочень тощо. Найнижчий середній показник отримано для шкали «Емоційна дистанція – емоційна близькість дитини до матері» – 26,88 балів. Слід звернути увагу на те, що ця шкала відображає суб'єктивне уявлення жінок про близькість до них матерів. У жінок встановлена низька емоційна дистанція з матерями.

Важливо відзначити, що за результатами знаходження стандартного відхилення для середніх показників за кожною шкалою щодо жінок до матерів маємо найбільше стандартне відхилення для шкали «Автономність – контроль щодо дитини» (26,65 балів), а найнижче – для шкали «Задоволеність взаєминами дитини з матір'ю» (16,85 балів). Розподіл відповідей у респондентів більш широкий саме для розуміння контролю й автономності матері стосовно доньки. Щодо задоволеності взаєминами з матір'ю респонденти мають найменший розподіл відповідей. За шкалою «Заперечення – прийняття дитини матір'ю» спостерігаємо стандартне відхилення в 17,47 бали. Досліджувані жінки впевнені, що вони більш чітко розуміють таку характеристику, як прийняття матір'ю доньки.

Результати діагностування молодих жінок за опитувальником «Взаємодія батько – дитина» дозволили виокремити такі особливості формування тілесності у молодих жінок у процесі становлення дитяче-батьківських відносин, як задоволеність взаєминами жінки з батьками, авторитетність батьків, емоційна близькість дитини до батьків,

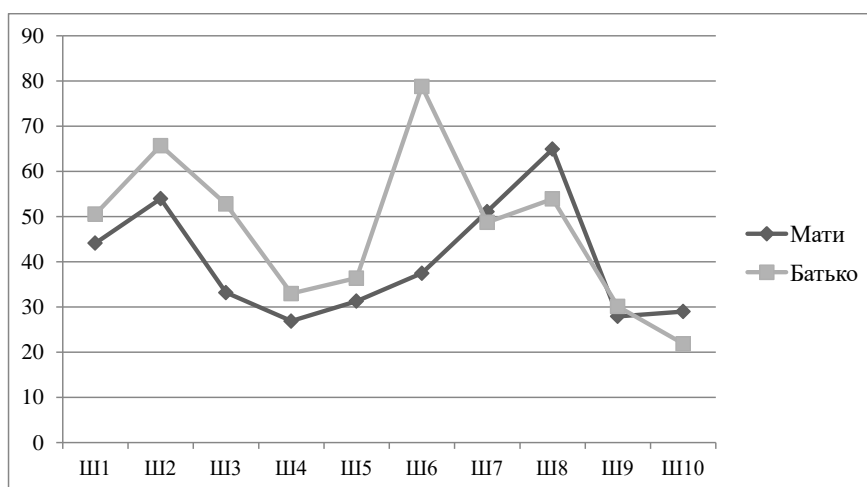

Рис. 1. Взаємодія молодих жінок із матір'ю і батьком за шкалами

контроль щодо дитини та прийняття дитини батьками.

Результати діагностування за методикою «Види агресивності» унаочнено на рис. 2.

Найбільший показник загальної агресії належить до середнього рівня агресії у молодих жінок (60,48%), показник низького рівня відповідає 18,10%, високого – 21,43%. У контексті нашого дослідження важливими є середні показники видів агресії: вербальної ($\bar{X} = 3,60$), фізичної ($\bar{X} = 2,91$), предметної ($\bar{X} = 2,89$), емоційної ($\bar{X} = 3,33$) та самоагресії ($\bar{X} = 3,89$). У респондентів встановлений найбільший середній показник для самоагресії.

Результати діагностування жінок за методикою проективної діагностики тілесного Я «Вербалізація тілесного Я» узагальнено на графіку середніх значень ознак психосоматичної компетентності респондентів (рис. 3).

Як бачимо, найбільший середній показник у вибірці респондентів встановлено за ознакою

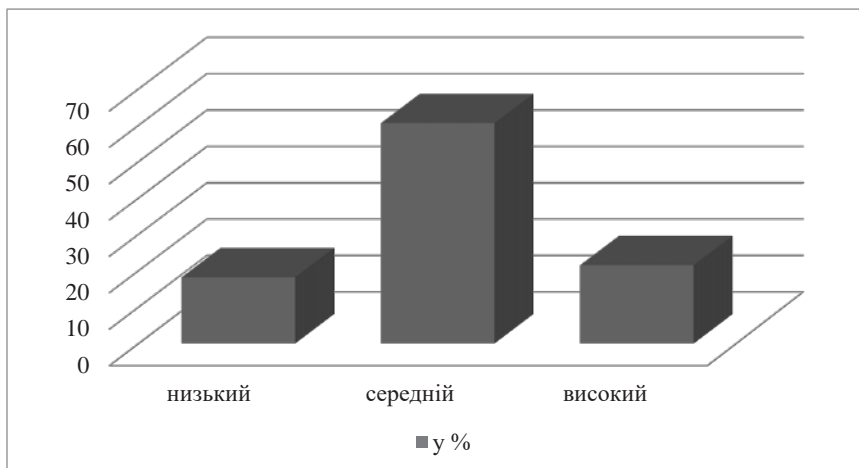

Рис. 2. Результати діагностування рівнів агресії у молодих жінок

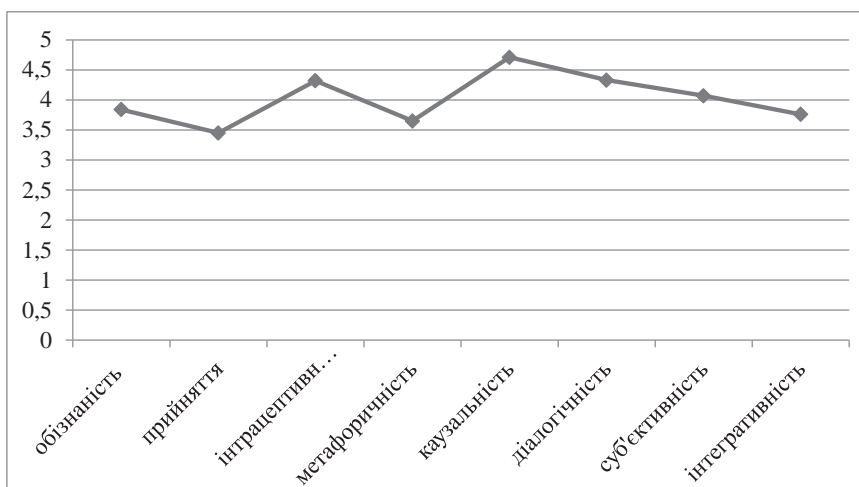

Рис. 3. Середні значення ознак психосоматичної компетентності у молодих жінок

«Каузальність» (4,71 бали). Друга за рангом ознака «Діалогічність» (4,33 бали) та третя – «Інтрацептивність» (4,32 бали). Найменший середній показник отримано для такої ознаки психосоматичної компетентності у молодих жінок, як «Прийняття» (3,45 бали).

Наголосимо, що отримані середні показники психосоматичної компетентності у молодих жінок, які стосуються тілесної симптоматики, характеризують зміст тілесного Я.

Зауважимо, що, за нашими спостереженнями, найважче виконували цю методику жінки у віці 21–25 років. Підкреслимо: у майбутньому у жінок важливо розвивати прийняття свого тіла як складової частини цілісного організму, навчити їх застосовувати внутрішній діалог із тілесним Я.

Далі проаналізуємо отримані результати дослідження жінок за допомогою опитувальника «Торонтська алекситимічна шкала». Зазначимо, що алекситимія у жінок визначається труднощами у знаходженні потрібних слів для опису свого емоційного стану. У зв'язку з цим нами було прийнято рішення досліджувати цей психологічний феномен у молодих жінок за різними віковими розподілами. Встановлено, що в жінок у віці від 36 до 42 років середній показник алекситимії $\bar{X}$ склав 58,64 бали, що характеризує низький рівень цієї психологічної характеристики. Стандартне відхилення S для цієї вікової групи жінок становить 11,81 бали. Це значне відхилення, яке свідчить про неправдивість отриманих даних. У жінок віком від 18 до 25 років середній показник алекситимії склав 67,76 балів, що характеризує групу ризику для цієї психологічної характеристики. Стандартне відхилення для цієї вибірки $S = 9,07$, що свідчить про адекватність отриманих балів. У жінок віком від 26 до 35 років середній показник алекситимії $\bar{X}$ склав 67,49 балів, а це характеризує групу ризику цієї психологічної характеристики. Стандартне відхилення $S = 7,87$ є допустимим для такої вибірки респондентів. Експериментально доведено превалювання групи ризику щодо показників алекситимії у молодих жінок.

У зв'язку з цим нами було прийнято рішення досліджувати цей психологічний феномен у молодих жінок за різними віковими розподілами. Встановлено, що в жінок у віці від 36 до 42 років середній показник алекситимії $\bar{X}$ склав 58,64 бали, що характеризує низький рівень цієї психологічної характеристики. Стандартне відхилення S для цієї вікової групи жінок становить 11,81 бали. Це значне відхилення, яке свідчить про неправдивість отриманих даних. У жінок віком від 18 до 25 років середній показник алекситимії склав 67,76 балів, що характеризує групу ризику для цієї психологічної характеристики. Стандартне відхилення для цієї вибірки $S = 9,07$, що свідчить про адекватність отриманих балів. У жінок віком від 26 до 35 років середній показник алекситимії $\bar{X}$ склав 67,49 балів, а це характеризує групу ризику цієї психологічної характеристики. Стандартне відхилення $S = 7,87$ є допустимим для такої вибірки респондентів. Експериментально доведено превалювання групи ризику щодо показників алекситимії у молодих жінок.

Результати діагностування респондентів за методами «Опитувальник саморефлексії тілесного потенціалу» й «Опитувальник тілесного локусу контролю», які характеризують формування тілесності у молодих жінок у процесі становлення дитяче-батьківських відносин, дозволили констатувати: 1) визначено таку особливість тілесності у молодих жінок у процесі становлення дитяче-батьківських відносин, як вміння оцінювати та співвідносити свої тілесні характеристики (інтернальність – екстернальність тілесного локусу контролю) із суспільними вимогами; 2) серед жінок переважає конформний тип саморефлексії тілесного потенціалу (сумарний показник конформного і вітального типів становлять більший відсоток опитуваних (61,90%)), можна стверджувати, що для жінок від 18 до 42 років характерним є недостатній рівень сформованості саморефлексії тілесного потенціалу; 3) встановлено таку особливість формування тілесності у молодих жінок у процесі становлення дитяче-батьківських відносин, як здатність до саморефлексії (самоаналізу) власної тілесності, передбачення її наслідків.

Спираючись на отримані результати діагностики, було проведено факторний аналіз, що дав змогу згрупувати змінні, об'єднавши їх за узагальнюючими факторами для чіткого аналізу особистісного профілю молодих жінок із переважа-

ючим рівнем тілесності у процесі становлення дитяче-батьківських відносин.

Висновки і перспективи подальших розробок. Таким чином, у ході експериментального дослідження визначено й математично підтверджено, що до особливостей формування тілесності у молодих жінок у процесі становлення взаємин із батьками слід віднести: настанови, що стосуються тілесного зв'язку матері та дитини; настанови, пов'язані із психологічним контактом із батьком; настанови, пов'язані із сімейним ставленням до дитини як до особистості певної статі; прийняття (чи не прийняття) жінкою свого тіла як складової частини цілісного організму; задоволеність взаєминами жінки з батьками, авторитетність батьків, емоційна близькість дитини до батьків, контроль щодо дитини та прийняття дитини батьками; вміння оцінювати та співвідносити свої тілесні характеристики (інтернальність – екстернальність тілесного локусу контролю) із суспільними вимогами; здатність до саморефлексії власної тілесності, передбачення її наслідків.

Надалі вважаємо за необхідне розробити типологію тілесності у молодих жінок у процесі становлення дитяче-батьківських відносин і вивчити особистісні профілі жінок, що розкривають окремі компоненти у структурі тілесності як багатфакторного явища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар К.В. Дослідження саморефлексії тілесного потенціалу молодої жінки. *Проблеми сучасної психології*. 2016. Вип. 33. С. 47–57.
2. Колярова А.О. Проблематизація рефлексії тілесного досвіду особистості в процесі її самопроекування. *Актуальні проблеми психології*. Т. II. 2018. Вип. 11. С. 148–162.
3. Ложкин Г.В., Рождественский А.Ю. Феномен телесности в Я-структуре старшеклассников и содержание их жизненных проектов. *Психологический журнал*. 2004. № 2. С. 27–33.
4. Рождественский А.Ю. Феноменология телесности у просторі життєвих перспектив особистості : монографія. Київ : Міленіум, 2005. 294 с.
5. François Y. Françoise Dolto, De l'éthique à la pratique de la psychanalyse d'enfants [Françoise Dolto: from ethics to psychoanalytical practice among children]. Paris, Paidos/Centurion. 1990. 212 p.

REFERENCES

1. Bondar, K.V. (2016) Doslidzhennia samorefleksii tilesnoho potentsialu molodoi zhinky. *Problemy suchasnoi psykholohii* [A research of self-reflection of the bodily potential of a young woman]. Vyp. 33. S. 47–57. [in Ukrainian]
2. Koliarova, A.O. (2018) Problematyzatsiia refleksii tilesnoho dosvidu osobystosti v protsesi yii samoproektuvannia. *Aktualni problemy psykholohii*. T. II [Problematization of reflection of bodily experience of personality in the process of its self-design]. Vyp. 11. S. 148–162. [in Ukrainian]
3. Lozhkyn, H.V., Rozhdestvenskyi, A.Yu. (2004) Fenomen telesnosty v Yastrukture starsheklassnykov y sodержanye ykh zhyznennykh projektov. *Psykholohycheskyi zhurnal* [The phenomenon of corporeality in the self-structure of high school students and the content of their life projects]. № 2. S. 27–33. [in Ukrainian]
4. Rozhdestvenskyi, A.Yu. (2005) Fenomenolohiia tilesnosti u prostori zhyttievkykh perspektiv osobystosti: monohrafiia [The phenomenology of corporeality in the space of life prospects of the individual: a monograph]. Kyiv: Milenium. [in Ukrainian]
5. François, Y. (1990) Françoise Dolto, De l'éthique à la pratique de la psychanalyse d'enfants [Françoise Dolto: from ethics to psychoanalytical practice among children]. Paris, Paidos/Centurion. 212 p. [in French]

ЗВ'ЯЗОК НАЦІОНАЛЬНОЇ АФІЛІАЦІЇ З НАЦІОНАЛЬНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ УКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДИ

Співак Л. М.

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри теоретичної та консультативної психології
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-3653-5432
l.m.spivak@npu.edu.ua*

Ключові слова: національна афіліація, національна ідентичність, нація, студент, заклади вищої освіти.

Позитивна національна ідентичність молодих громадян держави підвищує стабільність кожної нації. Студентський вік є сенситивним для розвитку національної ідентичності. Мета статті – емпірично вивчити зв'язок національної афіліації з розвитком національної ідентичності українських студентів вітчизняних закладів вищої освіти. В емпіричному дослідженні застосовано модифіковану методику «Етнічна афіліація» та методику оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності. Встановлено, що в найбільшій кількості студентів врівноважені особисті інтереси й націоафіліативні прагнення, в дещо меншій – особисті інтереси домінують над груповими, в найменшій – переважають націоафіліативні прагнення. Більшість студентів вирізняє високий рівень національної ідентичності, що засвідчує їхня національна гордість і чіткість усвідомлення свого націокультурного походження і національної належності в ситуаціях міжнаціональних взаємодій. У меншій кількості студентів помічено середній і низький рівні національної ідентичності, які виявляються в недостатній чіткості усвідомлення ними своєї національної належності та переживанні національної гордості в окремих ситуаціях міжнаціональних взаємодій.

Визначено статистично сильний і додатний (прямий) зв'язок між національною афіліацією та позитивністю національної ідентичності студентів. Досліджувані з домінуючими націоафіліативними прагненнями пишаються своїм націокультурним походженням і національною належністю майже в кожній ситуації міжнаціональних взаємодій; із врівноваженими націоафіліативними прагненнями й особистими інтересами – майже в половині таких ситуацій; із переважаючими особистими інтересами над груповими – лише в окремих ситуаціях. Зафіксовано статистично сильний і від'ємний (обернений) зв'язок між національною афіліацією і чіткістю національної ідентичності студентів. Досліджувані з домінуючими націоафіліативними прагненнями чіткіше усвідомлюють своє націокультурне походження і національну належність порівняно зі студентами, в яких особисті інтереси переважають над груповими.

Отже, емпірично доведено наявність статистично значущого зв'язку національної афіліації з національною ідентичністю українських студентів вітчизняних закладів вищої освіти.

RELATIONSHIP BETWEEN NATIONAL AFFILIATION AND NATIONAL IDENTITY OF UKRAINIAN STUDENTS YOUTH

Spivak L. M.

*Doctor of Sciences in Psychology, Professor;
Professor at the Department of Theoretical and Counselling Psychology
National Pedagogical Dragomanov University
Pyrohov str., 9, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3653-5432
l.m.spivak@npu.edu.ua*

Key words: *national affiliation, national identity, nation, student, higher education institutions.*

A positive national identity of young citizens of the state increases the stability of each nation. Student age is sensitive to the development of national identity. The purpose of the article is to empirically study the connection of the national affiliation with the development of the national identity of Ukrainian students of domestic higher education institutions. The empirical study used a modified method of "Ethnic Affiliation" and a method of assessing the positivity and uncertainty of ethnic identity. It is established that in the largest number of students personal interests and national affiliative aspirations are balanced, in a slightly smaller one – personal interests dominate over group ones, in the smallest – national affiliative aspirations prevail. Most students have a high level of national identity, which testifies to their national pride and clear awareness of their national and cultural origins and nationality in situations of interethnic interaction. A smaller number of students noticed medium and low levels of national identity, which is manifested in a lack of clarity in their awareness of their nationality and the experience of national pride in certain situations of interethnic interaction.

A statistically strong and positive (direct) relationship between national affiliation and positivity of students' national identity was identified. Researchers with dominant national affiliative aspirations are proud of their national and cultural origin and nationality in almost every situation of interethnic interaction; with balanced national affiliation aspirations and personal interests – in almost half of such situations; with predominant personal interests over group ones – only in certain situations. There is a statistically strong and negative (inverse) relationship between national affiliation and the clarity of students' national identity. Researchers with dominant national affiliative aspirations are more aware of their national and cultural origins and national affiliation, compared with students in whom personal interests prevail over group ones.

Thus, the existence of a statistically significant relationship of the national affiliation with the national identity of Ukrainian students of domestic higher education institutions has been empirically proved.

Постановка проблеми. За умов інтенсифікації процесів інтеграції держав до світового соціокультурного простору загалом та академічної міграції й мобільності зокрема актуалізується проблема розвитку національної ідентичності їхніх молодих громадян, адже студентський (юнацький) вік є чутливим для розвитку національної ідентичності. У Державній Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді наголошено на важливості розвитку національної ідентичності студентської молоді. Нагальні державні завдання підвищують

значущість психологічних досліджень, присвячених розвитку національної ідентичності вітчизняних студентів закладів вищої освіти.

Аналіз останніх наукових психологічних досліджень і публікацій із проблеми розвитку національної ідентичності студентської молоді засвідчив, що вчені вивчали її окремі аспекти.

Предметом наукового дослідження Д.В. Піонтовської виступили особливості розвитку національної ідентичності українських студентів вітчизняних закладів вищої освіти, які здобувають різні

спеціальності. Психолог емпірично встановила найбільш інтенсивний розвиток позитивної національної ідентичності у майбутніх учителів історії України, української мови та літератури. Менш інтенсивний – у майбутніх фахівців таких сфер, як журналістика, правознавство, філософія, культурологія, соціальна педагогіка, психологія, логопедія. Найменш інтенсивний – у майбутніх фахівців сфер медицини, геодезії, математики, транспортних технологій (автомобільного транспорту). Науковець виявила, що розвиток позитивної національної ідентичності студентів різних спеціальностей зумовлений систематичним вивченням ними таких освітніх дисциплін, які здійснюють найбільший вплив на цей процес, зокрема археології України, української етнології, етнопсихології, історії української культури, усної народної творчості, історії української мови, української літератури [1].

У публікації Л.М. Співак та О.В. Коваленко розкрито результати вивчення впливу мови спілкування на розвиток національної ідентичності вітчизняних студентів закладів вищої освіти України. Психологи емпірично довели, що спілкування українською мовою є важливою умовою розвитку позитивної національної ідентичності студентської молоді [2].

Проведений теоретичний аналіз виявив відсутність наукових психологічних досліджень, присвячених зв'язку національної афіліації з розвитком національної ідентичності вітчизняних студентів українських закладів вищої освіти.

Мета статті – емпірично вивчити зв'язок національної афіліації з розвитком національної ідентичності вітчизняної студентської молоді закладів вищої освіти України. Для досягнення цієї мети було поставлено такі **завдання**: 1) емпірично дослідити національну афіліацію студентів закладів вищої освіти; 2) емпірично вивчити національну ідентичність студентської молоді; 3) встановити зв'язок національної афіліації з національною ідентичністю студентів.

Виклад основного матеріалу дослідження. За нашою позицією, національна ідентичність є результатом процесу когнітивно-емоційного усвідомлення й оцінювання особистістю себе як представника конкретної нації. Мова, історія, державні символи, культура, національний характер і територія є вирізняювальними ознаками кожної нації, які щодо неї виконують інтегративну і диференційну функції. Основні прояви позитивної національної ідентичності особистості – прихильність до конкретної нації; актуальність і значущість належності до нації; усвідомлення своєї належності до нації; переживання тожності з представниками конкретної нації; національна гідність; національна самоповага. Прихильність до конкретної нації презентує національну афіліацію, що є прагненням

особистості належати до цієї нації та переживати єдність із її представниками [3].

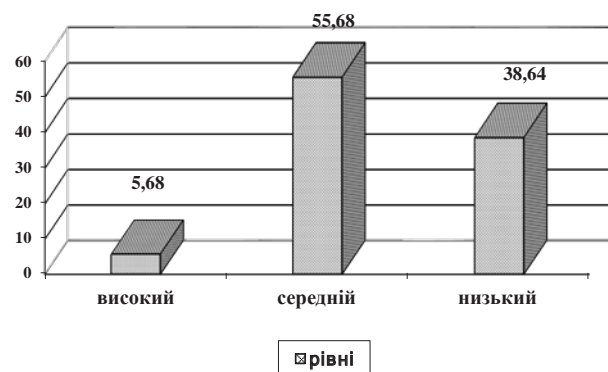
Для емпіричного вивчення національної афіліації досліджуваних використовувалася методика «Етнічна афіліація» [4] в нашій модифікації [3], за допомогою якої було визначено високий, середній і низький рівні національної афіліації студентської молоді.

З метою емпіричного дослідження національної ідентичності студентів застосовувалася методика оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності [5] в нашій модифікації [3]. Застосування цієї методики сприяло визначенню високого, середнього і низького рівнів позитивності й чіткості національної ідентичності студентської молоді.

Зв'язок національної афіліації з національною ідентичністю студентів встановлювався за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона.

Емпіричне дослідження було проведено впродовж 2018–2019 рр. У ньому взяли участь 88 українських студентів закладів вищої освіти міста Києва. Їхній вік – від 17 до 19 років.

Результати розв'язання першого завдання щодо рівнів національної афіліації студентської молоді подано на рис. 1.

Рис. 1. Кількісні дані щодо національної афіліації студентської молоді (%)

З рис. 1 видно, що високий рівень національної афіліації виявлено у найменшій кількості досліджуваних (5,68%). Студенти з цим рівнем прагнуть дотримуватися культурних норм, правил, традицій і способу життя нації. Для них важливо бути представниками української нації та завжди пам'ятати про те, що вони українці. Інтереси нації вони ставлять вище за особисті, що засвідчує переважання націоафіліативних прагнень.

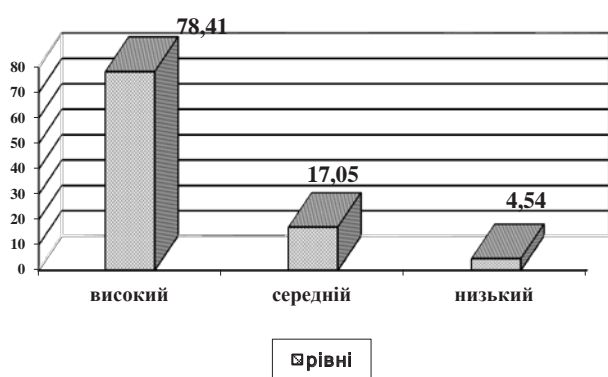
Середній рівень національної афіліації помічено в найбільшій кількості досліджуваних (55,68%). На думку студентів із цим рівнем, із одного боку, для сучасної молоді людини важливо підтримувати спосіб життя нації й пам'ятати про свою національність. З іншого – не менш важливо зважати на особисті інтереси, адже одна

людина не має відповідати за справи усієї нації. У таких студентів виявлено врівноваженість націоналістичних прагнень та особистих інтересів.

Низьким рівнем національної афіліації вирізняється досить велика кількість досліджуваних – 38,64%. Студенти з цим рівнем упевнені, що сучасна молода людина передусім повинна зважати на особисті інтереси у своїй поведінці, а не на старі національні норми та традиції. У таких студентів особисті інтереси домінують над груповими.

Отже, найбільша кількість сучасних студентів закладів вищої освіти має середній рівень національної афіліації, дещо менша – низький, найменша – високий.

Результати розв'язання другого завдання щодо позитивності та чіткості національної ідентичності студентської молоді подано на рис. 2 і на рис. 3.

Рис. 2. Кількісні дані щодо позитивності національної ідентичності студентської молоді (%)

Як помітно з рис. 2, високий рівень позитивності національної ідентичності встановлено в найбільшій кількості досліджуваних (78,41%). Студенти з цим рівнем пишуться власним національним походженням і національною належністю. Їм притаманна сильна прихильність до своєї нації.

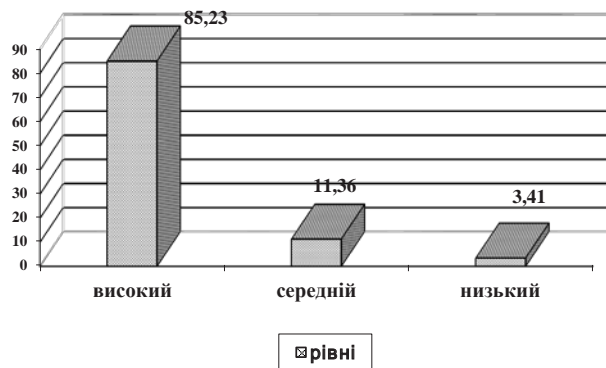
Середній рівень позитивності національної ідентичності помічено у значно меншій кількості досліджуваних (17,05%) порівняно з високим. Студенти з цим рівнем пишуться своїм національним походженням і національною належністю не в кожній ситуації міжнародних взаємодій. Вони не досить прихильні до своєї нації.

Низький рівень позитивності національної ідентичності виявлено в найменшій кількості досліджуваних (4,54%). Студенти з цим рівнем уникають зайвих згадувань про своє національне походження і національну належність.

Отже, більшість сучасних студентів закладів вищої освіти вирізняє високий рівень позитивності національної ідентичності.

Одержані у 2018–2019 рр. емпіричні результати про позитивну національну ідентичність

більшості українських студентів узгоджуються з емпіричними результатами, емпірично виявленими у 2012–2013 рр. за допомогою модифікованої методики вимірювання етнічної ідентичності Дж. Фінні. Так, високий рівень переживання позитивних і сильних почуттів щодо своєї національної належності було встановлено у 76% досліджуваних, середній – у 21%, низький – у 3% [1].

Рис. 3. Кількісні дані щодо чіткості національної ідентичності студентської молоді (%)

З рис. 3 видно, що високим рівнем чіткості національної ідентичності вирізняється найбільша кількість досліджуваних (85,23%). Студентів із цим рівнем характеризує впевненість у власній національній належності, що не залежить від низки умов, які можуть її знижувати. Зокрема, від такої умови, як проживання серед представників інших націй з іншою культурою і традиціями та т. ін., адже студенти з високим рівнем мають великий обсяг знань про своє національно-культурне походження, специфіку культури та характер представників їхньої нації.

Середній рівень чіткості національної ідентичності виявлено у значно меншій кількості досліджуваних (11,36%) порівняно з високим. Студентів із цим рівнем вирізняє більш-менш чітке усвідомлення свого національного походження і національної належності, особливо за умов міжнародних взаємодій. Знання таких студентів про культурні та психологічні якості представників їхньої нації є неповними.

Низький рівень чіткості національної ідентичності встановлено в найменшій кількості досліджуваних (3,41%). Студенти з цим рівнем слабо усвідомлюють своє національно-культурне походження і національну належність за умов спілкування із представниками інших націй. Знання цих студентів про специфіку культури та характерні риси представників їхньої нації фрагментарні.

Отже, більшість сучасних студентів закладів вищої освіти вирізняє високий рівень чіткості національної ідентичності.

Розв'язання третього завдання полягало у вивченні зв'язку національної афіліації з національною ідентичністю студентської молоді.

Визначено сильний і додатний (прямий) зв'язок національної афіліації з позитивністю національної ідентичності досліджуваних ($r = 0,2$; $p \leq 0,01$). Студенти з переважаючими націоафіліативними прагненнями пишуться своїм націокультурним походженням і національною належністю в кожній ситуації міжнаціональних взаємодій. Досліджувані з урівноваженими особистими інтересами та націоафіліативними прагненнями – майже в половині таких ситуацій. Студенти, у яких особисті інтереси домінують над груповими – лише в окремих ситуаціях.

Встановлено сильний і від'ємний (обернений) зв'язок національної афіліації з чіткістю національної ідентичності досліджуваних ($r = -0,5$; $p \leq 0,01$). Студенти з домінуючими націоафіліативними прагненнями усвідомлюють власне націокультурне походження і національну належність на вищому рівні порівняно зі студентами, в яких особисті інтереси переважають над груповими.

Висновки. За результатами проведеного емпіричного дослідження визначено зв'язок національної афіліації з національною ідентичністю сучасних вітчизняних студентів українських закладів вищої освіти.

У найбільшій кількості студентів виявлено врівноваження націоафіліативних прагнень і особистих інтересів, у дещо меншій – домінування особистих інтересів над груповими, у найменшій – переважання націоафіліативних прагнень.

Більшість студентів характеризує високий рівень національної ідентичності, що засвідчує їхню національну гордість і чіткість усвідомлення

власного націокультурного походження та національної належності. Невелику кількість студентів вирізняють середній і низький рівні національної ідентичності, що виявляються в недостатній чіткості усвідомлення ними своєї національної належності й переживанні національної гордості лише в окремих ситуаціях міжнаціональних взаємодій.

Сильний і додатний (прямий) зв'язок встановлено між національною афіліацією і позитивністю національної ідентичності досліджуваних. Студенти, в яких домінують націоафіліативні прагнення, пишуться власним націокультурним походженням і національною належністю у кожній ситуації міжнаціональних взаємодій. Студенти з урівноваженими особистими інтересами та націоафіліативними прагненнями – майже в половині таких ситуацій. Натомість студенти, у яких особисті інтереси переважають над груповими, переживають національну гордість лише в окремих ситуаціях міжнаціональних взаємодій.

Сильний і від'ємний (обернений) зв'язок визначено між національною афіліацією і чіткістю національної ідентичності досліджуваних. Студенти, у яких переважають націоафіліативні прагнення, чіткіше усвідомлюють власне націокультурне походження і національну належність порівняно зі студентами, в яких особисті інтереси домінують над груповими.

Перспективним для вивчення вважаємо питання розвитку національної ідентичності молодих українців, котрі є студентами зарубіжних закладів вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Піонтковська Д.В. Психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Нац. ун-т «Острозька академія». Острог, 2017. 195 с.
2. Spivak, L., Kovalenko, O. Language of Communication as an Important Condition for the Development of National Identity During Ukrainian Students. *Psycholinguistics*. 2018. № 24 (1). P. 304–319. URL: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2018-24-1-304-319>.
3. Співак Л.М. Психологія розвитку національної самосвідомості особистості в юності : монографія. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2015. 300 с.
4. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. Москва : Смысл, 1998. 389 с.
5. Татарко А.Н., Лебедева Н.М. Методы этнической и кросс-культурной психологии. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. 238 с.

REFERENCES

1. Piontkovs'ka, D.V. (2017). *Psycholohichni osoblyvosti rozvytku natsional'noyi identychnosti student-s'koyi molodi* [Psychological Features of Development of Student's National Identity]. Extended abstract of candidate's thesis. Ostroh [in Ukrainian].
2. Spivak, L., Kovalenko, O. (2018). Language of Communication as an Important Condition for the Development of National Identity During Ukrainian Students. *Psycholinguistics*, № 24 (1), pp. 304–319. URL: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2018-24-1-304-319>.
3. Spivak, L.M. (2015). *Psikhologiya rozvytku natsionalnoi samosvidomosti osobystosti v yunosti* [Psychology of development of personality's national self-consciousness in youth]. Kamyanets-Podilsky: Ruta [in Ukrainian].
4. Soldatova, G.U. (1998). *Psikhologiya mezhetnicheskoi napryazhonnosti* [Psychology of Interethnic Tension]. Moskva: Smysl [in Russian].
5. Tatarko, A.N., Lebedeva, N.M. (2011). *Metody etnicheskoi i kross-kulturnoi psikhologii* [Methods of Ethnic and Cross-Cultural Psychology]. Moskva: Izd. dom Vysshei shkoly ekonomiki [in Russian].

РОЗДІЛ VII. СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.168.987.656:11.134(67)

DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-22>

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПІДЛІТКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ

Вовченко О. А.

кандидат психологічних наук, докторант

Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка

Національної академії педагогічних наук України

вул. М. Берлінського, 9, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-4399-0118

olgawow4enko@gmail.com

Ключові слова: *підлітковий вік, порушення розумового розвитку, емоційний інтелект, емоції, віковий критерій, статевий критерій, сприймання емоцій, диференціації емоцій.*

Актуальність дослідження формування емоційного інтелекту осіб з порушеннями розумового розвитку зумовлюється вирішенням нагальної потреби розроблення ефективних технологій розвитку особистості з особливими освітніми потребами на різних вікових етапах її становлення. Статтю присвячено проблемі дослідження гендерних особливостей сприймання та диференціації емоцій підлітками з порушеннями розумового розвитку. У статті визначено стан розробленості проблеми; охарактеризовано особливості формування емоційної сфери підлітків з порушеннями розумового розвитку за віковими та статевими критеріями, виокремлено структурні компоненти емоційного інтелекту та описано особливості його формування у юнаків та дівчат підліткового віку, що мають порушення розумового розвитку. Метою статті є дослідження гендерних особливостей формування емоційного інтелекту підлітків з порушеннями розумового розвитку. Мета дослідження забезпечувалась поетапним вирішенням основних завдань: по-перше, констатування особливостей сприймання емоцій юнаками та дівчатами підліткового віку, що мають порушення розумового розвитку; по-друге, визначення стану сформованості емоційного інтелекту у юнаків та дівчат підліткового віку, що мають порушення розумового розвитку; по-третє, визначення основних чинників становлення та формування емоційного інтелекту в підлітків з порушеннями розумового розвитку. Для розв'язання окреслених завдань і забезпечення достовірності положень та висновків було використано теоретичні та емпіричні методи наукового дослідження, що дало змогу встановити кількісні та якісні характеристики досліджуваного явища, охарактеризувати показники та встановити рівні. Було проведено психодіагностику відповідно до вимог та інструкцій використаних методик: «Емоційний інтелект» (за Н. Холлом), «Діагностика відповідності прояву емоційних станів та рівня диференціації емоцій» (за В. Бойко), бесіди, спостереження.

GENDER FEATURES OF EMOTIONAL INTELLIGENCE FORMATION IN ADOLESCENTS WITH MENTAL DEVELOPMENTAL DISORDERS

Vovchenko O. A.

*PhD in Psychological Sciences, Doctoral Student
Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology
of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*

M. Berlinskogo str., 9, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-4399-0118

olgawow4enko@gmail.com

Key words: *adolescence, mental developmental disorders, emotional intelligence, emotions, age criterion, sexual criterion, perception of emotions, differentiation of emotions.*

The relevance of the study of the formation of emotional intelligence of persons with mental developmental disorders is due to the urgent need to develop effective technologies for the development of personality with special educational needs at different ages of its formation. The article is devoted to the problem of studying the gender peculiarities of perception and differentiation of emotions by adolescents with intellectual disabilities. The article identifies the state of development of the problem; the peculiarities of the formation of the emotional sphere of adolescents with intellectual disabilities by age and gender criteria are characterized, the structural components of emotional intelligence are singled out and the peculiarities of its formation in adolescent boys and girls with intellectual disabilities are described. The aim of the article is to study the gender features of the formation of emotional intelligence of adolescents with intellectual disabilities. The purpose of the study was to provide a step-by-step solution to the main tasks: first, to identify the features of the perception of basic emotions by boys and girls with adolescence who have intellectual disabilities; secondly, determining the state of formation of emotional intelligence in young men and adolescent girls with intellectual disabilities; third, determining the main factors of formation and formation of emotional intelligence in adolescents with intellectual disabilities. Theoretical and empirical methods of scientific research were used to solve the outlined tasks and ensure the reliability of the provisions and conclusions, which allowed to establish quantitative and qualitative characteristics of the studied phenomenon, to characterize the indicators and to establish levels. Psychodiagnostic was performed in accordance with the requirements and instructions of the methods used: "Emotional intelligence" (according by N. Hall), "Diagnosis of compliance with the manifestation of emotional states and the level of differentiation of emotions" (according by V. Boyko), conversations, observations.

Постановка проблеми. Дослідження емоційного інтелекту підлітків з порушеннями розумового розвитку зумовлене необхідністю визначення особливостей впливу емоційної сфери на формування поведінкової сфери як однієї з ефективних умов соціалізації підлітків у подальше доросле життя. Сформованість емоційного інтелекту забезпечує особистості здійснення контролю над власною діяльністю і поведінкою, виконаними діями; спрямовує психоемоційну активність відповідно до ситуацій та емоційного наповнення подій з метою регулювання міжособистісних відносин та дотримання соціально значущих пра-

вил, норм тощо. Дослідження, що існують сьогодні, є суперечливими, дискусійними, особливо щодо формування та функціонування емоційного інтелекту, визначення умов і чинників його формування. У численних наукових доробках вітчизняної та зарубіжної психології і педагогіки простежуються тенденції щодо необхідності формування емоційного інтелекту та емоційно-вольової сфери як найважливіших складників особистості. Актуальність дослідження власне аспектів формування емоційного інтелекту осіб з порушеннями розумового розвитку зумовлюється вирішенням нагальної потреби розроблення ефек-

тивних технологій розвитку особистості з особливими освітніми потребами на різних вікових етапах її становлення.

Варто наголосити, що одним із домінантних порушень, що виникає під впливом порушення розумової діяльності, є дисфункція процесів регуляції емоцій і станів. Упередження руйнівного впливу цього порушення на становлення особистості можливе шляхом розроблення ефективних технологій діагностики стану сформованості та функціонування емоційного інтелекту особистості з порушенням розумового розвитку. Для цього важливим є врахування гендерних особливостей становлення особистості підлітка. Знання особливостей розвитку емоційної сфери на етапі становлення особистості юнака та дівчини дає можливість цілеспрямовано управляти емоціями особистості, підбирати відповідний психологічний супровід та сприяти якісному розвитку цієї сфери. Цілеспрямоване управління та формування емоційної сфери на етапі дорослішання особистості дає змогу впливати на якісне становлення особистісної саморегуляції. Крім того, становлення емоційної сфери безпосередньо впливає на розвиток особистості, який відбувається під впливом внутрішніх (темпераменту, характеру, самооцінки) та зовнішніх чинників (соціального оточення).

Як зазначав Л. Виготський, для розуміння психіки дитини з порушеннями розумового розвитку важливо досліджувати співвідношення між інтелектом й афектом [1, с. 234]. Інтелектуальний компонент з емоційним компонентом завжди перебувають у тісному зв'язку та постійній взаємодії. Дослідження, що існують нині, є суперечливими, дискусійними, особливо щодо формування та функціонування емоційного інтелекту в осіб з порушеннями розумового розвитку, визначення умов і чинників його формування. У численних дослідженнях вітчизняної та зарубіжної психології і педагогіки простежуються тенденції до нівелювання існування того факту, що особам з порушеннями розумового розвитку притаманна здатність до вербалізації та саморегуляції емоційних станів, відкидання факту наявності емоційного та соціального інтелекту в таких осіб тощо.

Варто наголосити, що дослідження наукової категорії «емоційний інтелект» у вітчизняній спеціальній психології та педагогіці відбувалися переважно через складові та суміжні категорії. Це переважно пов'язано з відкиданням припущення про наявність «емоційного інтелекту» в осіб з порушеннями розумового розвитку, в тому розумінні наукової категорії, яку дослідили свого часу американські психологи П. Саловей і Дж. Майер. Зокрема, йдеться про такі категорії: «емоційне самоусвідомлення» (О. Власова), «емоційне мислення» (О. Тихомиров), «емоційна компетент-

ність» (В. Охрименко), «емоційне розуміння» (Е. Гресь), «емоційна розумність» (Е. Носенко), «емоційна грамотність» (О. Василенко). Згідно з Дж. Майер і П. Саловей, «емоційний інтелект» варто розглядати через призму здібностей особистості, поєднання процесів пізнання та емоційної сфери. Як зазначають науковці, «певні емоції можуть підвищувати продуктивність процесу мислення й спрямовувати увагу на конкретні завдання», що є надзвичайно важливим аспектом для дослідження формування особистості підлітків з порушеннями розумового розвитку, оскільки підтверджує гіпотезу впливу емоційного інтелекту на саморегуляцію та самоконтроль особистості в цілому, підвищення її життєвої та соціальної компетентності тощо [2, с. 87–91].

У спеціальній психології питання розвитку емоційного інтелекту та здатності до регуляції емоцій підлітками з порушеннями розумового розвитку, як зазначалось вище, викликає багато суперечностей. О. Василенко та Д. Сокалов вважають, що недоцільно досліджувати емоційний інтелект у підлітків з порушеннями розумового розвитку, оскільки він, емоційний інтелект, взаємопов'язаний із загальним рівнем інтелектуального розвитку [3, с. 107]. У підлітків зазначеної категорії на фоні зниженого інтелектуального розвитку емоційний інтелект, відповідно, також матиме низькі показники. Науковці припускають, що виокремлення в структурі особистості з порушеннями розумового розвитку такої складової частини, як емоційний інтелект, унеможливило подальше формування механізмів саморегуляції та розвитку особистості загалом.

Водночас В. Маралов та В. Бойко вважають, що емоційний інтелект – це відносно стійка здатність, яку можливо розвивати. Вчені зауважують, що цьому сприяють такі особливості підлітків з порушеннями розумового розвитку, як емоційна лабільність, сугестивність, середній рівень емпатійності [4].

За О. Іркидом, основними складниками емоційного інтелекту є самосвідомість, самоконтроль, навички спілкування (чуттєвий, життєвий досвід), мотивація [5, с. 193]. Водночас, аналізуючи дослідження вітчизняних психологів, можна виокремити ще й такі структурні компоненти, як: усвідомлена регуляція емоцій, розуміння (усвідомлення) емоцій, розпізнавання та вираження емоцій та почуттів.

Отже, в ході дослідження емоційний інтелект буде розглянуто як провідну складову частину особистості з порушеннями розумового розвитку, як сукупність ментальних властивостей особистості, що сприяють усвідомленню та розумінню власних емоцій, почуттів та емоцій, станів оточуючих людей.

У ході наукового аналізу психологічних досліджень було встановлено, що емоційний інтелект має складну структуру, і від рівня сформованості її компонентів залежить успішність і сформованість будь-якої емоційно-вольової діяльності особистості (Л. Ганіч, Д. Марченко, М. Микитенко, Д. Пагава, М. Хоменко, І. Черноусов) [6], [7], [8], [9]. Відповідно до досліджень П. Саловей і Дж. Майер, Н. Холла, В. Ванди емоційний інтелект – це сукупність сформованості та рівня розвитку таких якостей, як самосвідомість, самоконтроль, мотивація, емпатія, вміння ставити себе на місце інших людей, навички спілкування та вміння знаходити компроміси, саморегуляція, вербалізація емоційних станів, здатність та наявність психоемоційної лінгвістики [2, с. 89], [10], [12, с. 65]. Узагальнюючи доробки вчених, можна виокремити складники емоційного інтелекту, що дасть змогу його досліджувати через рівні сформованості виокремлених компонент. Так, перша компонента – розрізнення, сприйняття та вираз емоцій (здатність ідентифікувати емоції за виразом обличчя, тоном голосу; здатність стежити за власними почуттями в реальному часі й розуміти їх; емоційна лінгвістика, тобто спроможність називати почуття та емоції власні та інших людей, уміння висловлюватися чітко щодо переживання тих чи інших емоційних станів, почуттів). Друга компонента – емоційна фасилітація (потенційна можливість особистості спрямовувати почуття та емоції). Третя компонента – розуміння емоцій (можливість розв'язувати емоційні проблеми, здатність ідентифікувати та розуміти взаємозв'язок між емоціями, думками й поведінкою; здатність розуміти цінність емоцій). Четверта компонента – управління емоціями (спроможність брати на себе відповідальність за власні емоції та почуття, процес особистісної та емоційної саморегуляції).

Варто відзначити, що істотною відмінністю формування емоційного інтелекту підлітків зі збереженим інтелектом і підлітків з порушеннями розумового розвитку є специфіка формування самоконтролю емоцій (особливо негативного спектру переживань), здатності до регуляції власних афектів і почуттів (на чому наголошували ще Л. Виготський, Н. Королько, В. Лебединський, О. Лурія, Ю. Максименко, Н. Стадненко та ін.). Тому вплив емоційного інтелекту на розвиток та функціонування особистості підлітка з порушеннями розумового розвитку визначається вмінням регулювати власні почуття, диференціювати та вербалізувати їх, співвідносити із ситуаціями «проживання емоцій». Як зазначав Д. Марченко, здатність до саморегуляції емоцій у підлітків з порушеннями розумового розвитку залежить від стану сформованості когнітивної, вольової та емо-

ційної сфер, які впливають власне на становлення і формування емоційного інтелекту [6, с. 78].

У ході експериментального дослідження сформованість емоційного інтелекту буде охарактеризовано за допомогою виокремлення трьох рівнів: високого, середнього та низького. Високий рівень сформованості емоційного інтелекту визначався шляхом отримання високих показників сформованості емоційних (емпатія; наявність емоцій, почуттів у позитивних та негативних ситуаціях; їх відповідність чи наявність перекручування), вольових (управління власними емоціями, емоційна саморегуляція) і когнітивних процесів (емоційна обізнаність, диференціація емоцій, здатність до розпізнавання емоцій інших людей, вербалізація емоційних станів, що переживає підліток). Середній рівень сформованості визначався в результаті наявності високих показників розвитку довільності емоційних процесів і середніх показників вольових і когнітивних процесів. Низький рівень сформованості визначався через отримання низьких показників сформованості емоційних, вольових і когнітивних процесів.

Мета статті – дослідження гендерних особливостей формування емоційного інтелекту підлітків з порушеннями розумового розвитку. Мета забезпечувалась поетапним вирішенням таких завдань:

- констатувати особливості сприймання емоцій юнаками та дівчатами підліткового віку, що мають порушення розумового розвитку;
- визначити стан сформованості емоційного інтелекту в юнаків та дівчат підліткового віку, що мають порушення розумового розвитку;
- визначити основні чинники становлення та формування емоційного інтелекту в підлітків з порушеннями розумового розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емоційний інтелект підлітків з порушеннями розумового розвитку визначався нами через розуміння, аналіз і зіставлення емоційних станів досліджуваними підлітками; через здатність до емпатії та саморегуляції базових емоцій підлітками з порушеннями розумового розвитку. Серед основного інструментарію було використано психодіагностичні методики, а саме: методику «Емоційний інтелект» (за Н. Холлом), методику «Діагностика відповідності прояву емоційних станів та рівня диференціації емоцій» (за В. Бойко), бесіди, спостереження. Дослідженням було охоплено 122 особи підліткового віку зі спеціальних загальноосвітніх шкіл-інтернатів м. Києва (школа-інтернат № 17, школа-інтернат № 12 (учні 5–9 класів)). Психодіагностика проводилась відповідно до інструкцій, з дотриманням необхідних вимог та використанням додаткового інструментарію.

За результатами діагностики підлітків з порушеннями розумового розвитку методикою «Емоційний інтелект» (за Н. Холлом) було встановлено низький рівень емоційного інтелекту, емоційної обізнаності, емпатії, управління власними емоціями та середній рівень здатності до розпізнавання емоцій інших людей (табл. 1). За результатами діагностування жоден із показників не визначався високим рівнем.

Таблиця 1

Стан сформованості емоційного інтелекту та його складників за методикою Н. Хола «Емоційний інтелект» у підлітків з порушеннями розумового розвитку (у %)

Рівні сформованості емоційного інтелекту та його компонентів	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Загальний рівень емоційного інтелекту	0	7	93
Емоційна обізнаність	0	9	91
Диференціація емоцій	3	18	78
Управління власними емоціями	2	19	79
Здатність до розпізнавання емоцій інших людей	2	41	57
Емпатія	0	27	73

Встановлено, що показники емоційної обізнаності та здатності до розпізнавання емоційних станів людей більше характерні для хлопців (емоційна обізнаність – 5,7%, здатність до розпізнавання емоцій – 22,2% серед опитаних підлітків-юнаків, у яких встановлено середній рівень),

аніж дівчат (відповідно, емоційна обізнаність – 3,3%, здатність до розпізнавання емоцій – 18,8% серед опитаних підлітків-дівчат, в яких встановлено середній рівень) (табл. 2). Показники управління власними емоціями та емпатії, навпаки, характерними є для дівчат (11,6% – управління власними емоціями та 17,1% – здатність до емпатії серед опитаних підлітків-дівчат, в яких встановлено середній рівень цих показників). Можна припустити, що такі результати пов'язані, по-перше, з особливостями становлення особистості в підлітковому віці (біологічні зміни в організмі, зміна провідного виду діяльності, психологічні новоутворення, специфіка перебігу кризи підліткового віку, значні зміни в розвитку інтелектуальної, спонукальної, емоційно-вольової сфер тощо), по-друге, з гендерними особливостями сприймання емоцій. Як зазначає у своїх дослідженнях Н. Холл, «емпатія є більш феміною складовою частиною емоційного інтелекту, як і сензитивність» [11, с. 209–210], маскулінною автор вважав емоційну обізнаність та здатність до розпізнавання емоційних станів.

Можна припустити, що загальний низький показник за шкалою емоційного інтелекту та його складників у досліджуваних підлітків, як юнаків, так і дівчат, детермінується не лише порушеннями інтелектуальної сфери, а водночас станом, за якого не вистачає розуміння, здатності до аналізу й опису емоцій у собі (емоційна необізнаність), що підтверджує і низький показник емоційної усвідомленості. Емоційна необізнаність визначається низьким рівнем розвитку афективних і когнітивних процесів. Особистість, яка має згідно з діагностичними процедурами низькі показники за цією шкалою, характеризується низькою здатністю до опису свого власного емоційного стану, недостатньою диференціацією власних почуттів

Таблиця 2

Порівняльний аналіз стану сформованості емоційного інтелекту та його складників за статевим критерієм методикою Н. Холла «Емоційний інтелект» у підлітків з порушеннями розумового розвитку (у %)

	Загальний рівень емоційного інтелекту		Емоційна обізнаність		Диференціація емоцій		Управління власними емоціями		Емпатія		Здатність до розпізнавання емоційних станів інших людей	
	Ю	Д	Ю	Д	Ю	Д	Ю	Д	Ю	Д	Ю	Д
Низький рівень	38	55	42	49	41	37	42	37	43	30	26	31
Середній рівень	4,2	2,8	5,7	3,3	7,4	10,6	7,4	11,6	9,9	17,1	22,2	18,8
Високий рівень	0	0	0	0	1,3	1,7	1,1	0,9	0	0	1,2	0,8

Примітки: «Ю» – результат діагностики досліджуваних підлітків-юнаків, «Д» – результат діагностики підлітків-дівчат, що охоплені дослідженням

та емоцій. Також емоційну необізнаність можна констатувати в структурі особистості через невміння вербалізувати власні емоційні стани, недорозвиток рефлексивного компонента емоцій.

Підлітки з порушеннями розумового розвитку, згідно з дослідженнями О. Борзунової, часто характеризуються невисоким рівнем емоційної обізнаності як стійкою рисою характеру [13, с. 97]. У підлітків зі збереженим інтелектом вона також може визначатися, але детермінується вона не органічними порушеннями, а є тимчасовою реакцією на депресію чи тривогу, захисною реакцією на фруструючу ситуацію, ситуацію, пов'язану з насильством чи агресією. Провідною емоційною модальною характеристикою підлітків з низькою емоційною обізнаністю є емоція гніву (варіації та відтінки цієї емоції – роздратованість, злість тощо). Такі підлітки характеризуються низькою здатністю до адаптованості власних емоцій, тобто мають труднощі з адекватним вираженням емоцій відповідно до ситуації, що їх детермінує.

У підлітків з порушеннями розумового розвитку емоційна необізнаність (її низькі показники) виражається через труднощі під час вираження емоцій і почуттів, у поведінці під час емоційно-напружених ситуацій, у нездатності пояснити, розповісти, що відбувається з підлітком у певний момент на рівні переживань. У досліджуваних підлітків це часто впливає на рівень сформованості образу «Я», що виражається через нездатність до вербалізації власних емоційних переживань, емоцій оточуючих, низьку здатність до управління власними емоціями. Беручи до уваги отримані результати, варто зазначити, що підлітки з порушеннями розумового розвитку потребують додаткових психокорекційних занять, що будуть спрямовані на формування вміння називати емоції, почуття, які вони переживають, означувати їх відповідними вербальними символами.

Таким чином, за результатами психологічного діагностування юнаків і дівчат підліткового віку,

що мають порушення розумового розвитку, методикою «Емоційний інтелект» (за Н. Холлом) було встановлено недостатню сформованість емоційного інтелекту та його складників, як-то емоційної обізнаності, диференціації емоцій, управління емоціями, емпатії та здатності до розпізнавання емоційних станів інших людей; сформованість провідної емоційної модальності (гніву та суміжних негативних емоційних станів), недостатній рівень адаптивності (адекватність вираження емоції відповідно до ситуації). Зазначимо також, що згідно з отриманими результатами, відповідно до статевого критерію загальний рівень емоційного інтелекту, сформованість обізнаності та диференціації емоцій та провідної модальності емоції гніву більш характерні для підлітків-хлопців. Дівчатам більшою мірою притаманні адекватність вираження емоцій та емпатійність, але низький загальний показник рівня сформованості емоційного інтелекту.

За результатами діагностики підлітків з порушеннями розумового розвитку за методикою «Діагностика відповідності прояву емоційних станів та рівня диференціації емоцій» (за В. Бойко) [4] було встановлено сформованість спрямованості психічних процесів, комунікативних властивостей, співпереживання, ідентифікації підлітка себе з оточуючими та дистанціювання від них, провідні канали емоцій та здатність до диференціації інших людей, стан емпатійності. Результати діагностики констатують у підлітків з порушеннями розумового розвитку високі показники за шкалою інтуїтивного каналу емоцій (табл. 3).

Провідним каналом емоцій у підлітків з порушеннями розумового розвитку є інтуїтивний (42%), менш вираженими є два інші показники – раціонального (21%) та афективного каналів (37%). Дівчатам притаманний інтуїтивний канал (23%), хлопцям – афективний (20%) (табл. 4).

Таблиця 3

Порівняльний аналіз шкал каналів емоцій у підлітків з порушеннями розумового розвитку (за віковим критерієм, у %) (за методикою В. Бойко)

Шкали	5 клас	6 клас	7 клас	8 клас	9 клас
Інтуїтивний канал емоцій	35	35	45	50	45
Раціональний канал емоцій	15	20	20	25	25
Афективний канал емоцій	50	45	35	25	30

Таблиця 4

Порівняльний аналіз шкал каналів емоцій у підлітків з порушеннями розумового розвитку (статевий критерій, у %) (за методикою В. Бойко)

Шкали	Загальний показник	Дівчата	Юнаки
Інтуїтивний канал емоцій	42	23	19
Раціональний канал емоцій	21	11	10
Афективний канал емоцій	37	17	20

Переважає інтуїтивний канал вказує на високий рівень сформованості здатності до співпереживання, емпатійності та ідентифікації підлітків з партнером, водночас показники дистанціювання характеризуються низьким рівнем. Високі показники інтуїтивного каналу дають змогу припустити, що емоційне ставлення та сприйняття оточуючих підлітками з порушеннями розумового розвитку більше характеризується інтуїтивним, малоусвідомленим, спонтанним, чуттєвим характером, ніж осмисленим сприйняттям партнера, що детерміновано правилами, нормами соціального оточення. На нашу думку, це є позитивною характеристикою досліджуваних підлітків, оскільки вони сприймають партнера на інтуїтивному, чуттєвому рівні, разом із тим їм не вистачає вміння вчасно дистанціюватися та контролювати власні емоційні стани. Відповідно до отриманих результатів діагностики підлітків з порушеннями розумового розвитку було встановлено, що 75% досліджуваних підлітків мають середній рівень здатності до ідентифікації і 25% – низький рівень (рис. 1). Серед підлітків, що характеризуються середнім рівнем, 40% досліджуваних становлять хлопці й 35% – дівчата. Серед обстежених, що характеризуються низьким рівнем, 15% – дівчат і 10% – хлопців-підлітків з порушеннями розумового розвитку.

Показник ідентифікації в досліджуваних підлітків констатує достатній рівень сформованості вміння розуміти партнера на основі співпереживання, вміння поставити себе на місце іншого, розуміння людини через неусвідомлене ототожнення її із собою. Середній рівень ідентифікації (за методикою В. Бойко) вказує на легкість, рухливість і гнучкість емоцій, достатню сформованість психічних процесів (уваги, сприймання), здатність до наслідування, копіювання емоцій партнера.

За результатами діагностики варто відзначити, що у підлітків з порушеннями розумового розвитку констатовано недостатньо сформовану здатність установлювати довготривалі комунікативні зв'язки, на що вказує низький рівень (у 70% опитаних підлітків) проникаючої здатності емоцій та емпатії в процесі комунікації. Варто також зазначити, що більш високі показники та вищий рівень проникаючої здатності емоцій та емпатії характерний для підлітків-дівчат (40%), ніж хлопців (30%). Крім того, у хлопців-підлітків з порушеннями розумового розвитку переважно констатовано низький рівень здатності до емпатії (15%). Можна припустити, що, як зазначалось вище, емпатія є більш фемінною ознакою особистості, ніж маскуліною.

Отже, низький рівень сформованості комунікативних властивостей, співпереживання, ідентифікації підлітка себе з оточуючими та дистанціювання від них, здатність до диференціації інших людей, низький стан сформованості емпатійності у підлітків з порушеннями розумового розвитку дає змогу констатувати: низьку адаптованість до зовнішніх стимулів (низький рівень адекватності вираження емоції відповідно до ситуації); недостатню опосередкованість міжособистісних контактів та низький рівень комунікативної здатності; неусвідомленість співпереживань, ідентифікацію з оточуючими та дистанціювання від них. Отримані результати вказують на нагальну потребу розроблення ефективних технологій формування емоційного інтелекту юнаків та дівчат підліткового віку, що мають порушення розумового розвитку. Отримані експериментальні результати дають можливість припустити, що використання психологічних технологій формування емоційної сфери, емоційного інтелекту зокрема, детермінують у подальшому позитивну динаміку становлення особистості як наслідок підвищення загального рівня її сформованості.

Рис. 1. Рівень здатності до ідентифікації емоційних станів підлітками з порушеннями розумового розвитку (у %) (за методикою В. Бойко)

Висновки. Емоційний інтелект підлітків з порушеннями розумового розвитку формується під впливом: слабкості та невірноваженості нервових процесів; порушень пластичності та рухливості нервової системи; специфіки функціонування пізнавальних процесів (мимовільність, нестійкість та обмежений обсяг уваги, порушення сприймання об'єктів і ситуацій, незначні обсяги пам'яті); порушень мовленнєвої діяльності; невміння оцінювати та співвідносити попередній досвід із поставленими завданнями; специфіки формування «Я-концепції» (самооцінка, нерозуміння власних можливостей). Отже, здійснено спробу встановити механізм функціонування емоційного інтелекту через виділення його основних складових компонент з метою подальшого впливу на формування особистості підлітка з порушеннями розумового розвитку. Крім того, здійснено спробу дослідження гендерних особливостей дослідження емоційного інтелекту. Як наслідок, визначено особливості сприймання емоцій юнаками та дівчатами підліткового віку, що мають порушення розумового розвитку; констатовано стан сформованості емоційного інтелекту в юнаків та дівчат підліткового віку, що були охоплені дослідженням; визначено чинники становлення та формування емоційного інтелекту в підлітків з порушеннями розумового розвитку.

У ході дослідження виявлено, що в підлітків з порушеннями розумового розвитку яскраво вираженою та характерною є емоційна необізнаність (низькі показники в юнаків та дівчат), яка виражається через труднощі під час вираження емоцій і почуттів, у поведінці під час емоційно-напружених ситуацій, у нездатності пояснити, розповісти, що відбувається з особистістю в певний момент на рівні переживань, почуттів тощо. Крім того, емоційний інтелект у структурі особистості підлітків з порушеннями розумового розвитку визначався

за показниками вираженості розпізнавання (здатність до розуміння, аналізу та зіставлення емоційних станів), диференціації емоцій (здатність до визначення, оцінки та зіставлення емоцій з аналогічними емоціями власного досвіду) та вербалізації базових емоцій (здатність до психолінгвістичного аналізу базових емоцій). Встановлено, що сформованість і динаміка прояву цих показників у досліджуваних підлітків має переважно низький рівень та характеризується вибірковою сформованістю розуміння емоцій, вибілковими здібностями до ідентифікації та аналізу емоційних станів, вибілковим характером визначення, оцінки та зіставлення емоцій власного досвіду переживання емоцій, недостатньо сформованою здатністю до вербалізації та аналізу базових емоцій. У досліджуваних підлітків це часто впливає на рівень сформованості образу «Я», що виражається через нездатність до вербалізації власних емоційних переживань, емоцій оточуючих, низьку здатність до управління власними емоціями. Середні рівень констатовано у показника емпатії, що вказує на співчуття та співпереживання підлітків оточуючим та може виступати (емпатійність) підґрунтям для подальшого розвитку та формування інших складових компонент емоційного інтелекту та в цілому емоційного інтелекту.

Беручи до уваги отримані результати, варто зазначити, що підлітки з порушеннями розумового розвитку потребують додаткових психокорекційних занять, що будуть спрямовані на формування вміння називати емоції, почуття, які вони переживають, означувати їх відповідними вербальними символами. Визначені компоненти, показники стану сформованості та встановлення рівнів емоційного інтелекту виступають підґрунтям для розроблення подальшого ефективного психологічного супроводу підлітків з порушеннями розумового розвитку в шкільній та позашкільній діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Выготский Л. Педология подростка. Москва : Педагогика, 1981. 504 с.
2. Mayer J. Emotional intelligence: popular or scientific psychology. London. 2005. 117 p.
3. Василенко О. Особливості формування та становлення особистості з порушеннями інтелектуального розвитку. Дніпропетровськ : Гільдія, 2016. 248 с.
4. Бойко В. Оценка эмоциональной сферы личности. Санкт-Петербург : Креп, 2002. 231 с.
5. Irkid O. Child aggression. New York : ETN, 2018. 286 p.
6. Марченко Д. Психологія становлення особистості підлітків з порушеннями ментального розвитку. Харків : ХДУМа, 2017. 117 с.
7. Микитенко М. Саморегуляція особистості з порушеннями психофізичного розвитку. Київ : Світ, 2017. 196 с.
8. Пагава Д. Емоції та почуття підліткового віку за умов психофізіологічних порушень. Харків : Київські читання, 2017. 202 с.
9. Хоменко М. Емоційно-вольова сфера осіб з розумовою відсталістю: соціально-віковий аналіз. Київ : Солдт ЛТ, 2015. 176 с.
10. Hall N. Educational Problems. New York : Big Books, 1991. 357 p.
11. Hall N. Adolescence. Austin : Scientific books, 1995. P. 2. 348 p.

12. Wanda A. Emotional – cognitive structuring. Toronto, 2004. 148 p.
13. Борзунова О. Технології психологічної корекції поведінки підлітків з психофізичними порушеннями. Чернівці : Крайола, 2016. 189 с.

REFERENCES

1. Vigotskii, L. (1981). Pedologiya podrostka [Pedology of a teenager]. Moskva: Pedagogika [in Russian].
2. Mayer, J. (2005). Emotional intelligence: popular or scientific psychology. London.
3. Vasylenko, O. (2016). Osoblyvosti formuvannya ta stanovlennia osobystosti z porushenniamy intelektualnoho rozvytku [Features of formation and formation of personality with intellectual disabilities.]. Dnipropetrovsk: Hildiia [in Ukrainian].
4. Bojko, V. (2002). Ocenka emotsionalnoj sfery lichnosti [Assessment of the emotional sphere of the personality]. Sankt Peterburg: Krep [in Russian].
5. Irkid, O. (2018). Child aggression. New York: ETN.
6. Marchenko, D. (2017). Psykholohiia stanovlennia osobystosti pidlitkiv z porushenniamy mentalnoho rozvytku [Psychology of personality development of adolescents with mental disorders]. Kharkiv: KhDUMa [in Ukrainian].
7. Mykytenko, M. (2017). Samorehuliatyia osobystosti z porushenniamy psykhofizychnoho rozvytku [Self-regulation of personality with disorders of psychophysical development]. Kyiv: Svit [in Ukrainian].
8. Pahava, D. (2017). Emotsii ta pochuttia pidlitkovoho viku za umov psykhofiziolohichnykh porushen. [Emotions and feelings of adolescence in terms of psychophysiological disorders]. Kharkiv: Kyivski chytannia [in Ukrainian].
9. Khomenko, M. (2015). Emotsiino-volova sfera osib z rozumovoiu vidstalistiui: sotsialno-vikovyi analiz. [Emotional and volitional sphere of people with mental retardation: socio-age analysis]. Kyiv: Soldt LT [in Ukrainian].
10. Hall, N. (1991). Educational Problems. New York: Big Books.
11. Hall, N. (1995). Adolescence. Austin: Scientific books.
12. Wanda, A. (2004). Emotional – cognitive structuring. Toronto.
13. Borzunova, O. (2016). Tekhnolohii psykhologichnoi korektsii povedinky pidlitkiv z psykhofizychnymy porushenniamy [Technologies of psychological correction of behavior of adolescents with psychophysical disorders]. Chernivtsi: Kraiola [in Ukrainian].

НАУКОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ БАТЬКІВ ДІТЕЙ ІЗ КОМПЛЕКСНИМИ ПОРУШЕННЯМИ РОЗВИТКУ

Шевчук В. В.

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри психології

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

вул. Остроградського, 2, Полтава, Україна

orcid.org/0000-0001-7101-7617

viktoriiashevchukpnp@gmail.com

Ключові слова: *особистість, батьки, емоційне вигорання, психологічний стан, діти з комплексними порушеннями.*

Мета статті полягає в аналізі наукових засад дослідження емоційного вигорання батьків, які виховують дітей із комплексними порушеннями. Актуальними проблемами батьківства сьогодні є психологічна допомога батькам дітей з вадами розвитку; поява в батьків, які виховують особливу дитину, різних соматичних захворювань, астеничних і вегетативних розладів, депресивної симптоматики; психологічна допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку; структурно-функціональні особливості сімей із психічно хворим; соціально-психологічні проблеми дітей-інвалідів; формування самосвідомості батьків, які переживають психотравмуючу ситуацію; особливості психологічного супроводу батьків, які виховують дітей із синдромом Дауна; виникнення в батьків дітей-інвалідів особистісних порушень, певних характерологічних рис особистості; взаємини в родині, де виховуються діти з розумовою відсталістю; особистісні особливості матерів, що виховують дітей із розумовою відсталістю тощо. Проблеми емоційного стану батьків у цьому ж аспекті потребують подальшого дослідження.

Теоретичним підґрунтям дослідження емоційного вигорання батьків дітей із комплексними порушеннями є філософські та психологічні концепції материнства; принципи системного підходу й аналізу стосовно психології розвитку особистості; принципи діяльнісного підходу; основні положення концепції психологічного здоров'я; теорії психології взаємин; концептуальні основи сучасної спеціальної психології, методологічні та методичні підходи до оцінювання психічного розвитку дитини, новітні психокорекційні технології; теорії дитячо-батьківських взаємин; теоретичні підходи до вивчення емоційного вигорання; фундаментальні поняття про загальні та специфічні закономірності дизонтогенезу, класифікаційні критерії порушення розвитку; концепції емоційних станів у структурі стадій переживання батьками трагедії народження неповносправної дитини; концепції психології сімейної взаємодії; принципи гуманістичної та сімейної психології.

У процесі вивчення змін психологічного стану батьків дітей із комплексними порушеннями розвитку найбільш поширеними термінами є «емоційне вигорання», «психоемоційне вигорання», «емоційне згорання», «синдром згорання», «психічне вигорання», «психологічне вигорання», «психологічне вигорання особистості».

SCIENTIFIC FUNDAMENTALS OF RESEARCH OF EMOTIONAL BURNING OF PARENTS OF CHILDREN WITH COMPLEX DEVELOPMENTAL DISORDERS

Shevchuk V. V.

*Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor at the Department of Psychology
Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
Ostrogradskoho str., 2, Poltava, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7101-7617
viktoriiashevchukpnu@gmail.com*

Key words: *personality, parents, emotional burnout, psychological state, children with complex disorders.*

The purpose of the article is to analyze the scientific basis of the study of emotional survival of parents raising children with complex disorders.

The current problems of parenthood today are psychological assistance to parents of children with developmental disabilities; appearance in parents raising a special child, various somatic diseases, asthenic and autonomic disorders, depressive symptoms; psychological assistance to families raising young children with developmental disabilities; structural and functional features of a family with a mentally ill person; socio-psychological problems of children with disabilities; formation of self-awareness of parents who are experiencing a traumatic situation;

features of psychological support of parents raising children with Down syndrome; the emergence of parents of children with disabilities of personality disorders, certain characterological personality traits; relationships in families with mentally retarded children; personal characteristics of mothers raising children with mental retardation), etc. Problems of parents' emotional state in the same aspect need further research.

Theoretical basis of the study of emotional burnout of parents of children with complex disorders: philosophical and psychological concepts of motherhood; principles of a systematic approach and analysis in relation to the psychology of personality development; principles of activity approach; the main provisions of the concept of mental health; basic provisions of the theory of psychology of relations; conceptual foundations of modern special psychology, methodological and methodological approaches to assessing the mental development of the child, the latest psycho-correctional technologies; theories of child-parent relations; theoretical approaches to the study of emotional burnout; fundamental concepts of general and specific patterns of dysontogenesis, classification criteria for developmental disorders; the concept of emotional states in the structure of the stages of parents' experience of the tragedy of the birth of a disabled child; concepts of psychology of family interaction; principles of humanistic and family psychology.

In the process of studying changes in the psychological state of parents of children with complex developmental disorders, the most common terms are "emotional burnout", "psycho-emotional burnout", "emotional burnout", "burnout syndrome", "mental burnout", "psychological burnout", "psychological burnout".

Постановка проблеми. Проблема збереження фізичного та психічного здоров'я підростаючого покоління актуалізувала потребу психологічної допомоги сім'ям, які виховують дітей з комплексними порушеннями. Емоційний стан батьків не лише важливий для їхньої особистості й ціліс-

ності сім'ї, а й для позитивного розвитку дитини в контексті протікання її захворювання. Батьки дітей з вадами розвитку постійно перебувають під впливом стресогенних факторів, які вимагають потужних резервів самовпорядкування. Одним із негативних наслідків тривалого емоційного

напруження, а подекуди й стресу є емоційне вигорання.

Народження дитини з порушеннями здоров'я та розвитку є тяжкою життєвою подією для сім'ї. У літературі описано такі феномени, як неготовність до такого розвитку подій, нездатність його передбачити та сприйняти, відсутність попереднього досвіду, відчуття безпорадності, втрати перспектив, провини й цілий спектр інших негативних емоційних реакцій. Така ситуація може характеризуватися як стресова, що запускає пост-травматично-стресовий процес «переживання горя» [1, с. 22].

Окрім цього, сім'ї, які виховують дітей із порушеннями розвитку, відчувають також вплив стресу щоденних труднощів, на тлі яких з'являються ще й «особливі» проблеми й переживання. Перед усіма членами родини виникає необхідність протистояти глибоким несприятливим змінам життєвого стереотипу та виробляти нові форми поведінки, аби пристосуватися до нових обставин [2].

Актуальними проблемами батьківства сьогодні є емоційний стан жінок у період вагітності (Б. Андрейко, А. Батуєв, Г. Брехман, А. Захаров, І. Доряков), взаємодія матері та дитини в неонатальний період (А. Авдєєва, Т. Архирєєва, О. Дубовик, О. Скобло), особистісні зміни в жінок, які пов'язані з її новою соціальною роллю – материнством «особливої дитини» (Б. Андрейко, Л. Базалева, О. Васильєва, О. Захарова, О. Єсеніна, О. Калмикова, О. Карбонова, О. Подобина, Г. Соколова, В. Ткачова, Т. Хозяїнова).

Зарубіжні та вітчизняні дослідники, вивчаючи дитячо-батьківські взаємини, акцентують увагу на ефективності розвитку особистості дитини в процесі взаємодії (В. Бехтерев, Д. Боулбі, С. Забрамна, С. Корсаков, І. Маляревський, О. Мастюкова, А. Фройд, З. Фройд, М. Кляйн, О. Співаковська, О. Смирнова). У процесі взаємодії з дитиною, яка має комплексні порушення розвитку, батьки зіштовхуються з різними труднощами.

У вітчизняній науці особливості сімей, які виховують проблемних дітей, висвітлювалися в працях Б. Андрейко (психологічна допомога батькам дітей з порушенням розвитку), В. Вишневського, Р. Майрамяна (поява в батьків, які виховують особливу дитину, різних соматичних захворювань, астеничних і вегетативних розладів, депресивної симптоматики), Г. Кукурудзи (психологічна модель раннього втручання: допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку), Є. Ейдемільера, В. Юстицького (структурно-функціональні особливості сімей із психічно хворим; основні напрями розвитку сім'ї психічно хворого), І. Іванової (соціально-психологічні проблеми дітей інвалідів), Є. Тихої (формування самосвідомості батьків, які переживають

психотравмуючу ситуацію), Г. Соколової (особливості психологічного супроводу батьків, які виховують дітей із синдромом Дауна), В. Ткачової (виникнення у батьків дітей-інвалідів особистісних порушень, певних характерологічних рис особистості), Л. Шипіциної (взаємини в родині, де виховуються діти з розумовою відсталістю; особистісні особливості матерів, що виховують дітей з розумовою відсталістю) тощо. Проблеми емоційного стану батьків у цьому ж аспекті досліджені ще недостатньо. Тому особливої актуальності набуває вивчення емоційного вигорання батьків дітей з комплексними порушеннями розвитку.

Актуальність означеної проблематики та її недостатня розробленість зумовили визначення теми дослідження – «Теоретичні засади вивчення емоційного вигорання батьків дітей з комплексними порушеннями».

Мета дослідження полягає в окресленні теоретично-методологічних засад у вивченні проблеми емоційного вигорання батьків, які мають дітей з вадами розвитку.

Вклад основного матеріалу. Теоретичне підґрунтя дослідження емоційного вигорання батьків дітей з комплексними порушеннями становили:

- філософські та психологічні концепції материнства (В. Брутман, Д. Вінікотт, О. Захаров, Г. Філіппова та ін.);

- принципи системного підходу й аналізу щодо психології розвитку особистості (Б. Ананьєв, Л. Анциферова, Б. Братусь, Л. Виготський, В. Зінченко, Г. Костюк, Б. Ломов, Н. Лунченко, С. Максименко, В. Слободчиков та ін.);

- принципи діяльнісного підходу (Л. Виготський, О. Дусавицький, Є. Заїка, О. Леонтьєв, С. Максименко, С. Рубінштейн та ін.);

- основні положення концепції психологічного здоров'я (С. Белічева, І. Дубровіна, А. Катков, В. Моляко, Т. Русова, В. Торохтій, Т. Тунгусова, М. Cederblad, А. Ellsworth та ін.);

- основні положення теорії психології відносин В. Мясіщева;

- концептуальні основи сучасної спеціальної психології, методологічні та методичні підходи до оцінювання психічного розвитку дитини, новітні психокорекційні технології (Л. Борщєвська, Т. Ілляшенко, Л. Кузнецова, О. Мастюкова, І. Мамайчук, К. Островська, В. Синьов, Є. Синьова, Н. Семаго, О. Усанова, Л. Фомічова, Л. Шипіцина, Д. Шульженко);

- теорії дитячо-батьківських взаємин (О. Варга, В. Дружинін, О. Співаковська, Е. Ейдемільер та ін.);

- теоретичні підходи до вивчення емоційного вигорання (В. Бойко, В. Орел, А. Рукавішніков, Л. Кітаєв-Смик, М. Водопянова, С. Maslach, А. Pines та ін.);

- класична концепція стресу Г. Сельє;
- фундаментальні поняття про загальні та специфічні закономірності дизонтогенезу, класифікаційні критерії порушення розвитку (Л. Виготський, Т. Власова, Д. Ельконін, Л. Занков, К. Лебединська, В. Лебединський, В. Лубовський, М. Певзнер, В. Синьов, І. Соловйов, Н. Стадненко, Г. Сухарєва, Ж. Шиф та ін.);

- концепції емоційних станів у структурі стадій переживання батьками трагедії народження неповносправної дитини (Дж. Блейшер, М. Ірвін, Л. Кеннел, М. Клаус, Е. Кублер-Рос, М. Семаго і Р. Майромьян);

- концепції психології сімейної взаємодії (А. Варга, Е. Ейдемільлер, О. Калмикова, О. Кляпець, В. Крамченкова, І. Нікольська, А. Столін, А. Твардовські, Т. Титаренко, Е. Шоплер);

- принципи гуманістичної та сімейної психології (Е. Ейдемільлер, К. Роджерс, В. Сатір).

Дослідження проблеми синдрому «емоційного вигорання» проводилося в працях таких зарубіжних і вітчизняних учених, як С. Бабанов [3], В. Бойко [4], М. Борисова, А. Беккер, Н. Булатевич, М. Буріш, Н. Водоп'янова [5], Н. Голованова, С. Джексон, Ю. Жогно [6], Т. Зайчикова [7], Л. Карамушка [7; 8], В. Ковальчук, Я. Коломинський, Ю. Кузнецова, В. Мойсеюк [9], К. Маслах, Г. Нікіфоров, О. Старченкова [5], Л. Тишук, Х. Фрейденбергер, Д. Хекенен, В. Шауфелі та ін.

У процесі вивчення цього феномена найбільш поширеними термінами є:

- «емоційне вигорання» в працях С. Андроник, Н. Булатевич, І. Ващенко, Н. Водоп'яної, М. Воробйової, І. Галецької, О. Гнездилової, І. Грози, Ю. Жогна, М. Кайдиної, О. Кляпець, А. Ракицької, О. Старченкової, Т. Титаренко;

- «психоемоційне вигорання» – в А. Висоцького, Н. Гончарук, О. Матвієнка, М. Пересадіна, Є. Андросова, В. Фролова;

- «емоційне згорання» – у Ю. Жогно й Т. Форманюк;

- «синдром згорання» – Д. Трунов;

- «психічне вигорання» – Н. Булатевич, І. Калмшник, М. Надьожина, О. Ожогова, С. Харенко;

- «психологічне вигорання» – В. Орел;

- «психологічне вигорання особистості» й «вигорання душі» – Л. Китаєва-Смик і Т. Тиміров;

- «професійне вигорання» – Т. Грубі, Л. Карамушка, Ф. Малюкова, М. Островський, В. Павленко, О. Святко та ін.

Якщо говорити про особливості вивчення цих феноменів, то варто зауважити, що в процесі використання термінів «емоційне вигорання» та «психоемоційне вигорання» йдеться насамперед про втрату емоційних ресурсів, про емоційне виснаження. На думку Т. Грубі, це визначення не зовсім точне, оскільки наявність емоційного компо-

нента в структурі синдрому «вигорання» дає нам підстави припускати його вирішальне значення, проте зазначений термін лише частково відображає сутність такого явища. Г. Гнускіта й Л. Карамушка також поділяють цю думку та вважають, що використання терміна «емоційне вигорання» дещо обмежує і звужує зміст феномена вигорання. На їхню думку, якщо використовується цей термін, то для нього мають бути тільки окремі шкали методик, які стосуються лише емоційних складників вигорання [7].

Коли використовуються терміни «психічне вигорання», «психологічне вигорання», «психологічне вигорання особистості», то В. Орел та М. Островський підкреслюють інтегральну природу цього феномена, який включає емоційні, когнітивні, поведінкові й соматичні зміни, але наголошується, що за такого трактування синдром «вигорання» втрачає свою сутність.

Термін «вигорання душі» використовується передусім як образ і трапляється дуже рідко.

Під час використання поняття «професійне вигорання» Т. Грубі, Л. Карамушка, Ю. Ковровський, Ф. Малюкова, М. Островський, О. Святко та ін. підкреслюють роль професійної діяльності у виникненні цього феномена та його негативний вплив на показники працездатності особистості, задоволеності персоналу роботою та взаєминами в колективі.

У зарубіжній літературі синдром вигорання позначають терміном «burnout» (англ.) – згорання, вигорання, припинення горіння, згасання. Уперше цей термін запропонував Фроуденбергер у 1974 році для опису деморалізації, розчарування та надмірної втомленості, які він спостерігав у працівників психіатричних закладів.

Зацікавленість у вивченні синдрому вигорання зросла після того, як американські дослідники К. Маслах та С. Джексон у 1986 році систематизували описові характеристики цього феномена й розробили опитувальник для його кількісної та якісної оцінки. Згідно з авторами цієї методики, синдром вигорання проявляється трьома групами переживань: емоційним виснаженням – спустошення та безсилля; деперсоналізацією – дегуманізація взаємин з іншими людьми (прояв безсердечності, цинізму та грубості); редукцією особистих досягнень – зниження власних здобутків, утрата сенсу та бажання вкладати особисті зусилля для розвитку чогось нового.

Синдром вигорання є системним феноменом, як уважають В. Бойко, Р. Тиллетт, Л. Юр'єва, його симптоми проявляються на емоційному (утрата почуття гумору; роздратованість; переживання почуття образи, суму; стійкий депресивний фон настрою; відчуття некомпетентності в сімейному житті, почуття провини; апатія, пасивність);

когнітивному (труднощі концентрації уваги; ригідність; підозрілість, недовірливість щодо партнера; формальне й відчужене мислення; нав'язливі думки (розлучитися, помститися тощо)); поведінковому (ухиляння від проблем сімейного життя; відчутне зменшення кількості контактів із членами сім'ї; прагнення якомога менше часу витратити на виконання сімейних обов'язків, стереотипна негнучка поведінка; девіантні форми поведінки (зрада, вживання алкоголю чи наркотиків тощо)) та соматичному рівнях (утомленість, сонливість, порушення сну й інші соматичні розлади) [9, с. 62].

Емоційне вигорання має тенденцію до накопичення, тому доцільно описувати його розвиток. Серед ранніх симптомів можна вирізнити загальне почуття втоми, вороже ставлення до шлюбного партнера, сім'ї та сімейних справ, загальне невідрадне почуття занепокоєння, сприймання сімейного життя як такого, що постійно ускладнюється і стає менш щасливим. На цьому етапі приглушуються емоції, зникає гострота почуттів і приємність переживань, у тому числі й під час сексуального спілкування з партнером. Здається, нічого страшного не відбувається, але стає якось сумно й пусто на душі. Людина може легко впасти в гнів, дратуватися та почувати себе розбитою, зосереджувати увагу на деталях і бути налаштованою надзвичайно негативно до всіх подій. Більш серйозними виявами емоційного вигорання є зміни в поведінці й ригідність у мисленні.

Л. Базалева доводить, що емоційне вигорання матері у взаєминах із дитиною є особистісно зумовленим. На підставі теоретичного аналізу й емпіричного дослідження вона показала, що феномен емоційного вигорання матері включає такі компоненти: афективний (агресія, злість, роздратованість, образи на дитину тощо); конативний (покарання, крик, «відштовхування» дитини тощо); когнітивний (зниження інтелектуальної працездатності, неможливість зосередитися, погіршення пам'яті й уваги); соматичний (постійна втомленість, загальне фізичне недомогання, нездатність відпочити за період сну тощо). Для кожної фази синдрому емоційного вигорання властивим є свій компонентний акцент: у фазі «напруження» домінують симптоми когнітивного компоненту («усвідомлення проблем»); у фазі «резистентії» переважають симптоми афективного компоненту («вибірковість емоційного реагування», «розширення сфери економії емоцій»); у фазі «виснаження» переважають симптоми психосоматичних порушень. Симптоми конативного компоненту супроводжують усі фази емоційного вигорання.

В емпіричному дослідженні Л. Базалевої виявлено особистісні риси матерів, які пов'язані з

їхнім емоційним вигоранням: уникнення нових вражень, байдужість, відсутність наполегливості, надмірна самокритика, консерватизм, емоційна лабільність. Протистоять емоційному вигоранню пошук нових вражень, наполегливість, самодостатність, цікавість до нової інформації, емоційна стабільність [10].

Виявлено, що кожна з фаз емоційного вигорання характеризується певним комплексом споріднених особистісних рис: фазу «напруження» супроводжує репресивність, напруженість, тривожність матері; фазу «супротиву» – уникнення вражень і нерозуміння; фазу «виснаження» – відсутність наполегливості в матері. Універсальною рисою особистості матері, яка супроводжує всі фази емоційного вигорання, є байдужість.

Рівень емоційного вигорання матері пов'язаний із характером її ставлення до власної дитини: низька вдовolenість взаєминами з дитиною, нехтування нею та непослідовність матері є домінуючими факторами її емоційного вигорання. Виховна конфронтація в родині, тривожність за дитину, емоційна дистанція, строгість, вимогливість і відсутність співпраці також впливають на рівень емоційного вигорання матерів [10, с. 24].

Окрім того, П. Кільхольц та Р. Бек описали «депресію виснаження» різними психосоматичними симптомами, які потребували не лише медичного, а й психологічного пояснення. Неможливість розкриття природи вигорання медичними категоріями підштовхнула вчених звернутися до психологічних факторів: конфлікти на роботі, фінансові проблеми, підвищене навантаження на роботу, а для жінок – ще й домашня робота. До найбільш поширених симптомів емоційного вигорання Г. Нікіфоров зараховує почуття емоційного виснаження, неможливість працювати з повною віддачею сил, дегуманізацію як тенденцію до цинічності й негативізму щодо залежних осіб, негативне самосприйняття тощо [11, с. 118]. На думку М. Грабе, емоційне вигорання проявляється у вигляді підвищеної активності на початку діяльності, відчутної втомлюваності, пошуку винуватих, депресії або агресії та різного роду психосоматичних реакцій, відчаю [2]. Ці симптоми є універсальними, вони проявляються в осіб, що перебувають у різних соціальних ситуаціях, але особливого значення набуває їх вивчення в батьків, які виховують дітей з вадами розвитку, оскільки роботу можна поміняти, узяти відпустку, а батьківство дітей з особливими потребами є категорією постійною та складною.

Сьогодні відомі праці Б. Андрейко [12], Ю. Антибури, О. Івашова [13], С. Климова, Є. Мастюкової, А. Маллер, К. Мілютиної [13], К. Островської [14], В. Поляков, В. Ткачевої [15], О. Романчука, О. Фисун, М. Химко, А. Шипици-

ної, які висвітлюють проблеми хворих дітей і їхніх батьків. У науковій літературі представлено роботу з батьками, які виховують дітей з відхиленнями в розвитку (Б. Андрейко [12], Т. Ветрила [16], О. Забабурина [17], В. Кришталь [18], О. Максименко [17], М. Маркова [16], Ю. Мартинюк [19], О. Савіна [17], Г. Соколова [11], О. Царькова [20], Д. Шульженко [21]).

Досліджено вплив народження дитини з вадами на психоемоційний стан батьків та адаптацію сім'ї до народження хворої дитини (Л. Базалева, Н. Бастун, М. Бетшов, Н. Божишківська, Р. Кравченко, К. Островська, М. Радченко, М. Сварник, Г. Соколова). Народження неповносправної дитини створює психотравмуючу ситуацію в сім'ї, унаслідок чого в психологічній сфері її батьків відбуваються емоційні зміни.

Уперше концепція синдрому вигорання в батьків неповносправних дітей представлена Г. Саліван у 1979 році. Вона окреслює цей синдром як психічне й/або фізичне виснаження, яке пов'язане з довготривалою опікою над неповносправною дитиною. Основною причиною синдрому вигорання в батьків є брак відпочинку. Цікавим у цій проблемі є ставлення до таких сімей в інших країнах, адже дослідження Г. Салівана датоване вісімдесяти роками. Сучасність нашої країни диктує свої, ще критичніші умови для таких сімей і відсутність будь-якої психологічної допомоги батькам [12, с. 18].

Б. Андрейко довела, що вагомими детермінантами й основними факторами порушення емоційного стану батьків дітей з порушеннями психофізичного розвитку є наявність і постановка остаточного діагнозу, яка в окремих сім'ях може тривати від народження дитини й до п'яти років через наявність множинних комплексних порушень; почуття провини, яке переслідує батьків і породжує негативні й деструктивні емоційні стани; фрустрація та хронічна втома, яку відчувають і переживають батьки в період виховання особливої дитини.

Для дослідження емоційного вигорання батьків дітей з комплексними порушеннями доцільно використовувати такі методи дослідження:

– теоретичні: аналіз, синтез, порівняння, класифікацію, узагальнення, систематизацію концептуальних положень, метод теоретичного моделювання з метою визначення стану розроб-

леності проблеми та перспективних напрямів її вирішення;

– емпіричні: спостереження, бесіда, анкетування, психодіагностичне тестування із застосуванням стандартизованих тестів-опитувальників, констатувальний і формувальний експеримент – з метою з'ясування особливостей емоційного вигорання батьків дітей з психофізичними порушеннями, розроблення та перевірки комплексної програми психологічних і психотерапевтичних послуг;

– математико-статистичні методи: описову математичну статистику, порівняльний аналіз (t-критерій Стьюдента), кореляційний, факторний, регресійний аналізи. У формуючому експерименті буде використано критерій Вілкоксона, що дає змогу зафіксувати зміни, які відбулися в результаті впливу після проведеної психологічної та психотерапевтичної роботи в групі батьків дітей з особливими потребами.

Для емпіричного вивчення емоційного вигорання батьків дітей з вадами розвитку доцільно використати такі діагностичні методики: методику діагностики батьківського ставлення (А. Варга, В. Століна); методику на визначення рівня хронічної втоми (А. Леонова); тест смислоттєвих орієнтацій Д. Леонтєва; опитувальник МВІ К. Маслач та С. Джексона; тест «Оцінювання особистісного потенціалу вигорання» Л. Карамушки; методику «Самопочуття, загальна активність, настрій» (САН); методику оцінювання емоційного інтелекту Н. Холла.

Висновки. Аналіз стану теоретичного та методологічного розроблення проблеми емоційного вигорання батьків дітей з комплексними порушеннями дав змогу виокремити такі її аспекти: у дослідженнях Л. Карамушки, С. Максименка, Е. Махер, С. Маслач, М. Burish, Е. Hartman, V. Leiter, В. Perlsman вивчається й обґрунтовується сутність і структура емоційного вигорання; М. Борисова, Т. Зайчикова, В. Орел, Т. Форманюк аналізують детермінанти розвитку емоційного вигорання; В. Бойко, Н. Водоп'янова, Дж. Грінберг, Ю. Жогло, Т. Ронгинська, А. Рукавішніков, О. Старченкова розробляють відповідний психодіагностичний інструментарій. Головним чином емоційне вигорання вивчається як структурне явище та як процес. Але особливості переживання батьками дитини з вадами емоційного вигорання є ще недостатньо вивченими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кукурудза Г.В. Психологічна модель раннього втручання: допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушенням розвитку : монографія. Харків : Точка, 2013. 244 с.
2. Левченко І.Ю., Ткачева В.В. Психологическая помощь семье, воспитывающей ребенка с отклонениями в развитии. Москва : Просвещение, 2008. 240 с.
3. Бабанов С.А. Синдром эмоционального выгорания. *Врач скорой помощи*. 2012. № 10. С. 59–65.

4. Бойко В.В. Синдром «эмоционального выгорания» в профессиональном общении. Москва : Наука, 2006. 167 с.
5. Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. 2-е изд. Санкт-Петербург, 2008. 336 с.
6. Жогно Ю.П. Синдром эсозионального сгорания педагога как аспект организации учебно-воспитательного процесса. *Научный вестник ЮГПУ им. К.Д. Ушинского*. 2007. № 3–4. С. 80–87.
7. Карамушка Л.М., Гнускіна Г.В. Психологія професійного вигорання підприємців : монографія. Київ : Логос, 2018. 198 с.
8. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти / С.Д. Максименко, Л.М. Карамушка, Т.В. Зайчикова та ін. Київ, 2004. 264 с.
9. Титаренко Т.М., Кляпець О.Я. Запобігання емоційному вигоранню в сім'ї як фактор гармонізації сімейних взаємин : науково-методичний посібник. Київ : Міленіум, 2007. 142 с.
10. Базалева Л.А. Отношение матери к ребенку в связи с ее эмоциональным «выгоранием». *Гуманизация образования : научно-практический журнал*. 2009. № 6. С. 88–93.
11. Соколова Г.Б. Особливості емоційного вигорання батьків, які виховують дітей із синдромом Дауна. *Наука і освіта*. 2018. № 5–6. С. 118–122.
12. Андрейко Б.В. Психологічна допомога батькам дітей з порушенням розвитку. *Психологія і особистість*. 2016. № 2 (10). С. 58–64.
13. Мілютіна К.Л., Івашова О.О. Вплив батьківського ставлення до дітей із розладами аутистичного спектру на перспективу інклюзивного навчання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2017. Вип. 5 (1). С. 98–102.
14. Островська К.О. Психологічні особливості ставлення матерів до їх здорових дітей та дітей з обмеженими можливостями. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія № 19 «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія»* : збірник наукових праць. 2015. Вип. 29. С. 213–219.
15. Ткачева В.В. Технологии психологической помощи семьям детей с отклонениями в развитии. Москва : АСТ: Астрель, 2007. 320 с.
16. Маркова М.В., Ветрила Т.Г. О разработке комплексной системы медико-психологической реабилитации семей, воспитывающих ребенка с нарушением психического развития. *Журнал психиатрии и медицинской психологии*. 2009. № 2 (22). С. 38–45.
17. Забабурина О.С., Максименко О.В., Савина Е.А. Психологическая помощь родителям в воспитании детей с нарушениями развития : пособие для педагогов-психологов. Москва : Владос, 2008. 223 с.
18. Кришталь В.В. Системная семейная психотерапия нарушений здоровья семьи. *Медицинская психология*. 2007. Т. 1. № 2. С. 3–8.
19. Душка А.Л., Мартынюк Ю.А. Оказание психологической помощи семье в ситуации постановки ребенку диагноза ДЦП. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського*. 2011. № 1-12. С. 254–262.
20. Царькова О.В. Особливості допомоги батькам, які виховують дітей з особливими потребами. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 23. С. 687–697.
21. Шульженко Д.І. Особливості психологічної роботи з емоційними станами батьків дітей з психофізичними порушеннями раннього віку. *Психологічний часопис*. 2017. № 5 (9). С. 173–180.

REFERENCES

1. Kukurudza H. V. (2013) Psykholohichna model' rann'oho vtruchannya: dopomoha sim'yam, shcho vykhovuyut' ditey rann'oho viku z porushennyam rozvytku: monohrafiya [Psychological model of early intervention: assistance to families raising young children with developmental disabilities: a monograph]. Kharkiv : Tochka [in Ukrainian].
2. Levchenko Y. Yu., Tkacheva V. V. (2008) Psykholohycheskaya pomoshch' semne, vospytyvayushchey rebenka s otklonenyuyamy v razvytyu [Psykholohycheskaya pomoshch' semne, vospytyvayushchey rebenka s otklonenyuyamy v razvytyu]. Moskva : Prosveshchenye [in Russia].
3. Babanov S.A. (2012) Syndrom emotsyonal'noho vyhoranyya [Emotional burnout syndrome] *Vrach skoroy pomoshchy*. № 10. pp. 59–65 [in Russia].
4. Boyko V.V. (2006) Syndrom «emotsyonal'noho vyhoranyya» v professyonal'nom obshchenyy [Syndrome of «emotional burnout» in professional communication]. Moskva : Nauka [in Russia].
5. Vodop'yanova N.E., Starchenkova E.S. (2008) Syndrom vyhoranyya: dyahnostyka y profilaktyka [Burn-out syndrome: diagnosis and prevention]. 2-e yzd. SanktPeterburh [in Russia].

6. Zhohno Yu.P. (2007) Syndrom esotsyonal'noho s'horannya pedahoha kak aspekt orhanyzatsyy uchebno-vospytatel'noho protsessa [Esocial burnout syndrome of a teacher as an aspect of the organization of the educational process]. *Nauchnyy vesnyk YuHPU im. K.D. Ushynskoho*. № 3–4. S. 80–87 [in Ukrainian].
7. Karamushka L. M., Hnuskina H. V. (2018) Psykholohiya profesiynoho vynorannya pidpryyemtsiv : monohrafiya. [Psykholohiya profesiynoho vynorannya pidpryyemtsiv: monohrafiya]. Kyiv : Lohos [in Ukrainian].
8. Syndrom «profesiynoho vyhorannya» ta profesiyna kar'yera pratsivnykiv osvitykh orhanizatsiy: henderni aspekty / Maksymenko S.D., Karamushka L.M., Zaychykova T.V. [Syndrome of «professional burnout» and professional career of employees of educational organizations: gender aspects] (2004). Kyiv [in Ukrainian].
9. Tytarenko T. M., Klyapets O. Ya. (2007) Zapobihannya emotsiynomu vyhorannyu v sim'yi yak faktor harmonizatsiyi simeynykh vzayemyn : naukovo-metodychnyy posibnyk [Prevention of emotional burnout in the family as a factor in the harmonization of family relationships: a scientific guide] Kyiv: Millennium, [in Ukrainian].
10. Bazaleva L. A. (2009) Otnoshenye matery k rebenku v svyazy s ee emotsyonal'nyim «vyhoranyem». [The attitude of the mother to the child in connection with her emotional «burnout»]. *Humanyzatsyya obrazovanyya. Nauch.-prakt. zhurn.* № 6. Pp. 88–93 [in Russia].
11. Sokolova G. B. (2018) Osoblyvosti emotsiynoho vyhorannya bat'kiv, yaki vykhovuyut' ditey iz syndromom Dauna [Features of emotional burnout of parents raising children with Down syndrome]. *Nauka i osvita.* № 5–6, pp. 118–122.
12. Andreyko B.V. (2016) Psykholohichna dopomoha bat'kam ditey z porushennyam rozvytku [Psychological assistance to parents of children with developmental disabilities]. «*Psykholohiya i osobystist'»*: zb. nauk. prats', Instytut psykholohiyi imeni H.S.Kostyuka NAPN Ukrayiny, Poltavskyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni V.H. Korolenka. № 2 (10), pp. 58–64.
13. Milyutina K. L., Ivashova O.O. (2017) Vplyv bat'kivs'koho stavlennya do ditey iz rozladamy autystychnoho spektru na perspektyvu inklyuzyvnogo navchannya [The impact of parental attitudes towards children with autism spectrum disorders on the prospect of inclusive education]. *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnogo universytetu. Seriya : Psykholohichni nauky.* Vyp. 5(1). S. 98–102 [in Ukrainian].
14. Ostrovska K. O. (2015) Psikhologichni osoblyvosti stavlennya materiv do ikh zdorovikh ditey ta ditey z obmezhennimi mozhlyvostyami [Psychological features of mothers' attitude to their healthy children and children with disabilities] *Naukoviy chasopis NPU im. M. P. Dragomanova : zbirnik naukovikh prats. Ser. № 19. Korektsiyina pedagogika ta spetsialna psikhologiya.* Vip. 29. Pp. 213–219 [in Ukrainian].
15. Tkacheva V.V. (2007) Tekhnolohyy psykholohycheskoy pomoshchy sem'yam detey s otklonennyamy v razvytyi [Technologies of psychological assistance to families of children with developmental disabilities]. M. : AST : Astrel' [in Russia].
16. Markova M. V., Vetryla T. H. (2009) O razrabotke kompleksnoy systemy medykopsykholohycheskoy reabylytatsyy semey, vospytывayushchykh rebenka s narushenyem psykhycheskoho razvytyya [About development of complex system of medicopsychological rehabilitation of the families bringing up the child with disturbance of mental development] *Zhurnal psykhyatryy y medytsynskoy psykholohyy.* № 2 (22). Pp. 38–45 [in Russia]
17. Zababurnya O. S., Maksymenko O. V., Savyna E.A. (2008) Psykholohycheskaya pomoshch' rodytelyam v vospytanyy detey s narushenyamy razvytyya [Psychological assistance to parents in raising children with developmental disabilities] : Posobyе dlya pedahohov-psykholohov. Moskva: Vlados [in Russia].
18. Kryshchal' V. V. (2007) Systemnaya semeynaya psykhoterapyya narushenny zdorov'ya sem'y [Systemic family psychotherapy of family health disorders]. *Medytsynskaya psykholohyya.* T. 1. № 2. Pp. 3–8 [in Russia].
19. Dushka A. L., Martynuk Yu. A. (2011) Okazanye psykholohycheskoy pomoshchy sem'e v sytuatsyy postanovky rebenku dyahnoza DTsP [Features of psychological work with emotional states of parents of children with psychophysical disorders of early age] *Naukovyy visnyk Pivdenoukrayins'koho natsional'noho pedahohichnogo universytetu im. K. D. Ushyns'koho.* № 1-12. pp. 254–262 [in Russia].
20. Tsar'kova O. V. (2014) Osoblyvosti dopomohy bat'kam, yaki vykhovuyut' ditey z osoblyvymy potrebamy [Features of assistance to parents raising children with special needs]. *Problemy suchasnoyi psykholohiyi.* Vyp. 23. Pp. 687–697.
21. Shul'zhenko D. I. (2017) Osoblyvosti psykholohichnoyi roboty z emotsiynymy stanamy bat'kiv ditey z psykhofizychnymy porushennyamy rann'oho viku [Providing psychological assistance to the family in a situation where a child is diagnosed with cerebral palsy]. *Psykholohichnyy chasopys.* № 5 (9). Pp. 173–180.

РОЗДІЛ VIII. ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ; ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-24>

АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТІСНОЇ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ФАХІВЦІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЗАЙНЯТОСТІ УКРАЇНИ

Дубяга Я. І.*аспірантка кафедри психології**Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України**вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна**orcid.org/0000-0001-8046-3811**yana_cz@i.ua*

Ключові слова: *особистісна самоактуалізація, фахівці державної служби зайнятості України, соціально-демографічні особливості, специфіка професійної діяльності.*

Постановка проблеми. Сьогодні посилює вимоги до особистості фахівця державної служби зайнятості України. На перший план виходить здібність самостійно знаходити розв'язання соціально й професійно значущих проблем в умовах швидкозмінної дійсності, постійно вчитися та самовдосконалюватися, бути суб'єктом свого особистісного й професійного розвитку. Дотепер не досить розробленими залишаються питання щодо особливостей самоактуалізації державних службовців взагалі й фахівців державної служби зайнятості України зокрема, тому дослідження особливостей особистісної самоактуалізації фахівців державної служби зайнятості України актуальне.

Метою статті є визначити рівень і дослідити особливості особистісної самоактуалізації фахівців державної служби зайнятості України.

Для реалізації поставленої мети використано методику «Самоактуалізаційний тест (САМОАЛ)» (в адаптації А.Ф. Лазукіна й Н.Ф. Каліної). Математична обробка даних здійснювалася за допомогою комп'ютерного пакета статистичних програм SPSS (версія 22). Для статистичної обробки й аналізу використовувались такі методи: описова статистика, дисперсійний і кореляційний аналіз.

Результати дослідження дали змогу зробити такі **висновки**. У процесі емпіричного дослідження виявлено середній рівень особистісної самоактуалізації в значній чисельності фахівців державної служби зайнятості України (84,0%). Встановлено, що особистісна самоактуалізація фахівців державної служби зайнятості України має свої особливості за статтю, віком, стажем роботи в державній службі зайнятості України й специфікою професійної діяльності. Виявлено, що фахівці, які надають послуги безробітним, мають найвищий рівень особистісної самоактуалізації за інших фахівців. Разом із тим існує проблема низького рівня розвитку окремих складових частин особистісної самоактуалізації, які важливі для ефективної роботи фахівців у сфері «людина – людина», а саме «Погляд на природу людини», «Творчість», «Автономність», «Спонтанність», «Аутосимпатія».

ANALYSIS OF PECULIARITIES OF PERSONAL SELF-ACTUALIZATION OF SPECIALISTS OF THE STATE EMPLOYMENT SERVICE OF UKRAINE

Dubyaga Ya. I.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology
Ukrainian State Employment Service Training Institute
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8046-3811
yana_cz@i.ua*

Key words: *personal self-actualization, specialists of the state employment service of Ukraine, socio-demographic features, specifics of professional activity.*

Formulation of the problem. The present time strengthens the requirements for the specialist's personality of the state employment service of Ukraine. At the forefront is the ability to independently find solutions to socially and professionally significant problems in a rapidly changing reality, to constantly learn and self-improvement, to be the subject of his / her personal and professional development. So far, the issues concerning the peculiarities of self-actualization of civil servants in general and specialists of the state employment service of Ukraine in particular remain insufficiently developed, therefore the study of peculiarities of personal self-actualization of specialists of the civil employment service of Ukraine is relevant.

The purpose of the article is to determine the level and explore the features of personal self-actualization of specialists of the state employment service of Ukraine.

To achieve this goal, the method "Self-actualization test (SAMOAL)" (adapted by A.F. Lazukin and N.F. Kalina) was used. Mathematical data processing was performed using a computer package of statistical programs SPSS (version 22). The following methods were used for statistical processing and analysis: descriptive statistics, variance and correlation analysis.

The results of the study allowed us to draw the following **conclusions**. In the process of empirical research revealed the average level of personal self-actualization in a significant number of specialists SESU (84.0%). It is established that the personal self-actualization of SESU specialists has its peculiarities in terms of gender, age, length of service in SESU and the specifics of professional activity. It was found that professionals who provide services to the unemployed have the highest level of personal self-actualization than other professionals. Along with this there is a problem of low level of development of certain components of personal self-actualization which are important for the effective work of specialists in the field of "man – man", namely "View of human nature", "Creativity", "Autonomy", "Spontaneity", "Autosympathy".

Постановка проблеми. Соціально-економічні зміни, що відбуваються в суспільстві, знаходять своє відбиття в діяльності державної служби зайнятості України (далі – ДСЗУ). Фахівцям служби доводиться не лише надавати соціальні послуги в стресових умовах суспільно-політичних та економічних трансформацій, але й здійснювати психологічну підтримку безробітних осіб із негативними емоційними проявами (паніка, тривожність, агресія, зневір'я тощо). Таким чином, сьогодення посилює вимоги до особистості фахівця. На перший план виходить здібність самостійно знаходити розв'язання соціально й

професійно значущих проблем в умовах швидкозмінної дійсності, постійно вчитися та самовдосконалюватися, бути суб'єктом свого особистісного й професійного розвитку.

Досліджуючи проблему професійної самореалізації фахівців ДСЗУ, ми маємо припущення, що фундаментальною основою професійного зростання є особистісна самоактуалізація фахівця, яка характеризується повним і позитивним використанням людиною своїх можливостей, реалізацією потенціалів, виявленням власного Я, процесом повноцінного самопізнання, самовдосконаленням, високим рівнем психологічного

здоров'я, збалансованим і гармонійним розкриттям всіх сторін особистості, прагненням до цілісності, процесом самоздійснення та всебічного розвитку своєї індивідуальності [1].

Розглядаючи поняття «самоактуалізація», зарубіжні вчені (К. Гольдштейн, А. Маслоу, Р. Мей, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл, З. Фрейд, Е. Фромм, М. Хайдеггер, Е. Еріксон, І. Ялом та інші) акцентують увагу на реалізації всіх латентних можливостей людини, досягненні особистісного зростання через подолання життєвих перешкод, пошуку власного «Я», сенсу свого життя, своєї індивідуальності.

Радянські й українські вчені (К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, Г. Батіщев, О. Бондаренко, Є. Головаха, Е. Зеєр, Л. Карамушка, Л. Коган, Г. Костюк, Л. Коростильова, О. Кроник, О. Леонт'єв, Д. Леонт'єв, В. Муляр, В. Панок, В. Роменець, С. Рубінштейн, Л. Сохань, Т. Титаренко й інші) здебільшого використовують термін «самореалізація» та приділяють особливу увагу питанню соціальної зумовленості процесу самореалізації, під яким розуміють переважно свідомий, цілеспрямований процес розкриття та упредметнення сутнісних сил особистості в її різноманітній практичній діяльності.

Процес самоактуалізації повинен розглядатися та аналізуватися «зсередини» життя людини як певний свідомий вибір життєвих цілей і шляхів їх досягнення, як визначена послідовність ситуацій, у кожній з яких Я, зустрічаючись із конкретними проблемами, приймає виклик і, докладаючи власних зусиль через розв'язання певних проблем, удосконалюється, розвивається, усвідомлено обираючи для себе складніші реалістичні проблеми [2, с. 73].

А. Маслоу підкреслював, що вибір на користь росту, в напрямі самоактуалізації повинен здійснюватися людиною в кожній ситуації вибору [3]. Таким вибором у житті людини стає вибір професійного майбутнього, в цьому випадку процес самоактуалізації характеризується прагненням розкрити свої здібності в професійній діяльності, яка заповнює більшу частину усвідомленого життя людини, тим самим стає основою розвитку особистості.

Таким чином, самореалізація в професійній діяльності характеризується «зовнішнім» процесом упредметнення сутнісних сил людини. Це означає безпосереднє здійснення суб'єктом професійної діяльності, реалізуючи свій потенціал, набуваючи необхідних професійно важливих якостей, підвищуючи професійну компетентність і майстерність, перебування в процесі постійного професійного розвитку.

Отже, справжня самореалізація, результатом якої є повноцінно активна особистість фахівця,

неможлива без тенденції до самоактуалізації, що є фактором особистісної інтеграції та розвитку.

Зростання досліджень самоактуалізації в зарубіжному й вітчизняному науковому просторі доводить важливість цього психологічного феномену, проте дотепер не досить розробленими залишаються питання щодо особливостей самоактуалізації державних службовців взагалі й фахівців державної служби зайнятості України зокрема, тому дослідження особливостей особистісної самоактуалізації фахівців державної служби зайнятості України вкрай важливе.

З огляду на вищезазначене, **метою статті** є визначити рівень і дослідити особливості особистісної самоактуалізації фахівців державної служби зайнятості України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для проведення дослідження нами була використана методика «Самоактуалізаційний тест (САМОАЛ)» (А. Лазукін в адаптації та Н. Каліна) [4, с. 297]. Методика діагностує показники самоактуалізації: прагнення до самодостатності, орієнтація в часі, цінності, погляди на природу людини, потреба в пізнанні, креативність (творчі спрямування), автономність, спонтанність, саморозуміння, аутосимпатія, контактність, гнучкість у спілкуванні.

Особливості особистісної самоактуалізації фахівців ДСЗУ ми розглядали за статтю, віком, досвідом роботи в ДСЗУ й специфікою професійної діяльності.

Математична обробка даних здійснювалася за допомогою комп'ютерного пакета статистичних програм SPSS (версія 22). Для статистичної обробки й аналізу використовувались такі методи: описова статистика, дисперсійний і кореляційний аналізи.

Дослідження проводилося у 2019 році в Запорізькій, Дніпропетровській, Львівській та Одеській областях. В опитуванні взяли участь 318 фахівців ДСЗУ, з них 299 жінок і 19 чоловіків.

За віковим показником опитувані були розподілені таким чином: 3% були віком до 25 років, 26% мали вік від 26 до 35 років, 33% були віком від 36 до 45 років, 25% – віком від 46 до 55 років і 13% мали вік понад 55 років.

Близько половини опитуваних (47%) мали стаж роботи в ДСЗУ понад 10 років, 13% – від 5 до 10 років, 14% – від 3 до 5 років, 15% – від 1 до 3 років і 11% мали стаж до 1 року.

Серед опитаних 188 фахівців (60%) надають послуги безробітним, 68 фахівців (21%) працюють із роботодавцями й 62 фахівці (19%) займаються адміністративно-управлінською діяльністю.

Результати дослідження показали, що *загальний рівень особистісної самоактуалізації* сформований таким чином: високий рівень складає

лише 13,5%, середній рівень – 84,0%, що вказує на особистісну зрілість [5] фахівців, прагнення до розвитку сильних сторін своєї особистості [6], проте 2,5% мають низький рівень особистісної самоактуалізації, що може свідчити про відсутність прагнення до виявлення та розкриття свого потенціалу й у зв'язку із цим недостатню активність у повсякденному житті й професійній діяльності.

Розглянемо результати дослідження окремих складових частин особистісної самоактуалізації фахівців ДСЗУ (за шкалами САМОАЛ). За шкалою «Орієнтація в часі» 45,9% фахівців мають високий рівень, 45,9% – середній, тобто вони добре розуміють екзистенціальну цінність життя, здатні насолоджуватись актуальним моментом. Разом із тим 8,2% фахівців мають низький рівень за такою шкалою, що, на нашу думку, може свідчити про невротичну зануреність у минулі переживання, завищену прагненням до досягнення в майбутньому, недовірливість і невпевненість у собі, що може негативно позначатися на виконанні професійних обов'язків і бути перешкодою на шляху до професійної самореалізації.

Результати за шкалою «Цінності» майже повністю ідентичні шкалі «Орієнтація в часі»: 46,9% респондентів мають високий рівень, 45,6% – середній, тобто такі фахівці розділяють цінності самоактуалізованої особистості. Проте 7,5% опитаних мають низький рівень за такою шкалою.

Під час обробки даних за шкалою «Погляд на природу людини» були отримані такі результати: 17,6% опитаних мають високий рівень, 54,4% – середній. Такі фахівці характеризуються неупередженим ставленням до людей, проявляють доброзичливість, що є важливими умовами ефективною взаємодії з людьми. Разом із тим майже третина опитаних (28%) мають низький рівень, що вказує на можливі складності міжособистісної взаємодії.

За шкалою «Потреба в пізнанні» 22,0% опитаних мають високий рівень, 65,4% – середній, демонструючи тим самим готовність до сприймання нової інформації (людини, події, ситуації тощо). Водночас 12,6% фахівців мають низький рівень, що, на нашу думку, може бути пов'язане як зі сталою позицією негативної оцінки людей, так і з професійною втомлюваністю, емоційним вигоранням.

Високий рівень за шкалою «Креативність» виявлено у 18,6% фахівців, середній – 55,7%. Проте майже третина опитаних (25,8%) мають низький рівень прагнення до творчості в розв'язанні життєвих і професійних завдань.

За шкалою «Автономність» 13,5% опитаних мають високий рівень, 49,1% – середній. Разом із тим значна чисельність фахівців (37,4%) мають низький рівень, що може вказувати на невміння

бути переконливими й призводити до нерішучості під час виконання професійних обов'язків, зниження ефективності роботи.

Баланс передбачуваності й новизни характерний для фахівців, що мають високий (14,8%) і середній (47,8%) рівні за шкалою «Спонтанність». На нашу думку, помірна спонтанність може слугувати запалюючим стимулом у погляді фахівця на ситуацію клієнта, можливістю знаходження неординарних шляхів розв'язання проблемних питань. Водночас більше третини опитаних (37,4%) мають низький рівень за відповідною шкалою.

За шкалою «Саморозуміння» 30,5% фахівців мають високий рівень, 56,9% – середній, що свідчить про їх самоприйняття та усвідомлення професійної ролі «Я-фахівець». Низький рівень за такою шкалою – у 12,6% фахівців, що, на нашу думку, може вказувати на можливий емоційний і когнітивний дисонанс та ускладнювати виконання професійних завдань.

За шкалою «Аутосимпатія» 28,0% фахівців мають високий рівень, 48,1% – середній. Разом із тим 23,9% опитаних мають низький рівень, що може вказувати на характерні для цих фахівців невротичність, тривожність, невпевненість у собі. Це може бути виявленням особистісних характеристик фахівців або зумовлено тривалим виконанням професійних обов'язків, високим психоемоційним навантаженням і так званою «професійною втомлюваністю».

Високий рівень за шкалою «Контактність» мають 15,4% фахівців, середній – 70,4%. Проте 14,2% опитаних мають низький рівень, що може вказувати на бар'єри в спілкуванні, небажання «включатися» в ситуацію, відсутність прагнення до міжособистісної взаємодії, що своєю чергою ускладнює виконання професійних обов'язків і знижує ефективність діяльності.

Отримані результати за шкалою «Гнучкість у спілкуванні» майже ідентичні з результатами за шкалою «Контактність»: більшість фахівців (високий рівень – 18,6%, середній – 68,6%) здатні налаштовуватися (вербально й не вербально) на спілкування зі співрозмовником, володіють адаптативним комунікативним потенціалом. Низький рівень за цією шкалою у 12,9% опитаних свідчить про можливі перешкоди у встановленні психологічного (емоційного й комунікативного) контакту з клієнтами, труднощі в спілкуванні з колегами.

Отже, можемо констатувати, що більшість фахівців мають середній рівень особистісної самоактуалізації, проте за окремими складовими частинами превалює низький.

Далі нами були проаналізовані соціально-демографічні (статі, вік) і професійні (досвід роботи в ДСЗУ, специфіка професійної діяльності)

особливості особистісної самоактуалізації фахівців ДСЗУ.

Спершу розглянемо, як *стать* досліджуваних впливає на *загальний рівень* та *окремі складові частини особистісної самоактуалізації* фахівців ДСЗУ (табл. 1). За результатами кореляційного аналізу встановлено, що різницю в *рівні особистісної самоактуалізації* між чоловіками й жінками можна віднести до тенденцій ($r=0,099$; $p=0,079$). Щодо окремих складових частин особистісної самореалізації, то найвагомими виявилися відмінності в показниках за *рівнем автономності* ($r=0,146$; $p=0,009$), *саморозуміння* ($r=0,139$; $p=0,013$), *контактності* ($r=0,128$; $p=0,023$), *гнучкості в спілкуванні* ($r=0,117$; $p=0,037$). До тенденцій можна віднести результати за шкалами *орієнтація в часі* ($r=0,105$; $p=0,062$), *спонтанність* ($r=0,098$; $p=0,081$), *погляд на природу людини* ($r=0,077$; $p=0,172$).

Як бачимо, за всіма показниками особистісної самоактуалізації спостерігається перевага фахівців-чоловіків. Це означає, що чоловіки вмотивованіші на реалізацію своїх бажань, потенціалів і здібностей, що своєю чергою може позитивно впливати на їхню професійну самореалізацію.

Розглянемо *вікові особливості* загального рівня особистісної самоактуалізації фахівців ДСЗУ та його складових (табл. 2). Зазначимо, що статистичної значущості в *рівні особистісної самоактуалізації* між фахівцями певних вікових груп не виявлено. Щодо окремих складових частин особистісної самоактуалізації фахівців, то найвагомішою є різниця в показниках за шкалою *«Погляд на природу людини»* ($r=0,188$; $p=0,001$). До тенденцій можна віднести результати за шкалами *«Орієнтація в часі»* ($r=-0,096$; $p=0,089$), *«Аутосимпатія»* ($r=-0,086$; $p=0,127$), *«Креативність»* ($r=0,085$; $p=0,129$).

Таблиця 1

Гендерні особливості загального рівня особистісної самоактуалізації фахівців ДСЗУ та її складових частин за шкалами САМОАЛ (у стенах)

Шкали «САМОАЛ»	Стать фахівців	
	жіноча	чоловіча
«Орієнтація в часі»	6,18	7,00
«Цінності»	9,07	9,11
«Погляд на природу людини»	4,61	5,21
«Потреба в пізнанні»	5,28	5,74
«Креативність»	7,24	7,26
«Автономність»	6,42**	8,05**
«Спонтанність»	6,52	7,58
«Саморозуміння»	5,52*	6,58*
«Аутосимпатія»	7,69	8,95
«Контактність»	5,01*	5,84*
«Гнучкість у спілкуванні»	5,11*	5,89*
Загальний рівень особистісної самоактуалізації	54,42	58,84

* – ($p \leq 0,05$); ** – ($p \leq 0,01$)

Отже, фахівці у віці до 25 років мають найвищий рівень за шкалами «Орієнтація в часі», «Цінності», «Потреба в пізнанні», «Спонтанність» та «Аутосимпатія». «Контактність» найкраще розвинена у фахівців віком від 26 до 35 років. «Автономність», «Саморозуміння» та «Гнучкість у спілкуванні» – у віці від 36 до 45 років, а «Творчість» у фахівців віком від 46 до 55 років. У фахівців старше 55 років найвищий рівень за шкалою «Погляд на природу людини».

Найвищий загальний рівень особистісної самоактуалізації (57,0), спостерігаємо у фахівців віком до 25 років, що, на нашу думку,

Таблиця 2

Вікові особливості загального рівня особистісної самоактуалізації фахівців ДСЗУ та її складових частин за шкалами САМОАЛ (у стенах)

Шкали «САМОАЛ»	Вік фахівців				
	до 25 років	26–35 років	36–45 років	46–55 років	старше 55 років
«Орієнтація в часі»	6,91	6,22	6,38	6,24	5,67
«Цінності»	9,64	9,11	8,97	9,37	8,56
«Погляд на природу людини»	5,00**	4,15**	4,52**	4,86**	5,44**
«Потреба в пізнанні»	5,73	5,04	5,33	5,51	5,30
«Креативність»	7,09	6,74	7,41	7,55	7,23
«Автономність»	6,18	6,65	6,72	6,36	6,16
«Спонтанність»	7,00	6,05	6,79	6,79	6,63
«Саморозуміння»	5,18	5,40	5,72	5,63	5,63
«Аутосимпатія»	8,64	7,73	8,13	7,49	7,19
«Контактність»	4,00	5,20	5,04	5,12	5,02
«Гнучкість у спілкуванні»	5,09	5,01	5,23	5,23	5,16
Загальний рівень особистісної самоактуалізації	57,00	53,13	55,35	55,71	53,58

** – ($p \leq 0,01$)

пов'язано з розквітом в особистісній і професійній сфері [7].

Далі розглянемо особливості особистісної самоактуалізації фахівців та її складових залежно від *стажу роботи в ДСЗУ* (табл. 3). За результатами кореляційного аналізу встановлено відсутність статистично значущої різниці в рівні особистісної самоактуалізації фахівців між періодами роботи в ДСЗУ. Разом із тим виявлено статистично значущі відмінності в рівні окремих складових частин особистісної самоактуалізації фахівців: «Погляд на природу людини» ($r=0,120$; $p=0,033$), «Аутосимпатія» ($r=-0,110$; $p=0,050$), «Цінності» ($r=-0,099$; $p=0,077$). До тенденцій можна віднести результати за шкалами «Автономність» ($r=-0,088$; $p=0,116$) та «Орієнтація в часі» ($r=-0,078$; $p=0,164$).

Аналіз окремих складових частин особистісної самоактуалізації доводить, що фахівці, які працюють у ДСЗУ до 1 року, мають найвищі показники за шкалами: «Цінності», «Потреба в пізнанні», «Творчість», «Автономність», «Спонтанність» і «Гнучкість у спілкуванні». «Саморозуміння» та «Аутосимпатія» найрозвиненіші у фахівців зі стажем роботи від 1 до 3 років, «Контактність» – у фахівців зі стажем від 3 до 5 років, «Орієнтація в часі» й «Погляд на природу людини» – у фахівців зі стажем від 5 до 10 років. Найвищий загальний рівень особистісної самоактуалізації (57,44) виявлено у фахівців, які мають стаж роботи в ДСЗУ до 1 року, а найнижчий рівень (53,26) припадає на період роботи в державній службі зайнятості від 3 до 5 років.

Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує визначення особливостей особистісної само-

актуалізації фахівців, що виконують різні професійні функції в залежності від *специфіки професійної діяльності*. Відповідно до технології обслуговування населення та роботодавців фахівцями ДСЗУ [8], нами було виокремлено три групи фахівців залежно від специфіки професійної діяльності: надання послуг безробітним, надання послуг роботодавцям та адміністративно-управлінська діяльність.

Особливості особистісної самоактуалізації та її складових частин у залежності від *специфіки професійної діяльності* представлені в таблиці 4. За результатами кореляційного аналізу встановлено відсутність статистично значущої різниці в рівні особистісної самоактуалізації фахівців між відповідними групами фахівців. Аналіз окремих шкал показує, що найвагомішою є різниця в рівні «Спонтанності» ($r=-0,144$; $p=0,010$). До тенденцій можна віднести результати за шкалами «Саморозуміння» ($r=0,063$; $p=0,260$) та «Контактність» ($r=-0,063$; $p=0,264$).

У фахівців, що надають послуги безробітним, виявлено найвищий загальний рівень особистісної самоактуалізації (54,87) та найвищі показники за шкалами «Орієнтація в часі» (6,26), «Погляд на природу людини» (4,70), «Автономність» (6,59), «Спонтанність» (6,83), «Аутосимпатія» (7,85) та «Контактність» (5,13). Найвищі показники за шкалами «Цінності» (9,19), «Креативність» (7,40) і «Гнучкість у спілкуванні» (5,22) – у фахівців, що надають послуги роботодавцям. Найвищі показники за шкалами «Потреба в пізнанні» (5,45) і «Саморозуміння» (5,97) виявлено у фахівців, зайнятих адміністративно-управлінською діяльністю.

Таблиця 3

Особливості загального рівня особистісної самоактуалізації фахівців та її складових частин у залежності від стажу роботи в ДСЗУ за шкалами САМОАЛ (у стенах)

Шкали «САМОАЛ»	Стаж фахівців у ДСЗУ				
	до 1 року	від 1 до 3 років	від 3 до 5 років	від 5 до 10 років	понад 10 років
«Орієнтація в часі»	6,65	6,43	5,80	6,70	6,07
«Цінності»	10,29	8,67	8,78	9,58	8,88
«Погляд на природу людини»	4,62*	4,08*	4,39*	4,88*	4,86*
«Потреба в пізнанні»	5,76	5,16	5,09	5,15	5,36
«Креативність»	7,53	6,57	7,39	7,28	7,34
«Автономність»	7,12	6,59	6,83	6,20	6,35
«Спонтанність»	6,97	6,51	6,61	6,18	6,62
«Саморозуміння»	5,32	5,94	5,30	5,65	5,60
«Аутосимпатія»	7,91*	8,61*	7,85*	7,73*	7,43*
«Контактність»	4,76	5,37	5,39	4,90	4,97
«Гнучкість у спілкуванні»	5,41	5,10	5,20	5,00	5,15
Загальний рівень особистісної самоактуалізації	57,44	54,82	53,26	54,88	54,40

* – ($p \leq 0,05$)

Особливості загального рівня особистісної самоактуалізації фахівців ДСЗУ та її складових частин у залежності від специфіки професійної діяльності за шкалами САМОАЛ (у стенах)

Шкали самоактуалізаційного тесту «САМОАЛ»	Специфіка професійної діяльності фахівців		
	надання послуг безробітним	надання послуг роботодавцям	адміністративно-управлінська діяльність
«Орієнтація в часі»	6,26	6,15	6,21
«Цінності»	9,06	9,19	8,97
«Погляд на природу людини»	4,70	4,66	4,48
«Потреба в пізнанні»	5,29	5,22	5,45
«Креативність»	7,24	7,40	7,05
«Автономність»	6,59	6,38	6,47
«Спонтанність»	6,83**	6,60**	5,82**
«Саморозуміння»	5,56	5,31	5,97
«Аутосимпатія»	7,85	7,50	7,79
«Контактність»	5,13	5,04	4,87
«Гнучкість у спілкуванні»	5,13	5,22	5,18
<i>Загальний рівень особистісної самоактуалізації</i>	54,87	54,68	54,11

** – ($p \leq 0,01$)

Висновки. У процесі емпіричного дослідження виявлено середній рівень особистісної самоактуалізації в *значній* чисельності фахівців ДСЗУ (84,0%), що вказує на особистісну зрілість фахівців, прагнення до особистісного й професійного розвитку. Разом із тим, аналізуючи окремі складові частини особистісної самоактуалізації, ми дійшли висновку про наявні труднощі у фахівців щодо *неупередженого ставлення до людей і доброзичливості* (низький рівень за шкалою «Погляд на природу людини» складає 28%), а також наявні ознаки *нерішучості, незрілості* (низький рівень за шкалою «Автономність» складає 37,4%) і *невпевненість у собі* (низький рівень за шкалою «Спонтанність» складає 37,4%), що, на наш погляд, може ускладнювати міжособистісну взаємодію з клієнтами й колегами, негативно позначатися на ефективності професійної діяльності.

Встановлено, що особистісна самоактуалізація фахівців ДСЗУ має свої особливості за статтю, віком, стажем роботи в ДСЗУ й специфікою професійної діяльності. Так, фахівці-чоловіки мають дещо вищий загальний рівень особистісної самоактуалізації, в тому числі за всіма показниками випереджають фахівчинь-жінок.

Виявлено значні відмінності в рівні особистісної самоактуалізації між віковими групами фахівців, що, на нашу думку, може бути пов'язано з якісними змінами особистості (цінностей, поглядів, орієнтирів) у процесі онтогенезу.

Аналізуючи динаміку зміни рівня особистісної самоактуалізації в залежності від стажу роботи

в ДСЗУ, можемо зробити припущення, що такі результати можуть бути зумовлені як кризою професійного зростання, яка супроводжується потребою в самоствердженні й розвитку кар'єри, так і життєвою кризою фахівців, яка в тому числі пов'язана зі здійсненням професійної діяльності в період військової агресії, політичної та економічної нестабільності.

Встановлено, що фахівці, які надають послуги безробітним, мають найвищий рівень особистісної самоактуалізації за інших фахівців.

У цілому можна зробити висновок, що, не дивлячись на значну чисельність фахівців, для яких характерна особистісна самоактуалізація на високому й середньому рівні, є проблема низького рівня розвитку окремих складових частин особистісної самоактуалізації, а саме «Погляд на природу людини», «Творчість», «Автономність», «Спонтанність», «Аутосимпатія», які необхідні для ефективної роботи фахівців у сфері «людина – людина». Доцільно зазначити, що результати дослідження соціально-демографічних і професійних особливостей особистісної самоактуалізації дозволяють розробити адресні навчальні програми (семінари, тренінги, підвищення кваліфікації) для підвищення рівня особистісної самоактуалізації фахівців, ефективної професійної діяльності в ДСЗУ.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми, тому наші наступні дослідження будуть зосереджені на пошуку чинників особистісної самоактуалізації фахівців ДСЗУ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е, испр. изд. Москва : Смысл, 2003. 487 с.
2. Психология профессионального развития: методология, теория и практика : коллективная монография / Э.Ф. Зеер и др. ; под ред. Э.Ф. Зеера. Екатеринбург : Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2011. 159 с.
3. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики / пер. с англ. А.М. Татлыбаева. Санкт-Петербург : Евразия, 1999. 432 с.
4. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Изд-во Института Психотерапии, 2002. 490 с.
5. Ткалич М.Г., Карамушка Л.М. Самоактуалізація менеджерів у професійно-управлінській діяльності (на матеріалі діяльності комерційних організацій) : монографія. Київ – Запоріжжя : «Просвіта», 2009. 260 с.
6. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности. Основные сферы жизнедеятельности : дисс. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. Санкт-Петербург, 2001. 419 с.
7. Регламент роботи центрів зайнятості щодо задоволення потреб клієнтів. Київ, 2016. 84 с.
8. Кожун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агенство», 2012. 200 с.
9. Карамушка Л.М., Рутіна Ю.В. Особистісна та професійна самоактуалізація державних службовців : рівень значущості, розуміння сутності та умов для її здійснення. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Т. 1. Вип. 53. С. 15–22.

REFERENCES

1. Leontiev, D.A. (2003) *Psikhologia smysla: priroda, stroyeniye s dinamika smyslovoy realnosti* [Psychology of meaning: nature, structure and dynamics of semantic reality]. Moscow: Smysl. [in Russian].
2. *Psikhologia professionalnogo razvitiya: metodologiya, teoriya s praktika: kollektivnaya monografiya* (2011) [Psychology of professional development: methodology, theory and practice: collective monograph] / Zeer E.F. et al.; ed. E.F. Zeer. Yekaterinburg : Publishing house Ros. state prof.-ped. un-ty. [in Russian].
3. Maslow, A.H. (1999) *Dalniye predely chelovecheskoy psikhiki* [Far limits of the human psyche] / trans. from English A.M. Tatlybaev. SPb. : Eurasia. [in Russian].
4. Fetiskin, N.P, Kozlov, V.V., Manuilov, G.M. (2002) *Sotsialno-psikhologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti s malyh grup* [Socio-psychological diagnostics of the development of personality and small groups]. Moscow : Publishing house of the Institute of Psychotherapy. [in Russian].
5. Tkalych, M.G., Karamushka, L.M. (2009) *Samoaktualizatsiya menegeriv u profesiyno-upravlinskiy diyalnosti* [Self-actualization of managers in professional and managerial activities (on the material of commercial organizations): monograph]. Kyiv – Zaporizhia : Prosvita. [in Ukrainian].
6. Korostyleva, L.A. (2001) *Psikhologia samorealizatsii lichnosti. Osnovniye sfery deyatelnosti* [Psychology of personality self-realization. The main spheres of life] : Ph D thesis in psychology : 19.00.01. SPb. [in Russian].
7. *Reglament roboty tsentriv zayniatrosti shchodo zadovolennia potreb klientiv* (2006) [Regulations of employment centers to meet customer needs]. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kokun, O.M. (2012) *Psykhologia stanovlennia suchasnogo fakhivtsia: monografiya* [Psychology of professional development of a modern specialist: a monograph]. Kyiv : SE “Inform.-analyt. Agency”. [in Ukrainian].
9. Karamushka, L.M., Rutina, Y.V. (2019) *Osobystisna ta profesiyna samoaktualizatsiya derzhavnykh sluzhbovtziv: riven znachushchosti, rozuminnia sutnosti ta umov dlia yiyi zdiysnennia. Aktualni problem psykholohiyi* [Personal and professional self-actualization of civil servants: the level of significance, understanding of the essence and conditions for its implementation. *Current problems of psychology*]. 2019. Kyiv. [in Ukrainian].

СТИЛІ УПРАВЛІННЯ МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ (У КОНТЕКСТІ СТАВЛЕННЯ ДО ЗМІН): ЗВ'ЯЗОК ІЗ ЧИННИКАМИ МЕЗО- І МІКРОРІВНЯ

Клочко А. О.

кандидат педагогічних наук, доцент,

науковий кореспондент лабораторії організаційної та соціальної психології

Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

вул. Паньківська, 2, Київ, Україна

orcid.org/0000-0001-6631-2638

klochko_alla@ukr.net

Ключові слова: *освітні організації, «Традиціоналіст», «Реаліст», «Вільнодумець», традиційні та інноваційні стилі управління, організаційно-функціональні характеристики організації, організаційно-професійні та соціально-демографічні характеристики менеджера.*

Управлінська діяльність за умов інноваційних змін в освітніх організаціях передбачає необхідність переосмислення стилю управління менеджера освіти, зокрема вивчення зв'язку із чинниками мезо- та мікрорівня. Емпірично досліджено зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій (у контексті ставлення до змін) та організаційно-функціональними, організаційно-професійними та соціально-демографічними чинниками. Виділено три типи менеджерів освітніх організацій (у контексті ставлення до змін): «Традиціоналіст», «Реаліст», «Вільнодумець». Констатовано, що менеджери, які належать до типів «Реаліст» і «Вільнодумець», використовують інноваційні стилі управління, а менеджери-«Традиціоналісти» – традиційні стилі (у контексті ставлення до змін). Серед менеджерів освітніх організацій недостатньо представлені ті, що використовують інноваційні стилі управління (у контексті ставлення до змін). Встановлено вплив чинника «термін існування освітньої організації» на вираженість менеджерів освіти типу «Вільнодумець», які використовують інноваційні стилі управління. Не виявлено статично значущого зв'язку з такими характеристиками організації, як «тип навчального закладу», «місце розташування організації», «кількість осіб, котрі працюють в організації», «кількість дітей, які навчаються у закладі», «статус організації в освітній системі міста (області)». Встановлено статистично значущі зв'язки між типами менеджерів освітніх організацій (у контексті ставлення до змін) та організаційно-професійними та соціально-демографічними чинниками, що належать до мікрорівня: посада, рівень освіти, стать, наявність дітей. Не виявлено статистично значущого зв'язку між типами менеджерів освітніх організацій (у контексті ставлення до змін) та такими організаційно-професійними характеристиками, як «тип освіти», «стаж трудової діяльності», «стаж на посаді», «кваліфікаційна категорія», та «педагогічне звання», а також соціально-демографічними чинниками (вік, сімейний стан) менеджерів освіти. Врахування виявлених закономірностей може сприяти психологічному забезпеченню розвитку інноваційних стилів управління у менеджерів освіти.

MANAGEMENT STYLES OF MANAGERS OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS (IN THE CONTEXT OF ATTITUDE TOWARDS CHANGE): RELATIONSHIP WITH MESO- AND MICRO-LEVEL FACTORS

Klochko A. O.

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Scientific Correspondent at the Laboratory of Organizational and Social Psychology
G. S. Kostiyk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Pankivska str., 2, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-6631-2638
klochko_alla@ukr.net*

Key words: *educational organizations, "Traditionalist", "Realist", "Freethinker", traditional and innovative management styles, organizational and functional characteristics of the organization, organizational, professional and socio-demographic characteristics of the manager.*

Management in the context of innovative changes in educational organizations requires the need to rethink the management style of the education manager, in particular, to study the relationship with the factors of meso- and micro-levels. The connection between the types of managers of educational organizations (in the context of attitude to change) and organizational-functional, organizational-professional and socio-demographic factors is empirically investigated. There are three types of managers of educational organizations (in the context of attitudes to change): "Traditionalist", "Realist", "Freethinker". It is stated that managers who belong to the types of "Realist" and "Free-thinker" use innovative management styles, and managers who belong to the type of "Traditionalist" use traditional management styles (in the context of attitude to change). Among the managers of educational organizations are insufficiently represented those who use innovative management styles (in the context of attitude to change). The influence of the factor "term of existence of the educational organization" on the expressiveness of educational managers of the type "Free thinker" who use innovative management styles is established. Did not show a statically significant relationship with such characteristics of the organization as "type of educational institution", "location of the organization", "number of people working in the organization", "number of children studying in the institution", "status of the organization in education system of the city (region)". There are statistically significant relationships between the types of managers of educational organizations (in the context of attitudes to change) and organizational, professional and socio-demographic factors related to the micro level: position, level of education, gender, presence of children. There was no statistically significant relationship between the types of managers of educational organizations (in the context of attitudes to change) and such organizational and professional characteristics as "type of education", "length of service", "length of service", "qualification category", and "Pedagogical title", as well as socio-demographic factors (age, marital status) of education managers. Taking into account the identified patterns can contribute to the psychological support of the development of innovative management styles in education managers.

Постановка проблеми. Стрімке прискорення темпів суспільного розвитку, глобалізація, зміна парадигм, систем цінностей перетворюють освітню організацію на епіцентр інноваційних змін. Це зумовлює необхідність оновлення функцій менеджера освіти, змісту його діяльності та переосмислення стилю управління.

Аналіз літератури показує, що проблема стилів управління висвітлена у роботах М. Виноградського [1], М. Мурашко [9], М. Гончарова [2], Д. Кемпбела [7], А. Тебекіна [12].

Психологічний аспект проблеми, зокрема аналіз психологічних чинників, які впливають на стиль управлінської діяльності, розкрито у працях

Л. Карамушки [4], В. Лозниці [8], А. Карпова [6], Л. Орбан-Лембрика [10], А. Реана [11], В. Толочека [13].

У попередніх наших публікаціях [5] було визначено типи менеджерів освітніх організацій у контексті розвитку емоційного інтелекту відповідно до особливостей вираженості у них традиційних та інноваційних стилів управління та досліджено їх зв'язок із психологічними й організаційно-функціональними характеристиками організації. Однак не проаналізованими залишаються питання, які стосуються зв'язку стилів управління менеджера освіти у контексті ставлення до змін і чинників мезо- та мікрорівня, що впливають на вияви цього зв'язку.

Виходячи з актуальності та недостатньої розробки проблеми, нами визначено такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій (у контексті ставлення до змін) і чинниками мезорівня (організаційно-функціональними характеристиками організації).

2. Проаналізувати зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій (у контексті ставлення до змін) і чинниками мікрорівня (організаційно-професійними та соціально-демографічними характеристиками менеджерів).

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження *типів менеджерів освітніх організацій (у контексті ставлення до змін)* здійснювалося за допомогою опитувальника «Як Ви ставитеся до змін?» (К. Фрайлінгер та І. Фішер) [14]. Опитувальник дає можливість виділити такі типи менеджерів освіти: «Традиціоналіст», «Реаліст», «Вільнодумець».

Організаційно-функціональні, організаційно-професійні та соціально-демографічні чинники досліджувалися за допомогою авторської анкети-«паспортичка».

Статистична обробка даних здійснювалася з використанням комп'ютерної програми SPSS (версія 13).

Дослідження було проведене серед менеджерів освітніх організацій кількох областей України. В опитуванні взяли участь 1 219 менеджерів освіти.

За віковим складом учасники опитування були розподілені таким чином: до 30 років – 9,7%, від 31 до 40 років – 23,9%, від 41 до 50 років – 32,8%, від 50 років – 22,3%. Серед опитаних було 3,8% чоловіків і 93,4% жінок. Щодо сімейного стану, то вони утворили такі групи: неодружені (незаміжні) – 27,9%, одружені (заміжні) – 71,7%. У 78,8% опитаних є діти, у 21,2% дітей немає.

В освітніх організаціях опитані займали такі посади, як: заступник керівника закладу освіти – 74,3%, керівники – 25,7%. Опитані мають рівень

освіти: загальну середню та середню спеціальну освіту – 6,8%, вищу – 92,0%. Щодо типу освіти учасники розділилися таким чином: гуманітарна – 59,6%, юридично-економічна – 3,1%, технічно-природнична – 18,5%. Загальний трудовий стаж у менеджерів становить: до 15 років – 24,8%, від 16 до 25 років – 28,1%, від 26 до 35 років – 30,2%, понад 35 років – 30,2%. За стажем роботи на посаді опитані розподілилися таким чином: до 5 років – 16,5%, від 6 до 15 років – 20,2%, від 16 до 25 років – 23,5%, понад 25 років – 39,9%. За кваліфікаційними категоріями учасники розподілилися на групи: спеціаліст – 19,3%, спеціалісти I та II категорії – 19,6%, спеціаліст вищої категорії – 59,3%. 46,2% опитаних мають педагогічне звання «вчитель-методист». 35,2% опитаних мають відзнаки МОН України, 64,6% – інші відзнаки.

На *першому етапі* вивчався зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій (у контексті ставлення до змін) і чинниками мезорівня (організаційно-функціональними характеристиками організації).

Зазначимо, що на попередніх етапах дослідження було виділено три типи менеджерів освітніх організацій (у контексті ставлення до змін): «Традиціоналіст», «Реаліст», «Вільнодумець».

До типу менеджерів освітніх організацій «Традиціоналіст» належать менеджери освіти, яких зміни непокоять і навіюють на них острах. Менеджери освіти, котрі належать до цього типу, поважають старі порядки, тому що їм потрібні непохитні правила, щоб почуватися захищеними. Вони з радістю плекають традиційні цінності.

Менеджери освіти типу «Реаліст» реалістично оцінюють зміни: що повинно бути, те повинно бути. Вони дотримуються цього правила навіть тоді, коли зміни пов'язані з болісними розставаннями та звичками. Такі менеджери освіти йдуть у ногу із часом, проте роблять зміни тільки такого типу, які здаються виправданими. Інновації вони вводять не різко, а послідовно, пристосовуючи їх до мінливих умов довкілля.

Для менеджерів освіти типу «Вільнодумець» зміни означають радість життя. Вони не дуже поважають традиції та звичаї, а застарілі структури та ідеї навівають на них нудьгу та можуть позначитися на їхній поведінці. Як тільки робота перестає цікавити менеджерів цієї групи, вони починають шукати іншу, що може стати потягом до свободи, заради якої їм хочеться протягом усього життя щось переробляти.

Окрім того, було зроблено висновок про те, що менеджери, які належать до типів «Реаліст» і «Вільнодумець», використовують інноваційні стилі управління, а менеджери типу «Традиціоналіст» – традиційні стилі управління (у контексті ставлення до змін).

У процесі застосування кількісного аналізу було встановлено, що найбільш вираженим виявився тип менеджерів освіти (у контексті ставлення їх до змін) «*Realist*» (за рівнем представленості осіб із високим рівнем вираженості певного типу). Він був виявлений у 46,9% опитаних, тобто майже у половини. Далі йде тип «*Традиціоналіст*», зафіксований у 36,6% учасників дослідження. І дещо менш вираженим, зі значним відривом, є тип менеджерів освіти «*Вільнодумець*», який виявлено у 12,2%.

Отже, отримані дані свідчать про недостатність представлення серед менеджерів освітніх організацій тих, що використовують інноваційні стилі управління (у контексті ставлення до змін).

До чинників мезорівня нами з урахуванням наявних у літературі розробок [3] віднесено такі характеристики організації: тип навчального закладу, місце розташування організації, термін існування організації, кількість осіб, котрі працюють в організації, кількість дітей, які навчаються у закладі, статус організації в освітній системі міста (області).

Як свідчать дані, наведені в табл. 1, існує *негативний статистично значущий зв'язок* між типом «Вільнодумець» і *терміном існування організації* ($r_s = -0,063$; $p < 0,05$). Суть цього зв'язку полягає в тому, що зі збільшенням терміну існування організації кількість менеджерів освіти, які належать до типу «Вільнодумець», зменшується. Очевидно, у новостворених закладах менеджери освіти думають нестандартно, нетрадиційно, застосовують новітні технології, що змушує їх частіше використовувати інноваційні стилі управління.

Водночас дослідження не виявило статистично значущого зв'язку між типом менеджерів освітніх організацій (у контексті ставлення до змін) і такими характеристиками організації, як «тип навчального закладу», «місце розташування організації», «кількість осіб, які працюють в організації», «кількість дітей, котрі навчаються у закладі», «статус організації в освітній системі міста (області)».

На *другому етапі* вивчався зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій відповідно до особливостей вираженості у них традиційних та інноваційних стилів управління (у контексті ставлення до змін) і чинниками мікрорівня (організаційно-професійними та соціально-демографічними характеристиками менеджерів).

Згідно з підходом Л. Карамушки [3] до організаційно-професійних чинників характеристики менеджерів освіти були віднесені: «посада», «рівень освіти», «тип освіти», «стаж трудової діяльності», «стаж на посаді», «кваліфікаційна категорія», «педагогічне звання», «відзнаки».

Результати дослідження показали, що існують статистично значущі зв'язки між типами менеджерів освітніх організацій (у контексті ставлення до змін) і такими організаційно-професійними чинниками, як «посада» і «рівень освіти».

Дані, представлені в табл. 2, свідчать про те, що існує *негативний статистично значущий зв'язок* між типом «Реаліст» і таким чинником, як «посада» ($r_s = -0,073$; $p < 0,05$).

Це проявляється в тому, що відповідно до підвищення посади менеджера освіти рівень вираженості такого типу, як «Реаліст», зменшується. Перехід до вищої посади менеджера освітньої організації сприяє утвердженню ним лише «відпрацьованих» технологій роботи та не сприяє впровадженню нових, інноваційних підходів до управлінської діяльності.

Окрім того, виявлено *позитивний статистично значущий зв'язок* між типом «Реаліст» і таким чинником, як «рівень освіти» ($r_s = 0,063$; $p < 0,05$).

Суть встановленої закономірності проявляється в тому, що відповідно до зростання рівня освіти збільшується кількість менеджерів освіти типу «Реаліст». Отже, можна говорити про те, що освіта менеджерів освітніх організацій є тим чинником, який сприяє використанню ними інноваційних підходів до управління освітніми організаціями.

Таблиця 1

Зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій (у контексті ставлення до змін та організаційно-функціональними чинниками (r_s))

Організаційно-функціональні чинники	Типи менеджерів освітніх організацій		
	«Традиціоналіст»	«Реаліст»	«Вільнодумець»
Тип навчального закладу	0,001	0,011	0,000
Місце розташування організації	-0,042	-0,014	0,012
Термін існування організації	-0,03	-0,018	-0,063*
Кількість осіб, які працюють в організації	-0,018	0,025	-0,003
Кількість дітей, котрі навчаються у закладі	-0,017	0,025	-0,008
Статус організації в освітній системі міста (області)	-0,037	0,049	0,030

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

**Зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій
(у контексті ставлення до змін) та організаційно-професійними чинниками (r_s)**

Організаційно-професійні чинники	Типи менеджерів освітніх організацій		
	«Традиціоналіст»	«Реаліст»	«Вільнодумець»
Посада	-0,046	-0,073*	-0,019
Рівень освіти	0,026	0,063*	-0,015
Тип освіти	0,048	0,039	-0,007
Стаж трудової діяльності	0,030	-0,034	0,015
Стаж на посаді	0,010	-0,019	-0,001
Кваліфікаційна категорія	-0,030	-0,044	0,027
Педагогічне звання	0,033	0,023	0,024
Відзнаки	-0,020	-0,034	0,007

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

**Зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій
(у контексті ставлення до змін) і соціально-демографічними чинниками (r_s)**

Соціально-демографічні чинники	Типи менеджерів освітніх організацій		
	«Традиціоналіст»	«Реаліст»	«Вільнодумець»
Вік	0,027	-0,023	0,023
Стать	0,003	0,071*	0,007
Сімейний стан	0,000	0,008	0,015
Наявність дітей	-0,008	0,024	0,062*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

У дослідженні не виявлено статистично значущого зв'язку між типами менеджерів освітніх організацій (у контексті ставлення до змін) і такими організаційно-професійними характеристиками, як «тип освіти», «стаж трудової діяльності», «стаж на посаді», «кваліфікаційна категорія» та «педагогічне звання», а також соціально-демографічними чинниками (віком, сімейним станом) менеджерів освіти.

Що стосується **соціально-демографічних чинників**, то констатовано *позитивний статистично значущий зв'язок* між менеджерами освіти типу «Реаліст» і таким чинником, як «*стать*» ($r_s = 0,071$; $p < 0,05$) (табл. 3). Отже, можна говорити про те, що *стать* менеджерів освітніх організацій є тим чинником, який впливає на розвиток інноваційних стилів управління.

Проте у контексті розв'язання проблеми досягнення гендерного балансу, яка сьогодні є достатньо актуальною для суспільства, важливим є, на наш погляд, формування як у жінок, так і в чоловіків, котрі працюють в освітніх організаціях, свого бачення впровадження інноваційних змін у професійній діяльності.

Позитивний статистично значущий зв'язок виявлено між менеджерами освіти типу «Вільнодумець» і чинником «*наявність дітей*» ($r_s = 0,062$; $p < 0,05$). Сутність виявленої закономірності полягає, на наш погляд, в тому, що в міру появи у мене-

джерів освіти дітей найбільш вагомими чинником, який впливає на розвиток інноваційних стилів управління, стає найближче оточення (сім'я).

У процесі дослідження *не виявлено значущого зв'язку* між типами менеджерів освіти (у контексті ставлення до змін) і такими соціально-демографічними чинниками, як «вік», «сімейний стан».

Загалом на основі отриманих даних можна зробити *висновки* про зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій (у контексті ставлення до змін) та організаційно-функціональними, організаційно-професійними та соціально-демографічними чинниками.

Висновки:

1. Встановлено вплив терміну існування освітньої організації на вираженість менеджерів освіти типу «Вільнодумець», що свідчить про частіше використання ними інноваційних стилів управління.

2. Виявлено статистично значущі зв'язки між типами менеджерів освітніх організацій (у контексті ставлення до змін) та організаційно-професійними та соціально-демографічними чинниками, які належать до *мікрорівня*: посадою, рівнем освіти, статтю, наявністю дітей.

3. Врахування зв'язку між типами менеджерів освітніх організацій (у контексті ставлення до змін) і зазначеними чинниками сприяє психологічному забезпеченню розвитку інноваційних стилів управління у менеджерів освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградський М.Д., Беляєва С.В., Виноградська С.М., Шканова О.М. Управління персоналом : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2009. 502 с.
2. Гончаров М.А. Основы менеджмента в организации : учебное пособие. Москва : КНОРУС, 2006. 480 с.
3. Карамушка Л.М. Комплекс методик для вивчення особливостей та детермінант розвитку організаційної культури освітніх організацій. *Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*. 2014. Т. 1. Вип. 40. С. 9–15.
4. Карамушка Л.М. Психологія управління : навчальний посібник. Київ : Міленум, 2003. 421 с.
5. Карамушка Л.М., Ключко А.О. Інноваційні стилі управління менеджерів освітніх організацій у контексті розвитку емоційного інтелекту: зв'язок з психологічними та організаційно-функціональними характеристиками організації. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2019. № 2–3 (17). С. 47–57.
6. Карпов А.В. Психология менеджмента. Москва : Гардарики, 2005. 584 с.
7. Кэмпбел Д., Стоунхаус Дж., Хьюстон Б. Стратегический менеджмент. Москва : Проспект, 2003. 336 с.
8. Лозниця В.С. Психология менеджмента. Теория и практика. Київ : Екс Об, 2001. 512 с.
9. Мурашко М.І. Менеджмент персоналу: навчальний посібник. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2008. 435 с.
10. Орбан-Лембрик Л.Е. Психология управления. Київ : Академвидав, 2003. 568 с.
11. Реан А.А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРО-ЗНАК, 2006. 479 с.
12. Тебекин А.В., Касаев Б.С. Менеджмент организации. Москва : КНОРУС, 2008. 416 с.
13. Толочек В.А. Организационная психология: управление персоналом. Москва : Баярд М, 2004. 175 с.
14. Фрайлингер К. Управление изменениями в организации. Москва : Книгописная палата. 2002. 264 с.

REFERENCES

1. Vynohradskyi M.D., Bieliaieva S.V., Vynohradska S.M., Shkanova O.M. (2009) Upravlinnia personalom [Human Resource Management]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian].
2. Goncharov M.A. (2006) Osnovy menedzhmenta v organizacii [Fundamentals of management in an organization]. Moskva: KNORUS [in Russian].
3. Karamushka L.M. (2014) Kompleks metodyk dlia vyvchennia osoblyvosti ta determinant rozvytku orhanizatsiinoi kultury osvitynikh orhanizatsii [A set of methods for studying the features and determinants of the development of organizational culture of educational organizations]. *Aktualni problemy psykholohii: Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia*. Vol. 1, Issue. 40, pp. 9–15. [in Ukrainian].
4. Karamushka L.M. (2003) Psykholohiia upravlinnia [Management psychology]. Kyiv: Milenum [in Ukrainian].
5. Karamushka L.M., Klochko, A.O. (2019) Innovatsiini styli upravlinnia menedzheriv osvitynikh orhanizatsii u konteksti rozvytku emotsiinoho intelektu: zviazok z psykholohichnymy ta orhanizatsiino-funktsionalnymy kharakterystykamy orhanizatsii [Educational organization innovation management styles in the context of development of emotional intelligence: relationship with psychological and functional characteristics of the organization]. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia*, 2–3 (17), (pp. 47–57) [in Ukrainian].
6. Karpov A.V. (2005) Psikhologiya menedzhmenta [Management psychology]. Moskva: Gardariki [in Russian].
7. Ke'mpbel D., Stounkhaus Dzh., Khyuston B. (2003) Strategicheskij menedzhment [Strategic management]. Moskva: Prospekt [in Russian].
8. Loznytsia V.S. (2001) Psykholohiia menedzhmentu. Teoriia i praktyka [Psychology of management. Theory and practice]. Kyiv [in Ukrainian].
9. Murashko M.I. (2008) Menedzhment personalu [Personnel Management]. Kyiv: T-vo "Znannia", KOO [in Ukrainian].
10. Orban-Lembryk L.E. (2003) Psykholohiia upravlinnia [Management psychology]. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].
11. Rean A.A. (2006) Psikhologiya adaptacii lichnosti. Analiz. Teoriya. Praktika [Psychology of personality adaptation. Analysis. Theory. Practice]. Sankt-Peterburg: Prajm-EVRO-ZNAK [in Russian].
12. Tebekin A.V., Kasaev B.S. (2008) Menedzhment organizacii [Organisation management]. Moskva: KNORUS [in Russian].
13. Tolocek V.A. (2004) Organizacziionnaya psikhologiya: upravlenie personalom [Organizational Psychology: Human Resource Management]. Moskva: Bayard M [in Russian].
14. Frajlinger K. (2002) Upravlenie izmeneniyami v organizacii [Organization change management]. Moskva: Knigopisnaya palata [in Russian].

РОЗДІЛ ІХ. ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159. 9. 072: 316.62

DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-26>

ВАЛІДИЗАЦІЯ ОПИТУВАЛЬНИКА «ШКАЛА ПРОЩЕННЯ ЯК РИСИ ХАРАКТЕРУ» НА УКРАЇНСЬКІЙ ВИБІРЦІ

Кравчук С. Л.

*кандидат психологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник лабораторії психології спілкування
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України
вул. Андріївська, 15, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-6951-1912
757kravchuk@gmail.com*

Ключові слова: *прощення як риса характеру, валідність, надійність, методичний інструментарій.*

У статті представлено результати валідизації опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» на українській вибірці з 402 осіб (204 жінок і 198 чоловіків): 224 студентів віком від 19 до 23 років, які здобувають першу вищу освіту, й 178 студентів віком від 24 до 45 років, які здобувають другу вищу освіту.

Концепт прощення розглядається як процес свідомої відмови особи від образи, гніву, ненависті, обурення, суму, зумовлених несправедливим ставленням інших людей до неї, та заміни негативних почуттів нейтральнішими й, нарешті, позитивними, такими, як співчуття, жалість, що супроводжуються позитивними думками стосовно кривдника й припиненням його засудження. Показано, що прощення як диспозиціональна риса засновується на усвідомленні власних емоцій і здатності керувати ними, а також на здатності й готовності проявляти емпатію щодо кривдника.

У ході валідизації встановлено прийнятні показники надійності-узгодженості опитувальника. Представлено результати перевірки конвергентної та дивергентної валідності, ретестової надійності.

Емпіричні результати свідчать про належну надійність і валідність опитувальника «Шкала прощення як риси характеру».

Проаналізовано кореляції з показниками глибинної готовності до пробачення, емпатії, співробітництва, комунікативної компетентності, мстивості, агресивного типу міжособистісних стосунків, вираженістю симптомів тривоги й депресії.

Виявлено прямиий значущий кореляційний зв'язок між показником прощення як риси характеру й інтегральним показником глибинної готовності до пробачення, емпатією, комунікативною компетентністю та співробітництвом як типом міжособистісних стосунків.

Емпірично встановлено зворотній значущий кореляційний зв'язок показника прощення як риси характеру з схильністю до мстивості, агресивним типом міжособистісних стосунків, із вираженістю симптомів тривоги й депресії.

Опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» є інформативним методичним інструментом, який може бути рекомендований до використання в психологічній консультативній роботі й в дослідницьких цілях.

VALIDIZATION OF THE QUESTIONNAIRE “SCALE OF FORGIVENESS AS CHARACTER TRAIT” ON THE UKRAINIAN SAMPLE

Kravchuk S. L.

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Senior Researcher at the Laboratory of Communication Psychology
Institute for Social and Political Psychology
of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine
Andriyivska str., 15, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-6951-1912
757kravchuk@gmail.com*

Key words: *forgiveness as a character trait, validity, reliability, methodical tools.*

The article presents the results of the validation of the questionnaire “Scale of forgiveness as a character trait” in the Ukrainian sample of 402 people (204 women and 198 men): 224 students aged 19 to 23 who receive their first higher education and 178 students aged 24 to 45 who receive a second higher education.

The concept of forgiveness is seen as a process of a person’s conscious rejection of resentment, anger, hatred, indignation, sadness caused by the unfair treatment of others, and the replacement of negative feelings with more neutral and, finally, positive, such as compassion, pity, accompanied by positive thoughts about the offender and the termination of his conviction.

It is shown that forgiveness as a dispositional trait is based on awareness of one’s own emotions and the ability to control them, as well as on the ability and willingness to show empathy towards the offender.

During the validation, acceptable indicators of reliability and consistency of the questionnaire were established. The results of verification of convergent and divergent validity, retest reliability are presented.

Empirical results indicate the proper reliability and validity of the questionnaire “Scale of forgiveness as a character trait”.

Correlations with indicators of deep readiness for forgiveness, empathy, cooperation, communicative competence, vengeance, aggressive type of interpersonal relationships, severity of symptoms of anxiety and depression were analyzed.

There is a direct significant correlation between the indicator of forgiveness as a character trait and the integral indicator of deep readiness for forgiveness, empathy, communicative competence and cooperation as a type of interpersonal relationships.

Empirically, there is a significant inverse correlation between forgiveness as a character trait and a tendency to revenge, an aggressive type of interpersonal relationship, and the severity of symptoms of anxiety and depression.

The questionnaire “Scale of forgiveness as a character trait” is an informative methodological tool that can be recommended for use in psychological counseling and research purposes.

Постановка проблеми. В останні десятиліття все більшої актуальності й значущості набуває проблема депресії, тривоги й психологічного добробуту.

Депресія заподіює особистості найсильніші психологічні страждання, які призводять до втрати здатності до соціальної та професійної діяльності й істотно знижують якість життя. Серйозними симптомами депресії є суттєве зниження

енергії, підвищена втомлюваність, безпомічність, порушення сну, безрадісність, безнадія, почуття непотрібності, порушення пам’яті й уваги, порушення здатності думати й вчитися.

Симптоми депресії можуть змінитися класичними проявами тривожного розладу, а пізніше – симптомами панічного розладу.

Депресію та тривогу провокують кризові явища в суспільстві, продовження бойових дій

на сході України, погіршення якості життя українців через ряд економічних чинників. Емпірично виявлено найсильніший негативний вплив ситуації воєнного конфлікту на сході України на взаємовідношення з близькими людьми в родині у вимушено переміщених осіб із зони воєнних дій [12; 13].

Частота суїцидів є одним із важливих критеріїв громадського психічного здоров'я та якості життя людей. Саме тому попередження суїцидів розглядається як одне з важливих пріоритетних завдань у галузі охорони психічного здоров'я у XXI столітті.

На нашу думку, феномен прощення відіграє важливу роль у забезпеченні психічного здоров'я особистості й розв'язанні проблеми соціально-психологічного насильства.

Емпірично встановлено, що особи, які не навчилися прощати, мають значно більше захворювань, які пов'язані зі стресом [21]. Виявлено, що самопрощення знижує ризик виникнення симптомів посттравматичних розладів і суїцидальних намірів [14].

У зарубіжній психології представлено стрес-і-копінг модель прощення [10; 19; 23], процесуальну модель [4; 9] і еволюційну модель [15] прощення.

Нині зміст категорії «прощення» неоднозначний. Прощення розглядається дослідниками як дія, акт, відповідь, здібності, особистісна диспозиція, психічний стан, характеристики соціальних одиниць [1; 3; 5; 7; 16; 22].

Дж. Норт (J. North) [17], Р. Енрайт (R. Enright) [8] та Е. Гассін [1] висловлюють думку, що прояв прощення у взаємостосунках у загальному вигляді можна визначити як рішення, по-перше, відмовитись від негативних думок, емоцій і поведінкових проявів щодо кривдника, котрий незаслужено образив особу, по-друге, заохочувати позитивні думки, поведінкові прояви й емоції щодо того ж кривдника.

Згідно із Ф. Хайдером (F. Heider), прощення доцільно розглядати як вибір особи відмовитись від мстивої поведінки [11].

Р. Енрайт (R. Enright) вважає, що, пробачаючи, скривджена особа визнає, що дії кривдника були несправедливими й будуть завжди несправедливими. На думку дослідника, скривджена людина має моральне право на гнів, оскільки будь-яка людина має право на повагу. Дослідник зазначає, що прощення вимагає відмови скривдженої людини від гніву й образи [8, с. 56].

У дослідженнях Е.Л. Уорthingтона (E.L. Worthington) [23] показано, що прощення кривдника передбачає відпущення негативних переживань, таких, як гнів, ненависть, сум, образа тощо.

Ми розглядаємо прощення як процес свідомої відмови особи від образи, гніву, ненависті, обурення, суму, зумовлених несправедливим ставленням інших людей до неї, заміни негативних почуттів нейтральнішими й, нарешті, позитивними, такими, як співчуття, жалість, що супроводжуються позитивними думками стосовно кривдника й припиненням його засудження.

Дослідники Дж. Беррі (J.W. Berry) [5], Е. Муллет (E. Mullet) [16], М. Гірард (M. Girard) [16] вважають, що прощення доцільно розглядати як диспозиційну рису, частковий прояв і результат механізмів соціального пізнання особи, оскільки здатність до прощення засновується на усвідомленні власних емоцій і здатності керувати ними, а також на здатності й готовності проявляти емпатію щодо кривдника.

Р. Еммонс (R. Emmons) також пропонує розглядати прощення як особистісний конструкт високого рівня, за якого особи мають такі характеристики: можливість бути сприйнятливим до обставин, які зменшують гнів; наявність навичок контролювання емоцій; емпатія; смиренність; доброзичливість і прагнення перебувати в гармонійних стосунках [7, с. 162].

На нашу думку, в такому контексті надзвичайно важливого значення набуває необхідність розробки певного методичного інструментарію.

У статті ми представляємо результати первісної адаптації опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» (автори: Дж.В. Беррі (J.W. Berry), Е.Л. Уорthingтона (E.L. Worthington), Л.Е. О'Коннора (L.E. O'Connor), Л. Парротт (L. Parrott), Н.Г. Уейд (N.G. Wade)) [5].

Мета статті: виявити й проаналізувати дослідницький потенціал опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» Дж.В. Беррі (J.W. Berry), Е.Л. Уорthingтона (E.L. Worthington), Л.Е. О'Коннора (L.E. O'Connor), Л. Парротта (L. Parrott), Н.Г. Уейда (N.G. Wade).

Виклад основного матеріалу дослідження. Респондентами були 402 особи – українські студенти (204 жінки й 198 чоловіків): 224 українських студентів віком від 19 до 23 років, які здобувають першу вищу освіту, й 178 українських студентів віком від 24 до 45 років, які здобувають другу вищу освіту.

Вибірка респондентів була сформована з 5-и українських університетів: Київського університету імені Бориса Грінченка, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Університету економіки і права «КРОК», Київського національного лінгвістичного університету, Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Участь респондентів у дослідженні була цілком добровільною. Дані були зібрані анонімно. У будь-який момент респонденти могли відмовитися від подальшої участі в дослідженні.

Дослідження було проведено з використанням етичних принципів і кодексів поведінки Американської психологічної асоціації (2010 рік).

У таблиці 1 представлено розподіл вибірки за статтю та віком.

Таблиця 1
Розподіл вибірки за статтю та віком

Групи	19–23 роки		24–45 роки		Разом	
	№	%	№	%	№	%
Жінки	103	25,62	101	25,13	204	50,75
Чоловіки	121	30,10	77	19,15	198	49,25
Разом	224	55,72	178	44,28	402	100,00

Процедури валідації опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» містили встановлення показників надійності й узгодженості, встановлення конвергентної та дивергентної валідності, ретестової надійності. В основі плану валідації знаходились такі гіпотези:

1) схильність до прощення позитивно корелює з інтегральним показником глибинної готовності до пробачення, емпатією, комунікативною компетентністю та співробітництвом;

2) схильність до прощення негативно корелює з мстивістю, агресивним типом взаємостосунків, вираженістю симптомів тривоги й депресії.

Опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» складається з 10 питань. Твердження опитувальника представлено в таблиці 2.

Таблиця 2
Твердження опитувальника «Шкала прощення як риси характеру»

Номер твердження	Твердження
1	Близькі мені люди, напевно, думають, що я занадто довго тримаю образи.
2	Я можу пробачити друзів майже все.
3	Якщо хтось ставиться до мене погано, я ставлюсь до нього (неї) так само.
4	Я намагаюся прощати іншим, навіть якщо вони не відчують провини за те, що зробили.
5	Я зазвичай можу пробачити й забути образу.
6	Чимало моїх стосунків викликають у мене почуття гіркоти.
7	Навіть після того, як я комусь прощаю, стається так, що я знов обурююся.
8	Є певні речі, які я ніколи не зміг (-ла) би простити навіть близькій людині.
9	Я завжди прощав (-ла) тих, хто зробив мені боляче.
10	Я людина, яка схильна прощати.

Респондентам пропонувалась така інструкція: «Вам пропонується ряд тверджень. Зазначте, наскільки Ви згодні чи не згодні з кожним твердженням, використовуючи таку шкалу: 1 – категорично не погоджуюсь; 2 – частково не погоджуюсь; 3 – однаковою мірою погоджуюсь і не погоджуюсь; 4 – частково погоджуюсь; 5 – цілком погоджуюсь».

Обробка результатів: оцінка кожного твердження здійснюється за 5-бальною шкалою.

Ключ:

Оцінки 1, 2, 3, 4, 5 переводяться відповідно в бали 1, 2, 3, 4, 5 для таких тверджень: № № 2, 4, 5, 9, 10.

Оцінки 1, 2, 3, 4, 5 переводяться відповідно в бали 5, 4, 3, 2, 1 для таких тверджень: № № 1, 3, 6, 7, 8.

У таблиці 3 наведено результати аналізу коефіцієнта альфа Кронбаха за шкалою, що містить 10 пунктів.

Таблиця 3
Статистики надійності (N = 402)

Шкала	Альфа Кронбаха	Альфа Кронбаха, заснована на стандартизованих пунктах	Кількість пунктів
Шкала прощення як риси характеру	0,767	0,774	10

Показник надійність-узгодженість (альфа Кронбаха) складає 0,774, що є достатнім. Отриманий коефіцієнт альфа Кронбаха свідчить про належну внутрішню узгодженість шкали прощення як риси характеру.

Кореляції пунктів шкали із сумарним балом наведено в таблиці 4.

Отримані результати, які представлено в таблиці 4, свідчать, що наявні явно виражені позитивні кореляції відповідних пунктів шкали з їхнім сумарним балом.

Показники середнього арифметичного значення, дисперсії та стандартного відхилення для «Шкали прощення як риси характеру» наведено в таблиці 5.

З метою перевірки конвергентної та дивергентної валідності опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» Дж.В. Беррі (J.W. Berry), Е.Л. Уорthingтона (E.L. Worthington), Л.Е. О'Коннора (L.E. O'Connor), Л. Парротта (L. Parrott), Н.Г. Уейда (N.G. Wade) нами застосовувалися такі психодіагностичні методи:

1) опитувальник «Шкала глибинної готовності до пробачення» (автори Л. Томпсон, Ч. Снайдер, Л. Хоффман [20]) в адаптації Е.Л. Носенко й А.В. Сокур [2];

2) методика «Особистісна агресивність і конфліктність» (автори: Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов);

3) «Діагностика депресії та тривоги» (автор: Л.Р. Дерогатис (L.R. Derogatis) [6];

4) методика «Діагностика рівня емпатії» (автор: В.В. Бойко);

5) методика вимірювання комунікативної та соціальної компетентності В.М. Куніциної;

6) методика «Діагностика взаємостосунків» (автор: Т. Лірі).

З допомогою кореляційного аналізу були перевірені конвергентна й дивергентна валідності опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» (див. табл. 6).

Нами встановлено прямий значущий кореляційний зв'язок між показником прощення як риси характеру (за опитувальником Дж.В. Беррі, Е.Л. Уордінгтона, Л.Е. О'Коннора, Л. Парротта, Н.Г. Уейда «Шкала прощення як риси характеру») й інтегральним показником опитуваль-

ника «Шкала глибинної готовності до пробачення» Л. Томпсона, Ч. Снайдера, Л. Хоффмана (Thompson et al., 2005 рік) в адаптації Е.Л. Носенко й А.В. Сокур (Nosenko, Sokur, 2018). Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена між даними двома показниками дорівнює 0,46 ($p < 0,01$).

Виявлено позитивний значущий кореляційний зв'язок між показниками прощення як риси характеру й емпатії (див. табл. 6). Відповідно, значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена між такими двома показниками дорівнює 0,37 ($p < 0,01$). Слід зазначити, що позитивний зв'язок між прощенням та емпатією представлений у зарубіжних дослідженнях [1; 3; 14; 18]. Р. Енрайт [3] зазначав, що позитивний ефект прощення пов'язується не з уявленнями про прощення як про благо чи цінність, а з безпосередньою «роботою прощення», з опорою на емпатію та рефлексивну складову частину соціального пізнання. У зарубіжних дослідженнях встановлено, що завдяки прощенню здійсню-

Таблиця 4

Статистики співвідношення пункту із сумарним балом

Шкала	Номери пунктів	Кореляція пункту із сумарним балом	Квадрат коефіцієнта множинної кореляції	Альфа Кронбаха під час видалення пункту
Шкала прощення як риси характеру	Пункт 1	0,55	0,50	0,61
	Пункт 2	0,38	0,51	0,65
	Пункт 3	0,33	0,35	0,68
	Пункт 4	0,52	0,45	0,61
	Пункт 5	0,51	0,61	0,61
	Пункт 6	0,36	0,40	0,72
	Пункт 7	0,31	0,33	0,66
	Пункт 8	0,38	0,41	0,65
	Пункт 9	0,50	0,57	0,61
	Пункт 10	0,54	0,64	0,60

Таблиця 5

Статистики шкали (N = 402)

Шкала	Середнє значення	Стандартне відхилення	Кількість пунктів
Шкала прощення як риси характеру	33,36	6,06	10

Таблиця 6

Взаємозв'язок прощення як риси характеру з індивідуально-психологічними характеристиками

Показники	Коефіцієнт кореляції	Рівень значущості
Інтегральний показник глибинної готовності до пробачення	0,46	$p < 0,01$
Емпатія	0,37	$p < 0,01$
Комунікативна компетентність	0,32	$p < 0,01$
Співробітництво	0,31	$p < 0,01$
Мстивість	-0,39	$p < 0,01$
Агресивний тип взаємостосунків	-0,34	$p < 0,01$
Тривога	-0,41	$p < 0,01$
Депресія	-0,37	$p < 0,01$

Таблиця 7

Кореляційний зв'язок за показниками шкали прощення як риси характеру з інтервалом у 7 тижнів за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена

Показник	Коефіцієнт кореляції	Рівень значущості
Шкала прощення як риси характеру	0,51	$p < 0,001$

ється заміна негативних почуттів на терпимість і співчуття [16; 18].

Нами емпірично встановлено позитивні значущі кореляційні зв'язки показника прощення як риси характеру з комунікативною компетентністю та співробітництвом як типом взаємостосунків (див. табл. 6). Відповідно, значення коефіцієнтів кореляції Ч. Спірмена між показником прощення як риси характеру й комунікативною компетентністю дорівнює 0,32 ($p < 0,01$) та між показником прощення як риси характеру й співробітництвом дорівнює 0,31 ($p < 0,01$).

Також нами виявлено зворотній значущий кореляційний зв'язок показника прощення як риси характеру з показником схильності до мстивості (за методикою Є.П. Ільїна й П.А. Ковальова «Особистісна агресивність і конфліктність») (див. табл. 6). Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за двома показниками дорівнює -0,39 ($p < 0,01$).

Емпірично встановлено негативний значущий кореляційний зв'язок показника прощення як риси характеру з агресивним типом взаємостосунків (див. табл. 6). Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за двома показниками дорівнює -0,34 ($p < 0,01$).

У зарубіжних дослідженнях показано, що прощення передбачає відпущення негативних переживань, таких, як гнів, ненависть, сум, образа тощо [21; 23].

За коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена виявлено зворотні значущі зв'язки прощення як риси характеру з тривогою та депресією (див. табл. 6). Відповідно, значення коефіцієнтів кореляції Ч. Спірмена дорівнюють -0,41 ($p < 0,01$) та -0,37 ($p < 0,01$).

Отримані кореляційні зв'язки свідчать, що чим вище виражена в осіб схильність до прощення, тим меншою мірою їм властиві виражені симптоми депресії та тривоги.

Ретестова надійність обраховувалась за даними 237 учасників (132 жінок і 105 чоловіків) із загальної вибірки дослідження, які заповнили бланк опитувальника повторно з інтервалом у 7 тижнів. Отримані результати кореляційного аналізу за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена представлено в таблиці 7.

Отриманий кореляційний зв'язок свідчить про високу ретестову надійність опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» Дж.В. Беррі (J.W. Berry), Е.Л. Уорthingтона (E.L. Worthington),

Л.Е. О'Коннора (L.E. O'Connor), Л. Парротта (L. Parrott), Н.Г. Уэйда (N.G. Wade).

Висновки. Опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» Дж.В. Беррі (J.W. Berry), Е.Л. Уорthingтона (E.L. Worthington), Л.Е. О'Коннора (L.E. O'Connor), Л. Парротта (L. Parrott), Н.Г. Уэйда (N.G. Wade) є інформативним методичним інструментом, який може бути рекомендований до використання в психологічній консультативній роботі й у дослідницьких цілях.

Опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» характеризується хорошою внутрішньою узгодженістю та ретестовою надійністю. Емпіричні результати свідчать про належну надійність і валідність опитувальника «Шкала прощення як риси характеру».

Виявлено прямий значущий кореляційний зв'язок між показником прощення як риси характеру й інтегральним показником глибинної готовності до пробачення, емпатією, комунікативною компетентністю та співробітництвом як типом взаємостосунків.

Емпірично встановлено зворотній значущий кореляційний зв'язок показника прощення як риси характеру зі схильністю до мстивості, агресивним типом взаємостосунків, з вираженістю симптомів тривоги й депресії.

Практична цінність дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані в процесі подальшого дослідження проблеми психології прощення, а також у психологічній консультації з метою створення умов для конструктивної взаємодії осіб, що опинились у ситуації конфлікту, кризи й образи. Отримані наукові дані сприятимуть створенню тренінгової програми, спрямованої на розвиток емоційної стійкості, врівноваженості й особистісної самореалізації особистості.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в теоретико-емпіричному дослідженні психологічних чинників прощення та примирення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гассин Э.А. Психология прощения. *Вопросы психологии*. 1999. № 4. С. 93–104.
2. Носенко Е.Л., Сокур А.В. Шкала глибинної готовності до пробачення: опис та адаптація. *Journal of Psychology Research*. 2018. № 24 (7). С. 112–123.
3. Энрайт Р. Духовное развитие прощения. Москва : Академия, 1991. 220 с.

4. Baskin T.W., Enright R.D. Intervention Studies on Forgiveness: A Meta-Analysis. *Journal of Counseling & Development*. 2004. Vol. 82. No 1. P. 79–90. DOI: 10.1002/j.1556-6678.2004.tb00288.x.
5. Berry J.W., Worthington E.L., O'Connor L.E., Parrott L.I., Wade N.G. Forgiveness, vengeful rumination, and affective traits. *Journal of Personality*. 2005. Vol. 73. P. 1–43.
6. Derogatis L.R. Brief Symptom Inventory (BSI) – 18: Administration, scoring and procedures manual. Minneapolis, MN : NCS Pearson, 2001. 47 p.
7. Emmons R.A. Personality and forgiveness. *Forgiveness: Theory, research, and practice* / M.E. McCullough, K.I. Pargament, C.E. Thoresen. New York : Guilford Press, 2000. P. 156–175.
8. Enright R.D. Forgiveness Is a Choice: A Step-by-Step Process for Resolving Anger and Restoring Hope. Washington, DC : American Psychological Association, 2001. 299 p.
9. Fitzgibbons R.P. The cognitive and emotive use of forgiveness in the treatment of anger. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*. 1986. Vol. 23. No 4. P. 629–633. DOI: 10.1037/h0085667.
10. Harper Q., Worthington E.L., Griffin B.J., Lavelock C.R., Hook J.N., Vrana S.R., Greer C.L. Efficacy of a workbook to promote forgiveness: a randomized controlled trial with university students. *Journal of Clinical Psychology*. 2014. Vol. 70. No 12. P. 1158–1169. DOI: 10.1002/jclp.22079.
11. Heider F. The psychology of interpersonal relations. New York, NY : Wiley, 1958. 322 p.
12. Kravchuk S., Khalansky V. The Family as a Source of Mental Trauma in the Military Conflict in Ukraine. *Tackling Trauma: Global, Biblical and Pastoral Perspectives* / P.A. Barker. Carlisle : Langham Global Library, 2019. P. 229–245.
13. Kravchuk S., Khalansky V. The features of mutual relations in family and attitude to the political-legal sphere in the context of military conflict in Ukraine. *Humanitarianum*. 2017. Vol. 39. No 1. P. 100–115.
14. Lijo K.J. Forgiveness: Definitions, Perspectives, Contexts and Correlates. *Journal of Psychology & Psychotherapy*. 2018. Vol. 8. No 3. P. 342. DOI: 10.4172/2161-0487.1000342.
15. McCullough M.E. Forgiveness: Who Does It and How Do They Do It? *Current Directions in Psychological Science*. 2001. Vol. 10. No 6. P. 194–197. DOI: 10.1111/1467-8721.00147.
16. Mullet E., Girard M. Developmental and cognitive points of view on forgiveness. *Forgiveness: Theory, research, and practice* / M.E. McCullough, K.I. Pargament, C.E. Thoresen. New York : Guilford Press, 2000. P. 111–132.
17. North J. Wrongdoing and forgiveness. *Philosophy*. 1987. Vol. 62. P. 499–508.
18. Raj P., Elizabeth C.S., Padmakumari P. Mental health through forgiveness: Exploring the roots and benefits. *Cogent Psychology*. 2016. Vol. 3. No 1. P. 7–12. DOI: 10.1080/23311908.2016.1153817.
19. Strelan P., Covic T. A Review of Forgiveness Process Models and A Coping Framework to Guide Future Research. *Journal of Social and Clinical Psychology*. 2006. Vol. 25. No 10. P. 1059–1085. DOI: 10.1521/jscp.2006.25.10.1059.
20. Thompson L.Y., Snyder C.R., Hoffman L., Michael S.T., Rasmussen H.N., Billings L.S., Heinze L., Neufeld J.E., Shorey H.S., Roberts J.C., Roberts D.E. Dispositional forgiveness of self, others, and situations. *Journal of Personality*. 2005. Vol. 73. No 2. P. 313–360. DOI: 10.1111/j.1467-6494.2005.00311.x.
21. VanderWeele T.J. Is Forgiveness a Public Health Issue? *American Journal of Public Health*. 2018. Vol. 108. No 2. P. 189–190. DOI: 10.2105/AJPH.2017.304210.
22. Wade N.G., Worthington E.L.Jr. In Search of a Common Core: A content Analysis of Interventions to Promote Forgiveness. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*. 2005. Vol. 42. No 2. P. 160–177. DOI: 10.1037/0033-3204.42.2.160.
23. Worthington E.L.Jr., Kurusu T.A., Collins W., Berry J.W., Ripley J.S., Baier S.N. Forgiving usually takes time: A lesson learned by studying interventions to promote forgiveness. *Journal of Psychology and Theology*. 2000. Vol. 28. No 1. P. 3–20. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2000-15404-001>.

REFERENCES

1. Gassin Je.A. (1999). *Psihologija proshhenija* [The psychology of forgiveness]. *Voprosy psihologii* [Psychology issues]. No 4. P. 93–104. [in Russian].
2. Nosenko E.L., Sokur A.V. (2018). *Shkala glibinnoyi gotovnosti do probachennya: opis ta adaptatsiya* [The deep readiness-to-forgiveness scale: description and adaptation]. *Journal of Psychology Research*. Vol. 24, No 7. P. 112–123. [in Ukrainian].
3. Jenrajt R. (1991). *Duhovnoe razvitie proshhenija* [Spiritual Development of Forgiveness]. Moskva : Akademija. [in Russian].
4. Baskin T.W., Enright R.D. (2004). Intervention Studies on Forgiveness: A Meta-Analysis. *Journal of Counseling & Development*. Vol. 82, No 1. P. 79–90. doi: 10.1002/j.1556-6678.2004.tb00288.x. [in English].

5. Berry J.W., Worthington E.L., O'Connor L.E., Parrott L.I. & Wade N.G. (2005). Forgiveness, vengeful rumination, and affective traits. *Journal of Personality*. Vol. 73. P. 1–43. [in English].
6. Derogatis L.R. (2001). Brief Symptom Inventory (BSI) – 18: Administration, scoring and procedures manual. Minneapolis, MN : NCS Pearson. 47 p. [in English].
7. Emmons R.A. (2000). Personality and forgiveness. *McCullough M.E., Pargament K.I., & Thoresen C.E. Forgiveness: Theory, research, and practice*. New York : Guilford Press. P. 156–175. [in English].
8. Enright R.D. (2001). *Forgiveness Is a Choice: A Step-by-Step Process for Resolving Anger and Restoring Hope*. Washington, DC : American Psychological Association. 299 p. [in English].
9. Fitzgibbons R.P. (1986). The cognitive and emotive use of forgiveness in the treatment of anger. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*. Vol. 23, No 4. P. 629–633. doi: 10.1037/h0085667. [in English].
10. Harper Q., Worthington E.L., Griffin B.J., Lavelock C.R., Hook J.N., Vrana S.R., & Greer C. L. (2014). Efficacy of a workbook to promote forgiveness: a randomized controlled trial with university students. *Journal of Clinical Psychology*. Vol. 70, No 12. P. 1158–1169. doi: 10.1002/jclp.22079. [in English].
11. Heider F. (1958). *The psychology of interpersonal relations*. New York, NY : Wiley. 322 p. [in English].
12. Kravchuk S., Khalansky V. (2019). The Family as a Source of Mental Trauma in the Military Conflict in Ukraine. *Barker P.A. Tackling Trauma: Global, Biblical and Pastoral Perspectives*. Carlisle : Langham Global Library. P. 229–245. [in English].
13. Kravchuk S., Khalansky V. (2017). The features of mutual relations in family and attitude to the political-legal sphere in the context of military conflict in Ukraine. *Humanitarium*. Vol. 39, No 1. P. 100–115. [in English].
14. Lijo K.J. (2018). Forgiveness: Definitions, Perspectives, Contexts and Correlates. *Journal of Psychology & Psychotherapy*. Vol. 8, No 3. P. 342. doi: 10.4172/2161-0487.1000342. [in English].
15. McCullough M.E (2001). Forgiveness: Who Does It and How Do They Do It? *Current Directions in Psychological Science*. Vol. 10, No 6. P. 194–197. doi: 10.1111/1467-8721.00147. [in English].
16. Mullet E., Girard M. (2000). Developmental and cognitive points of view on forgiveness. *McCullough M.E., Pargament K.I., & Thoresen C.E. Forgiveness: Theory, research, and practice*. P. 111–132. [in English].
17. North J. (1987). Wrongdoing and forgiveness. *Philosophy*. Vol. 62. P. 499–508. [in English].
18. Raj P., Elizabeth C.S., Padmakumari P. (2016). Mental health through forgiveness: Exploring the roots and benefits. *Cogent Psychology*. Vol. 3, No 1. P. 7–12. doi: 10.1080/23311908.2016.1153817. [in English].
19. Strelan P., Covic T. (2006). A Review of Forgiveness Process Models and A Coping Framework to Guide Future Research. *Journal of Social and Clinical Psychology*. Vol. 25, No 10. P. 1059–1085. doi: 10.1521/jscp.2006.25.10.1059. [in English].
20. Thompson L.Y., Snyder C.R., Hoffman L., Michael S.T., Rasmussen H.N., Billings L.S., Heinze L., Neufeld J.E., Shorey H.S., Roberts J.C., Roberts D.E. (2005). Dispositional forgiveness of self, others, and situations. *Journal of Personality*. Vol. 73, No 2. P. 313–360. doi: 10.1111/j.1467-6494.2005.00311.x. [in English].
21. VanderWeele T.J. (2018). Is Forgiveness a Public Health Issue? *American Journal of Public Health*. Vol. 108, No 2. P. 189–190. doi: 10.2105/AJPH.2017.304210. [in English].
22. Wade N.G., Worthington E.L.Jr. (2005). In Search of a Common Core: A content Analysis of Interventions to Promote Forgiveness. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*. Vol. 42, No 2. P. 160–177. doi: 10.1037/0033-3204.42.2.160. [in English].
23. Worthington E.L.Jr., Kurusu T.A., Collins W., Berry J.W., Ripley J.S., & Baier S.N. (2000). Forgiving usually takes time: A lesson learned by studying interventions to promote forgiveness. *Journal of Psychology and Theology*. Vol. 28, No 1. P. 3–20. Retrieved from: <https://psycnet.apa.org/record/2000-15404-001>. [in English].

Науковий журнал

Проблеми сучасної психології

№ 1 (17), 2020

Комп'ютерна верстка – Н.С. Кузнєцова
Коректура – В.В. Ізак

Підписано до друку: 28.10.2020.
Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 25,58.
Замов. № 1020/293. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
69063, Україна, м. Запоріжжя, вул. Олександрівська, 84, оф. 414
Телефони: +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.